ئەلی هەسەنی خەر بوتەلی

بیتوللانك تاریخی

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

بەيتۇلانىڭ تارىخى

ISBN 7 — 228 — 02610 — 1

I・919(民文) 定 价：9.70 元

ئەلى ھەسەنى خەر بۇتەلى

بىتۇلالانىڭ تارىخى

تەرجىمە قىلغۇچى : ئابدۇرەئوپ پولات

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

قىسقىچە مەزمۇنى

بۇ كىتاب «بەيتۇللا»(كەئبە)نىڭ تارىخى ھەققىدىكى تارىخلار توپلىمى. بەيتۇللا پۈتۈن ئىسلام دۇنياسىدىكى مۇسۇلمانلار ئۈلۈغلايدىغان، ھەج قىلىدىغان، نامازدا يۈزلىنىدىغان مۇقەددەس جاي. ئاپتور بۇ كىتابتا مول، رېئال تارىخي ماتېرىياللار ۋە «بەيتوللا»غا مۇناسىۋەتلىك رىۋايەت، ئەپسانىيەتلەر ئاساسىدا «بەيتۇللا»نىڭ بىنا بولۇش تارىخى، ئۇنىڭ قۇرۇلۇش ئالاھىدىلىكى ۋە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن تارىخي ۋەقەلەرنى تۇنۇشتۇرىدۇ. «بەيتۇللا»نىڭ ئەرەب دۇنياسى ۋە ئىسلام دۇنياسىنىڭ دىنىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدىكى تارىخي ئورنى ۋە رولىنى شەرھلەيدۇ. بۇ ئەسەر «بەيتۇللا» نىڭ تارىخى، ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققىياتى ۋە مەككە شەھرىنىڭ ئۆزگىرىشى قاتارلىقلارنى چۈشىنىشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەسەر.

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە 1

بىرىنچى باب ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامدىن بۇرۇنقى بەيتۇللا توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر 7

ئىككىنچى باب ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بىلەن ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ بەيتۇللانى بىنا قىلىشى 15

§ 1 . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بىلەن ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەجازغا كېلىشى 15

§ 2 . بەيتۇللانى بىنا قىلىشنىڭ ئالدىدا 19

§ 3 . بەيتۇللانىڭ بىنا قىلىنىشى 23

§ 4 . ھەجەرۇلئەسۋەد(قاراتاش) 26

§ 5 . پۈتكەندىن كېيىنكى بەيتۇللا 31

§ 6 . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ كىشىلەرنى بەيتۇللاغا ھەجگە چاقىرىشى 34

ئۈچىنچى باب ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامدىن كېيىنكى بەيتۇللا 37

§ 1 . بەيتۇللانىڭ ئەرەبلەر ، ھىندىلار ، پارسلار ۋە سابىئىلارنىڭ ئەزىزلىشىگە مۇيەسسەر بولۇشى 37

§ 2 . ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامدىن كېيىنكى بەيتۇللا 40

§ 3 . خۇزائە قەبىلىسىنىڭ بەيتۇللاغا ۋەلىلىك قىلىشى 44

§ 4 . كۆپ خۇدالىق ۋە بۇتپەرەسلىك ئاپىتى 48

تۆتىنچى باب قۇرەيشلەر ددۇرىدىكى بەيتۇللا 53
§ 1 . قۇرەيشلەرنىڭ ھوقۇق تۇتۇشى 53
§ 2 . بەيتۇللانىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى بۇتلار 57
§ 3 . ئەرەبلەرنىڭ بۇتپەرەسلىك پەلسەپىسى 62
§ 4 . يەمەن پادىشاھىنىڭ بەيتۇللانى ۋەيران قىلۇېتىشكە
ئۇرۇنۇشى 65

بەشىنچى باب بەيتۇللانىڭ قۇرەيشلەر مەددىنيىتىنىڭ يۇكسىلىشىگە
كۆرسەتكەن تەسىرى 69
§ 1 . قۇرەيشلەرنىڭ روناق تېپىشى 69
§ 2 . قۇرەيشلەر ھاكىمىيىتى يولغا قويغان ۋەزىپىلەر 73
§ 3 . قۇرەيشلەر ھەر قايسى ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ سەردارى
ئىدى 77
§ 4 . بەيتۇللانىڭ قۇرەيشلەر تىجارىتىنىڭ روناق تېپىشىغا
كۆرسەتكەن تەسىرى 80
§ 5 . قۇرەيش مەدەنىيىتى 90

ئالتىنچى باب بەيتۇللانىڭ مەككىنىڭ تەرەققىياتىغا كۆرسەتكەن
تەسىرى 99
§ 1 . مەككىنىڭ بەرپا بولۇشى ۋە تەرەققي قىلىشى 99
§ 2 . ئابدۇلمۇتەللىب زامانىسىدىكى بەيتۇللا ۋە مەككە 106

يەتتىنچى باب زەمزەم بۇلىقى 114
§ 1 . زەمزەم بۇلىقى ۋە مەككىدە سۇ مەسىلىسى 114
§ 2 . چۆش 120
§ 3 . زەمزەم بۇلىقىنىڭ تېپىلىشى 126
§ 4 . زەمزەم بۇلىقى تېپىلغاندىن كېيىن 134

سەككىزىنچى باب بەيتۇللا ۋە پىل ئۇرۇشى 138
§ 1 . پارسلار ، رۇملۇقلار ۋە ھەبەشستانلىقلارنىڭ ئارىسىدا
قالغان ئەرەبلەر 138
§ 2 . سەئلەبىكى خرىستئان چېركاۋى ۋە مەككىدىكى
بەيتۇللا 143
§ 3 . ئەبرەھەگە ئەگىشىپ مەككىگە يۇرۇش قىلىش 148
§ 4 . پىللىق قوشۇننىڭ مەغلۇپ بولۇشى 153
§ 5 . پىللىق قوشۇن بەربات بولغاندىن كېيىن 158
§ 6 . ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ مەيدانىغا قارىتا باھا ۋە تەھلىل ... 165

توققۇزىنچى باب بەيتۇللا ئەھدىسى 173
§ 1 . ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ ئەھدىسى 173
§ 2 . ئابدۇللانىڭ تويى 178
§ 3 . ئابدۇللانىڭ ۋاپاتى 181

ئونىنچى باب خۇش خەۋەر ــ ھدايەتكە باشلىغۇچىنىڭ بەيتۇللادا
تۇغۇلۇشى 184

ئون بىرىنچى باب ئىسلام دىنىدىن بۇرۇنقى بەيتۇللا تاۋىپى 193
§ 1 . ھەرەم ئايلىرىدىكى تاۋاپ 193
§ 2 . قۇرەيشلەرنىڭ ھەج - تاۋاپقا ئەھمىيەت بېرىشى 198
§ 3 . سۇدانە ، سەقايە ، رەفادە 200
§ 4 . بەيتۇللاغا قىلىنىدىغان قۇربانلىق 208

ئون ئىككىنچى باب ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىش ھارپىسىدىكى
بەيتۇللا 211
§ 1 . ئەرەبلەردە بۇتپەرەسلىكنىڭ كۆچتىن قېلىشى 211

§ 2 . بەيتۇللانى بۇتلاردىن تازىلاش تەشەببۇسى 213
§ 3 . بەيتۇللا دىنى ھەنىفىي ئىدىيىسىنىڭ تەشۋىقات
مەركىزى 218

ئون ئۇچىنچى باب پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ۋە بەيتۇللا 225
§ 1 . بەيتۇللا تېمىنىڭ چاك كېتىشى 225
§ 2 . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ، بەيتۇللانىڭ قايتىدىن
ياسىلىشى 228
§ 3 . ئىسلام دىنى بارلىققا كەلگەن چاغدىكى بەيتۇللا 233
§ 4 . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ۋە بەيتۇللا 236
§ 5 . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇسۇلمانلار بىلەن ئۆمرە
قىلىشى 242
§ 6 . مەككە فەتھى قىلىنغاندىن كېيىنكى بەيتۇللا 248
§ 7 . ئەبۇبەكرىنىڭ مۇسۇلمانلارنى باشلاپ ھەجگە بېرىشى 256
§ 8 . ۋىدالىشىش ئۇچۇن قىلىنغان ھەج 258

ئون تۆتىنچى باب بەيتۇللا نامازنىڭ قىبلىسى 265
§ 1 . نامаз ئوقۇش 265
§ 2 . ئىسرا ۋە مىراج 267
§ 3 . بەيتۇللا مۇسۇلمانلارنىڭ نامازدا يۇزلىنىدىغان
قىبلىسى 276

ئون بەشىنچى باب ئىبنى زۇبەيرنىڭ بەيتۇللانى قايتىدىن
ياسىتىشى 278
§ 1 . بەيتۇللانىڭ ۋەيران قىلىنىشى 278
§ 2 . ئىبنى زۇبەيرنىڭ بەيتۇللانى قايتىدىن ياسىتىشى 283
§ 3 . ھەججاج سەقەفى ۋە بەيتۇللا 288

§ 4 . ئابدۇلمەلىكنىڭ سەھرە ئۇستىگە قۇببە ياستىشى ... 293

ئون ئالتىنچى باب ئىسلام دىنى تارىخىدىكى ھەرقايسى سۇلالىلەرنىڭ بەيتۇللانى ئۇلۇغلىشى 298

§ 1 . قانۇنلۇق خەلىپىلەر دەۋرى بىلەن ئۇمەۋىيە سۇلالىسى دەۋرىدىكى بەيتۇللا 298

§ 2 . ئابباسىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى بەيتۇللا 200

§ 3 . ئوسما ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە بەيتۇللانىڭ قايتىدىن ياسلىشى 303

ئون يەتتىنچى باب تارىختىكى بەيتۇللا يوپۇقلىرى 306

§ 1 . ئەڭ دەسلەپكى يوپۇق 306

§ 2 . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ۋە ھەرقايسى خەلىپىلەر زامانىدىكى يوپۇقلار 308

§ 3 . بەيتۇللانىڭ مىسىر يوپۇقى 309

§ 4 . مىسىر مەھمەلى 315

ئون سەككىزىنچى باب بەيتۇللانىڭ تەۋسىپى 319

§ 1 . ئۆمەرنىڭ بەيتۇللا ھەققىدىكى بايانى 319

§ 2 . ئىبنى بەتۇتە تەسۋىرلىگەن بەيتۇللا 321

§ 3 . بەيتۇللانىڭ تەۋسىپى 324

ناهايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ نامى بىلەن باشلايمەن

مۇقەددىمە

بۇ كىتاب بەيتۇللا (يەنى كەئبە) ھەققىدىكى يېڭى ، سىستېمىلىق ، ئىلمىي تەتقىقات ماتېرىيالى بولۇپ ، بۇنىڭدا بەيتۇللانىڭ تارىخى شۇنداقلا ئۇنىڭ ئەرەب دۇنياسى ۋە پۈتكۈل ئىسلام دۇنياسىنىڭ دىنىي ، ئىجتىمائىي ، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا ئويناۋاتقان رولى گەۋدىلىك تەسۋىرلىنىدۇ . گەرچە بەيتۇللا زامان - زامانلاردىن بۇيان ، مىليونلىغان مۇسۇلمانلارنىڭ مۇقەددەس ئېتىقادگاھى ــ ئۇلارنىڭ نامازدا يۈزلىنىدىغان قىبلىسى ۋە ھەج - تاۋاپ ماكانى بولۇپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ ، ئەمما ئۇنىڭ تارىخى پەيغەمبەر ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ۋە ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ دەۋرلىرىگىچە بېرىپ تاقىلىدۇ . چۈنكى ئۇ ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇنقى خېلى ئۇزاق بىر مەزگىللىك تارىخىي دەۋرلەردىمۇ مۇھىم روللارنى ئويناغان .

ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئاللانىڭ ئەمرى بىلەن بەيتۇللانى بىنا قىلىدى ۋە ئېچىگە كىرىپ ھەج قىلدى . جىبرىئىل ئەلەيھىسسالام ئاسماندىن قارا تاش (يەنى ھەجەرۇلئەسۋەد)نى ئېلىپ چۈشتى ھەمدە ئىسمائىل ۋە ئۇنىڭ ئانىسى ھاجەرنى قۇتۇلدۇرۇش يۈزىسىدىن زەمزەم بۇلىقىدىن شىپالىق سۇ چىقاردى . بەيتۇللا مەككە مۇكەررەمنىڭ بەرپا بولۇشىدىكى ئاساسلىق ئامىل ھېسابلىنىدۇ . مەككە مەدەنىيىتى تۈپەيلى ئەمەس ، بەلكى دىن

تۇپەيلىدىن بەرپا قىلىنغان . چۈنكى ئۇ ئەسلىدە يەر مەيدانى چەكلىك ، ئەتراپى تاغلار بىلەن ئورالغان ، سۇ مەنبەسى ، تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى كەمچىل بىر جاي ئىدى .

بەيتۇللا بەرپا قىلىنغاندىن كېيىن ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام دەۋرىدە قىلىپ يولغا قويغان بىر خۇدالىق دىن (يەنى دىنىي تەۋھىد) نىڭ مەركىزى بولۇپ قالدى . شۇ تۇپەيلى مەككە رونىق تېپىپ ، دىنىي ۋە سىياسىي ئەھمىيەتكە ئىگە بىر شەھەر بولغاندىن سىرت ، يەنە ئىمكانىيىتى كەڭ بولغان ئىقتىسادىي تۇرمۇش مەركىزىگىمۇ ئايلاندى ، بەيتۇللانىڭ ئەتراپىدا نۇرغۇنلىغان بازارلار پەيدا بولۇپ ، ئىسلامىيەتنىڭ بۇرۇنقى ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ ئىقتىسادىي ، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇشىغا زور تۆھپىلەرنى قوشتى .

بەيتۇللا ئەڭ دەسلەپتە جۇرھۇم قەبىلىسىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولغاندى . كېيىن خۇزائە قەبىلىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى . بۇ ئىككى قەبىلە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ مەككە شەھىرىنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ھۆكۈمرانلىرىغا ئايلاندى . قۇرەيش قەبىلىسى مەككىدە باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن ، بەيتۇللا ۋە مەككە ئۆزگىچە بىر تەرەققىيات دەۋرىگە كىردى . قۇرەيش قەبىلىسى بەيتۇللانى باشقۇرۇش ، ھەج پائالىيەتلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىش قاتارلىق ئىشلار ئارقىلىق سىياسىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە يۇكسەك شەرەپكە ئېرىشتى .

بەيتۇللا خۇزائە قەبىلىسىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى دەۋردە بىر نۆۋەت ئاپەتكە ئۇچراپ ، بىر خۇدالىق دىنىنىڭ نامايەندىسى خانىۋەيران قىلىنىپ ، بۇتپەرەسلىك يامراپ كەتتى . نەتىجىدە ، بەيتۇللا بىرمەھەل بۇت قويىدىغان جاي بولۇپ قالدى . قۇرەيش

قەبلىسى زامانىدا بۇتپەرەسلىك تازا ئەۋجىگە چىققتى . ۋەھالەنكى ، نۇرغۇنلىغان ئەرەب ئۆلىمالىرى دىنىنىڭ ئاپەتكە ئۇچرىغانلىقىدىن ئازابلىنىپ ، ئەرەبلەرنى يېڭىباشتىن ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام تەرغىپ قىلغان ھەق دىنغا ئېتىقاد قىلىشقا چاقىردى . شۇنىڭ بىلەن ، بىر خۇدالىق دىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ، جاھالەت ۋە نادانلىقتىن قول ئۈزۈشىنى تەرغىپ قىلىدىغان ھەنىفىيچىلەر ھەرىكىتى بارلىققا كەلدى . ئاللانىڭ ئەلچىسى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام مانا مۇشۇ ھەنىفىيچىلەر ـ ئىسلام دىنىدىكىلەرنىڭ سەردارى ئىدى .

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ بوۋىسى ئابدۇلمۇتەللىب زامانىسىدا ، بەيتۇللا بىر قېتىم نامەردلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىدى ، يەنى ھەبەش قوشۇنى پىلىنى سەركە قىلىپ مەككىگە كەلگە كۆلەمىلىك ھوجۇم قوزغاپ ، بەيتۇللانى ۋەيران قىلىپ ، ئەرەب تاۋابچىلىرىنى ھەبەش ئارمىيىسىنىڭ قوماندانى ئەبرەھەتۇلئەشرەم (يەنى شەرمەندە ئەبرەھە) نىڭ سەنئادىكى كاتتا ئىبادەتخانىسىغا بېرىپ تاۋاپ قىلىدىغان قىلماقچى بولدى . بىراق ، ئاللا ئۆز ئىنايىتى ۋە كارامىتى بىلەن مۇقەددەس بەيتۇللانى ساقلاپ قالدى ، پىللىق قوشۇنىنىڭ ھوجۇمى مەغلۇپ بولۇپ ، بەيتۇللا ئۆز جايىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرىۋەردى . شۇنىڭدىن قېرىق يىل ئۆتۈپ ، ئىسلام دىنى بارلىققا كەلدى .

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام پىل يىلىدا تۇغۇلغان بولۇپ ، بەيتۇللا مانا شۇ ھىدايەت ۋە ھەق يولغا باشلىغۇچى پەيغەمبەرنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىك خۇش خەۋىرىنىڭ شاھىتى بولدى . يەنى بەيتۇللانىڭ يېنىدا ، بىرەيلەن قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ باشلىقى مەككىنىڭ داھىيسى ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ ئالدىغا كېلىپ ، ئۇنىڭغا نەۋرىسىنىڭ دۇنياغا كۆز ئاچقانلىقىنى خەۋەر قىلدى . بۇ نەۋرە ئىسمى شەرىپى مەڭگۈ يادلىنىدىغان ، پۈتكۈل پەيغەمبەرلەرنىڭ

تاجی ۋە خوجىسى بولغان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئىدى .

بەيتۇللا ئىسلام دىنىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ جىھاد قىلىشى ، شۇنىڭدەك ئەرەبلەرنىڭ ھەققانىيەت ۋە ھىدايەت دىنى بولغان ئىسلام دىنىغا ئىتائەت قىلىشى قاتارلىق ئىشلارنىڭ ھەممە جەريانلىرىنى باشتىن كەچۈردى . كېيىن بەيتۇللا پۈتكۈل مۇسۇلمانلارنىڭ نامازدا يۈزلىنىدىغان قىبلىسى بولدى . ھىجرىيىنىڭ 6 - يىلى ھۇدەبىيە بىتىمىدىن كېيىن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇسۇلمانلار بىلەن بىرلىكتە كېلىپ بەيتۇللانى تاۋاپ قىلدى . ھىجرىيىنىڭ 8 - يىلى ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇسۇلمانلار بىلەن بىرلىكتە مەككىنى ئازاد قىلدى . شۇنىڭ بىلەن ، مەككىدىكى بۈتپەرەسلەر دۆلىتى بەربات بولۇپ ، ئىسلام بايرىقى ئۇنىڭ ئاسمىنىدا لەپىلدىدى . بەيتۇللا يەنە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ بۇ يەردە ۋىدالىشىش ھەجى قىلغانلىقىنىڭمۇ شاھىتى سانىلىدۇ .

بۇ كىتاب ، بەيتۇللانىڭ ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ۋە ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام زامانىسىدا بەرپا قىلىنغانلىقىدىن باشلاپ ، تاكى بۈگۈنكى كۈنگىچە بولغان پۈتكۈل تارىخنى تەتقىق قىلىدۇ . كىتابنىڭ باش قىسمىدا ، يەنى كونا تارىخ ماتېرىياللىرى ئىزچىل ئەتىۋارلاپ كېلىۋاتقان بەيتۇللانىڭ بىنا قىلىنىشى ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ۋە ئىبغىزدىن ئىبغىزغا كۆچۈپ كەلگەن چۆچەكلەر بايان قىلىنىدۇ . ئارقىدىن ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ بەيتۇللانى ئۆز قولى بىلەن بىنا قىلغانلىقى ، شۇنداقلا ئۇنىڭ كىشىلەرنى بەيتۇللانى تاۋاپ قىلىشقا چاقىرغانلىقىدىن ئىبارەت تارىخ مۇھاكىمە قىلىنىدۇ . ئاندىن بەيتۇللانىڭ ، مەككىنىڭ بەرپا بولۇشى ، گۈللىنىشى ۋە مەدەنىيلىششىدە ئويناغان رولى مۇھاكىمە قىلىنىپ ، قۇرەيشلەر زامانىسىدىكى بەيتۇللا تارىخى نۇقتىلىق بايان قىلىنىدۇ . بۇ كىتاب

پـلـلـلـق قـوشـۇنـنـڭ هۇجۇمى توغرىسىدا يېڭىچە ، ئۆزىگە خاس ئـىـلـمـىـي تـەتقىقات بىلەن تەھلىل يۈرگۈزىدۇ . پىللىق قوشۇنىنىڭ هۇجۇمى ئەرەب يېرىم ئارىلى ، شۇنىڭدەك دۇنيا تارىخىدا تەسىر قـوزغـىـغـان ۋە ئەھمىيى رول ئوينىغان ۋەقە بولۇپ ، ئەرەبلەر ھەتتا شـۇ ۋەقـەنـى پاسىل قىلىپ يىل خاتىرىلەيدىغان بولغان . بۇ كىتاب يـەنـە زەمـزەم بۇلىقىنىڭ تارىخى ، ئىسلام دىنىدىكى بۇرۇنقى بەيتۇللا تـاۋۇپـىـغا دائىر ئەھۋاللار ، شۇنداقلا بەيتۇللانىڭ ئىچىگە قويۇلغان بـۇتلارنـى چېقىـپ تـاشلاشـنـى دەۋەت قـىـلـغـانـلـىـقى ئۈچۈن بـۇتـپەرەسلەرنىڭ يەكلىشىگە ئۇچرىغان ھەنىپىچىلەر توغرىسىدىمۇ تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدۇ .

بـۇ كـىـتـاب بـەيتۇللانىڭ ئىسلام دىنى بارلىققا كەلگەندىن كـېـيـىـنـكى تارىخى ھەمدە ئۇنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ كەڭ تارقىلىشى جـەھەتـتـە ئوينـىغان رولىنى مۇھاكىمە قىلىدۇ . بەيتۇللا پەيغەمبەر مـۇھەمـمـەد ئەلـەيـھـىـسـسـالامـنـىـڭ مـۇسـۇلمانلار بىلەن بىرلىكتە ھـىـجـرىـيـىـنـىـڭ 8 - يـىـلـى مـەكـكـىـنـى ھۇجـۇم بىلەن ئىلىپ ، بـۇتـپـەرەسـلـىـككە ئەبەدىي خاتىمە بەرگەنلىكىدىن ئىبارەت زەپەر تـارىخىنىڭ شاھىتىدۇر . ئۇنىڭدىن باشقا ، بۇ كىتاب يەنە تارىختىن بـۇيـانـقـى ئىسلام دۆلەتـلـىـرىـنـىـڭ بـەيـتۇللانى ئەتىۋارلىشى ۋە تـەقـۋادارلارنـى بـەيـتـۇللانـى تـاۋاپ قـىـلـىشقا تەشكىللىشىگە دائىر ئەھۋاللار ئۇسـتـىـدە تـەتـقـىقات ئىلىپ بېرىپ ، بەيتۇللانىڭ ئۇزاق تـارىخىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدا ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەنلىرى ، جـاھالـەت زامـانـىـدىـن تـارتـىـپ ئىسلامـىـيەت دەۋرىگىچە بولغان ئارىـلـىـقـتـىـكـى قـايـىتا ياسىلىش ، رېمونت قىلىنىش جەريانلىرىنى نـۇقـتـىـلـىـق تـونـۇشـتـۇرىـدۇ . بـۇ كـىـتابتا بەيتۇللانىڭ ھەرقايسى دەۋرلـەردە ئىشلەتكەن يوپۇقلىرىنى تونۇشتۇرىدىغان مەخسۇس بىر بابمۇ بار .

يۇقىرىدىكى بايانلار بۇ كىتابنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىدىنلا ئىبارەت ، خالاس . ئاپتور تەتقىقات جەريانىدا ، كۆپرەك « قۇرئان كەرىم » بىلەن « ھەدىس » نى ئاساس قىلدى . ئاندىن تارىخ ، دىن ۋە ئەدەبىياتقا دائىر بىرنەچچە قول مانېرياللارغا تايانىدى ، شۇنداقلا بەزى ئەرەب ۋە غەرب تارىخچىلىرىنىڭ يېڭى ئەسەرلىرىدىنمۇ پايدىلانىدى . ئۇمىد شۇكى ، ھەربىر تەتقىقاتچى ، ھەربىر كىتابخان ۋە ھەربىر مۇسۇلمان بۇ كىتابتىن مۇلچەرلىگۈدەك مەلۇمات ئالغاي .

(ھەرقانداق) مۇئەللىپەتتىمىنىڭ خوجىسى ئاللاتائالانىڭ ئۆزىدۇر .

دوكتور ئەلى ھەسەنى خەربۇتەلى

بىرىنچى باب

ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامدىن بۇرۇنقى بەيتۇللا توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر

ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام ئاللاتائالانىڭ ئەمرى بىلەن پەلەستىندىن ھىجازغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن بەيتۇللانى بىنا قىلىشقا كىرىشكەن. مانا بۇ — قۇرئان كەرىم مۇئەييەنلەشتۈرگەن، شۇنداقلا تارىخچىلار بىرىدەك ئېتىراپ قىلغان ئىش. بىراق، قىسمەن تارىخچىلار بۇ مەسىلىدە بەزى رىۋايەتلەرنى نەقىل كەلتۈرۈپ، تارىخنى ئۆزلىرىچە شاخلىتىپ، بەيتۇللانىڭ ئەمەلىي بىنا قىلىنغان ۋاقتىنى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ۋە ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام ئاتا - بالىدىن بۇرۇنقى زامانلارغا ئېلىپ كېتىدۇ. بۇ رىۋايەتلەرنىڭ بەزىلىرىدە چەكسىز تەسەۋۋۇرلار سۆزلەنگەن، ھەركىمنىڭ بايانى ھەر خىل، تەپسىلاتى بىر - بىرىگە زىت بولۇپ، مۇقەددەس كىتابتىكى خاتىرىلەر بىلەن بىر يەردىن چىقمايدۇ، بۇ ھال بىزنى ئۇلارنىڭ ئىشەنچلىكلىكىدىن گۇمانلاندۇرماي قالمايدۇ. بىراق، بىز بەيتۇللانىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىۋاتقانلىكىمىز، ئۇ ھالدا قەدىمكى ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىدە بايان قىلىنغان بەزى رىۋايەتلەرگە نەزەر سېلىپ ئۆتمەك، ئوشۇق كەتمەيدۇ. چۈنكى، ئۇ رىۋايەتلەر ئاللىبۇرۇن ئالىملار يازغان تارىخ كىتابلارنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالغانلىقى ئۈستىگە، ئەسىرلەر مابەينىدىكى كىتابخانلارنىڭمۇ نەزىرى چۈشكەن، قولىغا ياققان بىر باب بولۇپ قالغان.

هالبۇكى ، بىزنىڭ بۇ رىۋايەتلەرنى نەقىل كەلتۈرۈشىمىزدىن مەقسەت پەقەت ئۇلار ئۇستىدە ئويدان مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ ، تارىخىي چىنلىقتا ۋە مەنتىقىگە ئۇيغۇن بىر ھۆكۈم چىقىرىش ئۈچۈندۇر .

بەيتۇللانى بىنا قىلغۇچىنىڭ زادى كىملىكى ھەققىدە قەدىمكى تارىخشۇناسلارنىڭ كۆز قارىشىدا بىرلىك يوق . بەزىلەر بەيتۇللا ئاللاتائالا دۇنيانى ئاپىرىدە قىلىشتىن بۇرۇنلا مالائىكىلەر تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان دەپ قارىسا ، يەنە بەزىلەر ئۇنى ئىنسانىيەتنىڭ ئاتىسى ھەزرىتى ئادەم ئەلەيھىسسالام بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى شىيس ئەلەيھىسسالام ياسىغان دەپ قارايدۇ ، ۋەھالەنكى ، بۇ رىۋايەتلەرنىڭ ھېچقايسىسى ئېگىزلىك بىرىنچى قول ماتېرىياللار ئاساسىغا ئىگە ئەمەس . ئەلمىساقتىن تارتىپ تا ھازىرغىچە بولغان پاكىتلارنىڭ ھەممىسى بىردەكلا ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بىلەن ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇن مەككە ئوت - چۆپىمۇ ئۆسمەيدىغان بىر قاقاس جىلغا ئىدى ، ھېچقانداق تىرىكچىلىك لازىمەتلىكلىرى بولمىغاچقا ، بۇ يەردە ئادەمزات ياشىمايتتى ، دېگەننى تەكتىلەيدۇ . بۇ ئۆينى (يەنى بەيتۇللانى) مالائىكىلەر ياسىغان ، دېگەن قاراشنى تەشەببۇس قىلىدىغان تارىخشۇناسلارنىڭ ھەممىسى ئاللانىڭ مالائىكىلەرگە غەزەپ قىلغانلىقى ھەققىدىكى مۇنۇ رىۋايەتنى تىلغا ئېلىشىدۇ ، ئاللاتائالا : «مەن زېمىنگە بىر خەلىفە چۈشۈرىمەن » دېگەندە ، مالائىكىلەر : « بىز ساڭا ھەمدۇسانا ئېيتىۋاتساق ، ساڭا چوقۇنۇۋاتساق ، ئاشۇ قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمىغان مۇرىتلاردىن زېمىنگە خەلىفە چۈشۈرىمەن دېگىنىڭ نېمىسى ؟!» دېيىشكەن . بۇ گەپنى ئاڭلىغان ئاللا مالائىكىلەرگە قاتتىق غەزەپلىنىپ ، ئۇلارنى تاشلاپ قويۇپ نېرى كەتكەن . بۇ ھالنى كۆرگەن مالائىكىلەر قورققىنىدىن

ئاللانىڭ مۇبارەك تەختىنىڭ ئاستىغا يوشۇرۇنۇۋالغان ، بىردەمدىن كېيىن باشلىرىنى كۆتۈرۈپ يۇكسەكلىككە يۈزلىنىپ ئاللاتائالاغا ئىلتىجا بىلەن تىكىلىپ تۇرۇپ ھۆگرەپ يىغلاپ كېتىشكەن ھەمدە قوللىرىنى دۇئاغا كۆتۈرۈپ تۇرۇپ ئاللانىڭ كەچۈرۈم قىلىشىنى تىلەپ يالۋۇرۇشقان . ئاندىن خۇددى ھازىرقى كىشىلەر بەيتۇللانى يەتتە ئايلىنىپ تاۋاپ قىلغاندەك ، ئاللاتائالانىڭ مۇبارەك تەختىنى يەتتە قېتىم ئايلانغان . ئۇلار يۇكسەكلىككە يۈزلىنىپ تۇرۇپ بىر تەرەپتىن تاۋاپ قىلىپ ، يەنە بىر تەرەپتىن : « لەببەيكە ، رەببەنا ، لەببەيكە ، بىزنى كەچۈرگىن ! گۇناھىمىزنى مەغپىرەت قىلغىن ، بىز تەۋبە قىلدۇق ئى ئاللا ! » دېگەن . بۇ ھالىنى كۆرگەن ئاللا مالائىكىلەرگە رەھىم قىلىپ ، مۇبارەك تەختىنىڭ ئاستىغا ئۆز قولىبىلەن بىر ئۆي ــ بەيتۇللانى بىنا قىلغان . ئاندىن ، مالائىكىلەرگە : « سىلەر تەختىمنى قويۇپ ، مۇنۇ ئۆينى تاۋاپ قىلىڭلار » دېگەن . شۇنىڭ بىلەن مالائىكىلەر ئاللاتائالا ئۆز قولى بىلەن بىنا قىلغان ئۆينى تاۋاپ قىلىشقا باشلىغان ، بۇ ئۆينى تاۋاپ قىلىش ئۈلار ئۈچۈن ئاللانىڭ تەختىنى تاۋاپ قىلىشتىن كۆپ ئاسان بولغان (چۈنكى ، ئاللانىڭ تەختىنى تاۋاپ قىلغاندا تەبئىي ھالدا يۈزىنى يۇكسەكلىككە قىلىپ ئايلىنىشقا توغرا كېلىدۇ . بەيتۇللانى تاۋاپ قىلغاندا بولسا ، ئادەتتىكىدەك تۈز قاراپ ئايلىنىشقا توغرا كېلىدۇ ــ تەرجىمان) .

بەزى تارىخشۇناسلارنىڭ ئېيتىشچە ، كېيىن ئاللاتائالا زېمىن مالائىكىلىرىگە ئەمر قىلىپ ، زېمىنگىمۇ شۇ بەيتۇللا نۇسخىسىدا بىر ئۆي سالدۇرغان ۋە زېمىندىكىلەرنى خۇددى ئاسماندىكى مالائىكىلەرگە ئوخشاش شۇ ئۆينى تاۋاپ قىلىشقا بۇيرۇغان .

شۇنداق قىلىپ ، مالائىكىلەرئادەم ئەلەيھىسسالام

يارتىلىشتىن ئىككى مىڭ يىل بۇرۇن بەيتۇللانى بىنا قىلىپ ، ئۇنى ھەج - تاۋاپ قىلغان . شۇڭا ئادەم ئەلەيھىسسالام بۇ ئۆينى (بەيتۇللانى) ھەج قىلغان چېغىدا ، مالائىكىلەر ئۇنىڭغا : «ھەجلىڭ قوبۇل بولغاي ، ئى ئادەم ، بىز مۇندىن ئىككى مىڭ يىل بۇرۇنلا بۇ يەرنى ھەج تاۋاپ قىلىپ بولغانىدۇق » دېگەن .

ئۆمەرى ئۆزىنىڭ «مەملىكەتلەردىكى مەسلەكلەر » دېگەن كىتابىدا ، ئابدۇللا ئىبنى ئەمرۇ ئىبنى ئاسنىڭ : « ئاللاتائالا زېمىننى يارىتىشتىن ئىككى مىڭ يىل بۇرۇن بەيتۇللانى ياراتقان . ئۇ چاغدا ئاللانىڭ تەختى سۇدا لەيلەپ تۇراتتى ، ئۇنىڭ ئاستى بىرقەۋەت ئاپئاق قايماق ئىدى » دېگەن گەپنى نەقىل كەلتۈرىدۇ . ئۆمەرى بۇ رىۋايەتنىڭ كېلىش مەنبەسىنى مۇجاھىد ، قەتادە ۋە سۇدا قاتارلىق كىشىلەرگىمۇ باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ .

ئۆمەرى قەتادەنىڭ : « بىرمەلەننىڭ ماڭا ئېيتىشچە ، بەيتۇللا زېمىنغا ئادەم ئەلەيھىسسالام بىلەن بىللە چۈشۈرۈلگەنىكەن . ئاللاتائالا : (بۇ ئۆيۈمنى سەن زېمىنغا بىللە ئىلىپ چىقىپ چۈشۈپ كەت ۋە خۇددى بۇ يەردە تەختىمنى تاۋاپ قىلغاندا ئوخشاش زېمىندا ئۇنى تاۋاپ قىل) دېگەنىكەن . شۇنىڭ بىلەن ئۇنى دەسلەپ ئادەم ، ئاندىن كېيىن بارلىق مۆمىنلەر (يەنى ئىمان ئېيتقانلار) تاۋاپ قىلغان . توپان بالاسى ۋاقتىدا ، ئاللا ئۇ ئۆينى ئاسمانغا ئاچقىپ كېتىپ ، زېمىندىكىلەرنى جازالىغاندا ئۇنىڭغا زىيان - زەخمەت يەتكۈزۈپ قېلىشتىن ساقلىغان ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆي ئاسماندا بولۇپ قالغان . كېيىن ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئۇنىڭ زېمىندىكى ئەسلى ئورنىنى تېپىپ ، ئەسلىدىكى ئۇل ئاساسىدا بەيتۇللانى قايتىدىن ياسىغانىكەن » دېگەن رىۋايىتىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ .

ئەتائىبنى ئەبى رۇباھ مۇنداق دەيدۇ : « ئادەم ئەلەيھىسسالام

يالغۇزلۇق ۋە ئېچ پۇشۇقى ھېس قىلغان چاغلىرىدا ، بەككە ①گە بارىدىكەن ۋە ئۇ يەردە نامازشام ئوقۇپ ئاللاتائالاغا ئۆزىنىڭ دەردىنى تۆكىدىكەن . ھەزرىتى ئادەم بەككىگە ئەڭ ئاخىرقى قېتىم بارغىنىدا ، ئاللاتائالا زېمىنغا جەننەتنىڭ ياقۇتىدىن بىرنى تاشلاپتۇ ، ئۇ مۇبارەك ياقۇت بۇگۈنكى بەيتۇللانىڭ ئورنىغا چۈشۈپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ئادەم ئەلەيھىسسالام ئۇ ياقۇتنى تاكى تۇپان بالاسى زامانىغىچە تاۋاپ قىلغانىكەن ، كېيىن ئاللاتائالا ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنى ئەۋەتىپ بەيتۇللانى يەنا قىلدۇرغان . شۇڭلاشقا ، ئاللاتائالا : ﴿مەن ئىبراھىم ئۇچۇن بەيتۇللانىڭ ئورنىنى ساقلاپ قويغانىدىم ﴾ دېگەنىكەن ». ئۇمەرى بۇ رىۋايەتنى ئەبۇ ئۇرۇبە مۇشۇنداق بايان قىلغان دەيدۇ . ئەبۇلۇەلىد ئەزرەقى ئەلى ئىسنى ئەبۇ تالىبنىڭ نەزرىسى ئەلى ھۇسەينىنىڭ سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈپ : «ئاللا مالائىكىلەرنى ئەۋەتىپ ، زېمىنغا چوڭ - كىچىكلىكى ۋە نۇرىنىسى ئاسماندىكى بەيتۇللاغا ئوخشاش بولغان بىر ئۆي سالدۇرغان ھەمدە زېمىندىكىلەرگە خۇددى ئاسماندىكىلەر بەيتۇللانى تاۋاپ قىلغاندەك بۇ ئۆينى تاۋاپ قىلىشقا ئەمر قىلغان » دەيدۇ . ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ : « بۇ ، ئادەم ئەلەيھىسسالام يارىلىشتىن بۇرۇن بولغان ئىشى . ئاللا ئەڭ بىلگۈچىدۇر » .

بەيتۇللانى ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ يىنا قىلغانلىقىغا دائىر نۇرغۇن رىۋايەتلەر بار . ئالايلۇق ، تەبىئى لەھىيە مۇشۇ خىلدىكى رىۋايەتلەرنىڭ بىرىنى ھەدىسكە باغلاپ مۇنداق دەيدۇ : « ئاللاتائالا جىبرەئىل ئارقىلىق ئادەم ئاتا بىلەن ھەۋۋا ئانىغا : ﴿ سىلەر ئىككىگلار مەن ئۇچۇن بىر ئۆي يىنا قىلىڭلار ﴾ دېگەن . ئارقىدىن . جىبرەئىل ئۇ ئىككىيلەنگە ئۆينىڭ سىخىمىنى سىزىپ بەرگەن . شۇنىڭ بىلەن ھەزرىتى ئادەم ئەلەيھىسسالام ئۇنى قىزىشقا ،

① بەككە يەنى مەككە ئاپتورنىڭ ئىزاھى .

ھەۋۋا ئانا بولسا ، ئۇنىڭ توپىسىنى توشۇشقا كىرىشكەن . ئادەم ئەلەيھىسسالام ئۆيىنىڭ ئۇلىنى قېزىپ بىر يەرگە كەلگەندە ، يەردىن سۇ چىقىپ كەتكەن ۋە ئۇنىڭ (سۇ) ئاستىدىن : « كۆپايە ، ئى ئادەم ، بولدى قىل ئەمدى ! »دەپ سادا چىققان . ئۇ ئىككىيلەن ئۆيىنى پۈتكۈزۈپ تۇرۇشىغا ، ئاللادىن ئۇ ئۆيىنى ئايلىنىپ تاۋاپ قىلىشقا ۋەھىي چۈشۈپ : « سەن بولساڭ ئالەمدىكى تۇنجى ئادەم ؛ بۇ بولسا دۇنيادىكى بىرىنچى ئۆي »دېگەن . شۇنىڭدىن كېيىن، نەچچە ئەسىرلەر ئۆتۈپ كەتكەن . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ زامانىسىگە كەلگەندە ، ئۇ بۇ ئۆيىنى ئەسلىدىكى ئۇلى بويىچە ئېگىزلىتىپ ياسىغان ، خالاس » . ئىبنى قۇتەيباھ ئۆزىنىڭ « بىلىم » ناملىق كىتابىدا ، بەيتۇللانى ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى شىيس بىنا قىلغان ، دەپ بايان قىلىدۇ . ئۇ مۇنداق دەيدۇ : « ھەزرىتى شىيس ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ ، ئۇ ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغۇللىرى ئىچىدە ئەڭ ئابرويلۇق ، ئەڭ پەزىلەتلىك ، ئادەم ئەلەيھىسسالامغا ئەڭ ئوخشايدىغان ، شۇنداقلا ھەزرىتى ئادەم ئەلەيھىسسالام ئەڭ ئامراق ئوغلان ، ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىز باسارى ھەم ۋەلىئەھدى ئىدى . بارلىق ئىنسانلارنىڭ نەسلى - نەسەبى ۋە ئىنسانلارنىڭ كۆپىيىپ پۈتكۈل ئىنسانىيەت دۇنياسىنى شەكىللەندۈرۈشى شىيس ئەلەيھىسسالامغىمۇ بېرىپ تاقىلىدۇ . ئۇ لاي ۋە تاش بىلەن بەيتۇللانى بىنا قىلغان ، ئەسلىدە ئۇ يەردە ئاللاتائالا جەننەتتىن چۈشۈرگەن بىر چېدىر بار ئىدى . »

ئۆمەرى مۇنداق بايان قىلىدۇ : « بەزىلەر بەيتۇللانىڭ بىناكارى ئادەم ئەلەيھىسسالام دېسە ، يەنە بەزىلەر بەيتۇللانىڭ بىناكارى ئادەم ئەلەيھىسسالام ئەمەس ، ئۇنىڭ ئوغلى ھەزرىتى شىيس . بەيتۇللا بىنا قىلىنىشتىن بۇرۇن ، ئۇنىڭ ئورنى قىزىل

ياقۇتتىن ياسالغان بىر چېدىر ئىدى ، ئادەم ئەلەيھىسسالام ئاشۇ چېدىرنى ئايلىنىپ يۈرۈپ تاۋاپ قىلغان دەيدۇ . » ۋەھالەنكى ، ئۇمەرى نۇرغۇن رىۋايەتلەرنى نەقىل كەلتۈرگەن بولسىمۇ ، ئاخىرىدا ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامدىن بۇرۇنقى بەيتۇللانىڭ بىنا قىلغۇچىسى زادى مالائىكىلەرمۇ ياكى ئادەم ئەلەيھىسسالاممۇ ۋە ياكى ئۇنىڭ ئوغلى ھەزرىتى شىيىسمۇ بۇنى جەزملەشتۈرەلمىگەن .

ئۇنىڭدىن باشقا ، قەدىمكى تارىخشۇناسلار تەرىپىدىن بايان قىلىنغان بەزى رىۋايەتلەرمۇ بار بولۇپ ، بۇ يەردە ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرىگە مۇراجەت قىلساقلا كۇپايە قىلار . تارىخشۇناس مەسئۇدى مۇنداق بىر مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويغان : «ئاد قەبىلىسى ئېغىر قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە دۇچار بولغان چاغدا ، سۇ تېپىپ كېلىش ئۈچۈن مەككىگە ئادەم ئەۋەتكەنىكەن . ئۇ چاغدا ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام تېخى بەيتۇللانى بىنا قىلمىغان بولۇپ ، كىشىلەر ئۇنىڭ (بەيتۇللانىڭ) ئورنى بىر قىزىل دۆڭلۈك ئىكەنلىكىنى كۆرگەن ، خالاس . شۇنداق بولسىمۇ ، ئۇلار بەيتۇللانىڭ شۇ ئورنىنى ئۇلۇغلاپ چوقۇنۇشقانىكەن .» يەنە بەزى تارىخشۇناسلار تۇرلۇك رىۋايەتلەرنى نەقىل كەلتۈرۈپ ، بەيتۇللانىڭ ئورنى ئەسلىدە ئەمالىقلار① نىڭ قەدىمكى بىر ئىبادەتخانىسى بولۇپ ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ھىجازغا كېلىشتىن بۇرۇنلا ئۇنىڭدىن ئەسەرمۇ قالمىغانىدى ، شۇنداقتىمۇ بۇ جاي يەنىلا بىر مۇقەددەس ماكان ھېسابلىناتتى ، شۇڭلاشقا قەدىمكى مىسىرلىقلار ھىجازنى « مۇقەددەس دىيار » دەپ ئاتىغان ، دەپ قارايدۇ .

بەيتۇللا بىنا قىلىنىشتىن بۇرۇنمۇ بەزى پەيغەمبەرلەرنىڭ ئولتۇرىدىغان ئۆيى بولغان . مەسىلەن ، نۇھ ئەلەيھىسسالام ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامدىن بۇرۇنلا ئۆي سېلىپ ئولتۇرغان . ئىبراھىم

① ئەمالىق ــ قەدىمكى پەلەستىننىڭ ئاھالىسى .

ئەلەيھىسسالامنىڭمۇ ئۆز يۇرتىدا ئۆيى بار ئىدى . ۋەھالەنكى بىردىنبىر ئاللاتائالاغا ئىبادەت قىلىش يۇزىسىدىن بىنا قىلىنغان تۇنجى ئۆي يەنىلا بەيتۇللادۇر . بۇنىڭغا يېتەرلىك پاكىت ۋە روشەن ئايەتلەر بار .

ئىككىنچى باب

ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بىلەن ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ بەيتۇللانى بىنا قىلىشى

§1. ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بىلەن ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەجازغا كېلىشى

بەيتۇللانىڭ بىنا قىلىنىش تارىخى بىلەن ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ پەلەستىندىن ھىجاز دىيارىدىكى مەككىگە كۆچۈپ كېلىش تارىخى بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق. شۇ سەۋەبتىن، بىز ئالدى بىلەن شۇ ھەقتىكى قىسسىنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئىراقتا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. ئۇنىڭ ئاتىسى ياغاچچى بولۇپ، مەخسۇس بۇتپەرەس يۇرتداشلىرىغا باغاچتىن تۈرلۈك بۇتلارنى ياساپ بېرىش بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئىبراھىم كىچىكىدىن تارتىپلا دادىسىغا ياردەملىشىپ بۇت ياسايتتى. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇنىڭدا بۇتتىن بىزگىنىش تۇيغۇسى پەيدا بولدى. شۇڭا، ئۇ يېڭىت بولغاندا بىر كۈنى تۇيدۇرماستىن بۇتخانىغا كىرىپ، ئۇ يەردىكى بىرلا يوغان بۇتنى قالدۇرۇپ، كىچىك بۇتلارنىڭ ھەممىسىنى چېقىۋېتىشنى كىشىلەر: «ئى ئىبراھىم! بۇتلىرىمىزنى مۇشۇنداق قىلغان سەنمۇ؟» دەيدۇ. ئىبراھىم: «(ياق) مەن قىلمىدىم. ئۇلارنىڭ مۇنۇ چوڭى شۇنداق قىلدى، ئەگەر ئۇلار سۆزلىيەلسە، (كىمنىڭ

چاقىنالمىقنى)ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىدىن سوراپ بېقىڭلار ! » دەيدۇ①
بۇتپەرەسلەر ئىبراھىمنىڭ بۇتلارنى چېقىۋەتكەنلىكىنىڭ جازاسى
ئۈچۈن ئۇنى ئوتقا تاشلايدۇ . بىراق ، ئاللا ئۆز قۇدرىتى بىلەن
ئوتنى سوۋۇتۇپ ، ئىبراھىمنى ئۆز پاناھىدا ساقلاپ قالىدۇ .
شۇنداق كېيىن ، ئىبراھىم بۇتپەرەسلەرنىڭ يەنە زىيانكەشلىك
قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن خوتۇنى سارەنى ئېلىپ پەلەستىنگە
قېچىپ كېتىدۇ .

كېيىن ، ئىبراھىم مىسىرغا بارىدۇ . شۇ چاغدىكى مىسىر
ھەكىمى (ئەمالىق) لار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى .
پادىشاھ تولىمۇ شەھۋەتپەرەس ئادەم بولۇپ ، ساھىبجامال ئاياللارنى
كۆرسىلا ئەرلىرىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ تارتىۋالاتتى . ئىبراھىم ئاشۇ
خىل ئاقىۋەتكە دۇچار بولۇپ قېلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ،
جامائەت ئالدىدا : « سارە مېنىڭ سىڭلىم بولىدۇ » دەپ قويىدۇ .
پادىشاھ يەنىلا سارەنى ئىبراھىمدىن بۇلاپ كېتىدۇ . بىراق ئاللا
ئىبراھىمنى قوغداپ قالىدۇ : پادىشاھنىڭ چۈشىدە ، سارەنىڭ
ئەسلىدە ئىبراھىمنىڭ خوتۇنى ئىكەنلىكى نامايان بولىدۇ . پادىشاھ
پۇشايمان قىلىپ ، سارەنى دەرھال قايتۇرۇۋېتىدۇ . شۇنىڭ بىلەن
بىرگە ئۇنىڭ (يەنى سارەنىڭ) ئېرىغا نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار
بىلەن قوشۇپ ھاجەر ئىسىملىك بىر چۆرىنى ھەدىيە قىلىدۇ .

شۇ چاغقىچە سارە ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامدىن
تۇغمىغاندى . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بىلەن سارەنىڭ بىر ئوغۇل
پەرزەنتلىك بولۇش ئورتاق ئارزۇسى بار ئىدى ، شۇڭا ، سارە
ئانىلىق تۇيغۇسىنىڭ ھەيدەكچىلىكى ئاستىدا ، ئىبراھىمدىن
ھاجەرنى كىچىك خوتۇنلۇققا ئېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ . نەتىجىدە ،

---

① قۇرئان كەرىم ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1986 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى ، سۈرە ئەنبىيا 62 - ، 63 - ئايەت ، 328 - بەت .

هاجەر ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامغا بىر ئوغۇل تۇغۇپ بېرىدۇ . ئۇلار ئۇنىڭغا ئىسمائىل دەپ ئات قويىدۇ . ئۇزۇن ئۆتمەي ، سارەمۇ ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامدىن بىر ئوغۇل تۇغىدۇ . ئۇلار ئۇنى ئىسھاق دەپ ئاتايدۇ . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئوغۇللىرى ئىسمائىل بىلەن ئىسھاققا ئوخشاشلا ئامراق ئىدى . بىراق ، سارە ئېرىنىڭ چۆرە تۇغقان بالا بىلەن ئۆزىدەك ھۆر ئايال تۇغقان بالىغا باراۋەر مۇئامىلە قىلمۇاتقانلىقىدىن قاتتىق نارازى بولىدۇ ۋە ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامغا ئىسمائىل بىلەن ھاجەرنى كۆزۈمدىن يوقات ، دەپ بېسىم ئىشلىتىدۇ . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ھاجەر بىلەن ئىسمائىلنى ئېلىپ پەلەستىندىن ھىجازغا قاراپ ماڭىدۇ . ئۇلار ماڭار - ماڭار ، بىر جىلغىغا كېلىپ توختايدۇ . بۇ جاي كېيىن تەرەققىي قىلىپ مەككە شەھىرىگە ئايلىنىدۇ . بۇ جىلغا ئەسلىدە سۇسىز ، گۆل - گىياھسىز ، ئادەمزاتسىز بىر جاي بولۇپ ، بەزى سودا كارۋانلىرى سەپەر ئۈستىدە بۇ يەرنى توختاپ ھاردۇق ئالىدىغان بىر لەگگەر قىلىشقانىدى . بۇ ھەقتە تەبەرى : « ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئاللاتائالانىڭ ۋەھىيسى بىلەن مەككىگە كەلگەن . ئۇ چاغدا ، مەككىدە ھېچقانداق ئۆي يوق ئىدى »① دەپ يازىدۇ . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ھاجەر بىلەن ئىسمائىل ئانا - بالىغا بىر ئاز يېگۈلۈك ۋە سۇ قالدۇرغاندىن كېيىن ، ئۇ ئىككىيلەننى شۇ جايدا قويۇپ ، سارە بىلەن ئىسھاق قالغان پەلەستىنگە قايتىپ كېتىدۇ .

تارىخشۇناس مەسئۇدى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ، ھاجەر ۋە ئىسمائىللار (پەلەستىندىن) كېلىپ تۇرغان جايىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق يازىدۇ : « ئاللاتائالا ئىبراھىمغا ئىسمائىل بىلەن ئۇنىڭ ئانىسى ھاجەرنى چۆپ - گىياھمۇ ئۆسمەيدىغان ، ئادەمزاتسىز بىر

① تەبەرى : « پەيغەمبەرلەر ۋە خان - پادىشاھلار تارىخى » 1 - توم ، 179 - بەت .

جايغا ئورۇنلاشتۇرغىن دېگەنىدى . شۇڭا ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئۇ ئىككىيىلەنىنى مەككىگە ئاپىرىپ قويۇپ . تالغىنىنى ئاللانىڭ ئۆزىگە ئامانەت قىلىدۇ . ئەينى ۋاقىتتا ، بەيتۇللانىڭ ئورنى بىر قىزىل دۆڭلۈك ئىدى . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ھاجەرگە ئاشۇ قىزىل دۆڭلۈكنى ئۇستىگە بىر چېدىر تىكىپ ئولتۇرغىن ، دەپ بۇيرۇغانىدى . « ئۇزۇن ئۆتمەي ، يەيدىغانلىرى ، ئىچىدىغانلىرى تۈگەپ ، بالا يىغلاشقا باشلايدۇ . ھاجەر بالىسى ئىسمائىلنىڭ ئاچلىق ۋە تەشنالىقتىن ئۆلۈپ قېلىشىدىن قورقۇپ . سۇ تېپىپ كەلمەكچى ، شۇنىڭ بىلەن ئۆزلىرىنىڭ جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قالماقچى بولىدۇ . ئۇ شۇ ھەلەكچىلىكتە ، سەفە بىلەن مەرۋەدىن ئىبارەت ئىككى تاغنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇيانىدىن بۇيانىغا ، بۇيانىدىن ئۇيانىغا چېپىپ يۈرىدۇ . ئۇ بۇ (يۈگۈرۈش) مەرىكىتىنى يەتتە قېتىم تەكرارلاپ قايتىپ كەلسە ، ئىسمائىل پۇتى بىلەن يەرنى تېپىۋاتقانىكەن . قارىپ تۇرسا ، تۇساتتىن (ئىسمائىل پۇتى بىلەن تېپىۋاتقان) ئۇ يەردىن سۇپىسۇزۇك سۇ ئېتىلىپ چىقىشقا باشلايدۇ . مانا بۇ زەمزەم بۇلىقى بولۇپ ، ئاللاتائالا شۇ يول بىلەن ئىسمائىل ۋە ئۇنىڭ ئانىسى ھاجەرنى قۇتۇلدۇرۇپ قالىدۇ .

تەبەرى ئاللانالانىڭ جىبرىئىلنى چۈشۈرۈپ ئۇ بۇلاقنى كولاتقانلىقى ، شۇنداقلا جىبرىئىلنىڭ ھاجەرگە ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ ھامان بىر كۈنى قايتىپ كېلىدىغانلىقىنى ۋە كېلىپ بەيتۇللانى بىنا قىلىدىغانلىقىنى ئېيتقانلىقى ھەققىدە رىۋايەت قىلىپ مۇنداق دەيدۇ . « مالائىكە (جىبرىئىل ھاجەرگە : (سەن بۇ دىيارىدىكىلەرنىڭ سۇسىز قېلىشىدىن ئەنسىرىمە ، بۇ مەخسۇس ئاللانىڭ ئىككى مېھمىنىنى سۇزۇك سۇ بىلەن تەمىنلەيدىغان بۇلاق . بۇ بالىنىڭ دادىسى قايتىپ كېلىدۇ . ئاتا - بالا ئىككىيلەن مۇشۇ يەردە ئاللاتائالا ئۈچۈن بىر ئۆي بىنا قىلىدۇ) دېگەن » .

شۇ كۈنلەردە ، جۇرھۇم ①قەبىلىسى بۇ يەردىن ئۆتۈپ تالىدۇ . ئۇلار كېتىۋېتىپ ، جىلغا ئاسمىنىدا قۇشلارنىڭ ئەگىپ يۈرگەنلىكىنى كۆرۈپ ، شۇ يەردە سۇ بارلىقىنى بىلىدۇ . بىراق ، بۇ ھال ئۇلارنى تولىمۇ ئەجەبلەندۈرىدۇ . چۈنكى ، ئۇلار بۇرۇن ئۆتكەندە ، بۇ جاي ئادەمزات ۋە تىرىكچىلىك نىشانىدىن ئەسەرمۇ يوق بىر قاقاس جىلغا ئىدى . جۇرھۇملار كېلىپ ھاجەر ۋە ئوغلى بىلەن كۆرۈشىدۇ ۋە ھاجەردىن ئۆزلىرىنىڭ مۇشۇ بۇلاق بويىدا ئولتۇراقلىشىپ قېلىشىغا رۇخسەت قىلىشىنى ئۆتۈنىدۇ . ھاجەر ماقۇل بولىدۇ . شۇنداق قىلىپ ، ئىسمائىل جۇرھۇم قەبىلىسىدە چوڭ بولىدۇ . ئۇلاردىن ئەرەبچە ئۆگىنىدۇ . مەسئۇدى مۇنداق دەيدۇ : «ھاجەر ئۇلارنىڭ ماكانلىشىشىغا رۇخسەت قىلىدۇ . ئۇلار كەينىدە قالغان قەبىلداشلىرىنى ئېلىپ كەلگىلى بېرىپ ، بۇلاق تۇغرىسىدىكى ئىشتىن ئۇلارنىمۇ خەۋەرلەندۈرىدۇ . بۇ بولغاچقا ، كۆپچىلىك خۇشال - خۇرام ۋە كۆڭلى توق ھالدا كېلىپ ، بۇ جىلغىغا ئورۇنلىشىدۇ . مانا شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قۇيقۇرۇق قاتاسلىق بولغان بۇ جىلغىدا پەيغەمبەرلىكنىڭ يارلاق نۇرى چاقناپ ، ئۇ جاي مۇقەددەس بەيتۇللانىڭ ئورنى بولۇپ قالىدۇ . ئىسمائىل ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولىدۇ ھەمدە دادىسىنىڭ تىلىدا ئەمەس بەلكى ئەرەب تىلىدا سۆزلەيدىغان ئادەم بولۇپ يېتىشىدۇ . »

§ 2 بەيتۇللانى بىنا قىلىشنىڭ ئالدىدا

كۈنلەر ئايلارنى ، ئايلار يىللارنى قوغلاپ نۇرغۇن زامانلار ئۆتۈپ كېتىدۇ . ھاجەر توقسان يېشىدا ۋاپات بولىدۇ . ئىسمائىل

① جۇرھۇم — قەدىمكى ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ بىرى .

چوڭ بولۇپ ، قەددى - قامىتى كېلىشكەن بىر يىگىت بولىدۇ ۋە جۇرھۇم قەبىلىسىدىكى سەئىد دېگەن ئادەمنىڭ جىدا ئىسىملىك قىزىغا ئۆيلىنىدۇ . بىر كۈنى ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى ئىسمائىلنى كۆرگۈسى كېلىپ كېتىدۇ - دە ، خۇتۇنى سارەنىڭ پىكرىنى ئالىدۇ . سارە ئۇنىڭ ئىسمائىلنى كۆرۈپ كېلىش پىكرىگە قوشۇلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئىسمائىلنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ . بىراق ، شۇ كۈنى ئىسمائىل ئوۋغا كەتكەنىدى . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام كېلىپ ، ئىشكنى قاقسا ، ئۆيدىن جىدا چىقىدۇ .

ــ ئىرىڭ قېنى ؟ ــ سورايدۇ ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام .

ــ ئوۋغا كەتكەن .

ــ مېھمان كۈتەلەمسەن ؟ يېگۈلۈك - ئىچكۈلۈكۈڭ بارمۇ ؟

ــ ياق ، ئۆيۈمدە ئادەم يوق .

ــ ئىرىڭ قايىتىپ كەلسە سالام دە ، ــ دەيدۇ ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام قايتىپ كېتىش ئالدىدا ، ــ ئاندىن ئۇنىڭغا ئېيتىپ قوي ، ئىشكىڭنى بوسۇغىسىنى يەڭگۈشلۈەتسۇن !

ئىسمائىل ئوۋدىن قايتىپ كېلىپ ، ئەھۋالنى ئۇقىدۇ ــ دە ، دەرھال جىدانى تالاق قىلىۋېتىدۇ . كېيىن ئۇ مۇھەلھەل ئىسىملىك باشقا بىر جۇرھۇمنىڭ قىزى سامەنى ئالىدۇ .

سىيغىنىش ئىشتىياقى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنى يەنە بىر قېتىم مەككىگە بېرىپ ئىسمائىلنى يوقلاشقا مەجبۇر قىلىدۇ . بۇ ئويىنى خوتۇنى سارەنىڭ سەمىگە سالغاندا سارە قوشۇلىدۇ . بىراق ، ئىسمائىلنىڭ ئىشكى ئالدىغا بارغاندا ئاتتىن يەرگە چۈشمەسلىكنى شەرت قىلىدۇ . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئىسمائىلنىڭ ئىشكى ئالدىغا يېتىپ كېلىدۇ .

ــ خوجاڭ قېنى ؟ ــ سورايدۇ ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام

ئىشىك ئېچىپ چىققان ئىسمائىلنىڭ ئايالىدىن .

ــ ئوۋغا كەتكەنىدى . خۇدا خالىسا ، قايتىپ كېلىدىغان ۋاقتى بولۇپمۇ قالدى . ئاللا رەھمەت قىلسۇن ساڭا ، قېنى ئاتتىن چۈشۈپ ئارام ئېلىپ تۇرغىن ، ــ دەيدۇ سامە .

ــ سەن مېھمان كۈتەلەمسەن ؟

ــ ئەلۋەتتە .

ــ ئۆيۈڭدە نېنىڭ ، بۇغدىيىڭ ، ئارپاڭ ياكى خورماڭ بارمۇ ؟

سامە ئۇنىڭ ئالدىغا سۈت بىلەن گۆش كەلتۈرىدۇ . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئەر - خوتۇن ئىككىيلەننىڭ بەختى ئۈچۈن دۇئا قىلىدۇ . ئەگەر شۇ كۈنى ئىسمائىلنىڭ خوتۇنىنىڭ كەلتۈرگىنى نان ، بۇغداي ، ئارپا ۋە خورما بولغىنىدا ئىدى ، ئاللا بۇ زېمىندىن تېخىمۇ كۆپ بۇغداي ، ئارپا ھەم خورما چىقىدىغان قىلىۋەتكەن بولاتتى .

مەسئۇدى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ بەيتۇللانى بىنا قىلغانلىقى ھەققىدە ئالدىنئالا بىشارەت بەرگەنلىكىنى رىۋايەت قىلىپ مۇنداق دەيدۇ : «جۈرھۇم قەبىلىسىنىڭ خوتۇن سامە ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنى ئاتتىن چۈشۈشكە شۇنچە دالالەت قىلغان بولسىمۇ ، ئۇ زادىلا ئۇنىمايدۇ . شۇڭا ، سامە سۈت بىلەن ئۈۋ مەھسۇلاتىدىن پىشۇرۇلغان گۆشنى ئاچچىقىپ ئات ئۈستىدىكى مېھمانىنى كۈتىدۇ . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بۇنىڭ ئۈچۈن بەرىكەت تىلەپ دۇئا قىلىدۇ . ئارقىدىن ، سامە ئۆيىدىن بىر پارچە تاشنى ئاچچىقىپ ئاتقىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە قويىدۇ . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئىگەردىن چۈشمەي تۇرۇپ ئوڭ تەرەپكە قىڭغىيىپ ، ئوڭ پۇتىنى ئۈزەڭگىدىن چىقىرىدۇ . سامە دەرھال تاشنى ئۇنىڭ ئوڭ پۇتىغا دەسستىدۇ . ئاندىن ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بېشىنى سامەگە تۇتۇپ بېرىدۇ .

سامە ئۇنىڭ ئوڭ تەرەپتىكى چاچلىرىنى تاراپ ماي سۈرتۈپ قويىدۇ . ئارقىدىن ، تاشنى ئۇنىڭ سول پۇتى تەرەپكە يۆتكەپ بېرىدۇ . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام سول تەرەپكە قىڭغىيىپ ، تاشقا دەسسەپ تۇرۇپ بېشىنى سامەگە ئېگىپ بېرىدۇ . سامە ئۇنىڭ سول تەرەپتىكى چاچلىرىنىمۇ تاراپ ، ماي سۈرتۈپ قويىدۇ . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوڭ - سول پۇتى ئايرىم - ئايرىم ھالدا تاش ئۈستىدە چوڭقۇر ئىز قالدۇرىدۇ . بۇ مەنزىرىنى كۆرگەن سامەنىڭ ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامغا بولغان ھۆرمىتى يەنىمۇ ئاشىدۇ . مەزكۇر تاش كېيىنكى ۋاقىتتا ماقامى ئىبراھىم ① دەپ ئاتىلىدۇ . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام قايتىپ كېتىش ئالدىدا ، سامەگە : ﴿سىز بۇ تاشنى ئەكىرىپ قويۇپ تۇرۇڭ ، كېيىن لازىم بولىدۇ ﴾ دەيدۇ . ئارقىدىن ئۇ يەنە : ﴿ ئىسمائىل قايتىپ كەلگەندە ، ئىبراھىم ساڭا سالام ئېيتتى ، ئۆينىڭ بوسۇغىسىنى ياخشى مۇھاپىزەت قىلسۇن ، بۇ بوسۇغا ھەقتەنمۇ ياخشى ئىكەن ، دېدى ، ئىبراھىم شامغا قايتىپ كەتتى ، دەپ قويۇڭ ، دەيدۇ .»

شۇندىن كېيىن ، مەككە تەرەققىي قىلىپ ، نوپۇسى كۆپىيىپ كېتىدۇ . جۇرھۇم قەبىلىسىگە مەنسۇپ بولغان باشقا جەمەتتىكى ئاھالىلەر بىلەن ئەمالىقلار مەككىدە سۇ پەيدا بولغاندىن كېيىن رويابقا چىققان جانلىنىشلاردىن خەۋەر تاپقان ھامان ئارقا - ئارقىدىن كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىدۇ . ھارىس ئىبنى مەزاز ئىبنى ئەمرۇ جۇرھۇمى مەككە ئاھالىسىنىڭ ئاقساقلى بولىدۇ .

---

① ماقامى ئىبراھىم — ھازىرقى بەيتۇللا يېنىغا ئورنىتىلغان مەشھۇر « ئىبراھىم پەيغەمبەر دەسسىگەن تاش » نىڭ ئىسمى . ئىبراھىم پەيغەمبەر بەيتۇللانى ياسىاش ۋاقتىدا ئۇنىڭغا يەنە بىر قېتىم دەسسىگەن — ت .

3 . بەيتۇللانىڭ بىنا قىلىنىشى

ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام ئوتتۇز ياشقا كىرگەن يىلى ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام مەككىگە يەنە بىر قېتىم كېلىدۇ . بۇ نۆۋەت ئاللاتائالا ئۇنىڭغا بەيتۇللانى بىنا قىلىش ھەققىدە ئەمر قىلغانىدى . شۇڭا ئاتا ـ بالا ئىككىيلەن بۇ ۋاجىپ ئەمرنى بەجا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بىردىل ـ بىر نىيەتتە ھەمكارلىشىدۇ .

تارىخشۇناسلار بەيتۇللانىڭ بىنا قىلىنىشى توغرىسىدا ئاز بولمىغان رىۋايەتلەرنى بايان قىلىشىدۇ ، بۇ رىۋايەتلەرنىڭ ئەڭ ئىخچام ۋە ئەڭ توغرىسى تەبەرى سەئىد ئىبنى جۇبەيردىن نەقىل كەلتۈرۈپ بايان قىلغان ئىبنى ئابباس رىۋايىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بۇ رىۋايەت مۇنداق : « ئىبراھىم كېلىپ ، ئىسمائىلنىڭ زەمزەم بۇلىقىنىڭ ئۈ تەرىپىدە ئوقيا ياساپ ئولتۇرغانلىقىنى كۆرىدۇ ـ دە ، ئۇنىڭغا : (ئى ئىسمائىل ، ئاللا تائالا ماڭا بىر ئۆي سېلىپ بەر دەپ پېقىرغا ئەمر قىلدى) دەيدۇ . ئىسمائىل جاۋابەن : (ئۇنداق بولسا ، ئاللاتائالانىڭ ئەمرىنى بەجا كەلتۈرسەڭ بولىدىكەنغۇ !) دەيدۇ . ئىبراھىم ئارقىدىن يەنە : (ئاللاتائالا سېنى بەيتۇللانى بىنا قىلىشتا ماڭا يار دەملەشكۈن ، دەپ بۇيرۇدى) دەيدۇ . ئىسمائىل ئۇنىڭغا : (ئۇنداق بولسا ، مەنمۇ ئەمرگە ئىتائەت قىلىمەن !) دەيدۇ . شۇنداق قىلىپ ئاتا ـ بالا ئىككىيلەن ئىش باشلايدۇ . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام تام قويۇرىدۇ ، ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام ئىبراھىم ئەلەيسالامنىڭ قولىغا تاش تېپىپ بېرىدۇ . ئاتا ـ بالا ئىككىيلەن ئىشلەۋېتىپ مۇنداق دەيدۇ : (ئى ئاللا ! بىزنىڭ ئىبادىتىمىزنى ۋە بۇ قىلغانلىرىمىزنى قوبۇل قىلغىن ! سەن ھەممىنى بىلگۈچىسەن ، سەن ھەممىنى سېزىپ

تۇرغۇچىسەن ! 〉 تام ئېگىزلەپ ئىبراھىم بوۋاينىڭ بويى يەتمەي قالغاندا ، ئۇ بىر دانە تاش (ئۆز ۋاقتىدا سامە پۇتىغا قويۇپ بەرگەن ھېلىقى تاش) قا دەسسەپ تۇرۇپ تام قويۇرىدۇ . بۇ تاش ماقامى ئىبراھىم (ئىبراھىم دەسسەپ تۇرغان تاش) بولىدۇ . ئىسمائىل داۋاملىق تاش توشۇپ ۋە سۇنۇپ بېرىدۇ . ئۇ ئىككىيلەن ئىشلەۋېتىپ داۋاملىق ھالدا : 〈 پەرۋەردىگارىمىز ! بىزنى (خىزمىتىمىزنى) قوبۇل قىلغىن ، سەن ھەقىقەتەن (دۇئايىمىزنى) ئاڭلاپ تۇرغۇچىسەن ، (نىيىتىمىزنى) بىلىپ تۇرغۇچىسەن ! 〉 ①دەيدۇ . ئىبراھىم ئاللاتائالانىڭ ئەمرىنى بەجا كەلتۈرۈپ ، ئۆينى (يەنى بەيتۇللانى) پۈتكۈزۈپ بولۇپ تۇرۇشىغا ، ئاللادىن ئۇنىڭغا ئەزان توۋلاپ خالايىقنى بۇ يەرگە كېلىپ ھەج قىلىشقا چاقىرىش ھەققىدە ئەمر چۈشىدۇ . ئاللاتالا مۇنداق دەيدۇ : 〈 كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا (ئۇلارنى) ھەجگە چاقىرىپ ئىدا قىلغىن ، ئۇلار پىيادە ۋە ئورۇق تۆگىلەرگە مىنىپ كېلىدۇ ، ئورۇق تۆگىلەر يىراق يوللارنى بېسىپ كېلىدۇ . 〉 »تەبەرى يۇقىرىدا بايان قىلغان رىۋايەت بىلەن ماھىيەت جەھەتتىن ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان نۇرغۇن رىۋايەتلەرنى بايان قىلىدۇ . ۋەھالەنكى ، رىۋايەت كۆپەيگەنسېرى ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈش جەريانىدا ، مەزمۇن ۋە تەپسىلات جەھەتتە ئۇنداق ياكى مۇنداق پەرقلەرنىڭ بولۇشىدىن ساقلانماق تەس . ئالايلۇق ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنى بەيتۇللا بىنا قىلىۋاتقان جايىغا سەكىنە شامىلى②(رىيھى سەكىنە) ئەكېلىپ قويغانمۇ ياكى جىبرىئىل ئەلەيھىسسالام باشلاپ كەلگەنمۇ دېگەن مەسىلىدە ، ھەر كىم ھەر نېمە دەيدۇ ، رىۋايەتلەر بىر - بىرىگە ئوخشايدۇ .

---

① قۇرئان كەرىم ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى ، 21 - بەت ، سۈرەبەقەرە 127 - ئايەت ، 336 - بەت . سۈرەھەج 27 - ئايەت ، 21 - بەت .

② سەكىنە شامىلى — بىر خىل قۇيۇنلۇق ئىلاھىي شامال — ت .

شۇنداق رىۋايەتلەرنىڭ بىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ : « بىر ئادەم ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىبنىڭ ھوزۇرىغا بېرىپ ، ئۇنىڭدىن مۇنداق دەپ سورىغان . سوئال : سىز ماڭا بەيتۇللا ھەققىدە سۆزلەپ بەرسىڭىز قانداق ؟ ئۇ زېمىنغا سېلىنغان تۇنجى ئۆيمۇ ؟ جاۋاب : ياق . بىراق ، ئىبراھىمنىڭ بەرىكەت قەدىمى بىسلىغان شۇ مۇقەددەس زېمىن ئۈچۈن ئېيتقاندا ، ئۇ ھەقىقەتەن بىرىنچى ئۆي . ئۇنىڭغا كىم كىرسە ، شۇ ئەمىنلىك تاپىدۇ . سەن خۇشال بولىدىغانلا ئىش بولسا ، بىرىتۇ ، مەن ساڭا ئۇ ئۆينىڭ قانداق ياسالغانلىقىنى دەپ بېرەي . ئاللاتائالا ئىبراھىمغا ۋەھىي چۈشۈرۈپ: (سەن زېمىنغا مەن ئۈچۈن بىر ئۆي سالغىن !) دېگەن چاغدا ، ئىبراھىم ئاللانىڭ ئۆيىنى زېمىننىڭ قەيىرىگە سېلىش مەسلىسىدە بىر يەرگە كېلەلمەي قىينىلىدۇ . شۇچاغدا ، ئاللاتائالا ئىككى باشلىق سەكىنە شامىلىنى ئەۋەتىدۇ . سەكىنە شامىلى ئىبراھىمنى مەككىگە باشلاپ كېلىپ ، بىنا قىلىنغۇسى بەيتۇللانىڭ ئورنىغا خۇددى چەمبىرەك ئورنىغان يىلاندەك چىلىك يۆگىشىپ تۇرىدۇ ، شۇ چاغدا ، ئىبراھىمغا بەيتۇللانى ئاشۇ سەكىنە شامىلى توختىغان يەرگە بىنا قىلىش ئەمرى چۈشىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇ شۇ جايغا بەيتۇللانى بىنا قىلىدۇ .»

تەبەرى يەنە ئىبنى ئىسھاققا باغلىنىدىغان بىر رىۋايەتنى بايان قىلىپ ، ئىبراھىمنى جىبرىئىل شامدىن ھەجازغا باشلاپ كېلىپ سېلىنغۇسى بەيتۇللانىڭ ئورنى مەككىنى كۆرسىتىپ قويغان دەيدۇ . ئىبنى ئىسھاق مۇنداق دېگەن : « مۇجاھىد قاتارلىق ئالىملارنىڭ قارىشىچە ئاللاتائالا ئىبراھىم ئۈچۈن بەيتۇللا بىنا قىلىنىدىغان يەرنى ۋە تۇرلۇك مۇقەددەس نامايەندىلەرنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن ، ئىبراھىم بەيتۇللا سېلىنىدىغان شۇ جاينى تېپىش ئۈچۈن يولغا راۋان بولغان .

جىبرىئىلمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىللە ماڭغان . ئىبىتشلارغا قارىغاندا ، ئىبراھىم بىردىر كەنتكە يېتىپ كەلگەن ھامان جىبرىئىلدىن : (ماڭا بەيتۇللانى بىنا قىلىشقا بۇيرۇلغان يەر مۇشۇمۇ ؟)دەپ سورايدىكەن . جىبرىئىل بولسا : (ئالدىڭغا ماڭ !)دەيدىكەن . شۇ يوسۇندا يۇرۇپ ، ئىبراھىم بىلەن جىبرىئىل مەككىگە يېتىپ كەلىتۇ . قارىسا ، مەككىدە بۇلغۇن ۋە كاۋاكچۇك دەرىخى ئۆسىدىكەن ، مەككىنىڭ سىرتى ۋە يېقىن ئەرايىدا ياشايدىغان كىشىلەر ئەسلىدىكى دەپ ئاتىلىدىكەن . بەيتۇللانىڭ ئورنى بىر خىل قىزىل يېپىشقاق توپىلىق دۆڭلۈك ئىكەن ، ئىبراھىم شۇ يەرگە يېتىپ كەلگەندە ، جىبرىئىلغا شۇ يەرنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ : (ماڭا بەيتۇللانى بىنا قىلىشقا بۇيرۇلغان جاي مۇشۇ يەرغۇ ؟) دەپ سورىغانىكەن ، جىبرىئىل : (تاپتىڭ) دەپ جاۋاب بەرگەنىكەن . »

ئۆمەرى سەئىد ئىبنى ئەبى ئەرۇبەنىڭ قەتادەدىن نەقىل كەلتۈرۈپ ئىبىتقان بىر رىۋايىتىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ : « ئىبىتىشلارغا قارىغاندا ، بەيتۇللانىڭ ئۇلى ھەررا تېغىنىڭ تېشىدا قويۇرۇلغانىكەن » . ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ : « بەيتۇللاغا ئىشلىتىلگەن تاشلار ھەررا ، لۇبان ، جۇدى ، تورسىنا ، تورزىتادىن ئىبارەت بەش تاغدىن قېزىپ كەلتۈرۈلگەنىكەن » . ئۆمەرى يەنە سۆھبەتلىنىڭ ئىبتقىنىنى بايان قىلىپ مۇنداق دەيدۇ : « تاشلارنى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامغا مالائىكىلەر توشۇپ بەرگەن . »

§4. ھەجەرۋائەسۋەد (قارا تاش)

ئاللاتائالانىڭ ئەمرى بويىچە ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بىلەن ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام ئاتا - بالا ئىككىيلەن بەيتۇللانى بىنا قىلىدۇ . يەنە بىرلا تاش قويۇۋاتسلا ئىمارەت پۈتۈنلەي پۈتىدىغان

بىر چاغدا ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام باشقا بىر نەرسىنى ياساشقا تۇتۇنۇپ قالىدۇ . بۇ چاغدا ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئوغلىغا : « مەن ساڭا بىر تاش تېپىپ كەل دېۋېدىمغۇ ؟ ! » دەيدۇ . ئىسمائىل شۇنداً بېرىپ بىر تاشنى تېپىپ كېلىدۇ ، ئۇنى سۇنۇپ بېرەي ، دەپ قارىسا ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ بىر دانە قارا تاشنى ھېلىقى ھاجەتلىك بەرگە قويۇپ بولغانلىقىنى بايقايدۇ .

ــ دادا ، بۇ تاشنى ساڭا كىم ئەكىلىپ بەردى ؟ ــ سورايدۇ ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام .

ــ ساڭا ھاجىتى چۈشمەيدىغان بىرەيلەن ، يەنى جىبرىئىل ئۇنى ئاسمانىدىن ئەچۈشۈپ بەردى ، ــ دەپ جاۋاب بېرىدۇ ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام .

تەبىرى بۇ ھەقىتە يەنە باشقا بىر رىۋايەتنى بايان قىلىدۇ . ئۇنىڭ بايان قىلىشىنى بىلەن يۇقىرىدىكى رىۋايەتنىڭ ماھىيەتلىك پەرقى يوق ، پەقەت بەزى تەپسىلاتلار قوشۇلغان ، خالاس . ئۇ ، بۇ رىۋايەت ئەسلىدە ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىبنىڭ ئاغزىدىن چىققان ، دەپ كۆرسىتىدۇ . ئەلى مۇنداق دېگەنىكەن : « ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بەيتۇللاھنا ئۇل بىسىپ بولۇپ ، ئىسمائىل بىلەن بىرلىكتە تام قويۇرۇشقا باشلايدۇ . تام ئېگىزلەپ ، بىر بۇلۇڭغا كەلگەن چاغدا ، ئىبراھىم ئوغلىغا : ‹ بالام سەن بېرىپ بىر تاش تېپىپ كەلگىنكى ، ئۇ كىشىلەر ئۇچۇن بىر بەلگە بولىدىغان تاش بولسۇن › دەيدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئىسمائىل بېرىپ بىر تاشنى كۆتۈرۈپ كېلىدۇ . بىراق ، ئۇ تاش ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامغا يارىمايدۇ ، شۇڭا ئۇ : ‹ ماڭ ، باشقا بىرنى ئەكەل ! › دەيدۇ . ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام باشقا بىر تاشنى تېپىپ كېلىدۇ . بىراق ، ئۇ تاشنى ئەكىلىپ تارىغۇدەك بولسا ، ھېلىقى بۇلۇڭغا تاش قويۇلۇپ بولغانىكەن . ئەجەبلەنگەن ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام دادىسىدىن سورايدۇ :

ـ دادا ، ئۇ تاشنى ساڭا كىم ئەكىلىپ بەردى ؟

ـ ـ مېنى سېنىڭ قولۇڭغىلا قارىتىپ قويمايدىغان ئاللا ! ـ دەپ جاۋاب بېرىدۇ ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام . »

ھەجەرۇلئەسۋەد تاراشلانمىغان ، ئېللىپس شەكىللىك ، قارا رەڭدىن قىزغۇچ قوڭۇر رەڭ جىلۋىلىنىپ تۇرىدىغان ، ئۇستىدە قىزىل چېكىت ۋە سېرىق سىزىقچىلىرى بار پارقىراق تاش . مەلۇم بىر مۇئەللىپ مۇنداق دېگەن : « بۇ مېتېئورى تاش بولۇشى ئېھتىمال . بۇنىڭغا پاكىت شۇكى ، ئۇ بۇرۇن نۇر چاچاتتى ، ئۇنىڭ نۇرىدىن شەرقىمۇ ، غەربىمۇ ، شامۇ ، يەمەنمۇ[1] بورۇپ كېتەتتى . ئۇنىڭ بۇنداق نۇر چېچىشى مەزكۇر تاشنىڭ ئەسلىدە قارا رەڭلىكلا ئەمەسلىكىنى دەللىلەيدۇ . بەزى تارىخشۇناسلار ئۇنىڭ قارا رەڭدە بولۇپ قېلىشىنىڭ سەۋەبىنى جاھىلىيەت زامانىنىڭ پەسكەشلىكى ۋە ناپاكلىقىنىڭ كاساپىتىدىن بولغان ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ . يالت-يۇلت قىلىپ نۇر چېچىپ تۇرىدىغانلىرىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان مېتېئورى تاشلار زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كونىراپ ، ئۆڭىدۇ . ئەرەب تىلىدا مېتېئورى تاش مەنىسىدە يۇرىدىغان (نەيزەك) سۆزى پارسچىدىن كىرگەن ئاتالغۇ بولۇپ ، ئەسلىدە ئۇ بىر خىل ئاقار يۇلتۇزنى كۆرسىتەتتى . بۇ خىل ئاقار يۇلتۇز ، خۇسۇسەن 8 ـ ئاي مەزگىلىدە ، ئاسماندىن ئېقىپ چۈشۈپ كېتىۋاتقاندەك بولۇپ كۆرۈنىدۇ . »

يەنە بەزى ئالىملار مۇنداق دەيدۇ : « قارا تاش (يەنى ھەجەرۇلئەسۋەد) شۇنىڭ ئۈچۈن بىر مۇقەددەس تاشكى ، ئۇ كىشىدە ھۇرمەت قوزغايدىغان مۇقەددەس بىر نەرسىگە باغلىنىشلىق . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ بەيتۇللاغا بۇ تاشنى

---

① بۇ يەردىكى « شام ، يەمەن » سۆزلىرى « شىمال ، جەنۇب » دېگەن مەنىدە يۇرىدۇ ـ ت .

ئىشلىتىشى ئېھتىمال ئاللاتائالانىڭ ئۇنىڭغا شۇقەدەر بۇيۇك ئۆينى بىنا قىلىشى ئۈچۈن ئەمر قىلغانلىقىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن بولۇشى مۇمكىن ؛ ياكى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۆزى ۋە ئوغلىنىڭ مەزكۇر ئۆينى كىشىلەرنىڭ ئارامگاھى قىلىپ قۇرۇپ چىقىشقا بەل باغلاپ ئىچكەن قەسىمىنىڭ سىمۋولى بولۇشىمۇ مۇمكىن ؛ ياكى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بۇ قارا تاشنى ئورنىتىش ئارقىلىق بۇ ئۆينىڭ ھەرگىزمۇ ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىقىدىكى ئۆي ئەمەس ، بەلكى ئاللاتائالاغا ھەدىيە قىلىنىدىغان ئۆي ، كىشىلەرنىڭ ئىبادەتگاھى ، تاۋاپچىلارنىڭ ، دەرۋىشلەرنىڭ ، باش ئۇرغۇچىلارنىڭ ۋە چوقۇنغۇچىلارنىڭ نامازگاھى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقچى بولغان بولسا كېرەك . شۇڭلاشقا ، بۇ تاش دەرۋازىنىڭ بېقىنغىلا ئورنىتىلىپ ، مەزكۇر كارامەتلىك ئۆينىڭ تاۋاپچىلار تۇنجى قەدىمىنى باسىدىغان بىرىنچى چېگرىسى قىلىنغان . تاشنىڭ قارا رەڭلىكىنى تاللىۋالغانلىقىغا كەلسەك ، بۇ ، قارا رەڭنىڭ پەرق قىلىشقا ئوڭاي ، ئورۇننى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە قولاي ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغانلىقىدىن بولغان . شۇنىڭ ئۈچۈن ، ھەجەرۇلئەسۋەد (قاراتاش) ئۆز ۋاقتىدا ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ۋە ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام ئاتا - بالىنىڭ ھۆرمەتلەپ ئەزىزلىشىگە مۇيەسسەر بولغان . شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا ، ئۇ بۇگۈنكى ، جۇملىدىن ئەتىكى مۇسۇلمانلارنىڭمۇ ئۇلۇغلىشىغا سازاۋەر مۇقەددەس نەرسە بولۇپ قالغان .»

ئىمام ئەھمەد ، بۇخارى ۋە مۇسلىملارنىڭ رىۋايەت قىلىشىغا قارىغاندا ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مەزكۇر ھەجەرۇلئەسۋەدنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ : « مەن سېنىڭ پايدا كۆمۇ ، زىيىنىڭمۇ يوق بىر تاش ئىكەنلىكىنى بىلىپ تۇرىمەن » دېگەن ۋە ئارقىدىن ئۆنى سۆيگەن . ئەبۇبەكرى سىددىق ھەج قىلغان ۋاقتىدا ئۇنىڭ يېنىدا

تۇرۇپ : « مەن بىلمەن ، سەن يا پايداك ، يا زىيىنىك يوق بىر تاشسەن . ئەگەر مەن ئاللاتائالانىڭ ئەلچىسى (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام) نىڭ سېنى سۆيگەنلىكىنى كۆرمىگەن بولسام ئىدىم ، سېنى سۆيمىگەن بولاتتىم » دېگەن . ئۇمەر ئىبنى خەتتاب ھەج قىلغان چاغدىمۇ شۇنداق قىلغانىكەن .

سەييىاھ ئىبنى بەتۇتە مەككىگە بارغان چېغىدا ، ھەجەرۇلئەسۋەدنى كۆرگەنىكەن . ئۇ بۇ ھەقتە مۇنداق يازىدۇ : « ھەجەرۇلئەسۋەد يەردىن ئالتە غېرىچ ئېگىزلىكتىكى جايغا ئورنىتىلغان . شۇڭا ، ئۇنى سۆيۈش ئۈچۈن دارازا ئادەملەر ئېگىلىشكە ، پاكارلار بويۇن ئۇزىتىپ سوزۇلۇشقا توغرا كېلىدىكەن ، ئۇ شەرق تەرەپتىكى بىر بۇرجەككە ئورنىتىلغان بولۇپ ، كەڭلىكى بىر غېرىچنىڭ ئۈچتىن ئىككىسىگە باراۋەر كېلىدۇ ، ئۇزۇنلۇقى بولسا ، بىر غېرىچتىن سەل ئارتۇقراق كېلىدۇ . ئۇنىڭ قانچىلىك قىسمى تامنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈۋېتىلگەنلىكى ئېنىق ئەمەس . ئۇ تۆت پارچىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، كۈمۈش رامكا ئىچىگە ئېلىنغان . ھەجەرۇلئەسۋەدنىڭ قارا رەڭگى بىلەن كۈمۈش رامكىنىڭ ئاقلىقىنىڭ گىرەلەشمىسىدىن ھاسىل بولۇپ چاقناپ تۇرغان بارلاق نۇر كۆزنىڭ يېغىنى يەيدۇ . ھەجەرۇلئەسۋەدنى سۆيگەنده ، ئىنسانىنىڭ لېۋى شۇنداق بىر خىل لەززەتنى سېزىدۇكى ، سۆيگەنسېرى سۆيگۈسى كېلىپ تۇرىدۇ . بۇنىڭ بىلەن ھەجەرۇلئەسۋەدنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى ، شۇنداقلا ئۇ نامايان قىلىپ تۇرغان ئىلاھىي ھېكمەتنى ئېنىق ھېس قىلغىلى بولىدۇ . بۇ يەردە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇنۇ سۆزىنى بايان قىلىپ ئۆتۈشنىڭ ئۆزى ھەممىگە كۇپايە قىلىدۇ ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن : « بۇ ئاللاتائالانىڭ زېمىنغا ئورنىتىقان قەسەم ، ئىخلاس تاختىسىدۇر . ئاللاتائالا بىزنى ئۇنى

سلاش - سۆيۈش پۇرسىتى بىلەن مەنپەئەتلەندۇرىدۇ . ئۇنىڭغا زوقمەن بولغان ھەر قانداق ئادەم بۇ يەرگە كەلسە ، ئۇنىڭدىن تېگىشلىك پايدا كۆرىدۇ). ھەجەرۇلئەسۋەدنىڭ كىشىلەر ئىخلاسمەنلىك ۋە قەسەمياد نىيىتى بىلەن سۆيىدىغان يېرىدە بىر دانە پارقىراق ئاق چېكىت بار ، بۇ خۇددى گۈزەل مەگزىدىكى يارىشىملىق خالغا ئوخشايدۇ . ھەجەرۇلئەسۋەدنى تاۋاپ قىلغان كىشىلەر كۆرىدۇكى ، تاۋاپ ۋاقتىدا ، ئادەملەر ئۇنى سۆيۈش ئۈچۈن ئىختىيارسىز ھالدا بىر - بىرىنى ئىتتىرىشىپ ، تۈتۈشۈپ كېتىدۇ . چۈنكى ، جاننى تىكىپ تۇرۇپ بىر پەس قىستىمىغۇچە ئالدىغا ئۆتۈپ ئۇنى سۆيۈش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس . بەيتۇللاغا كىرىش ۋاقتىدىمۇ ئوخشاشلا قىستا - قىستاڭچىلىق بولۇپ كېتىدۇ . ھەجەرۇلئەسۋەد تاۋاپنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولۇپ ، ئۇ ئورنىتىلغان بۇرجەك ھەج قىلغۇچىلار بېسىپ ئۆتىدىغان بىرىنچى بۇرجەك ھېسابلىنىدۇ . تاۋاپ قىلغۇچى بۇ بۇرجەكتە ئۆزىنىڭ ئىخلاسىنى بىلدۈرۈپ بولغاندىن كېيىن ، ئارقىسىغا ئازراق يانىدۇ . بۇ ھالدا ، شاراپەتلىك بەيتۇللا ئۇنىڭ سول يېنىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ . ئۇ ئۆزىنىڭ ھەجنى داۋاملاشتۇرۇپ ، ئالدى بىلەن شىمال تەرەپتىكى ئىراق بۇرجىكىنى ، ئاندىن غەرب تەرەپتىكى شام بۇرجىكىنى ، ئارقىدىن جەنۇب تەرەپتىكى يەمەن بۇرجىكىنى ئايلىنىپ ، ئەڭ ئاخىرىدا شەرق تەرەپتىكى قارا تاش — ھەجەرۇلئەسۋەد ئالدىغا قايتىپ كېلىدۇ .»

§ 5 . پۈتكەندىن كېيىنكى بەيتۇللا

ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بىلەن ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام بەيتۇللانى پۈتكۈزىدۇ . تارىخشۇناس مەسئۇدى پۈتكەندىن كېيىنكى بەيتۇللانى نەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ : « بەيتۇللانىڭ ئۇزۇنلۇقى

ئوتتۇز زىراۋ ،①قىبلىنلىقى يەتتە زىراۋ ، كەڭلىكى يېگىرمە ئىككى زىراۋ كېلىدۇ . بەيتۇللاغا بىرلا ئىشىك قويۇلغان بولۇپ ، ئۆگزىسى يېپىلمىغان . ھەجەرۇلئەسۋەد دەل جايىغا قويۇلغان بولۇپ ، ماقامى ئىبراھىم دەپ ئاتىلىدىغان تاش بىلەن بەيتۇللا تۇتىشىپ تۇرىدۇ . مانا بۇ ئاللاتائالانىڭ « ئىبراھىم بىلەن ئىسمائىل بەيتۇللانىڭ ئۇلىنى تىكلىگەن ... »دېگەن مۇبارەك سۆزىنىڭ نامايەندىسى . ئاللاتائالا ئىبراھىمئەلەيھىسسالامغا خالايىقنى ھەج قىلىشقا چىللاپ ئەزان توۋلا ، دەپ ئەمر قىلغان .»

« ئۇلۇغ بەيتۇللانىڭ تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ مۇئەللىپىمۇ ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بىلەن ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ بەيتۇللانى بىنا قىلغانلىقىنى مۇپەسسەل بايان قىلغان . ئۇ مۇنداق دەيدۇ : « ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بەيتۇللانىڭ سول تەرىپىنى توققۇز زىراۋ ئېگىزلىكتە قىلغان . شىمالدىن جەنۇبقا ئۇزۇنلۇقىنى ئوتتۇز ئىككى زىراۋ ، غەرب تەرىپىنى جەنۇبتىن شىمالغا ئوتتۇز بىر زىراۋ ، جەنۇب تەرىپىنى شەرقتىن غەربكە يەنى ھەجەرۇلئەسۋەدتىن يەمەن بۇرجىكىگە قەدەر يېگىرمە زىراۋ ، شىمال تەرىپىنى غەربتىن شەرققە ، يەنى ھەجەرۇلئەسۋەد تەرەپنىڭ ئۇزۇنلۇقىنى يېگىرمە ئىككى زىراۋ قىلغان . بەيتۇللاغا يەر بىلەن چىشلىشىپ تۇرىدىغان قىلىپ ئىككى ئىشىك قويۇلغان ، ئۇنىڭ بىرى شەرق تەرەپتە بولۇپ ، ھەجەرۇلئەسۋەد بىلەن يانداشىپ تۇرىدۇ . يەنە بىرى يەمەن بۇرجىكىگە يېقىنراق غەربىي تامدا بولۇپ ، شەرق تەرەپتىكى ئىشىكنىڭ ئۇدۇلىغا توغرا كېلىدۇ . بەيتۇللانىڭ ئىچىگە بىر گەمە

---

① زىراۋ (يەنى بىلەك) ــ ئەرەبچە ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى ، جەينەكتىن تارتىپ بارماقنىڭ ئۇچىغىچە ئارىلىق . ئادەتتە بىر زىراۋ 0.5883 مېتر ھېسابلىنىدۇ . زىرائى ھەندەسە (قۇرۇلۇش زىرائى) بولسا ، 0.65 مېتر ھېسابلىنىدۇ ــ ت .

كولىنىپ ، نەرسە - كېرەك قويىدىغان ئامبار قىلىنغان . بەيتۇللانىڭ ئۇستى ئوچۇق (يەنى ئۆگزىسىز) بولۇپ ، ئىككى ئىشىكىگىمۇ قانات (ئىشىك قانىتى) ئورنىتىلمىغان .

مەلۇم بىر يازغۇچى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ بەيتۇللا ئىچىگە ئامبار قىلىش ئۈچۈن بىر گەمە كولىغانلىقىغا باھا بېرىپ مۇنداق دېگەن : ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بەيتۇللانى ئاللاغا چوقۇنىدىغان بىر ئىبادەتخانا قىلىپ قۇرۇپ چىقىشنى كۆزلىگەن . كىشىلەرنىڭ ئاللا يولىدا قىلىدىغان نەزىرلىرىنى كۆزدە تۇتۇپ ، بەيتۇللانىڭ ئىچىگە ئىشىكتىن كىرىشتىكى ئوڭ تەرەپكە بىر گەمە كولاپ ، ئۇنى بەيتۇللانىڭ ئامبىرى قىلغان . شۇڭا كىشىلەر بەيتۇللاغا ھەدىيە قىلغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى شۇ يەرگە قويىدىغان بولغان .»

قۇرئان كەرىمدە بەيتۇللانىڭ بىنا قىلىنىشىدىن ئىبارەت بۇ بۇيۇك ئىش بايان قىلىنىپ ، ئۇنى تارىختا ئۆچمەس قىلغان . « سۈرە ئال ئىمران » دا مۇنداق دېيىلىدۇ : « ھەقىقەتەن ئىنسانلارغا (ئىبادەت ئۈچۈن) تۇنجى سېلىنغان ئۆي (بەيتۇللا) مەككىدىدۇر ، مۇبارەكتۇر ، جاھان ئەھلىگە ھىدايەتتۇر . ئۇنىڭدىن ئوچۇق ئالامەتلەر بار كى ، ماقامى ئىبراھىم شۇلارنىڭ بىرى ، بەيتۇللاغا كىرگەن ئادەم ئەمىن بولىدۇ . قادىر بولالىغان كىشىلەرنىڭ ئاللا ئۈچۈن ئۆيىنى (بەيتۇللانى) زىيارەت قىلىشى ئۇلارغا پەرز قىلىندى . كىمكى ئىنكار قىلىدىكەن (ھەجنى تەرك ئېتىدىكەن ، زىيىنى ئۆزىگە) ، شۈبھىسىزكى ، ئاللا ئەھلى جاھاندىن (ئۇلارنىڭ ئىبادىتىدىن) نىھاجەتتۇر .»①

---

① قۇرئان كەرىم ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1986 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى ، سۈرەئال ئىمران ، 96 - ، 97 - ئايەتلەر ، 63 - بەت .

§ 6 . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ كىشىلەرنى بەيتۇللاغا ھەجگە چاقىرىشى

بەيتۇللا پۈتكەندىن كېيىن ، ئاللاتائالا ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامغا كىشىلەرنى بەيتۇللاغا تاۋاپ قىلىپ ھەج قىلىشقا چاقىرىش ھەققىدە ئەمر قىلىدۇ . قۇرئان كەرىمدە دەل مۇشۇ ئىش ئۈچۈن نازىل بولغان مۇنۇ ئايەت بار : « كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا (ئۇلارنى) ھەجگە چاقىرىپ ئىدا قىلغىن ، ئۇلار پىيادە ۋە ئورۇق تۆگىلەرگە مىنىپ كېلىدۇ ، ئورۇق تۆگىلەر يىراق يوللارنى بېسىپ كېلىدۇ . »① بۇ ھەقتە ، تەبەرى ئىبنى ئابباسنىڭ سۆزىنى نەقىل قىلىپ مۇنداق دەيدۇ : « ئىبراھىم : ‹ يا رەب ! مېنىڭ ئاۋازىم ھەممە ئادەمگە قانداق يېتىدۇ ؟ › دېگەندە ، ئاللاتائالا : ‹ سەن ئەزان توۋلىغىن ، يەتكۈزۈش مەندىن ، مەن ئۇنى ھەممە ئادەم ئاڭلىيالايدىغان قىلىمەن › دېگەن . شۇنىڭ بىلەن ئىبراھىم يۇقىرى ئاۋاز بىلەن مۇنداق دەپ ئەزان توۋلىغان : ‹ يا ئەييۇھەننا س ، بۇ قەدىمكى ئۆي - بەيتۇللاغا كېلىپ ھەج قىلىڭلار ، بۇ سىلەر ئۈچۈن پەرزدۇر ! › ، ئۇنىڭ ئەزان ئاۋازى ئاسمان - زېمىننى چاك كەلتۈرۈپ ، ئالەمنىڭ ھەممە يېرىگە يېتىپ بارغان » .

تەبەرى يەنە ئابدۇللا ئىبنى زۇبەيرنىڭ ئۇبەيد ئىبنى ئۇمەيرلەيسىدىن ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ خالايىقنى ھەج قىلىشقا چاقىرغانلىقى ھەققىدىكى ئىشنى سورىغانلىقىنىمۇ بايان قىلىدۇ . ئۇمەيىر مۇنداق دەپ جاۋاب بەرگەن : « ئاڭلاشلارغا قارىغاندا

---

① قۇرئان كەرىم ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى ، سۈرەھەج ، 27 - ئايەت ، 336 - بەت .

ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بىلەن ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام بەيتۇللانىڭ تېمىنى قوپۇرۇپ ، ئاللاتائالانىڭ تەلىپىدىكىدەك قىلىپ پۈتكۈزۈپ بولغان چاغدا ، ھەج قىلىش ۋاقتىمۇ بولۇپ قالغانىكەن . شۇڭا ئۇ (ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام) ئالدىنى يەمەن تەرەپكە قىلىپ تۇرۇپ ، خالايىقنى ئاللاتائالاغا ئېتىقاد قىلىشقا ۋە كېلىپ بەيتۇللانى تاۋاپ قىلىپ ھەج قىلىشقا چاقىرغان . نەتىجىدە ، كىشىلەر : ‹لەببەيكە ، ئاللاھۇممە ، لەببەيكە ! ›دەپ ئاۋاز قوشقان . ئاندىن ، ئۇ ئالدىنى غەرب تەرەپكە قىلىپ تۇرۇپ ، خالايىقنى ئاللاتائالاغا ئېتىقاد قىلىشقا ۋە كېلىپ ئاللانىڭ ئۆيىنى بەيتۇللانى تاۋاپ قىلىپ ھەج قىلىشقا چاقىرغان . نەتىجىدە ، كىشىلەردىن : ‹لەببەيكە ، ئاللاھۇممە ، لەببەيكە ! ›دەپ جاۋاب ساداسى كەلگەنىكەن .»

تەبەرى يەنە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام (سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەم) نىڭ مۇنداق دېگەنلىكىنى ئېيتىدۇ : « جىبرىئىل ئەلەيھىسسالام تەرۋىيە كۈنى①ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ قېشىغا كېلىپ ، ئۇنى مىناغا باشلاپ بارغان . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئۇ يەردە پېشىن ، ئەسىر ، شام ، خۇپتەن ۋە بامدات نامازلىرىنى ئوقۇغان . ئاندىن ، جىبرىئىل ئۇنى ئەرافاتقا باشلاپ بېرىپ ئەراك دەرىخى②ئاستىدا دەم ئالدۇرغان . ئۇنىڭ بىلەن كەلگەن باشقا ئادەملەرمۇ شۇ يەردە ئارام ئالغان . كېيىن ئۇلار بىرلىكتە پېشىن ۋە

---

① تەرۋىيە كۈنى — سۇ تەييارلاش كۈنى ، تۆگە سۇغىرىش كۈنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ . ھىجرىيە يىلى ھېسابىدا ، 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى تەرۋىيە كۈنى بولىدۇ — ت .

② ئەراك دەرىخى — چىش چوتكا (مىسۋاك) دەرىخى . ئەرەبلەر بۇ خىل دەرەخنىڭ شېخىدىن بىر غېرىچ ئۇزۇنلۇقتا قىلىپ ئوشتۇۋېلىپ ، يېنىدا ئېلىپ يۈرىدۇ ۋە ئۇنىڭ بىلەن چىشىنى چوتكىلايدۇ . بۇ ئادەت سەئۇدى ئەرەبىستانلىقلاردا ھالا بۇگۈنگىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە — ت .

ئەسىر ناماز‌لىرىنى ئوقۇغان . بىردەم تۇرغاندىن كېيىن يەنە ئالدىراپ - سالدىراپ شام ۋە خۇپتەن نامازلىرىنى ئوقۇغان . ئۇ يەردە قونۇپ قېلىپ ، تاڭ سەھەر بولغاندا ، ھېچ تەمتىرىمەستىن بامدات نامىزىنىمۇ ئوقۇغان . ئاندىن ، جىبرىئىل ئۇنى يەنە مىناغا باشلاپ بارغان ، ئۇ يەردە شەيتانغا تاش ئاتقان . ئاندىن قۇربانلىق قىلغان ، بېشىنى چۇشۇرۇپ ، ساقال - بۇرۇتلىرىنى ئالدۇرغان . ئاندىن بەيتۇللاغا كەلگەن .» كېيىن ، ئاللاتائالا مۇھەممەد سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەمگە ۋەھيي چۇشۇرۇپ : « باتىل دىنلاردىن ھەق دىنغا بۇرۇلغۇچى (ھەق دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى) ئىبراھىمنىڭ دىنىغا ئەگەشكىن ، ئىبراھىم مۇشرىكلاردىن ئەمەس ئىدى »①دېگەن .

بەيتۇللا پۈتكەندىن كېيىن ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئوغلى ئىسمائىلنى (مەككىدە) قويۇپ ، ئۆزى شامغا كېتىدۇ . ئىسمائىل ئۆسۈپ چوڭ بولۇپ ، دادىسىنىڭ ساداقەتمەن پەزىلىتىگە ، ئامانىتىگە ۋە ھەق دىنىغا ۋارىسلىق قىلىدۇ . كېيىن ، مەككە تەرەققىي قىلىپ ، تولىمۇ تار جىلغىغا ۋە قۇملۇققا جايلاشقان بىر شەھەر بولۇپ قالىدۇ . ئەينى زامانلا ، بۇ جىلغىنىڭ ئەڭ كەڭ يېرى يەتتە يۈز قەدەممۇ كەلمەيتتى . تۆت ئەترابىنى ئېگىزلىكى ئىككى يۈز فۇتتىن②بەش يۈز فۇتقىچە بولغان تاقىر تاغلار ئوراپ تۇراتتى .

---

① قۇرئان كەرىم ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1986 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى ، سۈرە نەھل ، 123 - ئايەت ، 282 - بەت .

② فۇت — ئىنگلىز چىسى . بىر فۇت 0.3048 مېتر غا باراۋەر — ت .

ئۇچىنچى باب

ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامدىن كېيىنكى بەيتۇللا

§ 1 . بەيتۇللانىڭ ئەرەبلەر ، ھىندىلار ، پارسىلار ۋە سابىئىلارنىڭ ئەزىزلىشىگە مۇيەسسەر بولۇشى

ئەرەبلەر بەيتۇللانى ھەممىدىن بۇرۇن ئاللاتائالانىڭ مۇقەددەس ئۆيى ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام ئاللاتائالانىڭ ئەمرى بىلەن بىنا قىلغان مۇقەددەس ماكان دەپ قارىغان خەلق ، ئۇلار بەيتۇللانى ئەزىزلەش يۈزىسىدىن مەككە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنى ، ھەتتا ئايلانمىسى بىرنەچچە فەرسەخ①كېلىدىغان زېمىنىنىڭ ھەممىسىنى ھەرەم رايونى قىلىپ ئايرىپ ، ئۇ يەردىكى ئادەملەر ۋە بارلىق جانلىقلارنى دەخلى تەرۇز قىلىشقا بولمايدىغان مۇقەددەس يارالمىشلار ، دەپ قارايتتى .

ئىبنى كەلبى بۇ ئەھۋالنى بايان قىلىپ مۇنداق دەيدۇ : «مەككىگە بارغانلىكى ئادەم ، ئۆزىنىڭ بەيتۇللاغا بولغان چوقۇنۇشىنى ۋە مەككىگە بولغان مۇھەببىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن مەزكۇر ھەرەمنىڭ تېشىدىن بىر پارچە ئېلىپ ياناتتى . ئەگەر ئۇلار بىرەر جايدا تۇرۇپ قالغۇدەك بولسا ، ھەرەم تېشىنى يانلىرىدىن ئېلىپ يەرگە قويۇپ ، خۇددى بەيتۇللانى تاۋاپ قىلغاندەك چۆرىدەپ تاۋاپ قىلىشاتتى ۋە بۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ بەيتۇللاغا

---

① فەرسەخ ــ قەدىمىي ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى ، بىر فەرسەخ 6.24 كىلومېتىرغا باراۋەر .

بولغان ئىززەت - ئىكرامنى ۋە ھەرەمگە بولغان ئوتلۇق مۇھەببىتنى ئىزھار قىلىشاتتى . ئۇلار ھېلىھەم بەيتۇللانى ۋە مەككىنى ئۇلۇغلايدۇ ، ئىسمائىل بوۋىنىڭ بەيتۇللانى ئەزىزلەش . ھەج قىلىش ، بەيتۇللاغا چوقۇنۇش ۋە ئېھتىرام بىلدۈرۈش پەزىلىتىنى ئۆرنەك قىلىپ ، بۇ يەرگە سەجگە كېلىدۇ ۋە بۇ يەرنى ئىززەت - ئىكرام بىلەن زىيارەت قىلىدۇ . »

ھەر يىلى ھەج پەسلىدە ، ئەرەبلەر ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ جاي - جايلىرىدىن مەككىگە كېلىپ ، ھەج پەرزىنى ئادا قىلاتتى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئۇلار ھەمىشە ھەج مەزگىلىدە بۇ يەردە بولىدىغان سودا بازارلىرىغا كىرىپ ، سودا - تىجارەت پائالىيەتلىرىگە قاتنىشاتتى . مانا بۇ خىل پائالىيەت بۇ يەرنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتىنى جانلاندۇرغانىدى .

بەيتۇللانى ئۇلۇغلاش باشقا مىللەتلەرگىمۇ ، خۇسۇسەن ھىندى ۋە پارىس مىللەتلىرىگىمۇ تەسىر قىلغانىدى . ھىندىلاردا ، ئۇلار ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن كۆپ ئىلاھلاردىن بىرى بولغان شىۋە ئىلاھ خوتۇنى بىلەن بىرلىكتە ھىجاز دىيارىنى زىيارەت قىلىۋاتقاندا ، ئۇنىڭ روھى ھەجرۇلئەسۋەدنىڭ قارىسىغا كىرىپ كەتكەنمىش ، دېگەن چۈشەنچە بار ئىدى . مۇشۇ چۈشەنچە بويىچە مەككىنى « مەكىشا » ياكى « موكشا » ياكى « موكشانا » يەنى « شىشانىڭ ئۆيى » ياكى « شىشانا ئۆيى » دەپ ئاتايدىغان بولغان . ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى ، « شىشا » بىلەن « شىشانا » ھىندىلارنىڭ ئىلاھلىرى ئىدى .

پارسلارمۇ بەيتۇللانى مۇقەددەس ماكان دەپ قارايدىغان بولدى . ئۇلاردا شۇنداق چۈشەنچە بار ئىدىكى ، ھورمۇزنىڭ روھى مۇشۇ مۇقەددەس ئىمارەت (بەيتۇللا) كە قوشۇۋېتىلگەنمىش . شۇ ۋەجدىن ئۇلار بۇ يەرگە كېلىپ ھەج قىلىدىغان بولغان .

تارىخشۇناس مەسئۇدى مۇنداق دەيدۇ : « پارسلار ئۆزلىرىنى ئىبراھىم خەلىلۇللا ئەلەيھىسسالامنىڭ پۇشتى ، دەپ قارايدۇ . ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى مەككىگە كەلگەن ۋە ئىبراھىم بوۋىسىنى ئۇلۇغلاش يۈزىسىدىن بەيتۇللانى تاۋاپ قىلغان . شۇلارنىڭ ئىچىدە ، بەيتۇللاغا كېلىپ ھەج قىلغان ئەڭ ئاخىرقى پارس ساسان ئىبنى بابەك بولغانىدى . » ياقۇت مەمۇدى مۇنداق دەيدۇ : « زەمزەم بۇلىقى شۇنىڭ ئۈچۈن (زەمزەم) ئاتالغانكى ، ئۆز ۋاقتىدا ، پارسلار ھەجگە كەلگەندە مەزكۇر بۇلاقنىڭ سۈيىنى ئىچكەن ۋە سۇنى ئىچىۋاتقاندا ، ئۇلارنىڭ بۇرنىدىن (زەم - زەم) ①قىلغان ئاۋاز چىققانىكەن . ساسان مەككىگە كەلگەندە ، ئالدى بىلەن بەيتۇللانى تاۋاپ قىلغان ، ئاندىن مەزكۇر بۇلاقنىڭ سۈيىدىن غۇرتۇلدىتىپ ئىچكەن . بۇنىڭغا قەدىمكى زامانداا ئۆتكەن بىر شائىرنىڭ مۇنۇ مىسرالىرىنى پاكىت قىلىش مۇمكىن :

ھەج قىلىشقا كەلگەندە پارسلارنىڭ ئەجدادى ،
زەمزەم بۇلىقى بېشىدا چىققان « زەم - زەم » ئاۋازى .

ئىسلامىيەت بارلىققا كەلگەندە كېيىن ، بەزى پارس شائىرلىرى ئۆزلىرىنىڭ بەيتۇللاغا بولغان ئىززەت - ئىكرامىنى ھەمدە ئۇ يەرگە بېرىپ ھەج - تاۋاپ قىلغانلىقى بىلەن ئۇرغۇپ چىققان ئىپتىخارىنى ئىپادىلىگەن . شۇ خىلدىكى شائىرلارنىڭ بىرى مۇنداق شېئىر يازغان :

قەدەم ئالساق پىيادە بەيتۇللاغا ھەج قىلىپ ،
قۇرغاق جىلغا كۆتىدۇ ئامانلىقنى جەم قىلىپ .

---

① زەم - زەم (زەمزەم) — بۇ سۆز ئەرەبچىدە « غۇرت - غۇرت » ، « چولدوك - چولدوك » ، « گۈلدۈر - گۈلدۈر » قاتارلىق ئاۋاز ئىملىقلىرى ھېسابلىنىدۇ .

ساسان نەچچە قاتتىغان قەدىمكى يوللار بۇ ،
ئازمايلى ھەتتا تۆگىمىز گەر يۇرسىمۇ ئايلىنىپ .
تاۋاپ قىلىپ بەيتۇللا ۋە ئىسمائىل قۇدۇقىن ،
يۇرەكلەرنى ياشلايمىز زەمزەم سۇيىگە قېنىپ .

سابىئىلار پارس ۋە كەلدانىلار① نىڭ ئىچىدىكى يۇلتۇزغا چوقۇنىدىغانلار بولۇپ ، ئۇلار بەيتۇللانى ئالەمدىكى يەتتە بۇيۇك قەسىرنىڭ بىرى ، دەپ ھېسابلايتتى . يەھۇدىيلارمۇ بەيتۇللاغا چوقۇنغان ، ئۇلار بۇ يەردە ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنى بويىچە ئاللاتائالاغا ئىبادەت قىلغانىدى .

2 § . ئىسمايىل ئەلەيھىسسالامدىن كېيىنكى بەيتۇللا

ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىككىنچى خوتۇنى جۇرھۇم قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى مەداد ئىبنى ئەمرۇنىڭ قىزى ئىدى . ئۇ ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامدىن جەمئىي ئون ئىككى ئوغۇل تۇغقان . ئۇلار : نابىت ، قەيدار ، ئىدبىل ، مۇبسىم ، مۇشمەئ ، دۇما ، دەۋام ، مەسا ھەددات ، سىسا ، يەتۇر ، نافىش .

ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام بىر يۈز ئوتتۇز يەتتە يىل ئۆمۈر كۆرگەن . ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ مۇبارەك مېيىتى مەسچىد ھەرەم ئىچىدىكى ھەجەرۇلئەسۋەدنىڭ ئۈدۈلىغا توغرا كېلىدىغان بىر كېچىك تەرەمخانا ئىچىگە ـ ئانىسى ھاجەرنىڭ قەبرىسى يېنىغا دەپنە قىلىنغان .

ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولغاندىن كېيىن ،

---

① كەلدانىي ـ جەنۇبىي مىسوپوتامىيە خەلقلىرىدىن بولۇپ ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 7 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ، يېڭى بابىلون دۆلىتىنى قۇرغان ـ ت .

بەيتۇللانىڭ ئىشلىرىنى ئۇنىڭ ئوغلى نابىت باشقۇرىدۇ . كېيىن ، جۇرھوم قەبىلىسىدىكى بەزى ئاقساقاللار ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ بالىلىرىنى بويسۇندۇرۇپ ، بەيتۇللانى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ئىگىلىۋالىدۇ . ئىبنى ھىشام ئۆزىنىڭ «پەيغەمبەرلەرنىڭ تەرجىمھالى» ناملىق كىتابىدا ، جۇرھوملارنىڭ سانى كۆنسايىن ئېشىپ كېتىۋاتقان ۋەزىيەت ئاستىدىكى ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام ئوغلانلىرىنىڭ ئەھۋالى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەن : «كېيىن ، ئاللاتائالا ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام ئوغلانلىرىغا بايا‌شانلىق ئاتا قىلىدۇ . ئۇلارنىڭ جۇرھوم قەبىلىسىدىن بولغان تاغلىرى بەيتۇللانىڭ ۋەلىيلىرى (ئىش باشقۇرغۇچىلىرى) ۋە مەككە شەھىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئىدى . پۈتكۈل جۇرھوم قەبىلىسىدىكىلەر ئىسمائىلنىڭ ئوغۇللىرىغا تاغا تەرەپ تۇغقان بولغاچقا ، ئىسمائىلنىڭ ئوغلانلىرى ئۇلار بىلەن ئېگىز - پەسلىك تالىشىشنى لايىق كۆرمەيدۇ . ھەر كىمنىڭ ھۇرلۇكىگە ھۇرمەت قىلىش ئارقىلىق مەككىدە توپلاڭ ۋە يېغىلىق بولۇشتىن ساقلىنىدۇ . ئىسمائىلنىڭ ئوغۇللىرى مەككىدە پۈت تىرەپ تۇرۇشنىڭ قىيىنلىقىنى ھېس قىلغان چاغدا ، ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ جاي - جايلىرىغا تارقىلىپ كېتىدۇ . ھەر نۆۋەت ئۇلار بىلەن باشقا قەبىلىلەر ئارىسىدا زىتلىشىش يۈز بەرگەندە ، ئاللاتائالا ھامان ئۇلارغا مەدەتكار بولغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇلارنىڭ پاك دىنى قارىشى تەرەپنى مەغلۇپ قىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن قارىشى تەرەپمۇ ئۇلارنىڭ دىنىغا كىرىدۇ .»

« جۇرھوم قەبىلىسىدىن بەيتۇللانىڭ تۇنجى مۇتەۋەللىسى بولغان ئادەم مەزكۇر قەبىلىنىڭ باشلىقى ھارىس ئىبنى مەداد شاھ ئىدى . ئۇ ئۆز ۋاقتىدا مەككىنىڭ كارنىيى دېيىشكە بولىدىغان مۇھىم جاي قەيقۇئاندا تۇراتتى . ئۇ مەككىگە تىجارەت بىلەن

بارىدىغانلارنىڭ ھەرقانىدىقىدىن ئۆشرە ئالاتتى . شۇ زاماندا ، ئەمەلىق قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى سۈمەيدەڭ ئىبنى ھۇبىر تۆۋەنكى مەككىدە تۇراتتى . تىجارەت بىلەن مەككىگە كەلگەنلەر ئۇ تۇرۇشلۇق جايدىن ئۆتسە ئۇمۇ ئۆشرە ئالاتتى . شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككى قەبىلە باشلىقى ئوتتۇرىسىدا نىزا - جاڭجال يۈز بېرىپ ، بىر مەھەل يېغىلىققۇ بولغان . كېيىن ، خەلق ئاممىسىنىڭ تىنچلىق ئارزۇسىنىڭ ھەيدەكچىلىكى بىلەن ئىككى تەرەپنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىتىم تۈزۈلۈپ ، بەيتۇللانى ئەمالىقلار باشقۇرىدىغان بولغان . كېيىن ، جۇرھۇم قەبىلىسىدىكىلەر غەلىبىلىك ھالدا ئۆزلىرىنىڭ ھوقۇقىنى قايتۇرۇۋېلىپ ، يېڭىباشتىن بەيتۇللانىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بولغان ۋە بۇ ۋەزىيەت ئۇچ يۈز يىلدىن ئارتۇقراق داۋاملاشقانىدى . ئۇلارنىڭ كەنجى پادىشاھى كىچىك ھارىس ئىبنى مەداد بولغان . ئۇلار بەيتۇللانى كېڭەيتىپ ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ بىنا قىلغىنى ئاساسىدا ، ئۆي قۇرۇلۇشىنى ئېگىزلەتكەنىدى .

« كېيىن ، جۇرھۇملار زومىگەرلىشىپ ، ھېچكىمنى ۋە ھېچنېمىنى نەزىر - گۇزىرىگە ئىلمايدىغان ، بەيتۇللانى باشقۇرۇشتىن ئىبارەت مۇھىم ۋەزىپىگە سەل قارايدىغان ، بەيتۇللاغا تەئەللۇق مال - مۈلۈك ۋە ھەدىيە - ئىنئاملارنى خالىغانچە ئۆزىنىڭ قىلىۋالىدىغان ، ھاجىلارنى خارلايدىغان بولۇپ كېتىشتۇ . نەتىجىدە ، ھەممە يەردە نارازىلىق كۆتۈرۈلۈپ ، ئەتراپىنى قارىشىلىق ساداسى قاپلايدۇ . بەيتۇللا ئاللانىڭ مۇقەددەس ئۆيى بولغاچقا ، ھەقلىق يوسۇندا ئاللانىڭ قوغدىشىغا مۇيەسسەر بولىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ھېچنېمىدىن ئەيمەنمەيدىغان ، ھېچكىمنى كۆزىگە ئىلمايدىغان بولۇپ كەتكەن جۇرھۇملار ئاللاتائالانىڭ جازاسىغا ئۇچرايدۇ . ئۇلارنىڭ بېشىغا بوران - چاپقۇن ۋە چېكەتكە ئاپىتى چۈشۈپ ،

نۇرغۇنلىرى ھالاك بولدۇ .»

«ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلانلىرى يېڭىباشتىن جەم بولۇشىدۇ . ئۇلار قوشۇنىنى تەرتىپكە سېلىپ ، جۇرھۇملار ئۈستىدىن زەپەر قوچۇپ ، ئۇلارنى مەككىدىن قوغلاپ چىقىرىدۇ . نەتىجىدە ، جۇرھۇملار ئۆزىنى جۇھەينە قەبىلىسىنىڭ پاناھىغا ئېلىشىغا مەجبۇر بولىدۇ . بىر كۈنى كېچىدە ، ئۇلار تۇرۇۋاتقان (ئەدەم) ناملىق جايغا كەلكۈن كېلىپ ، ئۇلارنى يوقىتىپلا ئېلىپ كېتىدۇ . جۇرھۇملارنىڭ ئەمرى كىچىك ھارىس ئىبنى مەداد ئۆزىنىڭ ۋە قەبىلىسىنىڭ بۇ كەچۈرمىشلىرى ھەققىدە مۇنداق شېئىر يازغان :

يوق بولدى دوست ھوجۇندىن سەفاغىچە شۇ كۈنلەر ،
مەككە شەھرى ئىچىدە ھەم كەم ئۇلپەت - بۇرادەر .
ئۇۋۇلدە شەھەرنىڭ خوجايىنى بىز ئىدۇق ،
ئاپەت چۈشۈپ بىر كېچە بەربات بولدۇق شۇ قەدەر .
تۇغقان ئىدۇق ئەسلىدە ئىسمائىللار بىلەن ،
ئامال قانچە بالاڭا پەلەك بەردى ، بوپتۇ - خەير .
بەيتۇللاغا بولغانتۇق ۋەلى كېيىن نابىتتىن ،
تاۋاپ قىلىش ، ھەج قىلىش قىلغان بىزنى مۇتتەھەر .
سەرسان بولدۇق مەككىدىن بۇگۈن مانا ئايرىلىپ ،
چۆرىسىزدە ساپ دۈشمەن ھۆكۈلار تېخى بۆرىلەر .»

«كېيىىن ، بەيتۇللانىڭ ۋەلىلىكى ئىباد ئىبنى نەزار ئىبنى مەئەدنىڭ ئوغلانلىرى قولىغا چۈشۈپ كېتىدۇ . شۇ سەۋەبتىن ، مۇدەر[1] قەبىلەن ئىباد ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا كەسكىن ۋە ئۇزاققا

---

① مۇدەر — شىمالىي ئەرەبلەرنىڭ ئەجدادى — ت.

سوزۇلغان ئۇرۇش يۈز بېرىدۇ . نەتىجىدە ، مۇدەر ئومۇميۈزلۈك غەلىبىگە ئېرىشىدۇ ، ئىياد مەككىدىن ئايرىلىپ ئىراقتا قېچىپ كېتىدۇ .»

§ 3 . خۇزائە قەبىلىسىنىڭ بەيتۇللاغا ۋەلىيلىك قىلىشى

خۇزائە قەبىلىسى تىهامە①گە كېلىپ تۇرۇشىغا ، نەزارنىڭ ئوغلى ئىياد بىلەن مۇدەر ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلايدۇ . ئۇرۇشار - ئۇرۇشار ، ئىياد ئۆزىنىڭ كۈچ جەھەتتە ئاجىزلىقىنى ھېس قىلغان ، مەغلۇپ بولاي دەپ قالغان چېغىدا ، بەيتۇللادىن ھەجەرۇلئەسۋەدنى قوغۇرۇۋېلىپ بىر يەرگە كۆمۈپ قويىدۇ . ئويلىغان يەردىن بۇ ئىشنى خۇزائە قەبىلىسىنىڭ بىر ئايال كۆرۈپ قالىدۇ - دە ، بۇ ئەھۋالنى ئۆز قەبىلىسىدىكىلەرگە دەپ قويىدۇ . كېيىن ، خۇزائە قەبىلىسىدىكىلەر مۇدەرنىڭ يېنىغا بېرىپ : «بىز ئىياد ھەجەرۇلئەسۋەدنى كۆمۈپ قويغان يەرنى بىلىمىز . ئەگەر سەن ئۇنىڭ قەيەردىلىكىنى بىلمەكچى بولىدىكەنسەن ، ئالدى بىلەن بىزنىڭ بەيتۇللا ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىمىزنى ئېتىراپ قىلىشىڭ شەرت » دەيدۇ . مۇدەر ئۇلارنىڭ شەرتىگە ماقۇل بولىدۇ . شۇنداق قىلىپ ، ئەنە شۇ چاغدىن باشلاپ بەيتۇللا ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقى خۇزائىيلارنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ .

تارىخشۇناسلار خۇزائە قەبىلىسىدىن بولغان ئەمرۇ ئىبنى لۇھەيىنىڭ قانداق بولۇپ بۇتپەرەسلىكنى مەككىگە ئېلىپ كىرگەنلىكىنىمۇ بايان قىلىدۇ . ئۇلارنىڭ ئېيتىشچە ، ئەمرۇ نەسەبدىكىلەر مەككىنىڭ خوجايىنىغا ئايلىنىپ ، بەيتۇللانىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بولغان چاغدا ، ئەمرۇ كېسەل داۋالىتىش

① تىهامە ــ ئەرەبىي ھىجاز ، مەككىنىڭ قەدىمكى نامىلىرىدىن بىرى .

ئۇچۇن شامنىڭ بەلقاۋ دېگەن شەھرىگە بارغانىكەن . ئۇ شۇ يەرلىك كىشىلەرنىڭ بۇتقا تېۋىنىدىغانلىقىنى كۆرۈپ ، ئۇلاردىن سوراپتۇ :

— قېرىنداش ، سىلەر بۇتقا تەزىم قىلىپ باش ئۇرۇپ يۈرىدىكەنسىلەر ، ئۇنىڭ نېمە پايدىسى بار ؟

— بىز تېۋىنىدىغان بۇ بۇتلار ئاھايىتىمۇ كارامەتلىك . بىز ئۇلاردىن نېمە تىلىسەك ، نېمە تەلەپ قىلساق ، شۇنى قىلىپ بېرىدۇ . يامغۇر تىلىسەك ، يامغۇر ياغدۇرۇپ بېرىدۇ ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئۇ يەرلىك خەلقلەر .

— ماڭا بىرنى بەرسەڭلار قانداق ؟ مەن ئۇنى بەيتۇللا جايلاشقان ئەرەب زېمىنىغا ئالغاچ كېتىمەن ، — دەپ ئىلتىماس قىپتۇ لۇھىيى . نەتىجىدە ، ئۇلار لۇھىيغا «ھۇبەل» ئىسملىك بىر بۇتنى بېرىپتۇ . ئۇ مەزكۇر بۇتنى مەككىگە ئەكىلىپ ، بەيتۇللانىڭ ئىچىگە ئورنىتىپتۇ .

ئەمرۇ ئىبنى لۇھىيى خۇزائە قەبىلىسىنىڭ ئادەم بىلەن جۇرھۇم قەبىلىسىنىڭ ئادەمىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن بولغان . يەنى خۇزائە قەبىلىسىنىڭ بىر ئەمرى جۇرھۇم قەبىلىسىنىڭ بىر مەلىكىسىگە ئۆيلەنگەن بولۇپ ، ئەمرۇ شۇ مەلىكىدىن تۇغۇلغاندى . ئۇ مەككىنىڭ پادىشاھى بولغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ تەسىر كۈچى دائىرىسى ناھايىتىمۇ كېڭىيىپ كېتىدۇ . پۈتكۈل جاھىلىيەت دەۋرىدە ، قۇرەيش ئىبنى كىلاب بىلەن ئابدۇلمۇتەللىبتىن قالسا ، ئۇنىڭ نوپۇزى ۋە كۈچى ئەڭ زور بولۇپ ، نۇرغۇن ئەرەب قەبىلىلىرى ئۇنىڭ ئىدارە قىلىشىدا بولغاندى .

شۇ چاغلاردا ، مەككە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا ياشايدىغان ئەرەبلەر ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ۋە ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام تەشەببۇس قىلغان بىر ئىلاھلىق دىنى (دىنىي تەۋھىد) غا ئېتىقاد

قىلمايدىغان بولۇپ قالىدۇ . زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆز قەبىلىسىدىكى خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى دىنىي ئېتىقادى ، ئىمانى سۇسلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن ئەمرۇ يېڭىدىن بىر ئېتىقاد بەرپا قىلىپ ، ئۇنى ئەسلىدىكى قەدىمكى دىننىڭ ئورنىغا دەسسەتمەكچى ۋە شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ نوپۇزىنى ۋە تەسىر دائىرىسىنى كۆچەيتمەكچى بولىدۇ . شۇ نىيەتتە ، ئۇ ھەمىشە سايادەت ۋە زىيارەتكە چىقىپ جايلارنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەيدۇ ، شام ، ئىراق قاتارلىق قوشنا دۆلەتلەرگە بېرىپ ، ئۇ ئىككى دۆلەت خەلقلىرىنىڭ كۆپ ئىلاھلىق دىنىي ئېتىقادى ھەققىدە چۈشەنچە ھاسىل قىلىدۇ ۋە ئاشۇ جايلاردىن ئۆگىنىۋالغىنى بويىچە بىر خىل مادداغا چوقۇنىدىغان ئۆرپ - ئادەتنى تىكلەش چارىسى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ سىياسىي تەسىرىنى كۈچەيتىشكە تۇنۇندۇ .

شۇنداق قىلىپ ئەمرۇ ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بىلەن ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام بەرپا قىلغان ھەق دىندىن ۋاز كېچىدۇ . ئۇ بەيتۇللانىڭ ئىچىگە ئۇرغۇن بۇتلارنى تۇرغۇزىدۇ . «ھۇبەل» ئاتلىق ئەڭ چوڭ بۇتنى بەيتۇللانىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا ئورنىتىدۇ . ۋەھالەنكى ، بەزى ئەرەبلەر ، خۇسۇسەن جۇرھۇم ئەرەبلىرى بۇ ئىشقا پۈتۈن كۈچى بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىدۇ . نۇلار ئۆز كاتتىبىشى يېڭىدىن تەرجىمە قىلغان بۇتپەرەسلىك ۋە ئۇنىڭغا چاپان يېپىدىغان بىدئەتچىلىك تەلىماتىنى قاتتىق سۆكىدۇ . دىنىي تەۋھىدنى قەتئىي ياقلايدىغان شۇنداق جۇرھۇملارنىڭ بىرى مۇنداق شېئىر يازغان :

ھەي ئەمرۇ ئىبنى لۇھىي ، ھەي ، ئەمرۇ ئىبنى لۇھىي ،
ئادالەتسىزلىك ، زۇلۇم قىلماق ھارام مەككىدە .
ئەگەر مۇقەددەس پاك شەھەر مەككە بولسا ئەسلىدىن ،
ئەنبىيالار ئىزىنى بۇلغىماقتا ھەددىڭ نە ؟!

سوراي سەندىن جاھانغا پاتماي قالغان ئاد ① قېنى ؟
بۇزالامسەن ھەق يولنى بۇگۈن سەندەك بىر نېمە .
ئەمالىقلار سورىغان ئۆز ۋاقتىدا مەككىنى ،
ئەپسۇس ، ئۇنىڭ ئەۋلادى بۇگۈن تۇرار بوزەكتە .

ئەمرۇ ئىبنى لۇھيى ھەدەپ بەيتۇللا ئەتراپىغا بۇتلارنى تۇرغۇزۇپ ، ئەرەبلەرنى ئۇنىڭغا چوقۇنۇشقا مەجبۇرلاۋاتقان ، شۇ ئارقىلىق ھەق دىن دىنىي تەۋھىدكە تەھدىت سېلىۋاتقان چاغدا ، جۇرھۇم قەبىلىسىنىڭ شائىر شوھنە ئىبنى خەلەف جۇرھۇمى مۇنداق بىر شېئىر يازغان :

ھەي ئەمرۇ - يا ، ھەي ئەمرۇ ، سەن تۇرغۇزدۇڭ مەككىدە ـ
تۇرلۇك بۇتلار كۆپ ئىلاھ دىنىي يولىن يۇرگۈزۈپ .
تۇرغان ھەر خىل ئىلاھ ـ تاش بەيتۇللانىڭ ئالدىدا ،
نەگە بارسا بۇت - ھەيكەل كۆگۈلنى ئېلىشتۇرۇپ .
بەيتۇللا دېگەن ئەسلى بىر ئاللاغا خاس ئۆيىنى ،
قويدۇڭ بۇگۈن سەن ئۇنى بۇتخانىغا ئايلاندۇرۇپ .
ۋەھالەنكى ، ئاللانىڭ چەكلىك ھامان سەۋرىسى ،
تاللار جەزمەن باشقىنى سەنلەرنى تاشلاپ چۆرۈپ .

---

① ئاد ـــ قەدىمكى ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ بىرى ، ئاد ھۇد ئەلەيھىسسالامنىڭ قەۋمى بولۇپ ، ئۇلار ئومىمان بىلەن ھەزرىمەۋت ئارىسىدا ياشايتتى ، ئۇلار تارىختا ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەت بەرپا قىلغان خەلق ئىدى . ئۇلار ئېگىز بىنالارنى ، كاتتا سارايلارنى سالغانىدى . قۇرئان كەرىمدە ئاد بىرقانچە جايدا تىلغا ئېلىنىدۇ . ئاد قەۋمى زېمىندا ھەقتىن باش تارتىپ ، بىزدىن كۆچلۈك كىم بار ، دەپ ھاكاۋۇرلۇق قىلدى ، ئاللاتائالا ئاد قەۋمىنى ئۇلارنىڭ كۇفرى ۋە زۇلمى تۈپەيلىدىن ھالاك قىلدى . (قۇرئان كەرىم ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، «ئىزاھلار» دىن 612 - بەت ـ ت .

بىراق ، ئەمرۇ ئىنسانى لۇھىيى ئۆزىنىڭ يۇقىرى سىياسىي ، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي كۈچىگە تايىنىپ ، نارازىلىق سادالىرىنى بېسىپ كېتىدۇ . خۇزائە قەبىلىسى داۋاملىق رەۋىشتە بەيتۇللانىڭ ۋىلايىلىكىنى قىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بۇتپەرەسلىك بۇ يەردە بەش ئەسىرچە داۋاملىشىدۇ .

§ 4 . كۆپ خۇدالىق ۋە بۇتپەرەسلىك ئاپىتى

ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ تەلىماتى پۈتكۈل دىن تارىخىدا يېڭى سەھىپە ئاچقانىدى . توغرا ، ئۇنىڭ تەلىماتى دىنىي تەۋھىد ئىدىيىسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى ئەمەس ، ئەبەدىيلىك (باقىيلىق) ئىدىيىسىنىڭ ئىپتىداسىمۇ ئەمەس ئىدى . ۋەھالەنكى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۆزى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام دىنىي تەلىماتىنىڭ مۇناسىپ دەۋرىتكار سەردارى ئىدى . ئۆز زامانىسىدىن باشلاپلا ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ پۈتكۈل ئىدىيىسىگە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام تەلىماتى سىڭگەن . لېكىن پالچىلىق ، نەزىر كەشلىك ۋە بۇتپەرەسلىك يامراپ كەتكەن زاماندا ، بۇ خىل پىكىر ئېقىمىنى ھېچكىمۇ ئاڭلاپ باققان ئەمەس ئىدى . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنىي تەرغىباتى : بىز بىرلا ئىلاھقا ئېتىقاد قىلىمىز ، ئۇ ئىلاھ ھەممىدىن بۈيۈكتۇر . مەيلى زېمىندىكى پادىشاھ بولسۇن ، مەيلى ئاسماندىكى سەييارىلەر بولسۇن بۇ بۈيۈك ئىلاھنىڭ ئالدىدا بابباراۋەر بولغان يارالمىشلاردۇر ، دېگەندىن ئىبارەت ئىدى .

ئەمما ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئۆز زامانىسىدا تارقاقان دىنىي ئېتىقاد ھەربىر تارماق ئەقىدىلىرىگىچە ئاپەتكە ئۇچرىدى . يەنى كىشىلەر بۇتقا چوقۇنۇش بىلەنلا بولۇپ كېتىپ ، گۇناھنى يۇيۇش ۋە باقى ئالەمنىڭ سىر - ئەسرارلىرى قاتارلىق مەسىلەلەر ھەققىدە

هېچ نەرسە بىلمەيدىغان بولۇپ قالدى . ھالبۇكى ، ئىش شۇ يوسۇندا باشلانغانكەن ، شۇ يولنى بويلاپ ماڭماقتىن باشقا چارە بولمىدى . ئەگەر ئۆز زامانىسىدا ، ئاشۇنداق بىر باشلانما بولمىغان بولسا ئىدى ، كېيىنكى چاغدا ھېچكىمۇ ئۇنىڭ بىر ئاپەت ئىكەنلىكىنى بىلمىگەن بولاتتى .

شۇنداق قىلىپ ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام تەشەببۇس قىلغان دىنىي تەۋھىد بىلەن بەيتۇللا ئۇلۇغلىنىدىغان زامان ئۆتۈپ كېتىپ كۆپ خۇدالىق ، نەرسىگە چوقۇنۇش ، بۇتقا تېۋىنىش ئەۋج ئالغان دەۋر باشلاندى . بىر تارىخشۇناس مۇنداق دەپ يازغان : « كىشىلەر زور قورام تاشلارنى ئاسماندىن چۈشكەن ، ئۇلار قايسىدۇر بىر يۇلتۇزدىن ئاجرىلىپ چىققان ، دەپ قارايدۇ . شۇڭلاشقا ، ھە دېگەندە كىشىلەر ئۇلارنى شەپقەتلىك ئىلاھنىڭ ئوبرازى ، دەپ مۇقەددەس بىلىدۇ . ئارقىدىن تاشنىڭ ئۆزىنىمۇ مۇقەددەسلەشتۈرۈۋېتىدۇ ، شۇنىڭ بىلەن تاشقا چوقۇنۇش ئەدەپ كېتىدۇ . بۇ ھال ئەرەبلەرنى يالغۇز بەينۇللاھىكى ھەجەرۇلئەسۋەدكە چوقۇنۇش بىلەنلا قالماستىن ، بەلكى يەنە سىرتلارغا چىقىپ قالسا ، بەيتۇللانىڭ تېشىدىن بىرەر پارچە قومۇرۇۋېلىپ ، بارغانلا يېرىدە ئۇنى سىلاپ ، ئۇنىڭغا باش ئۇرىدىغان ، نېمە قىلىش ، نەگە بېرىش كېرەكلىكىنىمۇ ئاشۇ تاشتىن سورايدىغان قىلىپ قويىدۇ . ئۇلار يۇلتۇزلارغا چوقۇنۇش بىلەن يۇلتۇزلارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگۈچىگە بولغان چوقۇنۇشنى تاشقا چوقۇنۇشقا مۇجەسسەملەشتۈرىدۇ . شۇڭا بۇتپەرەسلىك ئەۋج ئېلىپ ، بۇت دەخلى - تەرۇز قىلىشقا بولمايدىغان مۇقەددەس نەرسىگە ئايلىنىدۇ - دە ، ئەرەبلەر بۇتلارغا نەزىر بېرىدىغان بولىدۇ . »

شۇنداق قىلىپ ، ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ئاسماندىكى يۇلتۇز قاتارلىق تەبىئەتتىكى مەۋجۇداتلارغا چوقۇنۇش ئاساسىدىكى كۆپ

خۇدالىق ۋە بۇتپەرەسلىك شاملى چقىپ كېتىدۇ . ئەرەبلەر شۇ چاغدا ئىنسان ئۆز تۆرىدە ناھايىتى كۆپ ئىلاھنى ئەرسە بىلەن ئۆچرىشىدۇ ، دېگەن قاراشتا بولۇپ ، ئۇلار ئىمكان قەدەر ئۆزلىرى ئىلاھ ، دەپ قارىغان ئەرسىلەر بىلەن كۆڭلىنى خۇش قىلىپ ، تەلەيلىك بولۇشنى ئارزۇ قىلىشاتتى . ئۇلار شۇ ئىلاھىي ئەرسىلەردىن تۇرلۇك شەكىللەرنى . مەسىلەن ، ئۆڭ ، تاش ، دەرەخ قاتارلىق ئەرسىلەرنىڭ شەكىللىرىنى ، بەزىلىرى ئادەم ياكى ھايۋانلارنىڭ شەكىللىرىنى ياسۇپلىشاتتى . بەزىلىرى ھېچبىر ئەرسىنىڭ شەكلىگە ئوخشىمىسمۇ ، ئۇلار ھامان ئۇنى تەبىئەت كۈچىنىڭ نامايەندىسى ، دەپ قاراپ چوقۇنۇش ئوبيېكتى قىلىشاتتى . ئۇلار ئۇ ئەرسىلەرنى چۆرىدەپ تاۋاپ قىلاتتى ، ئۇنىڭ يېنىدا تىجارەت قىلاتتى . ئۇلارنىڭ قارىشىچە . بۇت تۇرغۇزۇلغان يەر مۇقەددەس ھەرەم بولۇپ ، مۇنداق يەرلەردە بەزى بولمىغۇر ھەرىكەتلەرنى قىلىشقا بولمايتتى .

تارىخشۇناس مەسئۇدى مەككىدە بۇتپەرەسلىكنىڭ پەيدا بولۇش ئالامەتلىرىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ : « خۇزائە قەبىلىسىدىكىلەر بەتۇللانىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بولغاندىن كېيىن ، بەيتۇللانىڭ تۇنجى مۇتۆەللىسى ئەمرۇ ئىبنى لۇھىي بولغان . ئۇ ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنىنى ئۆزگەرتىپ . ئەرەبلەرنى بۇتقا چوقۇنۇشقا رىغبەتلەندۇرگەن . ئۇ شامغا بارغاندا ، شاملىقلار ئۇنىڭغا بىر دانە بۇت سوۋغا قىلغان ، ئەمرۇ ئۇنى ئەكىلىپ بەيتۇللانىڭ ئىچىگە ئورۇنلاشتۇرغان . خۇزائە قەبىلىسىنىڭ كۈچى زور بولغاچقا ، ئەمرۇ ئىبنى لۇھىينىڭ بۇ يامان قىلمىشى ئومۇملىشىپ كەتكەن .»

ئەرەبچىدە «ھەيكەل» (تىمسال) بىلەن « بۇت » (سەنەم) مەنداش سۆز بولۇپ ، ھەر ئىككىلىسى تاش ياكى مىنېرال

مادداردىن ئويۇپ يامالغان ھەر خىل شەكىلنى كۆرسىتىدۇ . مانا بۇنىڭدىن مەلۇمكى ، ئەرەبلەر ئۆزلىرى ياسىۋالغان ئاتالمىش ئىلاھىي نەرسىنى « ھەيكەل » ياكى « بۇت » دەپ ئاتىغانلىرىدا ، مەزكۇر ئىككى سۆزنىڭ مەنىلىرىنى ئېنىق بىلەتتى . بەزىلەر « ئەنساب » ① كىشىلەرنىڭ سىلاپ ، سەجدە قىلىشى ئۈچۈن تىكلەنگەن تاشنى كۆرسىتىدۇ دېسە ؛ يەنە بەزىلەر «ئەنساب» سۆزى «مەنەم» (بۇت) سۆزى بىلەن مەنداش دەيدۇ . ھالبۇكى ، « ئەنساب » مەنە جەھەتتە مەيلى ئۇ تەبىئىي نەرسە بولسۇن ، ياكى سۇنئىي نەرسە بولسۇن ، ئومۇمەن كىشىلەرنىڭ چوقۇنۇشى ئۈچۈن ياكى دىنىي مۇراسىم مۇناسىۋىتى بىلەن تىكلەنگەن ھەرقانداق بىر نەرسىنى كۆرسەتكەندىن يىراقلاپ كەتمەيدۇ .

ئەرەبلەر شۇ زامانداۋ بۇتخانىدىكى غايەت زور بۇتلارغا سەجدە قىلاتتى ۋە ئۇلارغا نەزىر بېرەتتى . بۇنىڭدىن باشقا مۇتلەق كۆپ سانلىق كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىدىمۇ بۇت ۋە باشقا مەبۇد نەرسىلەر (چوقۇنىدىغان نەرسىلەر) بولاتتى . ئۇلار ھەر ئۆۋەت بىر يەرگە مائىغانلىرىدا ياكى قايتىپ كەلگەنلىرىدە ، ھامان ئاشۇ بۇتلىرىنى تاۋاپ قىلاتتى . كىمكى ئۆزىنىڭ نەگە بېرىپ ، نەدە تۇرۇشىنى مەبۇدىدىن سوراپ بىلمەكچى بولسا ، ئۇنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ ماڭاتتى . ئۇلارنىڭ نەزىرىدە بارلىق بۇتلار ، مەيلى بەيتۇللانىڭ ئىچىدىكى بۇت بولسۇن ياكى ئۇنىڭ چۆرىسىگە ئورنىتىلغان بۇتلار بولسۇن ، مەيلى ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى بۇتلار بولسۇن ، ياكى ھەرقايسى

---

① ئەنساب ــ بۇ سۆز ئەرەبچىدە ، « تاش خاتىرە مۇنارە ، ھەيكەل ، بۇت » مەنىسىدىكى « نۇسب » سۆزىنىڭ كۆپلۈكى شەكلى دەپ كۆرسىتىلىدۇ ــ ت .

قەبىلىلەردىكى بۇتلار بولسۇن ، ھەممىسى ئوخشاشلا ئىنسان بىلەن ئەڭ يۈيۈك ئىلاھ ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستىچى ئىدى . شۇڭا ، شۇ چاغدىكى ئەرەبلەر ئۆزلىرىنىڭ بۇتلىرىنى سىلاپ - سۆيۈپ ۋە ئۇنىڭغا چوقۇنۇش بىلەن بولۇپ كېتىپ ، ئاللاتائالاغا چوقۇنۇشنى ئۇنتۇپ قالغان بولسىمۇ ، بىراق ئۇلار بۇتقا سەجدە قىلىشنىڭ ئۆزى ئاللاتائالاغا يېقىن تۇرغانلىق بولىدۇ ، دەپ قارايتتى .

شۇ چاغدىكى ئەرەبلەر مەبۇدلارنىڭ ھېچقانداق بىر پەيغەمبەرنىڭ رىسالىتى ۋە بىشارىتى بىلەن ئالاقىسى يوق ئىكەنلىكىنى ئوبدان بىلسىمۇ ، بۇتقا چوقۇنۇشنى ئاتا - بوۋىلىرىدىن مىراس قالغان بىر خىل ئەنئەنىۋى دىن ، شۇنداقلا ئەجدادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئادەتلەرنىڭ بىرى ، دەپ ھېسابلايتتى . ئۇلار بۇتپەرەسلىك ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ دىنى دەيتتى . ئاللا تائالا مۇنداق دېگەن : «ئەينى ۋاقىتتا ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئاتىسى ۋە قەۋمىدىن : (سىلەر ئايرىلىشقا كۆز قىيمايۋاتقان بۇ ھەيكەللەر قانداق نەرسە ؟)دەپ سورىغىنىدا ، ئۇلار : (بىز ئەقلىمىزگە كەلسەك ، بۇلارغا بىزنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمىز چوقۇنىدىكەن ،)دەپ جاۋاب بەرگەن . روشەنكى ، سىلەر ۋە سىلەرنىڭ ئەجدادىڭلار ھەقىقەتەنمۇ ئازغۇنلۇق يولىغا كىرىپ قالغانسىلەر .»

ئەرەبلەرنىڭ تەبىئىي مۇھىتى ئۇلارنىڭ ئەسىرلەپ داۋاملاشتۇرغان ئادەتلىرىگە كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن . پۇتكۇل جاھىلىيەت دەۋرىدە ، ئۇلار بۇ خىل ئادەتلەرگە رېئايە قىلىپ كەلگەن بولسىمۇ ، بىراق ، ئۇنىڭ (شۇ خىل ئادەتلەرنىڭ) ماھىيىتىنى تونۇشقا ھەرىكەت قىلمىغانىدى .

تۆتىنچى باب

قۇرەيشلەر دەۋرىدىكى بەيتۇللا

§1. قۇرەيشلەرنىڭ ھوقۇق تۆتۈشى

قۇرەيش قەبىلىسى باش كۆتۈرۈپ چىقىشتىن بۇرۇن، بەيتۇللانىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقى خۇزائە قەبىلىسىنىڭ قولىدا بولۇپ كەلگەنىدى. قۇرەيش قەبىلىسى نەزىر ①ئىبنى كىنانەنىڭ ئەۋلادى. «قۇرەيش» سۆزىنىڭ مەنىسى « كىچىك گۇرۇھ، ئۇيۇشما، توپ » دېگەن بولىدۇ. قۇسەي ئىبنى كىلاب خۇزائە قەبىلىسىدىن بۆلۈنۈپ چىققاندا، ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى بەيتۇللاغا توپلىشىپ بىر كىچىك گۇرۇھ ھاسىل قىلغاچقا، ئۇلار «قۇرەيش» نامى بىلەن ئاتالغانىدى. شۇندىن ئېتىبارەن، خۇزائە قەبىلىسى ئىناقلىقنى يوقىتىپ، قۇرەيشلەر ئۇيۇشقان، بىرلىككە كەلگەن بىر كۈچكە ئايلانغان.

تارىخشۇناسلارنىڭ مۇنۇ بىر نۇقتىدا كۆز قارىشى بىردەك. ئۇ بولسىمۇ، قۇرەيشلەرنىڭ ئىچىدە قۇسەي ئىبنى كىلاب ئىسىملىك بىر ئادەم بولغان، ئۇ ئاللاتائالانىڭ ئەلچىسى مۇھەممەد سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەمنىڭ تۆتىنچى ئۇلۇغ بوۋىسى ئىدى. ئۇلار (قۇرەيشلەر) كىنانەنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، كىنانەنىڭ نەسەب-شەجەرىسى ئەدنان، ئۇنىڭدىن ئۆتسە ئىسمائىل (ئەلەيھىسسالام) غا

---

① نەزىر — بۇ ئىسىم ئەرەبچىدە «نفر» يېزىلغان بولۇپ، ئۇلچەملىك تىلدا «نەدىر» ئوقۇلىدۇ (بىراق، بىز بۇ يەردە بۇ چاغقىچە تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلەردىكى شەكلى بويىچە ئالدۇق — ت.

بىرىپ تاقىلىدۇ ، دېگەندىن ئىبارەت . مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئۆزىنىڭ بىر ھەدىسىدە يەنى : «ئاللاتائالا ئىسمائىلنىڭ ئەۋلادىدىن كىنانەنى ، كىنانەنىڭ ئەۋلادىدىن قۇرەيشلەرنى ، قۇرەيشلەردىن يەنى ھاشىم (ھاشىم جەمەتىنى) ، ھاشىم جەمەتىدىن مېنى تاللىغان ، مەن ئىنسانلارنىڭ ئەڭ سەرخىلىدۇرمەن» دەپ كۆرسەتكەن .

قۇسەي بۇيۇك ھىممەتلىك ، قەيسەر مىجەزلىك ئادەم بولۇپ ، ئۇ خۇزائە قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى خەلىل ئىبنى ھۇبشىيەنىڭ قىزى ھۇببانا ئۆيلەنگەن . ئۇ بەيتۇللا ۋە مەككىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ئۆز قولىدا تۇتۇپ ، مەككىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكى مۆتىۋىرى بولۇش ئۈچۈن كۆرەش قىلىدۇ . تەبەرى مۇنداق دەيدۇ : «قۇسەيىنىڭ قارىشىچە : خۇزائە قەبىلىسىدىكىلەر بىلەن بەكرى جەمەتىدىكىلەر گە سېلىشتۇرغاندا ، بەيتۇللا ۋە مەككىنى باشقۇرۇشتا ئۇنىڭ تۆۋەن ئەڭ مۇۋاپىق ئىدى . چۈنكى ، قۇرەيشلەر ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام جەمەتىنىڭ بىر تارمىقى ھېسابلىنىدۇ . شۇڭا ، قۇسەي قۇرەيشلەر بىلەن كىنانە جەمەتىدىكى بەزى كىشىلەر بىلەن سۆزلىشىپ ئۇلارنى خۇزائە قەبىلىسىدىكىلەر بىلەن بەكرى جەمەتىنى مەككىدىن قوغلاپ چىقىرىشقا دەۋەت قىلىدۇ . ئۇلار ئۇنىڭ تەشەببۇسىنى قوبۇل قىلىپ ، ئۇنىڭغا بولغان ساداقىتىنى ئىپادىلىگەن چاغدا ، ئۇ دەرھال ئۆزىنىڭ يۇرتىدىكى ئانا بىر ، دادا باشقا قەبىلىدىن رىزاھ ئىبنى رۇبەبنى ھەراسلا ھەت ئەۋەتىپ ، ئۇنى ھەمكارلىشىشقا چاقىرىدۇ .

رىزاھ قەبىلىدىشىنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ ، ئۆز جەمەتىدىكىلەرنى باشلاپ ، مەككىگە كېلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن قۇسەي بىلەن خۇزائىلار (خۇزائە قەبىلىسىدىكىلەر) ئوتتۇرىسىدا

بىر مەيدان قاتتىق جەڭ بولىدۇ . مەڭدىن كېيىن ، بىر ئەرەب ئىككى تەرەپ ئوچۇن خالىس ھۆكۈم قىلىپ قويىدىغان بولۇپ پۈتۈشىدۇ . ئۇ ئادەم : «مەككە ۋە مەيتۇللانىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا خۇزائىيلارغا قارىغاندا قۇسەي ئەڭ سالاھىيەتلىك» دەپ ھۆكۈم چىقىرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن قۇسەي ئۆز جەمەتىدىكىلەر بىلەن مەككە ئاھالىسىنى ئۆز ئىتائىتىگە ئېلىپ ، ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلايدۇ . ھەج قىلىش ، ھەج قىلغۇچىلارنى كۈتۈش ۋە ئۇلارنى سۇ بىلەن تەمىنلەش ، يېغىن - ھۇراسىم ئۇيۇشتۇرۇش ۋە ھەربىي بايراقنى باشقۇرۇش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىلكىدە تۈتۈپ ، مەككىنىڭ ئەڭ يۇكسەك شان - شەرىپىدىن تەنھا بەھرىمەن بولىدۇ . يەرلەرنى قوۋملىرى ئارا سۇيۇرغال قىلىپ ، قۇرەيش قەبىلىسىگە تاراشلىق ھەرقايسى قوۋملارنى مەككىدىن تېگىشلىك زېمىنغا ئىگە قىلىدۇ .

شۇنداق قىلىپ مەككە ئۆزىنىڭ ئۆزىگە خاس شەكىل خاراكتېرىنى شەكىللەندۈرىدۇ . بەزى تارىخچىلار قۇسەي بەيتۇللاغا مۇتەۋەللى بولۇشتىن بۇرۇن ، مەككىدە بەيتۇللادىن باشقا ھېچقانداق بىر ئىمارەت يوقلۇقىنى ئېيتىدۇ . ئۇلار بۇنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ : «بۇرۇن خۇزائە ۋە جۇرھۇم قەبىلىسىدىكىلەر بەيتۇللانىڭ يېنىغا باشقا ئۆي سېلىشنى راۋا كۆرمىگەن . كېچىلىرى ئۇلار ئۆزلىرىمۇ ھەرمەدە قونماي ھەرمىنىڭ سىرتىدىكى جايلاردا ياتاتتى . قۇسەي مەككىگە پادىشاھ بولغاندىن كېيىن ، قۇرەيشلەرنى بىر بەرگە يىغىپ ، ئۇلارغا مەككىگە ئۆي سېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ . قۇسەي ئۆزى ئالدى بىلەن بىر كېچە شۇنا سېلىپ ، ئۇ يەردە قۇرەيشلەر بىلەن مەككىنىڭ ئىشلىرى توغرىسىدا كېڭەش قىلىدۇ . » قۇرەيشلەر بەيتۇللا ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ، مەككىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىش جەھەتتە ،

خۇزائە قەبىلىسىنى بېسىپ چۈشىدۇ . شۇ سەۋەبتىن ، خۇزائە قەبىلىسىدىكىلەرگە مەككىدە ئىككىنچى دەرىجىلىك ئۇرۇنغا شۇكۇر قىلىشتىن باشقا ئامال قالمايدۇ .

پۈتكۈل ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ، مۇتلەق رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تونۇش جەھەتتە ، ھېچقانداق بىر قەبىلە قۇرەيش قەبىلىسىگە يېتىشەلمىگەن ئەمەس . ھەرقايسى قەبىلىلەردە ئومۇم ئېتىراپ قىلغان ھەمدە ئەخلاق ئۆلچىمى بويىچە نوپۇسقا ئىگە بولغان «باشلىق» لاردىن بىر قانچىلا ئادەم بولۇپ ، بۇ باشلىقلارنىڭ بۇرچى ۋە ھوقۇقى چەكسىز بولاتتى . بىراق ، مەككىدە ئەھۋال ئوخشمايتتى . مەككە ۋەزىيىتىنىڭ مۇقىملىقى ، جامائە ئىشلىرىنىڭ تەرتىپچانلىقى ، بەيتۇللانىڭ مەۋجۇتلۇقى ، شۇنىڭدەك مەككىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بىر ئاساسلىق مەسئۇلغا بولغان ئېھتىياج قاتارلىقلار «باشلىق ھوقۇقى» دېگەن سۆزنى ھەقىقىي مەنىگە ئىگە قىلغانىدى . شۇنداق بولغىنى ئۈچۈنمۇ ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى ئوتتۇرىسىدا بەيتۇللانى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى تالىشىش مەسىلىسى ئوتتۇرىغا چىقىدۇ . ئاخىرىدا ، قۇرەيشلەر ئۆزلىرىنىڭ رەھبىرى قۇسەي ئىبنى كىلابنىڭ قولى ئارقىلىق بۇ خىل باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ئىگىلەيدۇ .

قۇرەيشلەر بەيتۇللانىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ھەرەم رايونى قىلىپ ئايرىيدۇ . بۇ يەرلەر ئەتىۋارلاشقا ۋە ئۇلۇغلاشقا سازاۋەر بولىدۇ ، بۇ جايلاردا قىز - چاپ قىلىش چەكلىنىدۇ . ئۇلار بۇ جايلارنىڭ قوغداش مەسئۇلىيىتىنى ئۆز زىممىسىگە ئالىدۇ . شۇ سەۋەبتىن ، ئۇلارنىڭ ئۆزىمۇ باشقا قەبىلىلەرنىڭ تاجاۋۇزىدىن ئامان قالىدۇ ، بەيتۇللانىڭ مەۋجۇتلۇقى ، شۇنىڭدەك مەككىنىڭ ئۆزىگە خاس ئورنى تۈپەيلىدىن قۇرەيشلەرنىڭ باشقا ئەرەب قەبىلىلىرى ئارىسىدىكى ئابرويىمۇ ناھايىتى ئۆسۈپ كېتىدۇ . ئۇلار

هەر يىلى بەيتۇللاغا ھەج - زىيارەتكە ، مەككىگە تىجارەتكە كەلگەن باشقا قەبىلە كىشىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ياخشىلايدۇ ۋە ئۇنى كۈچەيتىدۇ . قۇرەيشلەر مەككىدە ياشىغانلىقى بىلەن شان - شەرەپ تاپىدۇ . مەككە بولسا ، بەيتۇللانىڭ شاراپىتى بىلەن نۇرلىنىدۇ .

2§ . بەيتۇللانىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى بۇتلار

بەيتۇللا مەككىلىكلەرنىڭ ھاياتىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان خاسىيەتلىك جاي ئىدى . بەيتۇللا بولمىغان بولسا ، ئۇلار بۇ قاقاس جىلغىدا تىرىكچىلىك قىلالمىغان بولاتتى . بەيتۇللادىكى بۇتلار ھەرقايسى ئەرەب قەبىلىلىرىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ ، ئۇلارنى مەككىگە كەلتۈرەلىگەنلىكى ئۈچۈن قۇرەيشلەر تەبىئىي ھالدا بەيتۇللاغا تەئەللۇق بارلىق ئىشلارغا يېتەرلىك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ . ئۇلار بەيتۇللاغا ئىبادەتكە كەلگەنلەرگە ئوخشايلىق يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن مەككىدە مەخسۇس سۇ بىلەن تەمىنلەش ئورۇنلىرىنى تەسىس قىلىدۇ ، ئۇلارنى يېتەرلىك يېمەكلىك بىلەن تەمىنلەيدۇ . جۈملىدىن بەيتۇللانىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى ھەرەم رايونى قىلىپ ئايرىپ ، بۇ يەردە جەڭگە - جىدەل ۋە قىر - چاپ قىلىشنى چەكلەيدۇ . ھەج قىلىشقا كەلگەنلەرنى سۇ بىلەن تەمىنلەش ۋە ئۇلارنى كۈتۈش ھوقۇقىنى قۇرەيشلەرنىڭ كاتتىبىشى ئۆزى تۇتىدۇ . قۇرەيشلەر بەيتۇللانىڭ ئىچى ۋە سىرتىغا ھەرقايسى قەبىلىلەر چوقۇنىدىغان بۇتلارنى ئورنىتىدۇ . ئەينى زاماندا ، ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا (ئۆزلىرىلا چوقۇنىدىغان) مەخسۇس بۇتلىرى بولۇپ ، ئۇلار مۇئەييەن پەسلىدە كېلىپ چوقۇنۇپ ، ئىبادەت قىلىپ ۋە نەزىر بېرىپ كېتىشەتتى .

«بۇتپەرەسلىك ئەڭ ئەۋجىگە چىققان زاماندا، بەيتۇللانىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى بۇتلارنىڭ سانى ئۈچ يۈزدىن ئېشىپ كەتكەن. ئۇ بۇتلارنىڭ چوڭلىرىمۇ، كىچىكلىرىمۇ بار ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئادەم شەكىللىك بولسا، يەنە بەزىلىرى ھايۋان ياكى دەرەخ شەكىللىك ئىدى.»①

بەيتۇللانىڭ خادىملىرى بۇ بۇتلاردىن مۇڭۇپپەقىيەتلىك پايدىلىنىپ غايەت زور پايدىغا ئىگە بولدى. ئۇلار بۇتلارنى ئەينى زامانىدىكى مىسىر، يۇنان، ھىندىستان ۋە بابىل قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلاردا ئەۋج ئالغان بۇددىزم تۈزۈملىرى بويىچە ياشقۇراتتى. ئومۇمەن رەم سالدۇرۇپ خەيرلىك تىلەشكە، پال باقتۇرۇپ تەلەي سىناشقا كەلگەنلىكى ئادەم بەلگىلىك مىقداردا ھەق تۆلەيتتى. ۋاقىتلىق تۇرىدىغانلار بولسا، قونالغۇ ھەققى تۆلىگەندىن باشقا، يېمەكلىك، سۇ، كىيىم - كېچەك قاتارلىقلارنى سېتىۋالاتتى. مانا بۇلار مەككىنىڭ تىجارىتىنى ئالغا سۈردى. مەككىلىكلەر ھەج قىلىشقا كەلگەنلەرنى ۋە سودىگەرلەرنى تېگىشلىك دەرىجىدە ھىمايە قىلدى ۋە ئامانلىقىنى قوغدىدى.

بەزى قەبىلىلەرنىڭ پەقەت ئۆزلىرىلا چوقۇنىدىغان بۇتلىرى بولۇپ، بۇ خىلدىكى بۇتلار قەبىلە ئىلاھى دەپ ئاتىلاتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ۋەد، سۇۋاڭ، يەغۇس، يەئۇق ۋە نەسىر ئاتلىق بەش بۇتقا ئۆز ۋاقتىدا نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ قوۋمى چوقۇنغانىدى. قۇرئان كەرىمدە بۇ ھەقتە نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئېيتقىنى تىلغا ئېلىنىپ مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: «نۇھ ئېيتتى: پەرۋەردىگارىم! ئۇلار ھەقىقەتەن ماڭا ئاسىيلىق قىلدى، مېلىغا، بالىسىغا ۋە ئۆزلىرىگە زىيادىن باشقىنى زىيادە قىلمىغان كىشىلەرگە (بايلىرىغا، كاتتىباشلىرىغا) ئەگەشتى. ئۇلار (كاتتىباشلار) (ماڭا

① جورجى زەيدان — «مەدەنىيەت تارىخى»، 1 - توم، 37 - بەت.

چىنپۇتمىدى ، ماڭا ۋە ئەگەشكەنلەرگە ئەرزىيەت يەتكۈزۈپ) چوڭ ھىيلە تۇزدى . ئۇلار : (مەبۇدلىرىڭلارنى ھەرگىز تەرك ئەتمەڭلار ،) دېدى . ئۇلار ھەقىقەتەن نۇرغۇن كىشىلەرنى ئازدۇردى ، زالىملارنى تېخىمۇ گۇمراھ قىلغىن »①

ئۇنىڭدىن باشقا ، مۇتلەق كۆپ سانلىق قەبىلىلەر ئورتاق ئىخلاس قىلىدىغان يەنە بەزى بۇتلارمۇ بار ئىدى . بۇ خىلدىكى ئامىۋى بۇتلارنىڭ ئەڭ مەشھۇرلىرى لات ، ئۇززا ۋە مانات بولۇپ ، بۇ ھەقتە قۇرئان كەرىمدە مۇنداق بايان بار : «ئېيتىپ بېقىڭلار چۇ ! لات ، ئۇززا ۋە ئۈچىنچىسى بولغان مانات لار (ئاللاتائالادەك كۈچ - قۇۋۋەتكە ئىگىمۇ؟) ، (ئى مۇشرىكلەر جامائەسى!) (سىلەرچە ياخشى ھېسابلانغان) ئوغۇل بالا سىلەرگە خاس بولۇپ ، (سىلەرچە يامان ھېسابلانغان) قىز بالا ئاللاغا خاسمۇ ؟ ئۇنداقتا بۇ ئادالەتسىز تەقسىماتتۇر »②

ئاتالمىش لات تائىفتىكى بىر دانە چاسا تاش بولۇپ ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر ئىمارەت سېلىنغانىدى . مەزكۇر چاسا تاشنىڭ ئەتراپى ھەرەم رايونى بولۇپ ، ئەرەبلەر شۇ يەرگە بېرىپ قۇربانلىق قىلاتتى ، نەزىر بېرەتتى . مەزكۇر تاشقا سەقىف قەبىلىسىلىك مۇغىيىس جەمەتى ئىگىدارچىلىق قىلاتتى . ئۇز ۋاقتىدا ، سەقىفىلەر (سەقىف قەبىلىسىدىكىلەر) ئۇززىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى لات بۇتىنى قۇرەيشلەرنىڭ باشقۇرۇشىدىكى بەيتۇللا بىلەن تەڭلەشتۈرۈشكە ئۇرۇناتتى . ئۇززا دېگىنى مەككىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى نەخلە دېگەن جايىنىڭ جىلغىسىدىكى بىر دەرەخ

---

① « قۇرئان كەرىم » مىللەتلەر نەشرىياتى ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، سۈرە نۇھ ، 21 - ، 22 - ، 23 - ، 24 - ئايەتلەر ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 574 - بەت .

② « قۇرئان كەرىم » مىللەتلەر نەشرىياتى ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 1986 - يىل ، سۈرە نەجم 18 - ، 19 - ، 20 - ، 21 - ، 22 - ئايەتلەر . 527 - بەت .

بولۇپ ، ئۇ قۇرەيشلەرنىڭ نەزىرىدىكى ئەڭ چوڭ بۇت ئىدى . ئۇلار ئۇنىڭ ئالدىغا سالامغا باراتتى ؛ قۇربانلىق قىلىپ ئۇنىڭ ھەققىدە نەزىرلەر بېرەتتى . ئۇلار تېخى ئۇنىڭغا كۆكۈل تۆرىدىن ئورۇن بېرىپ ئەڭ غايىۋى ھېسابلىنىدىغان بەيتۇللا ھەرىمى بىلەن ئوخشاش دېگۈدەك كۆرەتتى . ئەرەبلەر ۋە قۇرەيشلەر ئۇنىڭغا توقۇنۇش تەرىم بىلەن چوقۇنۇشتا شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنكى ، ئۆز بالىلىرىغا ھەتتا «ئابدۇلئۇززا» (ئۇززانىڭ قۇلى) دەپ ئىسىم قويۇشاتتى . مانات دېگىنىگە كەلسەك ، ئۇ بىر دانە قارا رەڭلىك تاش بولۇپ ، ئورنى مەككىدىن يەسرىب①كە بارىدىغان يولدىكى قۇدەيد دېگەن جايدا ئىدى . ئۇ يەرگە ئۇنىڭغا ئاتاپ مەخسۇس بىر بۇتخانىمۇ ياسالغانىدى . ئەينى زامانىدا ، ئۇ ھايات - ماماتلىق ئىلاھە (ئايال ئىلاھ) ، خۇسۇسەن ماماتلىق (ئۆلۈم) نى باشقۇرىدىغان ئىلاھەنىڭ نامايەندىسى ھېسابلىناتتى .

قۇرەيشلەر چوقۇنىدىغان ئەڭ چوڭ بۇت «ھۇبەل» بولۇپ ، ئۇ ھېقىقىتەن ياسالغان ئادەم شەكىللىك بۇت ئىدى . ئۇنىڭ بىر بىلىكى سۇنۇپ كەتكەنىدە ، قۇرەيشلەر ئالتۇندىن بىر بىلەك ياساپ قويغان .

قۇرەيشلەر چوقۇنىدىغان بۇتلارنىڭ ئىچىدە يەنە «ئەساف» ۋە «نائىلە» ئىسىملىك بۇتلارمۇ بار بولۇپ ، ئۇلار بۇ ئىككى بۇتنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ، بەيتۇللانىڭ ئىككى بۇلۇڭىغا قويغانىدى . ئەينى زامانىدا ، كىشىلەر تاۋاپ قىلسا ، ھامان «ئەساف» نى تاۋاپنى باشلىنىش ۋە ئاخىرلىشىش نۇقتىسى قىلاتتى . تاۋاپ جەريانىدا ، تېخى ئۇنى سۆيەتتى .

ئەساف ۋە نائىلە بۇتلىرى ھەققىدە مەسئۇدى مۇنداق دەيدۇ :

---

① يەسرىب ـــ مەدىنە مۇنەۋۋەرەنىڭ پەيغەمبەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھىجرەت قىلىشتىن بۇرۇنقى نامى .

«جۇرھۇملارنىڭ ھەرەمدە قىلغان ئەسكىلىكلىرى شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنكى ، ھەتتا ئۇلاردىن بىر ئەر - ئايال بەيتۇللادا زىنا قىلىشقان . زىناخور ئەرنىڭ ئىسمى ئەساق ، ئايالنىڭ ئىسمى نائىلە ئىدى . ئاللاتائالا (غەزەپ قىلىپ) ئۇلارنى دەسلەپ ئىككى پارچە تاشقا ، كېيىن ئىككى دانە بۇتقا ئايلاندۇرۇۋەتكەن . كىشىلەر ئۇلارغا چوقۇناتتى . بۇ ئارقىلىق (ئۇلارنى تاشقا ۋە بۇتقا ئايلاندۇرۇۋەتكەن) قۇدرەتلىك ئاللاتائالاغا يېقىنلىشىشنى كۆزلەيتتى . بىراق ، يەنە بەزىلەر بولسا ، ياق ، ئەھۋال ئۇنداق ئەمەس ، ئۇلار ئەسلىدە يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئىككىيلەنگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ، شۇ ئىككىيلەنمىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان ئىككى پارچە ئويما تاش ، خالاس ، دەيدۇ .»

قۇرەيشلەر سەفا تېغىنىڭ ئۈستىگە بىر بۇت ئورناتقان بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىسمى « شامال ھەمراھى » ئىكەن . ئۇلار مەرۋەمر تېغىنىڭ ئۈستىگە بىر بۇت ئورنىتىپ ، ئىسمىنى «قۇش باقار» دەپ ئاتىغان . ئۆز زامانىسىدە ، ئەرەبلەر بەيتۇللاغا ھەج قىلىشقا كەلسىلا ، شۇ بۇتلار ھەققىدە سوئال قويىدىكەن . قۇرەيشلەر ئۇلارغا : «بىز ئۇلارغا چوقۇنىمىز ، چۈنكى ئۇلار بىزنى ئاللاتائالاغا يېقىنلاشتۇرىدۇ » دەيدىكەن .

بۇتلار مەككىدە ۋە ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى باشقا شەھەرلەردە ناھايىتى بەك ياماراپ كېتىدۇ . شۇ چاغلاردا بەيتۇللانىڭ ئەتراپىدا جەمئىي ئۈچ يۈز ئاتمىش بۇت بار ئىدى ، دېگەن گەپ بار . ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ ھەج پەسلىدە مەككىگە كېلىشىدىن پايدا كۆرگەن قۇرەيشلەر بەيتۇللانىڭ ئەتراپىغا ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ ئەڭ مەشھۇر بۇتلىرىنى ئورنىتىدۇ . بۇنىڭ بىلەن شۇ قەبىلىلەر مەككىگە كېلىپ ھەرەمنى ھەج قىلسىلا ئۆز قەبىلىسىنىڭ بۇتىنى كۆرەلەيدۇ - دە ، ئۇلارغا كۆڭۈلدىكى ئېھتىرام ۋە

سۆيۈنۈشىنى بىلدۈرىدۇ .

ئەرەبلەر چوقۇنىدىغان بۇتلار شۇ (بەيتۇللا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى ، تاغ ۋە جىلغىلاردىكى) زور بۇتلار بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ . مۇتلەق كۆپ سانلىق كىشىلەر ئۆيلىرىگىمۇ بۇت ياكى ئىلاھىي تاش قويىدۇ . سىرتقا چىقسا ياكى بىر يەردىن ئۆيگە قايتىپ كەلسە ، ئالدى بىلەن شۇ بۇتلىرىغا باش ئۇرىدۇ . ئۇلار ، بۇت بىز بىلەن ئاللاتائالا ئوتتۇرىسىدا شاپائەتچىلىك رولىنى ئوينايدۇ ، دەپ ئويلايدۇ .

§ 3 . ئەرەبلەرنىڭ بۇتپەرەسلىك پەلسەپىسى

ئەينى زاماندا ، بەزى ئەرەبلەرنىڭ بۇتقا بولغان ئەقىدىسى ئاجىز ، ئېتىقادى سۇس بولۇپ ، ئۇلار بۇتنىڭ ئىنسانغا ئامەتمۇ ، ئاپەتمۇ كەلتۈرەلمەيدىغان بىر نەرسە ئىكەنلىكىنى بىلەتتى . ۋەھالەنكى ، ئۇلاردا دىنىي ئېتىقادتىكى مەۋجۇت رېئاللىقنى ئۆزگەرتىۋەتكۈدەك ئىقتىدارمۇ يوق ئىدى . شۇڭا قانچىلىغان ئەۋلادلار شۇ يوسۇندا ئۆتۈپ كەتتى . بۇتلار بولسا ، بەيتۇللانىڭ ئەتراپىدا شۇ پېتىچە تۇرۇۋەردى . زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ، بۇتقا چوقۇنۇش ئەرەبلەر ئۈچۈن ھەممىگە ئايان بولغان ئادەتتىكى بىر ئىشقا ، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا قالدىغان بىر ئەنئەنىۋى ئېتىقادقا ئايلىنىپ قالدى .

بەدۋى ئەرەبلەر روھنىڭ رولىغا ئانچە ئېتىبار بەرمىدى ھەمدە ئۇنىڭغا تولىمۇ پاسسىپ پوزىتسىيە تۇتتى . بۇتقا چوقۇنۇش ئىبادىتىنى ئۇلار پەقەت ئەجدادتىن ئەۋلادقا مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىگە ھۆرمەت قىلىش يۈزىسىدىنلا ئادا قىلاتتى .

باشقا ئەرەبلەرنىڭ قارىشىچە ، بۇت ئۇلار بىلەن ئاللاتائالا

ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستىچى ، ئاللاتائالانىڭ ئالدىدا ئۇلار ئۇچۇن گەپ قىلىدىغان شاپائەتچى ئىدى . جاھىلىيەت دەۋرىدە ، نۇرغۇن ئەرەبلەر ئەگەر بىز ئاللاتائالاغا بىۋاستە دۇئا قىلساق ، تىلىكىمىز ئىجابەت بولمايدۇ ، شۇڭا بىز بىلەن ئاللاتائالا ئوتتۇرىسىدا بىزگە ۋەكالىتەن ئاللاتائالاغا ئىبادەت قىلىدىغان ، بىز ئۇچۇن ئاللادىن تىلەك تىلەيدىغان ۋاستىچىلار بولۇشى لازىم ، دەپ قارايتتى . شۇ سەۋەبتىن ، ۋاستىچى (بۇت) لاردىن شاپائەت تىلەش ئىدىيىسى ئۇلارنىڭ دىنىي ئەقىدىسىگە ئايلىنىپ ، ئۇنى ئىپادىلەش ئىبادەت فورمىلىرىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ قالغان . بۇ خىل ئىدىيە تەرەققىي قىلىپ ، ئەڭ ئاخىرىدا ، ئۇلارنى ۋاستىچى (بۇت) نىڭ ئۆزى ئامەتنى كەلتۈرۈپ ، ئاپەتنى قوغلىيالايدىغان ئىقتىدارغا ئىگە ، دېگەن قاراشقا كەلتۈرۈپ قويغان .

ھازىرقى زامان ئەرەب تارىخشۇناسى مۇھەممەد دۇرۇزە شۇنداق ھېسابلايدۇكى ، ئىسلام دىنىدىن بۇرۇنمۇ ئەرەبلەر ، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا بىر قىسىم ئەرەبلەر ئاللاتائالانىڭ ئەڭ ئۇلۇغ ئىلاھ سۈپىتىدە مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلاتتى . ئۇنى پۈتكۈل كائىناتنى ، يەر - زېمىندىكى بارلىق مەۋجۇداتنى ياراتقۇچى ، ئالەمنى سەرەمجانلاشتۇرغۇچى ، تەبىئەت كۈچلىرىنى كونترول قىلغۇچى ، ھايات - ماماتنىڭ ئىگىسى ، ئىنسانىيەتكە رىزق بەرگۈچى ۋە پەيغەمبەر ئەۋەتكۈچى ، دەپ قارايتتى . يەنە بىر بۆلەك كىشىلەر ئەقىدە ، ئەنئەنە ، دىنىي ئادەت ، ھالال ، ھارام دېگەنلەر ئاللاتائالا بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئاللاتائالانىڭ ۋەھىيسى ئارقىلىق بولىدۇ . ئاللاتائالا بىزدىن رازى ، بىزنىڭ ئۇنىڭ ئۇچۇن تىكلىگەن بۇتلىرىمىزدىن رازى ، دەپ قارايتتى . قىسقىسى ، ئۇلار ئاللاتائالانى ئېتىراپ قىلاتتى ، شۇنىڭدەك يەنە ئۇنىڭغا شېرىك كەلتۈرۈپ بۇت تىكلەيتتى ،

شاپائەتچى تۇرغۇزاتتى ھەمدە ئۆزلىرى تىكلىۋالغان شۇ ۋاستىچى ، شاپائەتچىلىرىنى ئاللاتائالا بىلەن بىر قاتاردا قويۇپ چوقۇناتتى ، دۇئا قىلاتتى ، تەلپۈنەتتى .

بۇ خىل ئىدىيە ئەمەلىيەتتە ، قەدىمكى دىنىي قاراش بىلەن يېڭىدىن روناق تېپىۋاتقان دىنىي چۈشەنچە ئارىلىقىدىكى ئۆتكەلگە ۋەكىللىك قىلاتتى . ئەرەبلەر باشتا بۇتقا چوقۇنۇپ ، ماددىغا ، تەبىئەت كۈچىگە ئەقىدە باغلىدى ؛ خۇپيانە ، قاباھاتلىك روھنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا ئىشەندى . ئۇلار ئەڭ ئۇلۇغ ئىلاھنىڭ مەۋجۇتلۇقى بىلەن ئۇ بارلىققا كەلتۈرگەن بارلىق مۇقەررەرلىك ياكى مۇقەررەرلىككە ياتىدىغان ئەھۋاللارنىڭ خاراكتېرىنى ، خۇسۇسىيىتىنى زادىلا تەسەۋۋۇر قىلالىغان ئەمەس . كېيىنكى چاغلارغا كەلگەندىلا ، ئۇلار ئاندىن ئەڭ ئۇلۇغ ئىلاھ ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى ھەققىدىكى بايانلارنى ئاڭلاشقا باشلىدى . شۇنىڭ بىلەن ئەڭ ئۇلۇغ ئىلاھ چۈشەنچىسى ئاستا - ئاستا ئۇلارنىڭ ئىدىيىسىدىن ئورۇن ئېلىپ ، ئەڭ ئاخىرىدا ئۇلارنى قۇرئان كەرىم نازىل بولغان چاغدىكى ئەڭ يۇكسەك تەرەققىيات باسقۇچىغا ئېلىپ كىردى . بۇ چاغدا ئۇلار ئاسمان ۋە زېمىننىڭ ئىگىسى ، پۈتكۈل ئالەمنىڭ خوجىسى ، تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ كونترول قىلغۇچىسى ، ئىنسانىيەتنىڭ پاناھى ، خەير - ئىھسانلارنىڭ بۇلىقى بولغان ئەڭ ئۇلۇغ بىر ئىلاھ مەۋجۇت ، دەپ قارايدىغان بولدى . بىراق ، ئۇلارنىڭ قول بىلەن تۇتقىلى ، كۆز بىلەن كۆرگىلىمۇ بولمايدىغان بىر دىن ئىلاھقا بولغان تونۇشى يەنىلا يېتەرسىز بولغاچقا ، شۇ ئىلاھ ئۇچۇن بەزى نامايەندىلەرنى ، شاپائەتچىلەرنى ، ۋاستىچىلەرنى ، شېرىكلەرنى ئويلاپ چىقىرىپ ، شۇلارغا چوقۇنۇش بىلەنلا كۆپايىلەندى .

ئۇلار ئاللاتائالانى ئېتىراپ قىلاتتى ، بىراق ، ئۆزلىرىنىڭ

ئەينى ۋاقىتتا ئېتىقاد قىلىپ كېلىۋاتقان بۇتلىرىنى چۆرۈپ تاشلاشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ كېتەلمەيتتى. چۈنكى ئۇلار بۇتلار بىلەن ئامايەندىلەرگە چوقۇنۇش، ئىبادەت قىلىش، دۇئا قىلىش بىلەن شۇغۇللانسا، ياۋۇز كۈچلەرنىڭ تەھلىكىسىگە دۇچ كېلىدىغاندەك ئۇلاردىن مەدەت تىلىسە، گويا ئۇلار بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە تېخىمۇ زىچ ۋە تېخىمۇ كونكرېت بولغاندەك ھېسسىياتتا بولاتتى.

دەرۋەقە، بۇتپەرەسلىك يالغۇز جاھىلىيەت دەۋرىدىكى ئەرەبلەردىلا بولغان ئىش ئەمەس. ئەمەلىيەتتە، ھازىرقى زامان مىللەتلىرىنىڭ نۇرغۇنلىرى بۇتپەرەسلىك دەۋرىنى بېشىدىن كەچۈرگەن. بۇتپەرەسلىك ھەرقانداق مىللەت ئۈچۈن دىنىي تەۋھىد ئېڭى تېخى پىشىپ يېتىلمىگەن ئىپتىدائىي دەۋردىن بىرلا ئىلاھقا چوقۇنۇش دەۋرىگە كۆچكىچە بولغان ئارىلىقتا. گويا بىسىپ ئۆتمىسە بولمايدىغان بىر ئۆتكۈنچى تەرەققىيات باسقۇچى بولغان. ۋەھالەنكى، بۇتپەرەسلىكنىڭ ئىپادىلىنىشى تەبىئىي مۇھىت ۋە زامانىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلى پەرقلىق بولۇپ كەلگەن. شۇ سەۋەبتىن كۆپ سانلىق ئەرەبلەر ئۆزلىرىنى پۈتكۈل جاھاندىن ئايرىپ تۇرىدىغان يالغۇز ئارالدا بۇتپەرەس بولۇپ ياشاۋاتقاندا، دۇنيانىڭ باشقا رايونلىرىدا ياشايدىغان بەزى خەلقلەر بۇتپەرەسلىكتىن قول ئۈزۈپ، بىرلا ئىلاھقا ئېتىقاد قىلىدىغان دىنغا كۆچۈپ بولغانىدى.

4§. يەمەن پادىشاھىنىڭ بەيتۇللانى ۋەيران قىلىۋېتىشكە ئۇرۇنۇشى

يەمەن دۆلىتى ھۆل - يېغىن مىقدارى يېتەرلىك، يېرى ئۇنۇملۈك بولۇشتەك ئەۋزەللىككە ئىگە بولۇپ، ئەۋزەل تەبىئىي

مۇھىت بۇ زېمىنىدىكى كەڭ دائىرىلىك يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى روناق تاپقۇزغان ، مەدەنىيەتنىڭ يۇكسىلىشىنى ئالغا سۈرگەنىدى . شۇڭا ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىدە نۇرغۇنلىغان گۈللەنگەن خانىدانلىقلار مەيدانغا كېلىپ ، «بەختىيار ئەرەب دۆلىتى» دېگەن نامغا مۇشەررەپ بولدى ، يەمەن دۆلىتى ئۆزىنىڭ جەنۇبتىكى پەسىللىك تىجارەت رايونى بىلەن شىمالدىكى ئوتتۇرا دېڭىز رايونىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان خەلقئارالىق سودا يولىنىڭ ئۇستىدە بولۇشتەك ئەۋزەل جۇغراپىيىلىك شارائىتتىن مۇۋەپپەقىيەتلىك تۇردە پايدىلاندى .

مەككىلىكلەرمۇ ئۆز ۋەتىنىدىكى بەيتۇللادىن مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا پايدىلىنىپ ئۇنى مىڭلىغان ھەج قىلغۇچىلارنىڭ ۋە سودىگەرلەرنىڭ مەنزىلىگە ئايلاندۇردى . ئۇلار مەككىنىڭ ئەتراپىغا نۇرغۇنلىغان سودا بازارلىرىنى بەرپا قىلدى . شۇڭا ، يەمەنلىكلەر ئۆزلىرىنى مەككىلىكلەرنىڭ رىقابىتىگە دۇچ كېلىۋاتقاندەك ھېس قىلىپ ، ئۆزلىرىنىڭ تىجارىتى ۋە باشقا ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنىڭ تەقدىرىدىن ئەنسىرىدى . شۇ سەۋەبتىن ، كېيىنكى يەمەن پادىشاھلىرىنىڭ ھەممىسى مەككىلىكلەرنىڭ تەھلىكىسىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ، يا بەيتۇللانى ۋەيران قىلىپ تاشلاش لازىم ، يا ئۇنى كونترول قىلىش ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش كېرەك ، دەپ قارىدى . بىراق ، بۇ خىل قارامىلىقنى رەسمىي ۋۇجۇدقا چىقىرىدىغان چاغدا ، ئۇلار دېلىغۇل بولۇپ ، ئالدى - ئارقىسىنى ئويلاپ ، نېمە قىلارىنى بىلمەي توختاپ قېلىشتى . چۈنكى ، بەيتۇللا ھەرقايسى ئەرەب قەبىلىلىرى ئارىسىدا يۇكسەك ئىناۋەتكە ۋە يۇقىرى ئابرويغا ئىگە بولۇپ ، يەمەنلىكلەرنىڭ بۇ خىل ھەرىكىتى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە مالامەت كەلتۈرۈش ، قەھرى غەزەپكە ، ھەتتا قوراللىق قارشىلىققا ئۇچرىشى

بىلەن نەتىجىلىنىشى تەبىئىي ئىدى .

بەنى لەھيانلاردىن بولغان ھۇزەيل جەمەتىدىكىلەر يەمەننىڭ بىر پادىشاھىغا سالامغا بارغان چېغىدا : «مەككىدە بىر ئۆي بار ، پۈتكۈل ئەرەبلەر ئۇنى ئۇلۇغلايدۇ ، ھەج قىلىدۇ ۋە ئۇ يەرگە بېرىپ نەزىر بېرىدۇ . ئۇنىڭ ھەممە ئىشلىرىنى قۇرەيشلەر باشقۇرىدۇ . قۇرەيشلەر بەيتۇللا ئاتلىق شۇ ئۆينى باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈنلا يۇكسەك شان ۋە شۆھرەتكە ئىگە بولماقتا » دەپ ، پادىشاھنى بەيتۇللانى ۋەيران قىلىۋېتىپ ، يەمەندە شۇنىڭغا ئوخشاش قىلىپ بىر ئۆي بىنا قىلدۇرۇشقا قۇتراتتىدۇ .

— سەن ئۇنى چېقىپ ۋەيران قىلىۋېتىپ كېلىپ ، بۇ يەردە شۇ نۇسخىدا بىر ئۆي سالدىغانلا بولساڭ ، — دەيدۇ ئۇلار ، — خالايىقىنىڭ ھەممىسى ھەج قىلىش ئۈچۈن مەشەگە كېلىدىغان بولىدۇ . بۇ ھالدا ئۇ ئۆي ئۆزىنىڭ يۇكسەك شۆھرىتى بىلەن قوشۇلۇپ ساڭىلا تەڭدىلۇق بولىدۇ . مانا بۇلارغا مۇشەررەپ بولۇشقا سەن ئۇلاردىن (قۇرەيشلەردىن) كۆپ سالاھىيەتلىكسەن !

شۇنىڭ بىلەن يەمەن پادىشاھى مەككىگە بېرىپ ، بەيتۇللانى چېقىپ تاشلىماقچى بولىدۇ . بىراق ، قەدىمكى بەيتۇللانىڭ مۇقەددەسلىكى ئۇنى ھېيىقتۇرىدۇ . شۇڭا ئۇ ، يېرىم يولغا بارغاندا نىيىتىدىن يېنىپ قايتىپ كېلىدۇ . كېيىن ئۇ بەيتۇللانى چاقمايدۇلا ئەمەس ، بەلكى بېرىپ ئۇنىڭغا يوپۇق يېپىپ قويىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئاتاپ قۇربانلىق قىلىپ نەزىر بېرىدۇ . تارىخشۇناسلار بۇ يەمەن پادىشاھىنىڭ بەيتۇللانى چېقىۋېتىش نىيىتىدىن يېنىشىنىڭ سەۋەبىنى مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ : «بۇ پادىشاھ بەيتۇللانى چېقىپ تاشلايمەن دەپ كېتىۋاتقىنىدا ، تۇساتتىن دەھشەتلىك قارا بوران چىقىپ ، قۇم - تاشلارنى ھاۋاغا سورۇپ ، يەمەن قوشۇنىنىڭ چېدىرلىرىنى ئۇچۇرتۇپ كېتىدۇ . بۇ

هالنى كۆرگەن پادىشاھ ‹ بۇ تەڭرىنىڭ ماڭا قىلىدىغان غەزىپىدىن بىشارەت › دەپ چۈشىنىدۇ - دە ، قىلماقچى بولغان ئىشىنىڭ ئاقىۋىتىدىن قورقىدۇ . ئاخىرىدا ، ئۆزىنى بەيتۇللانى چېقىپ تاشلاشقا قۇتراتقۇلۇق قىلغان ھۇزەيل جەمەتىدىكىلەرنى جازاغا مۇناسىپ دەپ قاراپ ، ئۇلارنى قەتلى قىلىپ تاشلايدۇ .»

بۇ يەمەن پادىشاھى بەيتۇللاغا يوپۇق ياپقان تۇنجى ئادەم ھېسابلىنىدۇ . ئۆمەرى بۇ ھەقتە مۇنداق بايان قىلىدۇ : «ئۇ (پادىشاھ) چۈشىدە ئۆزىنى بەيتۇللاغا يوپۇق ياپقان ھالدا كۆرۈپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ، ئۇ ئۆزىنىڭ چۈشىدىكى كۆرمىشىنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش نىيىتىگە كېلىپ ، يەمەندە توقۇلغان يوللۇق رەختتىن بەيتۇللاغا يوپۇق تىكتۈرىدۇ . ئۇ بەيتۇللا ئۈچۈن يەنە ئىشكىمۇ ياسىتىدۇ ھەمدە ئۇنى ئىراندا ئىشلەنگەن دەم بىلەن تاقايدىغان قىلىدۇ .

بەشنچى باب

بەيتۇللانىڭ قۇرەيشلەر مەدەنىيىتىنىڭ يۇكسىلىشىگە كۆرسەتكەن تەسىرى

§1. قۇرەيشلەرنىڭ روناق تېپىشى

ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامنى دادىسى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام مەككىگە ئەكىلىپ قويۇپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇ يەمەندىن كەلگەن جۇرھۇم قەبىلىسىدە ئۆسۈپ چوڭ بولدۇ. جۇرھۇم قەبىلىسى ئىزچىل ھالدا مەككىنىڭ خوجايىنى ۋە بەيتۇللانىڭ مۇتۆھەللىسى بولدۇ. بىراق، كېيىنگە كەلگەندە، ئۇلار ھەددىدىن ئېشىپ، چوڭچىلىق قىلىدىغان، ھاجىلارنى خارلاپ، بەيتۇللانىڭ مال - مۈلكىنى بېقىۋالىدىغان بولۇپ كېتىدۇ. خۇزائە قەبىلىسى يەمەندىن بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن، ئۇلارنى قوغلۇۋېتىپ باشقۇرۇش ھوقۇقىنى تارتىۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بەيتۇللانىڭ ئىشلىرىنى ئۈچ يۈز يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت باشقۇرىدۇ. بۇ مەزگىلدە، خۇزائە قەبىلىسى مەككىدە بەزى يامان ئادەتلەرنى، خۇسۇسەن بۇتپەرەسلىكنى پەيدا قىلىدۇ. كېيىن قۇرەيش قەبىلىسى باش كۆتۈرۈپ چىقىدۇ. ئۇلار كۈچ توپلاپ، خۇزائە قەبىلىسىدىكىلەرنىڭ قولىدىن باشقۇرۇش ھوقۇقىنى تارتىۋالىدۇ. قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ ئاقساقلى قۇسەي ئىبنى كىلاب مەككىنىڭ سەردارى بولدۇ.

كېيىن، قۇسەينىڭ ئىككى ئوغلى ئابدۇددار بىلەن

ئابدۇمانافتىن بولغان بالىلار ئوتتۇرىسىدا مەككىنىڭ باشقۇرۇش ھوقۇقىنى چۆرىدىگەن ھالدا توقۇنۇش يۈز بېرىدۇ . بۇ توقۇنۇش ئاخىر بېرىپ قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ پارچىلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ . ئەڭ ئاخىرىدا ، ئىككى تەرەپ كېڭىشىپ ، سۇ بىلەن تەمىنلەش ھوقۇقى بىلەن ھەجگە كەلگەنلەرنى كۆتۈۋېلىش ھوقۇقىنى ئابدۇماناق جەمەتى تۇتىدىغان ؛ بايراق ، كېگەشخانا ۋە بەيتۇللانى ئابدۇددار جەمەتى باشقۇرىدىغان بولۇپ پۈتۈشىدۇ .

ئابدۇمانافنىڭ ئوغلى ھاشىم نىسبەتەن باي بولغاچ ھەج قىلغۇچىلارنى كۆتۈش ۋە سۇ بىلەن تەمىنلەشكە مەسئۇل بولىدۇ . ئۇ ھەر يىلى قۇرەيشلەردىن مەلۇم مىقداردا پۇل يىغىپ ، ئۇنى ھەج قىلغۇچىلارغا يېمەكلىك ئېلىپ بېرىش ۋە ئۇلارنى سۇ بىلەن تەمىنلەش ئىشلىرىغا سەرپ قىلىدۇ . ئۇ قىش پەسلىدە جەنۇبقا ، ياز پەسلىدە شىمالغا تىجارەت سەپىرى قىلىش ، يەنى بىر يىلدا ئىككى قېتىم سىرتقا چىقىپ سودىگەرلىك قىلىش ئىشىنىڭ ئاساسچىسى . ھاشىمدىن كېيىن ، ھەج قىلغۇچىلارنى كۆتۈش ۋە ئۇلارنى سۇ بىلەن تەمىنلەش ئىشىنى ئۇنىڭ ئىنىسى مۇتەللىب باشقۇرىدىغان بولىدۇ . كېيىن ، بۇ ئىش ئۇنىڭ (مۇتەللىبنىڭ) قېرىندىشى ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ باشقۇرۇشىغا ھاۋالە قىلىنىدۇ .

ئابدۇلمۇتەللىب دەۋرىدە ، ھاشىم جەمەتى بىلەن ئۇمەييە جەمەتى ئوتتۇرىسىدا ئىناقسىزلىق پەيدا بولىدۇ . بۇ خىل ئىناقسىزلىق شۇ چاغدىن تارتىپ تاكى كېيىنچە بەرپا بولغان ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملىشىدۇ . ئابدۇلمۇتەللىب ئىبنى ھاشىم بىلەن ھەرب ئىبنى ئۇمەييە باشتىن - ئاخىر زادىلا ئەپلىشەلمەيدۇ . ھەرب ئابدۇلمۇتەللىبكە تولىمۇ ھەسەت قىلىدۇ . ئىككى تەرەپنىڭ قارىمۇ قارشىلىقى قاتتىق كۆچەيىپ كېتىپ ، ئاخىر قۇرەيش قەبىلىسىنى پارچىلىنىش خەۋپىگە دۇچار قىلىدۇ .

ئەگ ئاخىرىدا ، ئۇلار ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى دەتالاشنى ئەينى زامان ئەرەبلىرىنىڭ ئادىتى بويىچە خالىس ھۆكۈم چىقىرىپ ھەل قىلىشنى توغرا تاپىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپ پۈتۈشۈپ نەۋفەل ئابدۇلئۇززانى خالىس ھۆكۈم چىقىرىپ قويۇشقا تەكلىپ قىلىدۇ . نەۋفەل ئابدۇلمۇتەللىبنى ھەقلىق ، دەپ ھۆكۈم چىقىرىدۇ ۋە ھەربنى ئەيىبلەپ مۇنداق دەيدۇ : «ھەي ئەبۇ ئەمرۇ① (ئەمزۇنىڭ دادىسى) ، ئۇنىڭ (ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ) بويى سەندىن ئېگىز ، ئۇنىڭ بېشى سېنىڭكىدىن يوغان ، ئۇنىڭ قەددى ـ قامىتى ، ھۆسنى سەندىن كېلىشكەن ، ئۇ قوزغىغان نارازلىق سېنىڭكىدىن ئاز ، ئۇنىڭ بالىلىرى سېنىڭكىدىن جىق ، ئۇنىڭ كىشىلەرگە بەرىدىغىنى سېنىڭكىدىن كۆپ ، ئۇنىڭ كۆرگەنلىرى سېنىڭكىدىن كۆپ ، نەزەر دائىرىسى سېنىڭكىدىن كەڭ ، ھالبۇكى ، سەن مۇشۇنداق بىر ئادەم بىلەن ئىناق ئۆتمەسلىككە نېمە ھەققىڭ بار ؟»

ئەينى زامانىدىكى مەككە جەمئىيىتى جەمئىيەتشۇناسلار « باتىرياركا » (ياكى ئەل ـ باتىرياركا) دەپ ئاتايدىغان جەمئىيەتكە يەنى ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىگە ياكى ئەرلەر ھاكىمىيىتى جەمئىيىتىگە كىرەتتى . ئۇ چاغلاردا ، مەككىنىڭ ياكى قۇرەيشلەرنىڭ مەشھۇر بىر داھىيسى بولاتتى ، ھەممەيلەن ئۇنىڭغا بويسۇناتتى .

ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى ھەرقايسى ئەرەب قەبىلىلىرى مۇتلەق رەھبەرلىكىنىڭ نېمىلىكىنى قۇرەيشلەردەك بىلمەيتتى . ھەرقايسى قەبىلىدە بىرنەچچىدىن مۇتەۋەر بولۇپ ، قەبىلە ئەزالىرى ئۇلارنىڭ مەنىۋى جەھەتتىكى نوپۇزىنى ئېتىراپ قىلاتتى . ئۇ

---

① ئەبۇئەمرۇ ـــ ھەرب ئىبنى ئۇمەييەنى مۇنداق ئاتاشتىن مەلۇمكى ، ئۇنىڭ چوڭ بالىسىنىڭ ئىسمى ئەمرۇ . ئەرەبلەردە بىراۋنىڭ ئىسمىنى بىۋاستە ئاتىماي ، مۇشۇنداق «بالانىسىنىڭ دادىسى» دەپ ئاتاش ئادىتى بار ـــ ت .

مۆتىۋەرلەرنىڭ ئەڭ ئابرويلۇق ئادەتتە جەمەتنىڭ ئاقساقىلى ياكى قەبىلىنىڭ ئاتامىنى ھېسابلىناتتى . بۇنداق ئاتامانىنىڭ مەجبۇرىيىتى ناھايىتى نۇرغۇن ئىدى . بىراق ، كونكرېتنى قىلىپ ئېيتقاندا ، زادى قايسى تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقى ھەققىدە ئېنىق بەلگىلىمە يوق ئىدى . ئۇرۇش پارتلىغان ھامان ئۇ باش قوماندان رولىنى ئويناياتتى . مانا بۇلار پەقەت كۆچمەنچى قەبىلىلەرگىلا خاس ئەھۋال . ئەمدى مەككىگە كەلسەك ، ئەھۋال تازا ئوخشمايدۇ . ماكان تۇتۇپ ئولتۇراقلىشىش ، كوللېكتىپ تەشكىلچانلىق ، بەيتۇللانىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە ئۇنىڭغا دائىر ئىشلارنىڭ مەمىسى مەخسۇس بىر ئادەمنىڭ باشقۇرۇشىغا موھتاج بولىدۇ . شۇڭا مەككىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ھەقىقىي مەنىگە ئىگە قىلىدۇ . مۇشۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ ھەرقايسى قەبىلىلەر ، شۇنداقلا قەبىلە ئاتامانلىرى ئارا بەيتۇللانى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى تالىشىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى . ئەڭ ئاخىرىدا ، قۇرەيشلەر ئۆزلىرىنىڭ كاتتىبىشى قۇسەي ئىبنى كىلاب ، ئۇنىڭ نەۋرىسى ئابدۇلمۇتەللىب ئارقىلىق بەيتۇللانى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ئىگىلىدى .

ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ زامانىدا ، قۇرەيشلەر ھاكىمىيىتى بىر ئىپتىدائىي دۆلەت شەكلىگە كىرگەنىدى . شۇ دەۋردە قۇرەيشلەر ئۆز زامانىسىدىكى بەزى قەدىمكى دۆلەتلەر بىلەن سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي شەرتنامىلەرنى تۈزگەن . چوڭ دۆلەتلەرنىڭ قۇرەيشلەر بىلەن شۇ خىلدىكى شەرتنامىلەرنى تۈزۈشىنىڭ ئۆزى ئۇلارنىڭ قۇرەيشلەر ھاكىمىيىتىنى تەشكىلىي ئاپپاراتى ، ئىقتىسادىي گەۋدە ۋە سىياسىي ئورگان جەھەتتىن سالاھىيەتلىك بىر دۆلەت دەپ ئېتىراپ قىلغانلىقى ئىدى ، ئەلۋەتتە .

ھاشىم رۇھى ئىمپېرىيىسى ۋە غەسسان ئەمرى بىلەن دوستلۇق ۋە ئىناق قوشنىدارچىلىق شەرتنامىسى ئىمزالىغان .

بۇنىڭ بىلەن رۇم ئىمپېراتۇرى قۇرەيش سودىگەرلىرىنىڭ رۇم ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدىكى ئامانلىقى ۋە بېرىش - كېلىشنىڭ راۋان بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلغان. ئابدۇشەمس ھەبەشىستان دۆلىتىنىڭ نەجاشىسى①(پادىشاھى) بىلەن سودا شەرتنامىسى تۈزگەن. نەۋفەل ۋە مۇتەللىبلەر بولسا، پارس ئىمپېرىيىسى بىلەن سىياسىي شەرتنامە ئىمزالىغان ھەمدە يەمەندىكى ھىمىيەر دۆلىتى بىلەنمۇ سودا شەرتنامىسى ئىمزالىغان. شۇڭلاشقا، ئەرەبلەر ھاشىم، ئابدۇشەمس، نەۋفەل ۋە مۇتەللىبلەرگە باھا بەرگىنىدە: «ئاللاتائالا ئۇلار ئارقىلىق قۇرەيشلەرنى زورايتقان، روناق تاپقۇزغان. شۇڭا ئۇلار جاھانىي ئوكشىغۇچىلار، دېگەن ئاتاقنا سازاۋەر بولغان» دەپ قارايدۇ.

§ 2. قۇرەيشلەر ھاكىمىيەتنى يولغا قويغان ۋەزىپىلەر

قۇرەيش قەبىلىسىدە جەمئىي ئون بەش خىل ۋەزىپە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئۇلار بۇ ۋەزىپىلەرنى ئورۇنلاش ھوقۇقىنى قەبىلە تەركىبىدىكى ھەرقايسى جەمەتلەر ئارا ئەدلى ئادالەت بىلەن تەقسىم قىلىپ، ھەممەيلەننى ئورتاق رازى قىلغان، بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرىدا دە تالاش ۋە توقۇنۇشلارنىڭ يۈز بېرىشىدىن ساقلانغان.

بۇ ۋەزىپىلەر:

1. سۇدانە ياكى ھىجابە — بەيتۇللانىڭ ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلىش ۋە ئۇنى باشقۇرۇش.

2. سەقايە — ھەج - تاۋاپ قىلغۇچىلارنى سۇ بىلەن تەمىنلەش.

---

① نەجاشى — قەدىمكى ھەبەشىستان دۆلىتى پادىشاھلىرىنىڭ ئورتاق لەقىمى — ت.

3 . رەفادە ــ ھەج ـ تاۋاپ قىلغۇچىلارنى يېمەكلىك بىلەن تەمىنلەش .

4 . رايە ① بايراقدارلىق . بىر ئادەم مەخسۇس بايراق كۆتۈرۈش ، جەڭدە تۇغ قاداش .

5 . قىيادە ــ ئۇرۇش ۋاقتىدا ياكى سودا ـ تىجارەتتە قوشۇن ياكى كارۋاننىڭ سەردارى بولۇش .

6 . ئىشنائ ــ جەرىمانىنى باشقۇرۇش .

7 . قۇببە ــ مەخسۇس ھەربىي ئىشلارغا رىياسەتچىلىك قىلىش .

8 . ئەئنە ــ جەڭ ئاتلىرىنى باشقۇرۇش .

9 . نەدۋە ② مەسلىھەت يىغىنلىرىنى ئېچىش ۋە كېڭەشخانىنى باشقۇرۇش . قىرىق ياشتىن ئاشقان قۇرەيشلەر كاتتا ئەربابلىرىنىڭ دۆلەت ئىشلىرى كېڭىشىكە قاتنىشىش سالاھىيىتى بولىدۇ .

10 . مەشۇرە ــ مەسلىھەت كۆرسىتىش . بۇ ۋەزىپىنى بېجىرىش ھوقۇقىغا ئىگە ئادەمنىڭ دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرى ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىش ۋە ئۇنىڭغا قاتنىشىش سالاھىيىتى بولىدۇ .

11 . سەففارە ــ بۇرغا ـ كاناي چېلىش .

12 . ئەسىيار ــ خەيرلىك ئۇچۇن سېلىنغان پال ۋە ئەزلام (جاھىلىيەت دەۋرىدە پال ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان ئۇچ تال ياغاچ) نى باشقۇرۇش .

---

① رايە ــ بۇ ۋەزىپىنىڭ نامى مۇشۇ ئەسەرنىڭ خېلى كۆپ جايلىرىدا « لىۋاء » دەپمۇ ئاتالغان .

② نەدۋە ــ بۇ ۋەزىپە نامى مۇشۇ ئەسەرنىڭ بەزى جايلىرىدا « دارۇننەدۋە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ .

13 . هۆكۈمە ـــ كىشىلەرنىڭ دەتالاشلىرىنى ئايرىپ ، هۆكۈم چىقىرىش .

14 . ئەھۋالنى مەھكىمە ـ هەرەم مۈلكىنى ، ئىلاهقا بېغىشلاپ نەزىر قىلىنغان مال ـ مۈلۈكلەرنى باشقۇرۇش .

15 . ئەمارە ـــ بەيتۇللانىڭ ئىچىدە يۇقىرى ئاۋاز بىلەن گەپلىشىش ۋە ۋاراڭ ـ چۇرۇكنى چەكلەش .

يۇقىرىقى ۋەزىپىلەرنى بېجىرىش هوقۇقىنى ئىگىلىگەن مەنسەپدارلار قۇرەيشىلەر قەبىلىسىگە مەنسۇپ هەرقايسى جەمەتلەرنىڭ مۆتىۋەرلىرىدىن بولاتتى . مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا ، قۇرەيشىلەر هاكىمىيىتى ئەمەلىيەتتە ئۆزلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتلىرى تۇرلۇك دائىرىلەر بويىچە هوقۇق تۇتقان كىچىك بىر جۇمهۇرىيەتنى شەكىللەندۇرگەنىدى . قۇرەيشلەر باشقا ئەرەبلەرنىمۇ بەيتۇللاغا كىلىپ هەج قىلىشقا رىغبەتلەندۇرەتتى . بۇ يەردە ئۇلار ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئېزىلگۈچىلەرنىڭ تەرىپىنى ئېلىپ ، هەققانىيەتنى قوۋۋەتلەپ ، ئادالەتنى گەۋدىلەندۇرەتتى . شۇنداقلا هەج ـ تاۋاپ قىلغۇچىلارنى سۇ ۋە يېمەكلىكلەر بىلەن تەمىنلەيتتى .

سەقايە (سۇ بىلەن تەمىنلەش) بىلەن رەفادە يېمەكلىك بىلەن تەمىنلەش) ۋەزىپىلىرى يۇقىرىقى ۋەزىپىلەرنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىملىرى هېسابلىنىاتتى . سەقايە دېگىنىمىز ، هەج ـ تاۋاپ قىلغۇچىلارنى زەمزەم بۇلىقىنىڭ سۇيى بىلەن تەمىنلەشنى كۆرسىتىدۇ . ئابدۇلمۇتەللىب بۇ ۋەزىپىنى ئۆز زىممىسىگە ئېلىپ هەج قىلغۇچىلارنى سۇ بىلەن تەمىنلىگەنده ، زەمزەم سۇيىگە هەسەل قوشۇپ ، خورما سېلىپ بەرگەن . رەفادە دېگىنىمىز ، هەج ـ تاۋاپ قىلغۇچىلارنى تاماق ۋە باشقا يېمەكلىك بىلەن تەمىن ئېتىشنى كۆرسىتىدۇ . ئەينى زاماندا ، بۇ ئىشلارنى ئوكۇشلۇق بېجىرەلىگەنلىكىنىڭ ئۆزى قۇرەيشلەرنىڭ ئىشتىكى ئۆزئارا

هەمكارلىقىنى ئىسپاتلايدۇ . ئابدۇلمۇتەللىب ماناق جەمەتىگە مەنسۇپ بولغاچقا ، سەقايە ۋە رەفادەلىكتىن ئىبارەت ئىككى ۋەزىپىنى ئۆز زىممىسىگە ئالغان . ئۇنىڭ تاغىسىنىڭ ئوغۇللىرى بولسا ، ئابدۇددار جەمەتىنىڭ ئەزالىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن بەيتۇللانىڭ ئىشلىرىغا رياسەتچىلىك قىلىش ، بايراقدارلىق ، كېڭەشخانىنى باشقۇرۇش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن . بۇ ئىككى جەمەت ئوتتۇرىسىدا هوقۇق - ۋەزىپە تالىشىش يۈز بەرگەندىن كېيىن ، خالىس هۆكۈم قىلىپ قويغۇچى هۆكۈم چىقىرىپ ، هەق - ناهەقنى ئايرىپ قويغان . بىز بۇ هەقتە يۇقىرىدا توختىلىپ ئۆتتۇق .

گەرچە كېڭەشخانىنى باشقۇرۇش رەسمىيەت جەهەتتە ئابدۇددار جەمەتىگە تەۋە بولسىمۇ ، ئابدۇلمۇتەللىب قۇرەيشلەرنىڭ ، شۇنداقلا پۈتكۈل مەككىنىڭ باشلىقى بولۇش سۈپىتى بىلەن كېڭەشخانىنىڭ ئەمەلىيەتتىكى مەنىۋى داهىيىسى ئىدى . كېڭەشخانا يەنە ئەينى ۋاقىتتىكى مەككىنىڭ هۆكۈمەت مەهكىمىسى ئىدى . ئۇ بەيتۇللانىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ ، ئۇنى قۇسەي ئىبنى كىلاب مىلادى 440 - يىلى بىنا قىلغانىدى .

ئابدۇلمۇتەللىب باشچىلىقىدىكى قۇرەيش ئەربابلىرى شۇ قەبىلىگە دائىر نۇرغۇن چوڭ ئىشلارنى مۇشۇ كېڭەشخانىدا يىغىن ئېچىپ مۇهاكىمە قىلغان . ئابدۇلمۇتەللىب دەۋرىدىكى ئەڭ مۇهىم بىر يىغىن ئەبرەهە قوماندانلىقىدىكى هەبەش قوشۇنلىرى مەككىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ بەيتۇللانى چېقىپ تاشلىماقچى بولغان چاغدا ئېچىلغان قۇرەيشلەر كېڭەش يىغىنى بولۇپ هېسابلىنىدۇ . بۇ كېڭەشخانا ئەينى ۋاقىتتا يەنە قۇرەيش سودا كارۋانلىرىنى تىجارەت سەپىرىگە ئۇزىتىدىغان ۋە قايتقاندا كۈتۈۋالىدىغان جاي ئىدى . قۇرەيشلەرنىڭ ئوغۇللىرى چوڭ بولسا مەشەدە خەتنە تويىنى ئۆتكۈزەتتى . قىزلىرى چوڭ بولسا ، مەشەدە يۈزىنى يېپىش

مۇراسىمى ئۆتكۈزەتتى . يەنى قىزچاق ئاتا - ئانىسىنىڭ يېتەكلىشى بىلەن مۇشۇ كېگەشخانىغا كېلەتتى . كېگەشخانا رىياسەتچىسى قائىدە بويىچە قىزچاقنىڭ كۆينىكىدىن بىر دانە تۈشۈك ئېچىپ قويىاتتى ، شۇندىن باشلاپ بۇ قىزچاق يۈزىنى يېپىدىغان بولاتتى . ئەينى زامانىدا ، توي - تۆكۈن پۈتۈن قەبىلىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلە ھېسابلىناتتى . شۇڭا قۇرەيشلەر قىز چىقىرىش ئالدىدا بۇ كېگەشخانىغا كېلىپ ، قۇدىلارنىڭ بىر - بىرىگە لايىق ياكى ئەمەسلىكىنى ئۈستىدە كېگەش قىلاتتى . بۇ كېگەشخانا يەنە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام يەسرىب (مەدىنە) گە ھىجرەت قىلىپ ماگىدىغان كۈنى كېچىسى ، بۈتپەرەسلەر يىغىلىش قىلىپ ، ئۇنىڭغا (رەسۇلۇللاغا) زىيانكەشلىك قىلىش سۈيىقەستىنى پىلانلىغان جاي ئىدى .

§ 3 . قۇرەيشلەر ھەرقايسى ئەرەب قەبىلىرىنىڭ سەردارى ئىدى

قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ ئاقساقاللىرى يولغا قويغان ئاقىلانە سىياسەتلەر قۇرەيشلەرنى مەككە ، ھىجاز ، جۇملىدىن پۈتكۈل ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ، ھەتتا قەدىمكى دۇنيادىكى ھەرقايسى جايلىرىدا يۈكسەك ئىناۋەتكە ئىگە قىلغان مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ . ئەينى زاماندا ، ھاشىملار بىلەن باشقا دۆلەتلەرنىڭ شەرتنامە ئىمزالىغانلىقى ئەمەلىيەتتە قۇرەيشلەرنىڭ بىر دۆلەت سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلىنغانلىقى ئىدى . گەرچە قۇرەيشلەر ھاكىمىيىتى بىلەن باشقا دۆلەتلەرنىڭ نۇرغۇن پەرقلىرى بولسىمۇ ، ئەمما ئۇ مەككە ۋە ھىجازنىڭ كونكرېت شەرت - شارائىتىغا ماس كېلىدىغان بىر دۆلەتنى شەكىللەندۈرگەنىدى .

ئابدۇلمۇتەللىب زاماندا ، ھەبەشلەرنىڭ مەككىگە قىلغان تاجاۋۇزىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى قۇرەيشلەرنى پۈتكۈل ئەرەب يېرىم

ئارىلىدىكى ئىناۋەتنىنى ئاھايىتىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈۋېتىدۇ . ئەرەبلەر شۇنىڭدىن باشلاپ قۇرەيشلەر ئىلاھىنىڭ ئىنايىتىگە ئىگە ، شۇڭا ئۇنىڭ دۈشمەنلىرى ئىلاھنىڭ غەزىپى ۋە چەكلىشىگە ئۇچرايدۇ ، دېگەن تونۇشقا كېلىدۇ .

تارىخشۇناسلار جاھىلىيەت دەۋرىدىكى ئەرەبلەر جەمئىيىتىگە باھا بېرىشتە ، ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئىچكى بىرلىكى بىلەن ئۆز ئالدىغا يېگانىلىقىنىلا تەكىتلەيدىغان بىر خىل كۆز قاراش بىلەن شەرھلەشكە ئادەتلەنگەن بولۇپ ، ئۇلار ھەرقايسى قەبىلىلەرنى بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى بولغان مەزھەپلەر گۇرۇھىدىن باشقا نەرسە ئەمەس ، دەپ قاراپ ، ھەرقايسى قەبىلىلەرنى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر مىللەتكە ئوخشاش قىلىپ قويىدۇ . ئەمەلىيەتتە بولسا ، جاھىلىيەت دەۋرىدىكى ئەرەبلەر جەمئىيىتى ھەرگىزمۇ ئۇنداق ئۆلۈك ، قاتمال ھالدىكى ، ئۇنداق پارچە - پۇرات ۋە چېچىلاڭغۇ ئەمەس ئىدى . ھەرقايسى قەبىلىلەر ھەرگىزمۇ ئۇنداق بىر - بىرىدىن چورتلا ئايرىلغان ۋە ئۆزئارا ياتلىشىپ كەتكەن ھالدا ياشىمايتتى . ئەكسىچە ، ھەرقايسى قەبىلىلەر ئارىسىدا بىر خىل جۇشقۇن پائالىيەت مەۋجۇت بولۇپ ، بۇ خىل پائالىيەت ھەرقايسى قەبىلىلەرنى بىر - بىرىگە كۈنسايىن يېقىنلاشتۇرغان ؛ ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى قانداشلىق مۇناسىۋىتى تۈپەيلىدىن بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇۋەتكەن ، يەنە بەزىلىرىنى بولسا ، ئىتتىپاق تۈزۈش يولى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋەتكەنىدى . پۈتكۈل ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى ھەرقايسى قەبىلىلەر ئارىسىدا مانا مۇشۇنداق بىر خىل ھاياتىي كۈچكە ئىگە ھەرىكەت مەۋجۇت ئىدى . ①

قۇرەيشلەر قۇرغان جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى ئۆز زامانىسىدە ئەرەب يېرىم ئارىلىدا بارلىققا كەلگەن شۇ خىلدىكى

① شۇكرى فەيسال : « ئىسلام جەمئىيەتلىرى » ، 18 - بەت .

هۆكۈمەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ ، ئۇلار بەيتۇللانى چۆرىدىگەن ھالدا مۇئەييەن يەر ئاجرىتىپ ، ئۇ يەرنى مۇقەددەس ھەرەم رايونى قىلغان ۋە ئۇ يەردە جەڭ ، قىر - چاپ قىلىشنى مەنئى قىلغانىدى . بەيتۇللانىڭ مەۋجۇتلۇقى مەككىنى ئۆزىگە خاس ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە قىلغان ، قۇرەيشلەرمۇ شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغانىدى .

جاھىز قۇرەيشلەرنىڭ باشقا ئەرەب قەبىلىسىدىكىلەرنى بېسىپ چۈشىدىغان ئارتۇقچىلىقلىرىنى بىرمۇ بىر ساناپ كۆرسىتىپ : قۇرەيشلەر مەردانە ، ساخاۋەتلىك ، ئادەتتىن تاشقىرى ئەقىللىك ، ئىدىيىدە كامالەتكە يەتكەن ، ئىشتا تەدبىرلىك ، چىقىشقاق كېلىدۇ ، دېگەن . جاھىز يەنە قۇرەيشلەرنىڭ ئۆزىنىڭ ئۆزاق ئۆتمۈشى بىلەن ئەينى زامانىدىكى رېئاللىقنى قانداق بىرلەشتۈرگەنلىكىنىمۇ بايان قىلغان .

قۇرەيشلەر قەبىلىسى بىر سودىگەر قەبىلە بولۇش سۈپىتى بىلەن مەككىنىڭ تىنچلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ، ھەر قايسى قەبىلىلەر ئارىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاش ، سودا كارۋانلىرىنىڭ ئامانلىقىنى كاپالەتلەندۈرۈش قاتارلىق ئىشلارنى جەزمەن ياخشى يولغا قويۇشقا تېگىشلىك سىياسەت يۈكسەكلىكىدە تونۇغان ۋە ئۇنى ھەقىقەتەن ياخشى يولغا قويغان . مەككىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى بۇ خىل سىياسەتنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا ناھايىتى زور ياردەم قىلغان . چۈنكى ، مەككە سودا يولىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ ، سودا كارۋانلىرى زەمزەم بۇلىقىنىڭ سۈيىگە ھاجەتمەن ئىدى . قۇرەيشلەر بولسا ، پۈتكۈل ئەرەبلەر ئۇلۇغلايدىغان ۋە ئۇنىڭغا يۈكسەك ئېھتىرام تۇيغۇسى بىلەن قارايدىغان بەيتۇللانىڭ ئەھلى ۋە باشقۇرغۇچىسى ئىدى .

زەمەخشەرى ئۆزىنىڭ « سىرلارنى ئېچىش » ناملىق كىتابىدا

مۇنداق دېگەن : « قۇرەيشلەر يىلىغا ئىككى قېتىم تىجارەت سەپىرى قىلاتتى . قىش پەسلىدە يەمەنگە ، ياز پەسلىدە شامغا باراتتى . ئۇلار ئاللاتائالا ھەرىمىنىڭ ئەھلى ، بەيتۇللانىڭ مۇتەۋەللىسى بولغاچقا ، ھامان سەپىرى ئاق يولۇق بولاتتى ، كۇتۇلمىگەن خېيىم - خەتەرگە يولۇقمايتتى . باشقىلاردا بولسا ، ئەھۋال ئۇنداق ئەمەس بولۇپ ، سەپەر ئۇستىدە يا ئۇلار باشقىلارنى بۇلايتتى ، يا ئۆزلىرى باشقىلارنىڭ تالان - تاراج قىلىشىغا دۇچار بولاتتى . ئاللاتائالا مۇنداق دېگەن : ﴿ بىز ئۇلار ئۈچۈن بىر تىنچ - ئامان ھەرەم (جاي) بىنا قىلىپ بەرمىدۇقمۇ ؟ ئۇ يەردە بولۇۋاتقان ھۆللەر ۋە بارلىق نەرسىلەر بىز بەرگەن رىزقلاردۇر . ئەمما ، ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى بۇنى بىلمىدى ﴾ ».

قۇرەيشلەر بەيتۇللانىڭ ئەتراپىدىكى زېمىننى دەخلى تەرۇز قىلىشقا بولمايدىغان مۇقەددەس يەر ، ئۇرۇش قىلىشقا ، قىر - چاپ قىلىشقا بولمايدىغان ھەرەم ، دەپ ئەتىۋارلايتتى . شۇڭلاشقا ، ئۇلار تەبئىي ھالدا ھەرەم رايونىنىڭ قوغداش ۋەزىپىسىنى ئۆز زىممىسىگە ئالغانىدى . بۇنىڭ شاراپىتى بىلەن ئۇلار خېيىم - خەتەرسىز ، تىنچ ، خاتىرجەم ياشايتتى ، باشقا قەبىلىلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىمايتتى ، ئۇلارنىڭ يېقىن ئۆيچۆرىسىدە يېغىلىقمۇ بولمايتتى . قۇرەيشلەر مەككىدە ئولتۇرۇشلۇق بولغانلىقلىرى بىلەن شان - شەرەپ تېپىپ يۈكسەك ئابرويغا مۇيەسسەر بولغانىدى ؛ مەككە بولسا ، بەيتۇللا ئورۇنلاشقان جاي بولغانلىقى بىلەن نۇرغا چۆمۈلگەنىدى .

§ 4 . بەيتۇللانىڭ قۇرەيشلەر تىجارىتىنىڭ روناق تېپىشىغا كۆرسەتكەن تەسىرى

ھاشىم ئىبنى ئابدۇمانافنىڭ ئۆز ۋاقتىدا ، قىشتا يەمەنگە ، يازدا

شامغا تىجارەت سەپىرى قىلىشنى بەلگىلىگەن بولۇپ ، بۇ خىل تىجارەت سەپىرىنىڭ مۇھىملىقى ، شۇنداقلا ئۇنىڭ قۇرەيشلەرنىڭ ، مەككىنىڭ ھەتتا پۈتكۈل ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ ھاياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇلمۇتەللىب زامانىسىگە كەلگەندە ئاندىن ھەقىقىي نامايان بولدى . ئابدۇلمۇتەللىب زامانىسىدە ، قۇرەيشلەرنىڭ سودا - تىجارىتى قالتىس يۈرۈشتى . ھاشىم ۋە ئۇنىڭ ئىنىلىرىنىڭ پارسلار ، رۇملۇقلار ، ھەبەشلەر ، غەسسانىيلار ، يەمەنلىكلەر ۋە ھىمىيەرلىكلەر بىلەن ئىمزالىغان تىجارەت شەرتنامىلىرىنى ۋە ئىناق قوشنىدارچىلىق كېلىشىملىرى مەيدانغا كەلتۈرگەن نەتىجىلەرنى قۇرەيشلەر ئەمدىلىكتە كۆرۈشكە باشلىدى . قۇرەيشلەرنىڭ تىجارىتى ھەرقايسى جايلارغا تۇتىشىدىغان يوللارنى ئاچقان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى سودىگەرچىلىك قىلسا ، بەزىلىرى سودا دەللاللىقى بىلەن شۇغۇللىناتتى ؛ يەنە بەزىلىرى بولسا ، مال توشۇش ئىشىنى (سودا نەقلىيىسى) قىلاتتى . ئۇلارنىڭ بايلىقى ئابدۇلمۇتەللىب زامانىسىدە ناھايىتى زور دەرىجىدە ئاشقان بولۇپ ، مانا بۇ بايلىق قۇرەيشلەرگە مەدەنىي تەرەققىيات ، مەككىگە خاتىرجەملىك ۋە بایاشاتچىلىق ئېلىپ كەلگەنىدى .

قۇرئان كەرىمدە قۇرەيشلەرنىڭ تىجارەت سەپىرى « قۇرەيش قوغدالغانلىقلىرى ئۈچۈن ، ئۇلار قىشلىق ۋە يازلىق سەپىرىدە قوغدالغانلىقلىرى ئۈچۈن » ① دەپ كۆرسىتىدۇ . بۇ يەردىكى « قوغدالغانلىق » ھاشىمنىڭ ھەرقايسى قەبىلە ئاقساقاللىرى ئۈچۈن ئۆز زىممىسىگە ئالغان پايدا - مەنپەئەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ . يەنى تىجارەتكە ماڭىدىغان چاغدا ، ھاشىم ئۇلارغا ئاز - تولا مال ۋە

---

① « قۇرئان كەرىم » مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1986 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى ، 609 - بەت ، سۈرە قۇرەيش ، 1 - ، 2 - ئايەت .

بىرنەچچە تۆگە بېرەتتى . بۇنىڭ بىلەن ئۇلار ھېچقانداق كۈچ سەرپ قىلمايلا تىجارەت سەپىرىگە كېتەرلىك ئوزۇقلۇققا ئېرىشەتتى - دە ، ئۇنى يولدا ئىشلىتەتتى . قۇرەيشلەرمۇ باشقىلارغا ياردەم قىلىشنىڭ پايدىسىنى كۆرەتتى . يەنى ئۆيدە ئولتۇرغانمۇ ، سەپەرگە چىققانمۇ ئوخشاشلا مەنپەئەتدار بولاتتى .

ھاشىم ئۆز ۋاقتىدا ھەمىشە شامغا بېرىپ تىجارەت قىلاتتى . شۇڭا ئۇنى كىچىنكى ۋاقتىتا كىشىلەر شامنىڭ «غەزۋە» دېگەن يېرىنىڭ نامىنى قوشۇپ «ھاشىم غەزۋى» دەپ ئاتايدىغان بولغان . ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئوغۇللىرى ئۇنىڭ تىجارەتچىلىكىنى ئۆرنەك قىلغان . بىراق ھاشىم ئۆز زامانىسىدە شامغا بېرىپ تىجارەت قىلىشقا ئادەتلەنگەن بولسا، ئابدۇشەمس ھەبەشىستانغا، مۇتەللىب يەمەنگە، نەۋفەل ئىرانغا بېرىپ تىجارەت قىلىشقا ئادەتلەنگەن . ئۇلار بىر- بىرىگە قوشنىدار چىلىق قىلىشقا ئامراق ئىدى . قۇرەيشلەر ئۇلارنىڭ ئاشلىق ئامبىرىنىڭ ئەتراپىغا ئولتۇراقلاشقانلىقتىن ئۇلارغا «ئامبار پاسىبانلىرى» دەپ لەقەم قويۇلغانىدى .

قۇرەيشلەرنىڭ تىجارىتى برقانچە مۇتەۋەلەردىن بۇرۇن پەقەت مەككە بىلەنلا چەكلىنەتتى . ئۇ چاغدا باشقا جايلارنىڭ سودىگەرلىرى ئۇرلۇك تاۋارلارنى مەككىگە ئېلىپ كېلەتتى ، قۇرەيشلەر بولسا ، ئۇ مالالارنىڭ ھەممىسىنى سېتىۋالاتتى ، ئاندىن ئۇ مالالارنى ئۆز قەبىلىسى ئىچىدە سېتىپ ئوگىتەتتى ياكى ئەتراپتىكى ئەرەبلەرگە سېتىپ بېرەتتى .

قۇرەيشلەر ئىچىدىن چىققان تۆت چوڭ ئەربابنىڭ پائالىيىتى ئۆز قەبىلىسىنىڭ بايلىقىنىڭ ئېشىشىغا ۋە تىجارەت دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشىگە سەۋەب بولدى . ئۆز جەمەتىدىكىلەر ئۇلارنى « خەزىنە پاسىبانلىرى » دەپ ئاتىسا ، باشقا ئەرەبلەر ئۇلارنى « ئالتۇن تاپىقاقلار » دەپ ئاتايتتى . ئۇلار ئېسىلزادە ۋە مەردانە بولغاچقا ،

ئۆزلىرىنىڭ قەبىلىسى ئۇچۇن شەرقىي رۇم ، ھەبەشىستان ، مىسىر ، ئىران قاتارلىق جايلارغا تۇتىشىدىغان سودا يولىنىڭ دەرۋازىسىنى ئېچىپ بەردى . قۇرەيشلەر ئىچىدە باشقا قەبىلىلەرگە تايىنىپ ، تەييارغا ھەييار بولۇپ ياشايدىغان بۇلاڭچىلىق ئالبۇرۇنلا تۇگىنىلگەنىدى . ئۇلار تۇرمۇشتا پۈتۈنلەي سودىگەرچىلىككە تايىناتتى . ھالبۇكى ، تىجارەت ئۇلارنى ئەتراپىدىكى ھەرقايسى قەبىلە خەلقلىرى بىلەن ئارىلاشتۇردى ، ۋە يېقىنلاشتۇردى .

ئەرەب يېرىم ئارىلى قەدىمكى زاماندىن تارتىپلا بىر سودا يولى بولۇپ ، ئەرەبلەر بەزىدە ئۆزلىرى ياشاۋاتقان ئارالدىن چىقىدىغان يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ، خۇسۇسەن يەمەننىڭ خۇش پۇراق ماتېرىياللىرىنى شام ، مىسىر قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئاپىرىپ ساتاتتى . چۇنكى بۇ دۆلەتلەردىكى ئىبادەتخانىلار يەمەنىنىڭ خۇش پۇراق ماتېرىياللىرىغا ھاجەتمەن ئىدى . بەزىدە بولسا ، ئەرەبلەر باشقا دۆلەتلەرنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى يەنە باشقا دۆلەتكە يۆتكەپ تىجارەت قىلاتتى . ئۇ چاغلاردا دېڭىز سەپىرى ناھايىتى خەتەرلىك بولغاچقا ، مالالارنى قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق يۆتكەشكە توغرا كېلەتتى . ئەينى زاماندا ، ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ھىندى ئوكيان بىلەن شامنى تۇتاشتۇرىدىغان ئىككى يول بولۇپ ، ئۇنىڭ بىرى ھەزرىمەۋتتىن ئۆتۈپ بەھرەين ئارقىلىق شىمالغا ماڭىدىغان يول ؛ يەنە بىرى قىزىل دېڭىزنى ياقلاپ ئۇدۇل شىمالغا كېتىدىغان يول ئىدى . مەككە مۇشۇ سودا يولىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانىدى .

تىجارەت ئەرەبلەرنىڭ ھەممىسىنى مەنپەئەتدار قىلدى . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى سودا يولى ئۇستىدىكى شەھەرلەردە ئولتۇراقلاشقان بولغاچقا ، ئۆزلىرى تىجارەت بىلەن شۇغۇللىناتتى ؛ يەنە بەزىلىرى ، سودىگەرلەرگە تۆگىچى ، قوغدىغۇچى ياكى

يولباشلىغۇچى بولاتتى . گەرچە ئەرەبلەر بۇلاڭچىلىققا ئامراق بولسىمۇ ، ئەمما ئەسلى تەبىئىتىدىن ھالال ياشاشنى ئەۋزەل كۆرۈش ، شان - شەرەپ تۈيغۇسى كۈچلۈك بولۇش ، لەۋزىدە تۇرۇپ ۋەدىگە ۋاپا قىلىشتەك پەزىلەتكە ئىگە ئىدى . مانا بۇ خىل پەزىلەتلەر ئۇلارنى تىجارەتتە مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۈردى .

تىجارەتچىلىكتە دەسلەپ يەمەنلىكلەر ھۆكۈمران ئورۇندا تۇر - دى . بىراق ، مەئرەب تۇسمىسى غۇلاپ چۈشۈپ ، يەمەن مەدەنىيىتى زاۋاللىققا يۈز تۇتقاندىن كېيىن ، يەنى مىلادى 6 - ئەسىردىن باشلاپ ، ئۇلارنىڭ ئورنىنى ھىجاز ئەرەبلىرى ، خۇسۇسەن قۇرەيشلەر ئىگىلىدى .

ئابدۇلمۇتەللىب زامانىسىدا ، ھەبەشىستان يەمەن دىيارىدىكى ھىمىيەر دۆلىتىنى يوقاتقاندىن كېيىن ، ھەبەشلەرنىڭ يەمەنگە بولغان مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىق دەۋرى باشلاندى . قۇرەيشلەر يەمەن دۆلىتىدىكى يىمىرىلىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ ، سودا - تىجارەت سەھنىسىدە يەمەنلىكلەرنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى .

قۇرەيشلەر يەمەنلىكلەر بىلەن ھەبەشىستانلىقلاردىن تاۋار ئىمپورت قىلىپ ، ئۇنى پارس بازارلىرىغا ئاپىرىپ سېتىپ ، ئوتتۇرىدىن پايدا ئالدى . ئۇ چاغلاردا ، پارسلارنىڭ سودىسى ھەرە ① خەلىپىلىكىدىكى ئەرەبلەرنىڭ كونتروللۇقىدا ئىدى . ھىجاز ئەرەبلەر مەككىنى ئۆزلىرىنىڭ سودا - تىجارەت بازىرىغا ئايلاندۇرغاندىن كېيىن ، بۇ تىجارەت يولىنىمۇ ئۆزلىرى كونترول قىلىدىغان بولغانىدى . ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىش

① ھەرەي — ئىراقتىكى فۇرات دەرياسىنىڭ غەربىگە جايلاشقان قەدىمكى شەھەر .

هارپىسىدىكى ئابدۇلمۇتەللىب دەۋرىدە ، پارسلار بىلەن رۇملۇقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆچمەنلىك كۈچىيىپ ئەڭ جىنگە چىقتى ، مۇشۇ چاغلاردا ، مەككىلىكلەرنىڭ سودىسى ناھايىتى بەك راۋاجلاندى . شۇ زاماندا ، رۇملۇقلار زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرىنى ئىمپورت قىلىشتا ، خۇسۇسەن يىپەك ماللار ئىمپورتىدا مەككە سودىسىغا تايىناتتى . ①

تارىخشۇناس ئوۋلەيرى ئۆزىنىڭ « مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدىن بۇرۇنقى ئەرەب يېرىم ئارىلى » دېگەن كىتابىدا ، رۇملۇقلارنىڭ مەككىدە بەزى سودا دۇكانلىرىنى ئاچقانلىقى ئۇستىدىمۇ توختالغان . ئۇ چاغدا ، ئۇلار ئەملىيەتتە بىرى ئادەتتىكى تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىش ، يەنە بىرى ئەرەبلەرنىڭ ئەھۋالىنى تىكلاشتەك ئىككى ئىش بىلەن شۇغۇللىناتتى . ئەينى زاماندا ، مەككىدە ئازراق ھەبەشلەر بولۇپ ، ئۇلار ئۆز دۆلىتىنىڭ سودا پائالىيىتىگە رىياسەتچىلىك قىلاتتى .

تۆگە چۆلىنىڭ كېمىسى ؛ سودا كارۋىنى بولسا ، قۇملۇق فلوتى . شۇڭا بىز قۇرەيشلەر قەبىلىسىنىڭ سودا كارۋانلىرىغا تۆگىچى بولغان بەدەۋىلەرنى چۆل دېگىزىنىڭ ماتروسى دەپ ئاتاشقا ھەقلىقمىز . ئۇلار تۆگە يېتىلەپ ، مال ھەيدەپ ، سودا كارۋانلىرىغا يول باشلاپ چۆلدە كېزىپ يۈرەتتى . كلاسسىك ئەسەرلەر بىزگە ھىجاز ، جەنۇبىي ئەرەبىستان ، ھىندىستان ، ھەبەشىستان ۋە يەمەن قاتارلىق رايونلاردىكى دۆلەتلەرنىڭ ئۆزئارا ، شۇنداقلا شام دۆلىتى بىلەن سودا ئالاقىسى ئورنىتىشنىڭ مۇھىملىقى ھەققىدە يېتەرلىك مەلۇمات بېرىدۇ .

قۇرەيشلەر ئاجايىپ باي بولۇپ تىنىپ كەتتى . ئۇلار ھەر خىل تىجارەت بىلەن شۇغۇللىناتتى . ئۇلار يەنە سەررافچىلىققا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر خىل پۇل مۇئامىلە كەسپىمۇ تەسىس

① ئەخمەت ئىمىن : «ئىسلام دىنى دۇنياغا كېلىش ئالدىدا» 13 - بەت .

قىلدى . ئۇلار تۆگە ،قوي ، كالا ، گەزمال ، مېتال ، تېرە ، خۇش پۇراق ماتېرىياللار ، زىننەت بۇيۇملىرى ، يۇڭ - تېۋىت ، يىپەك ، ئۇنچە - مەرۋايىت ئېلىپ سېتىش بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئامراق ئىدى . بۇنىڭدىن باشقا تاتىس ، بەسرە ، دەمەشق شەھەرلىرىدە ئىشلەنگەن كىيىم - كېچەك ، مەنەق ، ھەرموبولسىنىڭ ئۇنچە - مەرۋايىت ۋە زىننەت بۇيۇملىرى ، ھەبەشىستان ۋە سۇدانىدىن چىقىدىغان پىل چىشى ، تۆگە قۇش پەيلىرى ، سۇر ، سەيدا ، ① لۇئانىڭ ياغاچ ماتېرىيالى ۋە شام بىلەن نابولىسنىڭ يېزىش - سىزىش ئەسۋابلىرى قاتارلىقلارنىڭ تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىشنىمۇ ئەۋزەل كۆرەتتى . ②

ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ زېمىنى ئېگىز - پەس بولسىمۇ ، قورەيشلەر ئۇچۇن بۇ زېمىننىڭ ھەممە يېرى گويا داغدام يول ئىدى . چۈنكى ، ئۇلار چۆل - جەزىرىنى ۋە چۆل - جەزىرىدىكى ھەر بىر يوللارنى ۋە خەۋپلىك - خەۋپسىز جايلارنى بەش قولدەك بىلەتتى . ئۇلار ئۇسسۇزلۇقتا ، سەپەر مۇشەققەتلىرىگە چىداملىق ئىدى . ئىنسان قەدىمى يەتمىگەن بۇنداق ئوگخۇل - دوگخۇل ۋە خەۋپ - خەتەر بىلەن تولغان بىپايان چۆل باياۋاندا سەپەر قىلىشنى شامىلقلار ، ھەبەشىستانلىقلار ۋە باشقا دۆلەت ئادەملىرى ئېغىزغا ئېلىشقىمۇ جۈرئەت قىلالمايتتى . قورەيشلەر بەختىيار ئەرەب دۆلىتى ئاتالغان يەمەن ۋە شام قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ سودا ئىشلىرىنى مونوپول قىلىۋالدى . ئۇلارنىڭ مونوپول سودىسى تۆپەيلى مەككىنىڭ سودا ئىشلىرى روناق تاپقاچقا ، مەككىلىكلەر ناھايىتىمۇ بېيىپ كەتتى .

قورەيش ئاقسۆگەكلىرى پەرزەنتلىرىنىڭ چەۋەندازلىققا

---

① سۇر ، سەيدا — لۇئان دۆلىتىگە قاراشلىق شەھەرلەر .

② لۇتفى جۇمئە : « ئىسلام دىنى ئىنقىلابى » ، 139 - بەت .

بولغان ئىشتياقى ئۇلارنىڭ كىچىكىدىن تارتىپلا شۇغۇللىنىدىغان سودىگەرچىلىك ئىشلىرىغا بولغان ھېرىسمەنلىكىدىن قېلىشمايتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇلارنىڭ ئوزۇقلىنىشنىڭ باشقا قەبىلىلەرگە قارىغاندا ياخشى بولۇشى، باشقا ئەرەبلەر جاھىلىيەت دەۋرىدە بېشىدىن كەچۈرگەن خەلقنى چارچىتىپ ھالدىن كەتكۈزىدىغان ھەم مال - مۈلۈكنى بوزۇپ چاچىدىغان تالان - تاراج ۋە ئۇرۇشلارنى بېشىدىن كەچۈرمىگەنلىكى ئۇلارنىڭ نوپۇسنى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇۋەتتى، مول بايلىقى ئۇلارنى مېھمانلارغا سېخىيلىق بىلەن قىزغىن كەيپىياتتا مۇئامىلە قىلىدىغان قىلدى. شۇ ۋەجىدىن، ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ جايي - جايلىرىدىن مەككىگە كەلگەن شائىر ۋە زىيارەتچى مېھمانلارنىڭ ئىچىدە ئۇلارنىڭ گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەتلىنى مەدھىيىلەيدىغىنى، ئۇلارغا ئاپىرىن ئوقۇمايدىغىنى يوق ئىدى. ① مەككىنىڭ ئابدۇلمۇتەللىب زامانىسىدا، ھەبەشلەرنىڭ ئاجاۋۇزىدىن نىجادلىق تېپىشى ئۇنىڭ دىنىي ئورنىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈردى، قۇرەيشلەرنىڭ سودا ساھەسىدىكى ئورنىنمۇ يۇكسەكلەشتۈردى. شۇنىڭ ئۈچۈن قۇرەيشلەر بىر نىيەتتە بولۇپ ئۆزلىرىنىڭ يۇكسەك ئورنىنى قوغداشتىن باشقىنى ئويلىمايدىغان، ئۆزلىرىنىڭ ئىناۋىتىنى تۆكۈشكە ئۇرۇنىدىغان ياكى دۈشمەنلىك قىلىدىغان ھەرقانداق ئىش - ھەرىكەتكە قارشى تۇرىدىغان بولدى. مەككىلىكلەر پۈتۈن كۈچى بىلەن مەككىنىڭ مەنپەئىتىنى ۋە ئورنىنى قوغدىدى. چۈنكى، مەككە ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىغا مىسلىسىز دەرىجىدىكى بايلىشاتلىق ئاتا قىلغان بولۇپ، بۇنداق بايلىشاتلىق

① ھەسەن ئىبراھىم: «ئىسلام تارىخى» 1 - توم، 64 - بەت.

ئادەمزات ئايىغى باسمىغان چۆل - باياۋاندا ياشايدىغان ئادەملەر ئۇچۇن تەسەۋۋۇرقىلغۇسىز ئىدى. ① مەككىدىكى سودا ئىشلىرىنىڭ جۇش ئۇرۇپ گۈللىنىشى بۇ يەردە بولىدىغان ھەج ۋە ئۆمرە ② پائالىيەتلىرىنى تېخىمۇ قىزىتىۋەتتى. چۇنكى، ھەر يىلىنىڭ ھەج پەسلىدە مەككىدە كاتتا بازار ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، ئەرەبلەرنىڭ تۇرمۇشى ئەڭ جانلىق، قايناق ۋە كۆركەم تۇس ئالاتتى.

سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش قەدىمكى دۇنيانىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى ۋە سودا ئەھۋاللىرىدىن تولۇق خەۋەردار بولۇشنى تەلەپ قىلاتتى. شۇڭلاشقا قۇرەيشلەر ئەينى زامانىدىكى پارسلار، رۇملۇقلار، ھەبەشىستانلىقلارنىڭ يەمەنلىكلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى، شۇنداقلا بۇ خىل مۇناسىۋەتتە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشقا تولىمۇ ئەھمىيەت بېرەتتى.

قۇرەيشلەر سودا - تىجارەت ئىشلىرى گويا كى بىر مەدرىسە ياكى ئالىي مەكتەپ بولۇپ، ئۇ ئادەتتىكى مەكتەپلەردە يېتىشتۇرۇپ چىقىش تەس بولغان ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۇرگەنىدى. سودا - تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئۇچۇن سودا بوغالتىرلىقنىڭ، شۇنداقلا سودا بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان خەلقئارالىق ئۆلچەم بىلىملىرىگە كامىل بولۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، چەت ئەل پۇلى، خەلقئارالىق پۇل، ھۇججەت، مۆھۈر خەت ۋە باشقا سودا ۋاستىلىرى ۋە ئۇنىڭغا دائىر زۆرۈر بىلىملەرنى ئىگىلەش لازىم.

---

① ‖ مۇھەممەت ھۈسەين: «مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ ھاياتى» 56 - بەت

② ئۆمرە — ھىجرىيە يىلى ھېسابىدا 12 - ئاينىڭ 8 -، 9 -، 10 - كۈنلىرىدىن باشقا چاغدىكى بەيتۇللا زىيارىتى.

مەككىدىن تەخمىنەن قىرىق ئىنگلىزملى يىراقتا جايلاشقان جىددە ئۆز ۋاقتىدا قۇرەيشلەرنىڭ پورتى ئىدى . ئۇ يەردە قۇرەيشلەرنىڭ نۇرغۇن كېمىسى بولۇپ ، ئۇلار ئۇنىڭ بىلەن قىزىل دېڭىزدىن ئۆتۈپ ھەبەشىستانغا بېرىپ سودىگەرلىك قىلاتتى . ئۇ كېمىلەرنىڭ ھەممىسى تولىمۇ ئىپتىدائىي ئۇسۇل بىلەن ياسالغان ئاددىي كېمىلەر بولۇپ ، ئۇنىڭ بىلەن قىزىل دېڭىزدىن ئۆتمەكنىڭ ئۆزى تولىمۇ خەتەرلىك بىر ئىش ئىدى .

قۇرەيشلەر يەنە شام ، پەلەستىن ۋە كىچىك ئاسىيانىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ئارقىلىق داڭ چىقارغان ئوتتۇرا دېڭىز رايونى بىلەن قەدىمكى دۇنيا ئېھتىياجلىق بولغان خۇش پۇراق ماتېرىياللار ۋە دورا - دەرمەكلەرنىڭ كۆپلۈكى بىلەن شۆھرەت قازانغان ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىدىكى پەسىللىك شامال رايونى ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستىچى سودىگەرلەر ھېسابلىنىدۇ .

قۇرەيشلەر سودا پايدىسىدىن بۆلەك رۇم ۋە پارس مەدەنىيىتىدىن نۇرغۇنلىغان بىلىملەرنى ئىگىلىگەن ، قۇرەيش سودىگەرلىرى رۇم ۋە پارس ئىمپېرىيىسىگە قاراشلىق ھەرقايسى شەھەرلەرگە بېرىپ تىجارەت قىلىش جەريانىدا ، شۇ يەرلىك خەلقلەر بىلەن ئۇچرىشىپ ، ئۇ ئىككى دۆلەتنىڭ مەدەنىيەت ئەھۋالى ھەققىدە چۈشەنچە ھاسىل قىلغان . ئۇلار نۇرغۇنلىغان خاس ئاتالغۇلارنى ، شۇنىڭدەك رۇمچە ، پارسچە سۆزلەرنى قوبۇل قىلىپ ئەرەبچىگە ئۆزلەشتۈرگەن . قۇرەيشلەر رۇم دۆلىتى ۋە پارس ئىمپېرىيىسىنىڭ سىياسىي ، ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈملىرى ھەققىدە چۈشەنچە ھاسىل قىلىپ ، بۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە تەرەققىي قىلىشىنى ، بىلىم جەھەتتە ئۆسۈشىنى ، ئىدىيە جەھەتتە يۇكسىلىشىنى ئالغا سۈرگەن . ئەينى زامانىدا ، كۆپ سانلىق قۇرەيشلەر ئوقۇش ، يېزىش ۋە ھېسابلاشنى

بىلەتتى . بۇ ھال كېيىنكى چاغلاردا بەزى تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئەگىشىپ دۇنياغا كەلگۈسى ئەرەب ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشغا شەرت ھازىرلىغاندى .

§ 5 . قۇرەيش مەدەنىيىتى

قۇرەيشلەرنىڭ مەدەنىيىتى ئابدۇلمۇتەللىب زامانىسىدە خېلىلا يۇكسەلگەن بولۇپ ، ئىسلامىيەت بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇنقى ھەرقانداق دەۋر مەدەنىيىتى ئۇنىڭغا يېتىشەلمەيتتى . ئەگەر بۇ مەدەنىيەتنىڭ ئۇرۇقىنى قۇسەي ئىبنى كىلاب سالغان دېيىلسە ، ئۇنىڭ ھوسۇلىنى يىغقۇچى قۇسەي ئىبنى كىلابنىڭ نەۋرىسى ئابدۇلمۇتەللىب بولدى دېيىشكە بولىدۇ . ئۇنىڭ (ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ) شۇنچىۋالا يۇكسەك ئابروي قازىنىپ كېتىشىنىڭ سەۋەبىمۇ شۇ ئىدى .

مۇقەددەس مەككە شەھرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئەرەب يېرىم ئارىلىنى سودا پائالىيىتىنىڭ مەركىزىگە ئايلاندۇردى . شۇنىڭ بىلەن بۇ زېمىن ۋە زېمىن ئەھلى ناھايىتىمۇ بېيىپ كەتتى . ئۇلار بەس - بەس بىلەن مال - بايلىق ۋە ئالتۇن - كۈمۈش توپلىدى . ئۇلار بەختىيار ياشاپ ، تۇرلۇك - تۇمەن شان - شۆھرەت ۋە دۇنيا - دۆلەت ھالاۋىتىدىن بەھرىمەن بولدى .

ۋاقىدىنىڭ بايان قىلىشچە ، شۇ زاماندا ئەرەبلەر كاندىن قېزىپ چىقارغان ئالتۇننى مەككىگە كەلتۈرۈپ تۇرلۇك زىننەت بۇيۇملىرىنى ياسىغاندىن تاشقىرى ، ئۇنى نوكچا ئالتۇن قىلىپ (نوكچىلاپ) ساقلىدى . مەككىدە سودىگەرچىلىك بىلەنلا بېيىپ كەتكەن نۇرغۇن بايلار مەيدانغا چىقتى . ئەينى زاماندا ، مەككىدە ئۆيلەر ئالتۇن بىلەن باھالىنىدىغان بولۇپ ، بىر ئېغىز ئۆينىڭ

باھاسى ئىككى يۈز دىناردىن بەش يۈز دىنارغىچە بولاتتى . مەككىلىكلەر نۇرغۇن ئارغىماق باققان بولۇپ ، ئۇلار ئۆزلىرى باققان ئارغىماقنىڭ كۆپ - ئازلىقى ، سورتىنىڭ ئېسىللىق دەرىجىسىنى ئۆزئارا كۆز - كۆز قىلىشاتتى . مەككىلىكلەر ئەزەلدىنلا مەردلەرچە مېھماندوستاۋقى ، خۇش خۇي سېخىيلىقى بىلەن شۆھرەتلىك ئىدى ، ئۆزلىرىنىڭ بۇ خىل ئالىي پەزىلىتىنى ھەج پەسلىدە ، ھەج قىلغۇچىلارنى بارلىق ئىمكانىيەت بىلەن ھۆزۈرلۇق ئورۇنلاشتۇرۇش ئەمەلىيىتى ئارقىلىق روشەن نامايان قىلاتتى .

ئابدۇلمۇتەللىب دەۋرىدە ، جاھىلىيەت دەۋرىدە تىنىمسىز ھالدا يۈز بېرىپ تۇرغانغا ئوخشاش قەبىلە ئۇرۇشلىرى بولغان ئەمەس ، چۈنكى ، قەبىلە ئۇرۇشلىرى قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆچمەنلىكنى كۈچەيتىپ ، ئۇزلۇكسىز قان تۆكۈپ ، ئەرەب ئىقتىسادىنى پالەچ قىلىپ ، كارۋان يوللىرىغا تەھدىت سالاتتى . شۇڭلاشقا ئابدۇلمۇتەللىب بار ئىمكانىيەتلەرنى ئىشقا سېلىپ ، مەسىلىلەرنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلدى . ئەينى زاماندا ، قەبىلىلەر ئۇرۇشى قۇرەيشلەرنىڭ كارۋانلىرىغا ، خۇسۇسەن ئۇلارنىڭ قىش ، ياز ئىككى پەسلىدە تىجارەت سەپىرىگە ئاتلانغان كارۋانلىرىغا ئىنتايىن ئېغىر تەھدىت سالدى . ھالبۇكى ، بۇنداق تىجارەت پائالىيىتى قۇرەيشلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم ئىقتىساد مەنبەسى ئىدى . شۇڭلاشقا ، ھەر نۆۋەت قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا دەتالاش يۈز بەرگەندە ، ئابدۇلمۇتەللىب مۇرەسسە - مادارا يولىنى تۇتتى . ھەتتا ئۇ زەمزەم بۇلىقىدا نۇرغۇن زىننەت بۇيۇملىرى ۋە ئالتۇن قاتارلىق قىممەت باھا نەرسىلەرنىڭ بارلىقىنى بايقىغان ، قۇرەيشلەر ئۇنىڭدىن تالاشقان چاغدىمۇ ،ئۇنىڭ بىلەن ئىنسىنىڭ ئوغلى ئۇمەييە ئىبنى ئابدۇشەمس ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت پەيدا بولغان چاغدىمۇ ، ئوخشاشلا مۇرەسسەچىلىك چارىسى بىلەن مەسىلىنى ھەل قىلدى .

گەرچە شۇ چاغلاردا دەتالاشلار ناھايىتى كەسكىن بولسىمۇ ، ئۇ ھامان تۇرلۈك تىنچلىق چارىلىرىنى قوللاندى . ئەبرەھە ھەبەشىستان قوشۇنىنى باشلاپ مەككىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ ، بەيتۇللانى چېقىپ تاشلاشقا ئۇرۇنغان چاغدا ، ئابدۇلمۇتەللىب سۆلھ - سۆھبەت ئۇسۇلىنى قوللاندى . سەۋەب بۇ ئۇسۇل مەسىلىنى قىلىچ ۋە ئۇرۇش بىلەن ھەل قىلىشقا قارىغاندا كۆپ نەپ بېرىدىغان ۋە پايدىلىق ئۇسۇل ئىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ بارلىق تىرىشچانلىقى بىلەن تىنچلىق ۋە ئەمىنلىك بايرىقىنى مەككە ۋە پۈتكۈل ئەرەبىستان ئاسمىنىدا لەپىلدەتكەنلىكى ئۈچۈن ئابدۇلمۇتەللىبنى ھەقىقىي تىنچلىق ئەزبابى دەپىشكە بولىدۇ .

قۇرەيشلەر سىياسىي تۇرمۇش جەھەتتە دېموكراتىيىگە مايىل ئىدى . ئۇلارنىڭ كېڭەشخانىسى بىلەن ھازىرقى زامانىنىڭ كېڭەش پالاتاسى ئوخشىشىپ كېتىدۇ . چوڭراق ئىشلار كېڭەشخانىدا قۇرەيش ئاقساقاللىرىنىڭ مۇھاكىمىسىدىن ئۆتمىگۈچە ھەرقانداق بىر كاتتىباش ئۆز بېشىمچىلىق قىلالمايتتى . ھەتتا ، قۇرەيش قىزلىرىنىڭ توي ئىشلىرىنىمۇ ئۇلار كېڭەش بىلەن بىر تەرەپ قىلاتتى . توي مەسىلىسى ئەينى زامانىدا شەخسىلەرنىڭ ئۆزىگىلا تەئەللۇق خۇسۇسىي ئىش ئەمەس ، بەلكى پۈتكۈل قەبىلە بىلەن مۇناسىۋەتلىك زور ئىش ھېسابلىناتتى . ئەرەبلەر قەبىرىداشلىق مۇناسىۋىتى ۋە قانداشلىقنىڭ ساپ بولۇشى بىلەن پەخىرلىنەتتى . ئەگەر قۇرەيش دېموكراتىيىسى بىلەن جاھىلىيەت دەۋرى بىلەن زامانداش ئۆتكەن باشقا چوڭ دۆلەتلەرنىڭ ، خۇسۇسەن ئىران ۋە رۇم قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئاقسۆڭەكلەر سىياسىتىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق ، ئەرەبلەرنىڭ ئىلغار ئىكەنلىكىنى بايقايمىز .

مەككە ھىجاز دىيارى بويىچە سودا - تىجارەت ۋە مەدەنىي

هایاتنىڭ مەركىزى ئىدى . ھەج پەسلىدە ، ئەرەبلەرنىڭ ھېيت - بايرام كۈنلىرىدە ئەرەبلەر تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ بۇ جايغا توپلىشاتتى . بۇ يەر ئەملىيەتتە ئۇلار ئۈچۈن ئىجتىمائىي كەيپىيات ، ئەخلاق ، ئۆرپ - ئادەت جەھەتتە بىر - بىرىدىن ئۆگىنىش مەيدانى ئىدى . ئۇلار بۇ يەردە قەھرىمانلار ھەققىدە قەسىدىلەرنى دېكلاماتسىيە قىلىشاتتى ، ھەركىم ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ ئېسىللىكى ۋە شەرەپلىك ئائىلە تارىخى توغرىسىدا سۆھبەتلەر بايان قىلاتتى . بۇ خىل ئىجتىمائىي ۋە ئەدەبىي تۇستىكى پائالىيەتلەر بالىلارنىڭ مەسۇم قەلبىگە ھەمىشە ئالغا تەلپۈنىدىغان تەبىئەت ، ئوتلۇق خاراكتېر ۋە يۈكسەك پەزىلەت ئۇرۇقلىرىنى تېرىپ ، ئۇلارنى بۈيۈك خىزمەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ، يۈكسەك غايە ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان ئادەملەردىن بولۇشقا ئۈندەيتتى .

ئۆز زامانىسىدا ، كۆپ سانىدىكى ئەرەبلەر ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ ساۋادىنى چىقىرىشقا ئەھمىيەت بەرمەيتتى . ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ تەبىئىي شارائىتى تولىمۇ جاپالىق بولۇپ ، كىشىلەرنى ئومۇمىيۈزلۈك پاراۋانلىققا ئېرىشتۈرۈپ كېتەلمەيتتى . شۇڭا ، ئۆز رىزقىنى قوغلىشىپ ، كۈندىلىك تۇرمۇشنى قامداش بىلەن بەنت بولۇپ كەتكەن ئەرەبلەر ئۆز بالىلىرىنىڭ تەربىيىسى ھەققىدە ئويلاپمۇ قويمايتتى . بىراق ، ئاللاتائالا كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق ئەستە تۇتۇش قابىلىيىتى ، يۈكسەك دەرىجىدىكى كەڭ قورساقلىق ، مەردلىك ، ئاجايىپ سەۋر - تاقەت ۋە مول تەسەۋۋۇر كۈچى ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ماددىي جەھەتتىكى كەم - كۈتىسىنى تولۇقلاپ كەتكەنىدى . قۇرەيشلەر پۈتكۈل ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدە مائارىپقا ئەڭ ئەھمىيەت بەرگەن قەبىلە بولۇپ ، بۇ ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە يەتكەن پەللىسى ، بايلىقنىڭ كۈنسايىن

كۆپىيىشى ، شۇنداقلا مەدەنىيەتلىك چوڭ دۆلەتلەر بىلەن ئالاقە ئورنىتىش قاتارلىق تەرەپلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى . ئابدۇلمۇتەللىپ دەۋرىدە ، كۆپ سانلىق قۇرەيشلەر خەت ئوقۇيالايتتى ، يازالايتتى ، ھېساب ئىشلىيەلەيتتى .

ئەلۋىسى ئۆزىنىڭ «ئەرەبلەرنى چۈشىنىش مۇددىئاسىغا يېتىش» ناملىق كىتابىدا ، ئەرەبلەرنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ : «ئەرەبلەر ئىدىيە جەھەتتە ئەڭ پىشقان ، شۇنداقلا تەسەۋۋۇرغا ئەڭ باي خەلق . ئۇلار زېرەك ، پاراسەتلىك ، پەملىك ، قابىلىيەتلىك ، مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇلارنى تۇرلۈك گۈزەل ئەخلاققا ۋە ۋارىسچانلىققا ئىگە قىلغان» . ئىبنى رەشق ئۆزىنىڭ «ئۇل» ناملىق كىتابىدا ، ئەرەبلەر ھەققىدە توختىلىپ : «ئەرەبلەر ئەڭ مۇنەۋۋەر مىللەت ، ئۇلارنىڭ ئەقىل چىرىغى ھەممىدىن پارلاق» دېگەنىدى .

قۇرەيشلەر ئەمەلىيەت داۋامىدا ، تىجارەتشۇناسلىققا كامىل بولۇش بىلەنلا قالماستىن ، باشقا ئىلىملارنىمۇ ئىگىلىدى . مەسىلەن ، مۇنەججىملىك ئىلمىنى ئىگىلەپ ، يۇلتۇزلارنىڭ ئورنىغا قاراپ ھاۋا رايىنىڭ ئۆزگىرىشىنى بىلىدىغان ، يەنى ھاۋانىڭ ئوچۇق ، تۇتۇق ، يامغۇرلۇق ، بورانلىق بولۇشى ھەققىدە ھۆكۈم قىلالايدىغان بولغان . ئۇلار يەنە ئىزشۇناسلىق ئىلمىنى ئىگىلىگەن بولۇپ ، بۇنىڭ بىلەن پايانسىز چۆل - جەزىرىدە ئىزغا قاراپ يولنى پەرق ئېتەلەيتتى ، نىشاندىن ئېزىپ كەتمەيتتى . ئۇلار شەجەرەشۇناسلىق ئىلمىدىمۇ ئۆزىگە خاس يۈكسەك ئىقتىدارغا ئىگە بولغان . قۇرەيشلەر ئۆزلىرىنىڭ پۈتكۈل ئەرەب قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ئورنىنىڭ مۇھىملىقىنى چۈشىنەتتى . شۇڭلاشقا ، ئۇلار ئۆز جەمەتىنىڭ شەجەرىسىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن ھىمايە قىلىدىغان ، ئۆز جەمەتى شەجەرىسىنىڭ ئۇزۇلۈپ قالماسلىقىغا كۆڭۈل بۆلىدىغان ئادەتنى يېتىلدۈرگەن . شۇ سەۋەبتىن ،

قۇرەيشلەردىن پۇتكۈل ئەرەبلەر ئىچىدە يۇكسەك ئابرويغا ئىگە شەجەرەشۇناسلار بېتىشىپ چىققان .

جاھىز ئەرەبلەرنىڭ خاراكتېرى ۋە ئۇلار شۇغۇللانغان ئىلىم - پەنلەرنى مەدھىيىلەپ مۇنداق دېگەن : «ئۇلار ئۆتكۈر مېڭە ، پىكىرچان قەلبكە ئىگە ئىدى . ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىدارىنى نامايان قىلماقچى بولسا ، ئاغزىدىن شېئىرىي تىل ، پاساھەتلىك مەنتىقە ، تەكرارلانمايدىغان مەززىلىك گەپ ياغاتتى . ئۇلار بىر ئادەمنىڭ ئىزىغا قاراپلا ئۇنىڭ قىياپەت ۋە خۇلقىنى دەپ بېرەلەيتتى . ئۆزلىرىنىڭ نەسەب شەجەرىسىنى ياد بىلەتتى . ئىزغا ۋە يۇلتۇزلار ئورنىغا قاراپ يولىنى پەرق ئېتەلەيتتى . يۇلتۇزلارغا قاراپ ھاۋا رايىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ھۆكۈم قىلالايتتى . ئارغىماق تونۇيتتى . قورال ئىشلىتىشنى بىلەتتى ، ئۇلار ئاڭلىغانلا نەرسىنى ئېسىدە تۇتۇۋالالايتتى . ئۇلار ئەمەلىيەت ئەينىكىدە ئۆزلىرى كۆزەتكەن نەرسىلەرنىڭ يارقىن ئىنكاسىنى ۋە ئۆز ۋۇجۇدىدىكى گۈزەل پەزىلەتلەرنىڭ نامايەندىسىنى كۆرسە ، ئۆزلىرىنى مەقسىتىگە يەتكەن ، مۇرادى ھاسىل بولغان سانايتتى . مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ، ئۇلارنىڭ كۆڭلى - كۆكسى تولىمۇ كەڭ ، رىغبىتى ۋە ھىممىتى ئىنتايىن يۇكسەك بولغان . ئۇلار تۈرلۈك مىللەتلەر ئىچىدە ئەڭ ئىپتىخارلىنارلىق مىللەت ، ئۇلارنىڭ زامانى كىشىلەرنىڭ يادلىشىغا ئەڭ ئەرزىيدىغان دەۋرىدۇر .»

ئەرەب يېرىم ئارىلىدا مائارىپنىڭ روناق تاپمىغانلىقى بىز تەتقىق قىلىۋاتقان دەۋردىكى ئەدەبىي گۈللىنىشكە توسقۇن بولالمىغان . مىللىي خاراكتېرىنىڭ ئەينەن تەسۋىرى بولغان شېئىرىيەتنىڭ گۈللىنىشى (شۇ دەۋر ئەدەبىي گۈللىنىشىنىڭ ئەڭ ياخشى پاكىتىدۇر . بۇ خىل شېئىرىيەت بىلەن شىمالدىكى شاملارنىڭ شېئىرىيىتى ماتېرىيال تاللاش ۋە شېئىرىي قۇرۇلما

جەھەتلەردە تۇپتىن پەرق قىلاتتى . ئەرەب كلاسسىك شېئىرىيىتى ئەرەب تۇرمۇشىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىنى ئەكس ئەتتۇرەتتى . ئەرەب شېئىرىيىتىدە ھامان ئەرەب تۇرمۇشى مەدھىيىلىنەتتى ، ماختىلاتتى ، شېئىرىي تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ئۇنىڭغا كۆركەم رەڭ بېرىلەتتى . شېئىرىي سۆزلەر ئوخشاشلا ئېسىل ماقال - تەمسىللەردىن ۋە بىباھا تەپەككۇر جەۋھەرلىرىدىن قېلىشمايتتى . قاپىيىلەر بولسا ، قاپىيە ئۇچۇنلا قاپىيە بولمايتتى ، بەلكى ياراشقان گۈزەل شېئىرنى بېزەپ تۇراتتى . دىنىي ئىشلار بىلەن ئالاقىدار بولغان بابلار ۋە مۇھىم ئەمر - مەرۇپلارمۇ قاپىيىداش ئىدى . ئەمما ، بۇ خىلدىكى سۆزلەر ۋە بايانلار ، خۇسۇسەن پەيغەمبەرلەرنىڭ ھۆكۈملىرى ، دانىشمەن ئاقىللارنىڭ ئىبرەتلىك سۆزلىرى قاتارلىقلار ھەقلىق يوسۇندا شېئىرىيەتنىڭ تار كۆچىسىغا زورلاپ كىرگۈزۈلمەيتتى ، قاپىيە ئېھتىياجنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايتتى .

قۇرەيشلەرنىڭ ئورنى پۇتكۈل ئەرەب يېرىم ئارىلى ، شۇنىڭدەك ئەينى زامانىدىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئارىسىدا تولىمۇ يۇكسەك ئىدى . قۇرەيشلەرنىڭ قېنى ساپ ، ئىدىيىسى ئالىيجاناب بولغاچقا ، باشقىلار ئۇلارغا ئېھتىرام نەزىرى بىلەن قارايتتى . قۇرەيشلەرنىڭ بەيتۇللانىڭ پاسىبانى ۋە ئىش باشقۇرغۇچىسى بولۇشى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەرەبھە قوماندانلىقىدىكى ھەبەشىستان قوشۇنلىرىنىڭ مەككىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ بەيتۇللانى چېقىپ تاشلىماقچى بولغان يىلى ھەرىكىتىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى قۇرەيشلەرنىڭ شۆھرىتىنى ئالەمگە يايدى . ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ مەرتىۋىسىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ ناھايىتى ئۆسۈپ كەتتى .

قۇرەيشلەرنىڭ تىجارەتكە ماھىرلىقى نامايان بولغاندىن كېيىن ، ئۇلاردا سودا - تىجارەت ئۇچۇن زۆرۈر بولغان تىنچلىققا تەلپۈنۈش خاھىشى كۈچەيدى . نەتىجىدە ، ئۇلار كۆچمەنچىلىك

ئادەتتىنى ، يەنى سۇ ، ئوتلاق قوغلىشىپ كۆچۈپلا يۈرىدىغان پادىچىلىق تۇرمۇشىنى بارا - بارا تاشلاپ ، مۇقىم تۇرالغۇلۇق ھاياتىنى باشلىدى . ئۇلار تۆگىلىرىدىن كارۋان تەشكىللەپ سودىگەرچىلىك قىلىدى ۋە شۇ ئارقىلىق ئۆز دىيارى ئۈچۈن پاراۋانلىق يارىتتى .

قۇرەيشلەرنىڭ ئۆز زامانىسىدا ھەمئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى تىنچلىقنىڭ سىمۋولى ھەم ئۇنىڭ تەرغىباتچىسى بولدى . ئۇلار تىنچلىقنى ئېرىشتۈرگەن نىسبەتەن قانچىلىك مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ، تىنچلىقتىن قانچىلىك ئىقتىسادىي پايدا ۋە ماددىي مەنپەئەت يېتىدىغانلىقىنى تولۇق مۆلچەرلىدى .

قۇرەيشلەر ئارامخۇدا تىنچ ئائىلە تۇرمۇشىنىڭ پەيزىنى سۈرۈشكە ئۇستا ئىدى. ئۇلار تېرىكچىلىك يولىدا قاتراپ يۈرۈپ سەپەرلەرزىتىنى تېتىيالايتتى. ئانايۇرتتىن يىراقتاتۇرۇپ، ۋەتەننى سېغىنىشنىڭ نېمىلىكىنىمۇئوبدان بىلەتتى . ئۇلارئۇزۇن مۇددەت سىرتتا يۈرگەنئادەم ئۆزۈەتىنگە قايتىپ كېلىپ ، خوتۇن بالا-چاقا ۋە دوست- يارەنلەر بىلەن قايتا كۆرۈشكەندە، ئايرىلغانمەزگىلدىكى ئەھۋاللار ئۈستىدەكېچىچە ئۇخلىماي پاراڭلىشىشنىڭ قانداق پەيزبولىدىغانلىقىنى تېخىمۇئوبدان چۈشىنەتتى .

قۇرەيشلەر قوشنا قەبىلىلەرنىڭ ئۆچلۈك ۋە ئاداۋەتىنى قوزغايدىغان بۇلاڭچىلىق تۇرمۇشىنى چۆرۈپ تاشلاپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا قوشنىلارنى ئۆزىگە دوست تۇتىدىغان ، ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ ھەمشىرىسى ياكى مېھمىنى ئورنىدا كۆرىدىغان ئادەتنى تىكلىگەنىدى . شۇڭلاشقا، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى شىمالدىكى شامغا، بەزىلىرى جەنۇبتىكى يەمەنگە، يەنە بەزىلىرى نەجد، تىھامە، نەجرات قاتارلىق قوشنائەل ۋە رايونلارغا سەپەرقىلىپ ئۆز ئىشلىرى بىلەن

شۇغۇللىنالىغانىدى .

گېرمانىيە تارىخشۇناسى فەلھاۋزىن مەككە بىلەن ھىجازنىڭ گۈللىنىشىنى مەككىنىڭ ئاھالىسى بولغان قۇرەيشلەرنىڭ ئەۋزەللىكىگە باغلايدۇ . ئۇ مەككىلىكلەرنىڭ مەدەنىيەتتە روناق تېپىشى ئۇلارنىڭ شىمالدىكى شاملار بىلەن ياخشى مۇناسىۋەت ئورنىتىشىغا تۇرتكە بولغان ، دەپ ھېسابلايدۇ . ئۇزۇپ ئېيتىشقا بولىدۇكى ، سۇرىيە ، ھىرە ۋە ئەرەبستانىنىڭ جەنۇبىغىچە يېيىلغان تىجارەت ئۇلارغا يېڭىدىن يېڭى ئۇمىد ۋە رىغبەت ئاتا قىلغان . شۇڭا ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇنقى چاغلاردا ، كىتاب ئوقۇپ خەت يازالايدىغان ئادەملەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى مەككىلىكلەر ئىدى .

فەلھاۋزىنىڭ قارىشىچە ، مەككىلىكلەردە ھاكىمىيەت تۈزۈمىگە نىسبەتەن تونۇش يېتەرسىز بولسىمۇ ، ئۇلار ھەمكارلىشىش روھىغا ئىگە ، ئۇمۇمنىڭ مەنپەئىتىگە مۇناسىۋەتلىك زور ئىشلارغا نىسبەتەن پەرق ئېتىش ئىقتىدارى كۈچلۈك ئىدى . ھالبۇكى ، بۇ خىل ئالاھىدىلىكنى ئەينى ۋاقىتتىكى ئەرەبستانىنىڭ باشقا ھەرقانداق يېرىدىن تاپقىلى بولمايتتى . گەرچە ئۇ چاغلاردىكى ئائىلىلەرنىڭ ھەممىسى ماھىيەتتە ئۆزى بىلگىنىچە ئىش قىلىدىغان بولسىمۇ ، ھەرقانداق بىر ئائىلە مەككىنىڭ مەنپەئىتىنى ھەممىدىن ئەۋزەل كۆرەتتى . مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا ، بۇ يەردە بىر خىل يۈكسەك نوپۇز شاھىتلىقىدا ئەينى زامانىدىكى مەككىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان بىر خىل باشقۇرۇش تۈزۈمى مەۋجۇت ئىدى . بۇ خىل تۈزۈمنىڭ قانچىلىك ئاددىي ، دائىرىسىنىڭ قانچىلىك تار بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇقىنىڭ ئۆزى ئۆز زامانىسىدىكى ئەرەب يېرىم ئارىلى ئۈچۈن ئېيتقاندا ، تولىمۇ مۇھىم بىر ئىش ئىدى .

ئالتىنچى باب

بەيتۇللانىڭ مەككىنىڭ تەرەققىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى

§1. مەككىنىڭ بەرپا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى

مەككە ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام زامانىسدا بەرپا بولغان. قۇسەي ئىبنى كىلاب دەۋرىگە كەلگەندە، كىلاب تارىخ بېتىدىن ئورۇن ئېلىپ، ئۆزىنىڭ بۇيۇكلۇكىنى نامايان قىلىشقا باشلىغان. ئابدۇلمۇتەللىب زامانىسى پۈتكۈل جاھىلىيەت دەۋرى بويىچە مەككىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن مەزگىلى بولغان. كېيىن مەككىدە ھىدايەت قۇياشى كۆتۈرۈلۈپ، ئەڭ ئاخىرقى پەيغەمبەر، مۇسۇلمانلارنىڭ سەردارى مۇھەممەد ھاشىم قۇرەيش مۇشۇ يەردە دۇنياغا كەلگەن.

مەككە شەھىرى بەرپا بولۇشتىن بۇرۇن، ئۇنىڭ ئورنى كارۋانلار توختاپ، دەم ئېلىپ ئۆتىدىغان بىر جىلغا ئىدى. ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام ئۇنىڭدا ماكانلاشقۇچى تۇنجى ئادەم بولسا كېرەك. زەمزەم بۇلىقى پەيدا بولغاندىن كېيىن، جۇرھۇم قەبىلىسىدىكىلەر بۇ يەرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. دېمەك، مەككە شۇ چاغدىن باشلاپ ئادەم ماكانلاشقۇدەك شارائىتقا ئىگە جايغا ئايلانغان. ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام جۇرھۇم قەبىلىسىدە ئۆسۈپ چوڭ بولغان ۋە ئۇلاردىن ئەرەب تىلىنى ئۆگەنگەن. كېيىن، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بىلەن ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام ئاتا - بالا

ئىككىيلەن ئاللاتائالانىڭ ئەمرى بىلەن بۇ يەرگە بەيتۇللانى بىنا قىلغان . ئاللاتائالا مۇشۇ ئىش تۈپەيلى مەككىنىڭ شاراپىتى ئۈچۈن بۇ يەردە نۇرغۇن سۈرىلەرنى نازىل قىلغان . شۇندىن كېيىن ، مەككە بەيتۇللانىڭ ۋەتىنى ، ھەج - تاۋاپ قىلغۇچىلارنىڭ مۇقەددەس غايىۋى مەنزىلىگە ئايلانغان .

ئابدۇلمۇتەللىب مەككىنىڭ ئەڭ مۇھىم رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆز زىممىسىگە ئالغان بولۇپ ، بۇ ۋەزىپىلەر ھەرگىزمۇ ھېچقانداق شەرت تەلەپ قىلمايدىغان باشقا خۇسۇسىي ياكى ئائىلىۋى خىزمەتلەردىن ئەمەس ئىدى . بۇنداق ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئەربابلارنىڭ ئائىلىسىمۇ ۋاقتىلىق قۇراشتۇرۇلغان ۋە شەخسىنىڭ ئىقتىدارىغا تايىنىپلا بەرپا قىلىنغان ئەمەس ، بەلكى بىر ئائىلە بىر زىممىسىگە ئالغان ، ئەمما رەسمىي ھاكىمىيەت خاراكتېرىگە ئىگە بولغان ۋەزىپىلەر ئىدى .

مەككىلىكلەر مەدەنىي دۇنيا بىلەن زىچ ئالاقە ئورناتقانىدى . ئۇلار ئەينى زامانىدىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ئۇسۇللىرىنى ئىگىلەپ ، ئۇلاردىن ئۆزلىرىگە باب كېلىدىغان بەزىبىر باشقۇرۇش ئۇسۇللىرىنى ئۆگەنگەن . قۇرەيشلەرنىڭ كاتتىباشلىرى ئادەتتە قوش مەنسەپلىك بولۇپ ، دىنىي ئىشلار بىلەن ھەق تەلەپ ئىشلىرىنى بىرلا ئادەم سورايتتى . شۇنداقلا ، ئۇلارنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە بۇ خىل مەنسەپلەر ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس قالاتتى .

قۇسەي ئىبنى كىلاب دەۋرىگە كەلگەندە ، مەككە زىچ ئاھالىلىق چوڭ بىر شەھەرگە ئايلىنىشقا باشلىغانىدى . قۇسەي زامانىسىدىكى مەككە ھەققىدە ئىبنى ھىشام مۇنداق دەيدۇ : « شۇنداق قىلىپ ، قۇسەي بەيتۇللانى ۋە مەككىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بولدى . ئۇ ئۆز جەمەتىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى

مەككىگە كۆچۈرۈپ كەلدى. شۇندىن باشلاپ، قۇسەي ئۆز قەبىلىسىدىكىلەر ۋە مەككىلىكلەرنىڭ پادىشاھى بولۇپ قالدى. قۇسەي ئەرەبلەرنىڭ ئېتىقادىدىكى ھەممە نەرسىلەرنى ئېتىراپ قىلغاندا، ئۇلار ئاندىن ئۇنى پادىشاھ دەپ ھۆرمەتلەيدىغان بولدى. چۈنكى، قۇسەي بۇرۇن ئەرەبلەرنىڭ ئېتىقاد قىلىۋاتقىنى جەزمەن ئىسلاھ قىلىشقا تېگىشلىك دىن، دەپ ھېسابلايتتى. قۇسەي مەككىنىڭ بارلىق شان - شەرىپىنى كونترول قىلدى. مەككىنى رايونلارغا بۆلۈپ، ئۇرايونلارنى ئۆز جەمەتىدىكىلەرگە بۆلۈپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن، قۇرەيش قەبىلىسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى مەككىگە كۆچۈپ كېلىپ ماكانلاشتى.»

مەككىلىكلەرنىڭ ئۆيلىرى بەيتۇللانى قاتمۇ قات ئورىغان ھالدا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۆينىڭ بەيتۇللاغا يېراق - يېقىن بولۇشى ئۆي ئىگىسىنىڭ مەرتىۋىسى ۋە نوپۇزىغا قاراپ بەلگىلىنەتتى. شۇڭلاشقا، قۇرەيشلەر بەيتۇللاغا ئەڭ يېقىن بولغان ئۆيلەردە ئولتۇراتتى. ئۆز ۋاقتىدىكى مەككە جامەسى ھەرقايسى قوشنا قەبىلىلەرنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىشتا بىردەك بولغانلىقىنىڭ نامايەندىسى ئىدى. ھەرقايسى جەمەت ئايرىم بىر رايوندا جەم بولۇپ ئولتۇراتتى. ئۇ چاغلاردا، مەككىدە تېخى ھەممىنى ئومۇمىيۈزلۈك باشقۇرىدىغان ھوقۇقلۇق باش ئورگان يوق بولۇپ، ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى ئۆز ئالدىغا ھوقۇقدار ئىدى. ئۇلار جامائەت مەنپەئىتىگە ئالاقىدار ئىشلارنى باشقۇراتتى. ئەينى زامانىدا، مەككىدە بەزى چەت ئەل مۇھاجىرلىرى، مەسىلەن، يەھۇدىيلار، ناسارالار، سۇرىيىلىكلەر، مىسىرلىقلار، ھەبەشىستانلىقلار، رۇملۇقلار ۋە پارسلار ئولتۇراقلاشقانىدى، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى سانائەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى. نۇرغۇن كىشىلەر ئۆز ۋەتىنىدىكى زۇلۇم دەستىدىن

مەككىگە قېچىپ كەلگەنلەر ئىدى . مەككىلىكلەرنىڭ ئىچىدە دۆلەت تەۋەلىكى ئوخشمايدىغان ئادەملەرنىڭ شۇنچىۋالا كۆپ بولۇشىنىڭ ئۆزى مەككىنىڭ ئۆز زامانىسىدە ھەرقايسى دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى دەللىلەيدۇ . شۇ چاغلاردا ، مەككە شەھىرىدە ھەشىمەتلىك سېلىنغان كاتتا ئۆيلەر ناھايىتى جىق ۋە زىچ ئىدى . مەككە شەھىرى ئۆز قويىندا بەيتۇللانىڭ بولغانلىقى بىلەن پۈتكۈل ھىجاز رايونىدىكى شەھەرلەر ئىچىدە باشقىچە ئىپتىخارلىق ئىدى .

مەككە شەھىرى ئەرەبىستان بويىچە گىيامۇ ئۇنمەيدىغان بىر جىلغىغا جايلاشقان بولغاچقا ، ئابدۇلمۇتەللىب زامانىسىنىڭ دەسلىپىدە ، ئۇ ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى باشقا شەھەرلەر بىلەن ھەشىمەت ۋە بايلىق جەھەتتە تېخى بەسلىشەلمەيتتى . بىراق ، مۇقەددەس بەيتۇللانىڭ مەۋجۇتلۇقى ئۇنى ناھايىتى تېزلا بارلىق شەھەرلەرنىڭ ئىچىدە ئىپتىخارلىق ئورۇنغا ئىگە قىلىپ ، قەددىنى كۆتۈردى . ئابدۇلمۇتەللىب زامانىسىدا مەككە شەھىرىنىڭ ئەرەبىستان چۆللۈكىدىكى باشقا شەھەرلەردىن ھېچبىر پەرقى يوق ئىدى . بىراق ، كېيىن بەيتۇللانىڭ شاراپىتى بىلەن تېز يۇكسىلىپ ، قويىندا ھەشىمەتلىك ئۆي - ئىمارەتلەر خۇددى يامغۇردىن كېيىنكى بامبۇكتەك كۆپىيىپ كەتتى . بۇ ئۆي - ئىمارەتلەر سانىنىڭ كۆپلۈكى ، قۇرۇلۇش نۇسخىسىنىڭ كۆركەملىكى جەھەتتە زامانىسىدىكى ھەممە شەھەرلەرنى بېسىپ چۈشتى .

مەككىنى شەرق تەرەپتىن ئوراپ تۇرىدىغان ئەبۇ قۇبەيس تېغىنىڭ چوققىسىدا تۇرۇپ نەزەر تاشلىغاندا ، تار ھەم ئۇزۇن جىلغىنىڭ ئوتتۇرىسىدا شىمالدىن جەنۇبقا سوزۇلغان ئۇزۇنچاق بىر شەھەر يۈز ئاچىدۇ ، مانا بۇ مەككە شەھىرىدۇر . قارىماققا ، قايسىسى شەھەر ۋە قايسىسى شەھەرنى قويىنغا ئېلىپ تۇرىدىغان زېمىن

ئىكەنلىكىنى پەرق قىلغىلى بولمايدۇ . چۈنكى شەھەر ئۆز ئەتراپىدا چوقچىيىپ تۇرىدىغان غەلىتە تاشلىق چوققىلار بىلەن گويا بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەن ، مەيلى قايسى تەرەپتىن قارىماڭ ، ئۇلارنى ئايرىۋالماق ناھايىتى تەس . تاغلار بىلەن شەھەر ئارىلىقىدا پاسىل بولغۇدەك يېشىل چىمەنزارلىقلارمۇ يوق . شەھەر ئۆيلىرىنىڭ ئۆگزىسى بىلەن تاغ باغرىدىكى قورام تاشلار ئۆزئارا گىرەلىشىپ ، بىر - بىرىنى گەۋدىلەندۈرۈپ ، ئۆزىگە خاس ئاجايىپ كۆركەم بىر مەنزىرىنى ھاسىل قىلغان .

سىنچىلاپ قارىغاندا ، ئاندىن ئۆيلەرنى ۋە مەنزىرلەرنى پەرق ئەتكىلى ، ھەدىگەندە كۆزگە چۈشمەيدىغان ئىشىك - دەرۋازىلارنى كۆرگىلى بولىدۇ . مانا شۇندا ، كىشى توساتتىنلا كۆز ئالدىدا ئاجايىپ زور بىر شەھەرنىڭ تۇرغانلىقىنى بايقايدۇ . گويا بىر سېھىرگەر بىرلا سېھىر بىلەن يوق يەردىن بىر نەرسىنى بار قىلغاندەك كۆرۈنۈپ ، كۆز ئالدىدىكى مەنزىرە توساتتىن ئۆزگىرىدۇ - دە ، غەلىتە شەكىللىك غايەت زور قورام تاشلار بىردىنلا ئۆي - ئىمارەتكە ، ئايىغى ئۇزۇلمەس دۆگلۈكلەر گويا ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتكەن شەھەر رايونىغا ئايلىنىدۇ .

ئابدۇلمۇتەللىپ زامانىسىدا مەككىدە بىر بۆلەك چەت ئەللىكلەر مەسىلەن ، سۇرىيەلىكلەر ، مىسىرلىقلار ، ھەبەشىستانلىقلار ، رۇملۇقلار ۋە ئىراقلىقلار ئولتۇراقلاشقانىدى . ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قول ھۈنەرۋەنلەر بولۇپ ، شۇ جايدىكى قول سانائەتچىلەر تەبىقىسىنىڭ يادروسىنى شەكىللەندۈرگەنىدى . ئۇلار ئىقتىسادىي پائالىيەتكە قاتنىشىشتا ئەر - ئايال دەپ ئايرىمايتتى . ئۆز زامانىسىدىكى مەككىنىڭ ئېسىلزادىلىرى ئىچىدىمۇ ، ئاۋام پۇقرالىرى ئىچىدىمۇ چەت ئەللىك مۇھاجىرلار بار ئىدى . بۇ ھال ئەينى زامانىدىكى مەككىنىڭ شام ،

ئىران ، ھەبەشىستان ، ئىراق قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋەتنى بارلىقنى ئىسپاتلايدۇ . مەككە ھېلىقىدەك ئۆز ۋەتىنىدە دىنىي ياكى ئىرقىي زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان كىشىلەرنىڭ پاناھگاھى بولۇپ ، شۇ خىلدىكى كىشىلەر مەككىگە قېچىپ كەلسە ، مەككە كاتتىباشلىرىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ۋە رىغبەتلەندۈرۈشىگە مۇيەسسەر بولاتتى .

ئابدۇلمۇتەللىب دەۋرىدە ، ئەھابىشلار مەككە جەمئىيىتىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولغانىدى . «ئەھابىش» ① سۆزى شۇنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇكى ، ئۇلار ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇن قۇرەيشلەر تەرىپىدىن يالليىنىپ ، مەككە بىلەن شام ۋە يەمەن ئارىلىقىدا قاتنايدىغان سودا كارۋانلىرىنى قوغدايدىغان قوراللىق قوشۇن بولغانىدى . ساپ ئەرەب تىلى بىلەن يېزىلغان تارىخلاردىن مەلۇمكى ، بۇ قوراللىق قوشۇن ئۆز ۋاقتىدىكى تىھامەگە قاراشلىق كىنانە ۋە خۇزەيمەدە ئولتۇراقلاشقان ئەرەبلەر بىلەن مەككە شەھىرىنىڭ سىرتىدا ئولتۇرۇشلۇق خۇزائە قەبىلىسىلىكلەردىن تەشكىل تاپقان بىرلەشمە قوشۇن ئىدى . تارىخشۇناس فەلھاۋزىن : ئەھابىشلار قۇرەيشلەرنىڭ سىياسىي ئىتتىپاقچىسى ئىدى ، دەيدۇ .

ئۇنىڭ باشقا ، شەرقشۇناس ئالىم لامانىس ئەھابىشلارنىڭ ھەممىسى ياكى مۇتلەق كۆپ ساندىكىسى ھەبەشىستانلىق ھەبەشلەر ئىدى ، دەپ قارايدۇ . مەرھۇم پروفېسسور ئەبىادى ئەھابىشلار ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان بولۇپ ، ئۇ مۇنداق ئۇچ نۇقتىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ : بىرىنچى ، ئەھابىشلار ئەسلىدە ئەرەبلەر ئىدى ؛ ئىككىنچى ، ئەھابىشلار ئەرەبلەرجۇملىسىگە كىرىدۇ دېگەنىنى

---

① ئەھابىش ــ مەككە شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ھۇبىشى تېغىنىڭ ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان قۇرەيشلەر ، تارىختا «ئەھابىش» دەپ ئاتالغان ــ ت .

تەشەببۇس قىلىدىغان قاراش تارىخىي چىنلىققا ئۇيغۇن كېلىدۇ ؛ ئۇچىنچى ، قۇرەيشلەر ئۇرۇشتا ياللاپ ئىشلەتكەن قوللار بىلەن ئەھابىشلارنىڭ ھېچقانداق ئالاقىسى يوق . ئارقىدىن ، ئۇ مۇنداق بايان بېرىدۇ : ئۆز زامانىسىدىكى مەككىدە بىر قوشۇننىڭ بولغىنى راست . بىراق ، بۇ قوشۇن بىلەن ئەھابىشلارنىڭ قىلچە ئالاقىسى يوق . ئەمەلىيەتتە ، بۇ قوشۇن قوللار تەبىقىسىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، ئادەتتە ۋە ئۇرۇش مەزگىلىدە مەككە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ خىزمەتكارلىقىنى قىلاتتى ، خالاس . بۇ تەبىقىدىكىلەرنىڭ بىر قىسمى ئاقسۆڭەكلەر پۇلغا سېتىۋېلىپ ئەكەلگەنلەر ، يەنە بىر قىسمى ئابدۇلمۇتەللىب دەۋرىدە مەككىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ ، بەيتۇللانى چېقىپ تاشلاشقا ئۇرۇنغان ئەبرەھە قوماندانلىقىدىكى ھەبەش قوشۇنى مەغلۇب بولغاندىن كېيىن قاچالماي قېپقالغان مەغلۇپ ئەسكەر ۋە ئوفتسېرلارنىڭ قالدۇقى ئىدى . ①

مەككىلىكلەر مەدەنىي دۇنيا بىلەن زىچ ئالاقىدە بولغاچقا ، ئۇلار مەدەنىي دۇنيانىڭ دۆلەت باشقۇرۇش ، ھاكىمىيەت تۈتۈش چارىلىرىنى ئىگىلەيدۇ . مەككىلىكلەر تۈمەنمىڭ خىل مەدەنىيەت ھالاۋىتى بىلەن خىلمۇ خىل ھۆكۈمەت شەكىللىرى ئىچىدىن ئۆزلىرىگە ماس كېلىدىغان نەرسىلەرنى ئۆگىنىپ ، مەككىنىڭ ، ئەرەبلەرنىڭ مۇھىتىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئالاھىدە دۆلەت شەكلىنى يارىتىپ ، شەھەر بەگلىكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان مەككە جۇمھۇرىيىتىنى بەرپا قىلدى . بۇ جۇمھۇرىيەت زامانىۋى دۆلەت شەكلىدىن پەرقلىنەتتى ؛ بەدەۋى ئەرەبلەرگە تونۇشلۇق بولغان تۈرلۈك ھاكىمىيەت شەكىللىرىنمۇ پۈتۈنلەي ئوخشاپ كەتمەيتتى . سودا - تىجارەت مەككىنىڭ بايلىق مەنبەسى بولسا ، بەيتۇللا ئۇنىڭ سىياسىي ۋە دىنىي كۈچلىرىنىڭ بۇلىقى ئىدى .

---

① ئەببادى : «ئىسلام تارىخىدىن سۈرەتلەر» ، 14 - بەت .

§ 2 . ئابدۇلمۇتەللىب زامانىسىدىكى پەيتۇلا ۋە مەككە

ئابدۇلمۇتەللىب دادىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدى . ئۇ داھىيلىق مەسئۇلىيىتىنى يۈزدە يۈز ئادا قىلىپ ، ئەھلىيەت ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىقتىدارىنى نامايان قىلدى . تارىخشۇناسلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ پەزىلەتلىك ، ئۇلۇغ ئادەملىكىنى تەرىپلەيدۇ . زامانداشلىرىمۇ ئۇنىڭ داھىيلىق ئورنى ۋە ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان قابىلىيىتىگە ئىقرار ئىدى . ئۇنىڭ زامانىسى مەككىنىڭ سىياسىي ، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتلەردە ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرى بولغانىدى .

ئىچكى سىياسەت جەھەتتە ئابدۇلمۇتەللىب مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا مەككىنىڭ تىنچلىقىنى ، ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ تىنچ ۋە ئامانلىق ئىچىدە ئىناق ھايات كەچۈرۈشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلدى . قۇرەيشلەرنىڭ ئىلكىگە توپلانغان كەڭ مەنبەلىك بايلىقلار كىچىك دائىرىدىكى قەبىلە ئۇرۇشلىرىنىڭ يۈز بېرىشىنى توسىدىغان ئاساسىي كۈچ بولۇپ قالدى . ئىلگىرى مەككىدە تۇرمۇش بايلىقىنى تالىشىش يۈزىسىدىن كىچىك دائىرىدىكى ئۇرۇشلار پات - پات يۈز بېرىپ تۇراتتى . كېيىن باشقا ھەر قايسى قەبىلىلەر قۇرەيشلەرگە رازىمەنلىك بىلەن بويسۇنىدىغان بولدى ۋە ئابدۇلمۇتەللىب يولغا قويغان دانا سىياسەتلەرگە قايىل بولدى .

تاشقى سىياسەت جەھەتتە ، ئابدۇلمۇتەللىب ئىران ۋە رۇم ئىككى دۆلەت ، ھىرە ۋە غەسسان ئىككى خەلىپىلىك بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ، شۇنىڭدەك يەمەن ، ھەبەشىستان بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە كۈچەيتتى . ئابدۇلمۇتەللىب ھەبەشىستان دۆلتى بىلەن باشتىن تارتىپلا ياخشى مۇناسىۋەتتە

بولۇپ كەلگەن ، ھەتتا بىر نۆۋەت ، ئۇنىڭ بىلەن تاغىسى نەۋفەل ئوتتۇرىسىغا ئاداۋەت چۈشۈپ قالغاندا ، ھەبەشستان (تاغا بالا ئىككىيلەنىڭ يارىشىپ قېلىشى ئۈچۈن) خالىس ھۆكۈم قىلدۇرماقچىمۇ بولغاندى . بۇ ئەبرەھە سەنئاغا كاتتا چېركاۋ ياسىتىپ ، ئەرەب ھەج - تاۋاپچىلىرىنى شۇ چېركاۋغا باردىغان قىلماقچى بولۇشتىن بۇرۇنقى ئىش .

ئىقتىسادىي پائالىيەت جەھەتتە ، يەمەندىكى ھىمىيەر دۆلىتى يوقالغاندىن كېيىن مەككە پۈتكۈل ئەرەبستان ئىقتىسادىي ھاياتىنىڭ مەركىزىگە ۋە قەدىمكى دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر سودا كارۋانلىرىنىڭ توپلىنىش - تارقىلىش ئورنىغا ، تۈرلۈك دۆلەت ، تۈرلۈك دىندىكى سودىگەرلەر جەم بولىدىغان بىر ماكانغا ئايلاندى . شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ، مەككە ھەر خىل تىل ، ھەر خىل سەۋىيىدىكى ئادەملەر ۋە ئۇلار ياراتقان مەدەنىيەتلەر بىلەن ئۇچراشتى .

ئابدۇلمۇتەللىب زەمزەم بۇلىقىنىڭ كۆزىنى باشقىدىن ئاچقاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئابرويى ناھايىتى ئۆسۈپ كەتتى . مەككىلىكلەر تارىختىن بۇيان سۇ قىسلىقىنىڭ دەردىنى تارتىپ كەلگەن بولۇپ ، ئۇلار سۇنى شەھەرنىڭ سىرتىدىن ئۇلاغقا ئارتىپ ئەكىلىپ ئىچەتتى ، شۇڭا كۆپ چىقىمدار بولاتتى ۋە نۇرغۇن مۇشەققەت چېكەتتى ، پەقەت ئابدۇلمۇتەللىب زەمزەم بۇلىقىنى تاپقاندىن كېيىن ، بەرىكەتلىك بۇلاق سۇيى پونتانلاپ ، ھەممىگە شەپقەت بەخش ئېتىدۇ ، مەككىلىكلەرنىڭ قارىشىچە ، زەمزەم بۇلىقىنىڭ تېپىلىشى بىر بۇيۇك ۋەقە ئىدى .

ئابدۇلمۇتەللىب ھەبەشستان ئارمىيىسىنىڭ تاجاۋۇزى ئالدىدا ئۆزىنىڭ قەتئىي ، تەمكىن ، باتۇر ۋە كەسكىن خىسلىتىنى نامايان قىلدى . ئۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا مەككىلىكلەرنى

تەشكىللەپ تاغ ئىچىدىكى تار جىلغىغا ۋە قۇرغاق سايلىققا چىكىندۈرۈپ بۇ زور قوشۇننى بىرلىككە كەلتۈردى. چەت ئەلنىڭ تاجاۋۇزىغا دۇچ كەلگەن مەككىلىكلەر كونا ئاداۋەتلەرنى چۆرۈپ تاشلاپ، بىردەكلا ئابدۇلمۇتەللىب بىلەن بىر سەپتە تۇردى. ئەرەبلەر ئادەتتە قەدىمكى تارىخىي ۋەقەلەردىن ئەسلىمە يازسا، پىل يىلىنى باش نۇقتا قىلىدۇ. ئۆزلىرىنىڭ پىل يىلى ئۇرۇشىدىكى غەلىبىسىنى خاتىرىلەيدۇ. چۈنكى بۇ غەلىبە ھەبەشلەرنىڭ تاجاۋۇزىدىن، بەيتۇللا ۋە مەككىنى ئامان - ئېسەن ساقلاپ قالغانىدى.

ئابدۇلمۇتەللىب ھەج قىلغۇچىلارنى يېمەك - ئىچمەك بىلەن قامداش مەسئۇلىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغانىدى. شۇنداقلا ئۇ كېڭەشخانىدىكى قۇرۇلتايلارغا باش بولۇپ ئىشتراك قىلاتتى. ئابدۇلمۇتەللىب دەۋرىدە مەككىنىڭ مۇقىم، پىلانلىق خامچوتى بولغانىدى. ئابدۇلمۇتەللىب مەككىلىكلەردىن پۇل يىغىش قىلىپ ھەج قىلغۇچىلارغا يېمەك - ئىچمەك ئېلىپ بەرگەن ۋە بەيتۇللا ئۈچۈن بىر يىپەك يوپۇق سېتىۋالغانىدى.

ئابدۇلمۇتەللىب زامانىدا، ئادالەت بايرىقى مەككە ئاسمىنىدا جەۋلان قىلدى. ئابدۇلمۇتەللىب دانا داھى ۋە ئادىل سەردار بولۇپ، مەككىلىكلەر ۋە ھەج قىلغۇچىلار ئۈچۈن ناھايىتى زور تىرىشچانلىق بىلەن خىزمەت قىلدى. ئۇ ھەقىقىي يوسۇندا ھەج قىلغۇچىلارغا قولايلىق يارىتىپ بەردى. ئۇ يەنە مەككىنىڭ سودا كارۋانلىرىنى قەدىمكى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئەۋەتىپ تىجارەتكە سالدى. ھەبەشلەرنىڭ ھۆجۇمىنى چېكىندۈرۈپ، مەككىنى قوغدىدى، مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا مەككىلىكلەرنىڭ قوشۇنىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ئورتاق دۈشمەنگە قارشى تۇردى. بۇنداق ئادالەتپەرۋەرلىك ئىچكى تىنچلىق ۋە ئىقتىسادىي

جانلىنىش ، شەكسىزكى ، بۇرۇنقىغا زادىلا ئوخشمايدىغان گۈللەپ ياشناش ۋە پارلاق مەدەنىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشىگە تۈرتكە بولدى .

تارىخشۇناسلار كۆپىنچە جاھىلىيەت دەۋرىنى زۇلمەتلىك ، قالايمىقان دەۋر ھېسابلايدۇ . ھەتتا ، جاھىلىيەت دەۋرىدىكى ئەرەبلەرنى مەدەنىيەتلىك دېگەننىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيدىغان ، بىلىمسىز خەلق دەپ قارايدۇ . بۇ تارىخشۇناسلار ئۇلارنىڭ سەنئىتىنى ۋە ئەدەبىياتىنى ئىنكار قىلىدۇ . ۋەھالەنكى ، بۇ تارىخشۇناسلار ئۆز ۋاقتىدىكى ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ ئەتراپىدىكى بابىلۇن ، ئاسۇر ، ئارامە ، كەنئان ، مەئىن ، سەبەئ قاتارلىق دۆلەتلەر ھەققىدە ھېچنېمە بىلمەيدىغان ساۋاتسىزلاردۇر . ئەمەلىيەتتە بۇ دۆلەتلەر ئىنسانىيەت ئۇچۇن خىلمۇ خىل مەدەنىيەتلەرنى ياراتقانىدى .

مەككە بەيتۇللانىڭ ماكانى ، تىنچلىقنىڭ يۇرتى ئىدى . شۇڭلاشقا مەككىدە ئولتۇراقلاشقانلار ئۆز ھاياتى ۋە مال مۇلكىنىڭ ئامانلىقىدىن غەم يېمەيتتى . مەككىلىكلەر ھەرقايسى جاي ئادەملىرىنى مەككىگە كېلىپ ھەج - تاۋاپ قىلىشقا ، تىجارەت قىلىشقا ياكى سەيلە - زىيارەت قىلىشقا جەلپ قىلاتتى . شۇڭا ، مەككىگە كېلىدىغانلار ناھايىتى كۆپ بولاتتى . مەككىلىكلەرمۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئۇلاردىن مەنپەئەتدار بولاتتى . ئۆز زامانىسىدە ، مەككىلىكلەر ياقا يۇرتتىن كەلگەن مېھمانلارنى يېمەك - ئىچمەك بىلەن تەمىنلەيتتى ، ئۇلارنى مال ئۆلتۈرۈپ ، زىياپەت بېرىپ كۈتۈۋالاتتى . ئۇلارنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۇلكىنىڭ ئامانلىقىنى قوغدايتتى .

مەككىنىڭ سودا - تىجارەت تۈزۈمى پۈختا بولۇش ۋە ئىنچىكە بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىدى . مەككىلىكلەر مال - دۇنيا توپلاپ ، بىسمدارلىق قىلىشقا ئاشىق ئەمەس ئىدى . ئەگەر

ئۇلارنىڭ تىجارەتتىن كېلىدىغان دارامتى كۆپەيسە ، ئۇنى ئامال قىلىپ باشقا ئىشلارغا سەرپ قىلاتتى . ئىككى ئادەم شېرىكلىشىپ تىجارەت قىلسا ، دارامەتنى تەڭ بۆلۈشەتتى . پايدىدىن ھەر قايسىسىغا تېگىدىغان پۇل قانچە ئاز بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۇنىمۇ تىجارەت ئۇچۇن ئىشلىتەتتى . ئەينى ۋاقىتتا ، سودا كارۋانلىرىنى تەشكىللەش ، شۇنداقلا چەت ئەل سودا كارۋانلىرىنىڭ يۈرۈشۈپ تۇرۇشى قاتارلىق ئىشلارنىڭ ھەممىسى بارلىق مەككىلىكلەرگە ئالاقىدار مۇھىم ئىشلار ھېسابلىناتتى . خۇسۇسەن ، مەككە كارۋىنى ناھايىتى زور كارۋان بولۇپ ، بەزىدە بىر كارۋاندا ئىككى مىڭ بەش يۈز تۆگە ، ئۇچ يۈز ئادەم بولاتتى .

شۇنداق قىلىپ ، مەككە تەرەققىي قىلدى . خۇسۇسەن ، ئابدۇلمۇتەللىب زامانىسىنىڭ باشلىرىدا ، يەمەندىكى ھەبەر دۆلىتى ئاغدۇرۇلۇپ كەتكەندىن كېيىن ، مەككە چوڭ بىر شەھەرگە ئايلاندى . مەككىنىڭ شۇنداق بۈيۈك ئورۇنغا ئىگە بولۇشىدا ، ئۇنىڭ قويىندا بەيتۇللانىڭ بولۇشى ، ئۇنىڭدا سودا - تىجارەتنىڭ گۈللىنىش ۋە ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنىڭ ياخشىلىقى مۇھىم رول ئويناغاندىن سىرت ، خۇددى تارىخشۇناس فەلھاۋزىن كۆرسەتكەندەك ئۇستۇنلۇككە ئىگە بولغانلىقى ، يەنى ئۇلارنىڭ تۇرلۇك مەدەنىيەتلىرىنى ئۆگىنىپ ئۆزلەشتۈرگەنلىكى ، راۋان خەت - ساۋادى بار قۇرەيشلەرنىڭ ئوقۇش ، يېزىشنى بىلىدىغانلىقىمۇ مەككە مەرتىۋىسىنىڭ يۇكسىلىشىدىكى مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ . مەككىلىكلەر ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى باشقا كۆچمەن بەدۋىلەردىن كۆپ ئالىيجاناب ئىدى . شۇنىڭدەك يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يەسرىبىلەردىنمۇ ئۇستۇن تۇراتتى . چۇنكى ، يەسرىبىلەر تېخى لاي ، توپا بىلەن ھەپلىشىپ يۈرگەن چاغلاردا ، مەككىلىكلەر سودا ۋە سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان

بولغاندى . مەككىدە ھەر تۈرلۈك شەھەر مۇلازىمەتلىرى ، جامائەت مۇئەسسەسلىرى ۋە ئۆي - زېمىن مۇلكى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ۋاينىگە يەتكۈزۈلۈپ باشقۇرۇلاتتى . مەككە بايلىرى مەككە تاغلىرىنىڭ چوققىسىغا گۈلخان يېقىپ ئېزىپ قالغان كارۋان ۋە تېنەپ قالغان ئادەملەر ئۈچۈن يول كۆرسىتەتتى .

ئۇ چاغدا ھەج ئېيىدا جەڭ - ئۇرۇش قىلىش مەنئى قىلىناتتى . ئەرەبلەر ئۇرۇش بولمايدىغان بۇ مۇقەددەس پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ ، ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ جاي - جايلىرىدىن مەككىگە كېلىپ ، ھەجنىڭ ئالدىدا بولىدىغان بازار سودىسىغا داخىل بولۇشاتتى . بۇ خىل بازار ئەينى ۋاقىتتا ھەم ئىقتىسادىي تىجارەت مەيدانى ، ھەم ئەدەبىي ماھارەتتە بەسلىشىش سورۇنى بولاتتى . قۇرەيشلەر خېلىدىن بېرى ئەدەبىيات ، خۇسۇسەن شېئىرىيەت مۇنبىرىگە ئايلانغان ئوكاز①بازىرى يىغىلىشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرەتتى . ھەرقايسى قەبىلىلەر بۇ يەردە قوشاق - نەزمىلەرنى ئوقۇش ، نۇتۇق سۆزلەش بويىچە مۇسابىقىلىشىپ ، ئۆز شائىرلىرى ۋە ناتىقلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى نامايان قىلىشاتتى .

ئوكاز بازىرى يىغىلىشى مەزگىلىدە بىر ئادەم مەخسۇس تالاش - تارتىشلارنى ھەل قىلىشقا مەسئۇل بولاتتى . بازار تارقالغاندىن كېيىن ، كىشىلەر ئەرەفە② گە ، ئاندىن مەككىگە باراتتى ، ھەج بۇرچلىرىنى ئادا قىلىپ بولغاندىن كېيىن ،

---

① ئوكاز — مەككە شەھىرىگە ئانچە يىراق بولمىغان جايدىكى بىر بازارنىڭ ئىسمى . ئۆز ۋاقتىدا بۇ يەردە يىلدا بىر نۆۋەت يىغىلىش بولۇپ ، شائىرلار ئۆز ئەسەرلىرىنى ئوقۇيتتى . خالىس ھۆكۈم قىلغۇچىلار ئەسەرلەرنى باھالايتتى — ت .

② ئەرەفە (غىرفىتە) — « ئەرەفات » مۇ دېيىلىدۇ . بۇ مەككىنىڭ يېنىدىكى بىر تاغنىڭ ئىسمى ، بۇ ئەسەرنىڭ باشقا جايلىرىدا ئەرەفات دېيىلگەن — ت .

يۇرتلىرىغا قايتىپ كېتەتتى.

مەككە ھەج قىلىش مەركىزى بولغاچقا، يۇرت چوڭلىرى بۇ يەرگە شەھەر مەمۇرىيىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدىغان بەزى مۇئەسسەسىلەرنى تەسىس قىلغان بولۇپ، كىشىلەر ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن بۇ يەردە ھەج قىلغۇچىلارنى سۇ بىلەن تەمىنلەش، يول ۋە كوچا - كويلارنى ياساش، مۇھىت تازىلىقى قىلىش قاتارلىق پائالىيەتلەرگە قاتنىشاتتى. بۇرۇن نۇرغۇن يول - كوچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ناھايىتى تار ئىدى. مەككىلىكلەر بىر دىل بىر - نىيەتتە ھەمكارلىشىپ، مەككىنىڭ تۆت ئەتراپىغا توسما سوقۇپ، مەككىنى كېلىش ئېھتىمالى بولغان كەلكۈندىن مۇھاپىزەت قىلدى. ئالىيجاناب ئادەملەر مەككىنىڭ سىرتىدىكى نۇرغۇن قۇدۇقلاردىن بەيتۇللاغا سۇ توشۇپ ھەج قىلغۇچىلارنىڭ ھاجىتىنى راۋان قىلاتتى.

مەككىنىڭ ھەربىر رايوندا بىردىن ئەخلەت تۆكۈش مەيدانى بولاتتى. ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇن، ئەرەبلەر دەكچىسى چىراغ يورۇتۇش يوق دېيەرلىك ئىدى. شۇڭا ئۇلار ئادەتتە قاراڭغۇ چۈشۈشتىن بۇرۇن كەچلىك تاماقنى يەپ بولاتتى. «كەچلىك تاماقنىڭ ياخشىسى، كۆز كۆرمەيدىغان چاغدىكىسى» دېگەن ئەرەب ماقالى قاراڭغۇ چۈشۈشتىن بۇرۇن كەچلىك تاماقنى يەۋېلىشنىڭ ئەۋزەللىكىنى تەرىپلەيدۇ. ياغ ئەرەب دۆلەتلىرىدە كەمچىل نەرسە ئىدى زەيتۇن يېغىمۇ چەتتىن كىرگۈزۈلەتتى. شۇڭا جاھىلىيەت دەۋرىدىكى ئەرەبلەر ئومۇمەن چىراغ ئىشلەتمەيتتى، چىراغ ئىشلىتىدىغانلار پەقەت چەتتىن ياغ كىرگۈزۈشكە قۇدرىتى يېتىدىغان مەككە بايلىرى ئىدى. ئۆز ۋاقتىدا مەككىنىڭ نۇرغۇن كارۋانلىرى ياغ تىجارىتىنى ئۈچۈن قاتنايتتى. مەككە بايلىرى تاغ چوققىلىرىغا ئېگىز دۆڭلەرگە گۈلخان يېقىپ، ئۇنى يولدىن تېنەپ

قالغانلار ئۇچۇن مايماك قىلاتتى .

ئابدۇلمۇتەللىپ زامانىسىد ، مەككە خوددى ئىتالىيە يېرىم ئارىلىدىكى قەدىمكى رۇم شەھىرىگە ئوخشاپ قالغان . كۆچمەنلىك تۇرمۇشىنىڭ مۇشەققىتىنى يەتكۈچە تارتقان بىرمۇنچە قەبىلىلەر مەككىگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقانىدى . كىشىلەر مۇقىم تۇرالغۇ ۋە تىنچلىق ئارزۇسىدا ئىدى . ئاخىر مۇشۇ ئۇنۇمسىز يەر بىلەن مۇنبەت يەرنىڭ ، تۇزلەڭلىك بىلەن ئەگرى - توقايلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرىدىغان مۇقەددەس زېمىن مەككىنى تاپتى . ئۇلار باھار ۋە كۈز پەسلىنى مەككىدە ئۆتكۈزۈپ ، قىشتا دېڭىز بويىدىكى جىددىگە كېتەتتى . ياز پەسلىدە بولسا ، مەككىنىڭ يېنىدىكى ھاۋاسى ساپ ، نېمەتلىرى مول ، يامغۇر - يېغىنى يېتەرلىك ، جۇغراپىيىلىك ئورنى ئېگىز بولغان تائىفقا بېرىپ يازلايتتى .

مەككە قەدىمكى شەھەر بولغانلىقى ، ئۇنىڭ قويىندا مۇقەددەس بەيتۇللا بولغانلىقى ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ ھىندىستان، ئىران، جۇڭگو، شام، مىسىر ۋە يەمەن قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ مالىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەدىمكى دۇنيادىكى تاۋارلارنىڭ ھەرقانىدىقى تېپىلىدىغان بىر كاتتا بازار بولغانلىقى ئۇچۇن بۇ قەبىلىلەر مەككىنى تۇرالغۇ جاي قىلىپ تاللىۋالدى . بۇ قەبىلىلەرنىڭ بايلىرى بەيتۇللانىڭ چۆرىسىگە تاشتىن، خىشتىن ئۆي سالدۇرۇپ كۆچمەن پادىچىلىق بىلەن دېھقانچىلىقنى تاشلاپ ، سودا- تىجارەتنى تىرىكچىلىك ۋاستىسى قىلىدىغان يېڭى ھاياتنى باشلىدى.

مەككىدە مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشى سىياسىي تەدبىرى، رەھبەرلىك سەنئىتى، باشقۇرۇش ماھارىتى جەھەتلەردە ئىستېداتقا ئىگە بولغان بىرتۇركۈم كىشىلەرنى يېتىشتۇردى . ئۇلار ئىسلامدىنى بارلىققاكەلگەندىن كېيىن غايەتزور روللارنى ئويناندى.

يەتتىنچى باب

زەمزەم بۇلىقى

§1 . زەمزەم بۇلىقى ۋە مەككىدە سۇ مەسىلىسى

ئابدۇلمۇتەللىب شۇنىڭ ئۈچۈن مەشھۇر شەخس بولۇپ تارىخ بېتىدىن ئورۇن ئالغانكى ، ئۇ ھالابۇگۈنگىچە مۇسۇلمانلارنى ئۆزىنىڭ بەرىكەتلىك سۈيى بىلەن بەختيار قىلىپ كېلىۋاتقان زەمزەم بۇلىقىنىڭ كۆزىنى قايتىدىن ئاچقان . شۇ چاغدا ، زەمزەم بۇلىقى كۆزىنىڭ قايتىدىن ئېچىلىشى پۈتكۈل ئەرەب يېرىم ئارىلىدا كۆچلۈك ئىنكاس قوزغىغانىدى .

شۇ ۋاقىتدا ، مەككە سۇنىڭ كەمچىل بولۇشى تۈپەيلىدىن ھەمىشە قۇرغاقچىلىقنىڭ مۇشەققىتىنى تارتىشقا مەجبۇر ئىدى . قۇرغاقچىلىق بەزىدە ئۇدا ئۇچ يىلدىن ئارتۇق داۋاملىشاتتى . بەزىدە بولسا ، قارا يامغۇر يېغىپ كەلكۈن ئاپىتى بولۇپ كېتەتتى . قۇرئان كەرىمدە ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام مەككىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ : « پەرۋەردىگارىمىز ! ئەۋلادىمىنىڭ بىرقىسمىنى (بالام ئىسمائىل بىلەن ئايالىم ھاجەرنى) نامۇز ئوقۇسۇن (سائا ئىبادەت قىلسۇن) دەپ سېنىڭ ھۆرمەتلىك ئۆيۈڭنىڭ قېشىدىكى ئېكىنسىز بىر ۋادىغا (مەككىگە) ئورۇنلاشتۇردۇم . » ① تارىخشۇناسلار مەككە ھەققىدە بايان بەرگەنلىرىدە ، بۇ يەردە سۇ كەمچىل بولغاچقا

① قۇرئان كەرىم ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1986 ـ يىل ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 37 ـ ئايەت ، 261 ـ بەت .

« مەككە » دەپ ئاتالغان دېگەننى ئۇنتۇمايدۇ . دېمىسىمۇ ئەرەبلەردە «ئېمىشتىن ئايرىلغان بالاگەر مەككە ①(ئەمسە) ، قۇرۇتماي سۈتىنى قانماس ئەمچەككە » دېگەن بىر ماقاله بار .

ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئۆز ۋاقتىدا ، ھاجەر بىلەن ئىسمائىل ئانا - بالىنى باشلاپ جەنۇبقا چۈشۈپ ، ھازىرقى مەككە شەھرىنىڭ ئەسلى بولغان جىلغىغا كېلىدۇ . ئەينى زاماندا ، بۇ جاي شام بىلەن يەمەن ئارىلىقىدا قاتنايدىغان كارۋانلار چېدىر تىكىپ ، ھاردۇق ئالىدىغان ماكان ئىدى . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئانا - بالا ئىككىيلەننى ئاز - تولا خورما ۋە سۇ بىلەن مۇشۇ يەردە قالدۇرۇپ كېتىدۇ . ئۇزۇن ئۆتمەي سۇ ئېچىلىپ ، ئوزۇق يېيىلىپ بولىدۇ . ھاجەر ئوغلى ئىسمائىلنىڭ ھاياتىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئوزۇق ۋە سۇ تېپىشنىڭ كويىغا چۈشىدۇ . ئۇ سەفا بىلەن مەرۋە ئارىلىقىدا سەيئى قىلىدۇ . بۇ چاغدا ، ئاللاتائالانىڭ ئۇ ئىككىيلەنگە رەھمى كېلىپ ، زەمزەم بۇلقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ بېرىدۇ . ئىبنى ھىشام بۇ ھەقتىكى قىسسىنى بايان قىلىپ مۇنداق دەيدۇ : « ھاجەر سۇ ئىزدەپ تاپالمايدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇ سەفاغا بېرىپ ئاللاتائالاغا ئىبادەت قىلىپ ، ئىسمائىلنى قۇتۇلدۇرۇشنى تىلەيدۇ . ئارقىدىن ، يەنە مەرۋىگە بېرىپ ئىبادەت قىلىپ ئاللاتائالادىن ئوغلىنى قۇتۇلدۇرۇپ قويۇشنى تىلەيدۇ . ئاللاتائالا جىبرىئىل ئەلەيھىسسالامنى ئەۋەتىدۇ . جىبرىئىل ئەلەيھىسسالام تاپىنى بىلەن ئىسمائىلغا يەرنى ئويۇپ بېرىدۇ ، ئويۇلغان يەردىن ئاستا - ئاستا سۇ چىقىدۇ . ھاجەر دۇئا قىلىۋاتقان چېغىدا ، بىر شىرنىڭ

---

① « مەككە » — بۇ ئەرەبچىدە پېئىل بولۇپ ، مەنىسى « ئەممەك ، شورىماق » دېگەن بولىدۇ . مۇقەددەس مەككە شەھرى جايلاشقان يەر ئەسلىدە بىر قۇرغاق جىلغا بولۇپ ، ئۇنىڭ نامى مەزكۇر پېئىلدىن كەلگەن دېيىلىدۇ — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن .

هۆركسرىگەن ئاۋازىنى ئاڭلايدۇ . ئۇ ئوغلىنىڭ بىرەر خەۋپكە ئۇچرىشىدىن ئەنسىرەپ ، ئوقتەك ئۇچۇپ ئۇنىڭ يېنىغا قايتىپ بارىدۇ . ھاجەر كەلگەندە ، قۇملۇق يەردە ياتقان ئوغلىنىڭ كىچىككىنە قولى بىلەن بېشىنىڭ ئاستىدىكى يەردىن سۇ ئېلىپ ئىچىۋاتقانلىقىنى كۆرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ، ئۇ (ھاجەر) دەرھال شۇ يەرنى كولاپ ، يوغان بىر كۆلچەك قىلىدۇ .» سۇنىڭ پەيدا بولۇشى يەھەندىكى جۇرھۇم قەبىلىسىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلدى . ئۇلار دەرھال كېلىپ بۇ يەرگە ماكانلاشتى . ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام شۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۆسۈپ چوڭ بولدى ۋە بىر جۇرھۇم قىزغا ئۆيلەندى . ياقۇت ھەمۇڭى زەمزەم بۇلىقىنىڭ تەقدىرى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ : « كۇنلەرنىڭ بىرىدە توساتتىن قارا يامغۇر يېغىپ كەلكۇن كېلىپ ، ھەممە يەرنى بېسىپ كېتىدۇ . كەلكۇن توختىغاندىن كېيىن قارىغۇدەك بولسا ، زەمزەم بۇلىقىدىن ئەسەرمۇ قالمىغانىدى .» ياقۇتنىڭ قارىشىچە ، جۇغرافىيەشۇناس ئامىل زەمزەم بۇلىقىنى يۇتۇپ كەتكەنىدى . بىراق تارىخشۇناسلار زەمزەم بۇلىقىنىڭ يوقلىپ كېتىشى تارىخىي سەۋەبتىن بولغان ، دەپ قارايدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە ، ئابدۇلمۇتەللىب زامانىسىدىن تەخمىنەن ئۇچ ئەسىر مۇقەددەم ، مەككىنىڭ ئاقساقلى مەداد① ئىبنى ئەمرۇ جۇرھۇمى دېگەن كىشى ئىدى . مەداد ئىبنى ئەمرۇ دۇشمەنلەر بىلەن بولغان بىر قېتىملىق جەڭدە مەغلۇپ بولىدۇ . ئۇ دۇشمەنلەرنىڭ پات ئارىدا ئۆزىنى مەككىدىن قوغلاپ چىقىرىۋېتىدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ ، دۇشمەنلەرگە قېلىش ئېھتىمالى بولغان مەككىدىكى ئاساسلىق سۇ مەنبەلىرىنى بۇزۇپ تاشلاشنى تەشەببۇس قىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ، ئالتۇن - كۈمۈش

---

① مەداد — بۇ ئىسىم بەزى ئەسەرلەردە شۇنىڭدەك « مەزاز » تەلەپپۇزى بويىچە ترانسكرىپسىيە قىلىنغان ھالدىمۇ ئۇچرايدۇ — ت .

بايلىقلارنى زەمزەم بۇلىقىغا تاشلاپ ، ئۇستىنى توپا بىلەن تىندۇرۇپ ، چېنىپ قالغۇدەك ھېچقانداق ئالامەت قويمايدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگە ، گويا تەبىئەتنۇ ئۇنىڭغا يار - يۆلەك بولغاندەك ، بىر پەس قۇيۇنلۇق شامال چىقىپ ، ھەممە ئىزنى پاك - پاكىزە يوقىتىۋېتىدۇ . ئارقىدىن مەداد يەمەنگە قېچىپ كېتىدۇ . كېيىن مەككىلىكلەر قايتىدىن سۇ مەنبەسى ئىزدەشكە مەجبۇر بولۇپ ، باشقىدىن بىرمۇنچە قۇدۇق قازىدۇ . بىراق ، قۇدۇقلارنىڭ كۆپىنچىسى مەككە شەھرىنىڭ سىرتىغا كولىنىدۇ .

مەككىلىكلەر مەككىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا قۇدۇق قازدى . سەۋەب يەر ئاستى سۇيى ئۇلارنىڭ پىردىنبىر ئىستېمال سۇ مەنبەسى ھېسابلىناتتى . تەڭرىتالا ئۇلارنى ۋاقتى - ۋاقتى بىلەن يامغۇر سۇيىدە تەمىنلىمەيتتى ياكى مەككىگە تىنىمسىز ئېقىپ تۇرىدىغان بىرەر ئېقىن ، يا بولمىسا ئۇزلۇكسىز فونتانلاپ تۇرىدىغان بۇلاق ئاتا قىلمىغانىدى .

قۇرەيشلەرنىڭ ھەر بىر جەمەتى ئۆزلىرىگە تەئەللۇق زېمىنغا بىردىن قۇدۇق كولىدى . بەنۇ تەمىم ئىبنى مۇررە تۇلجەفەر بىر قۇدۇق كولاپ ، ئۇنى « مۇررە ئىبنى كەئب قۇدۇقى » دەپ ئاتىدى . ئابدۇشەمس ئىبنى ئابدۇمانافى باشقا بىر قۇدۇق كولاپ ، ئۇنى «تەۋا قۇدۇقى » دەپ ئاتىدى . ھاشىم ئىبنى ئابدۇمانافى قازغان قۇدۇقنى « بەزىر قۇدۇقى » دەپ ئاتىدى ۋە ئۇنى خەلقلەرنىڭ ئىشلىتىشىگە بەردى . يەنە بىر قۇدۇق كولاپ ، ئۇنى « سەجلە قۇدۇقى » دەپ ئاتىدى . زەمزەم بۇلىقىنىڭ كۆزى قايتا ئېچىلىشتىن بۇرۇن ، سەجلە قۇدۇقى باشتىن - ئاخىر ھاشىم جەمەتىنىڭ خۇسۇسىي قۇدۇقى بولدى . ئابدۇلمۇتەللىب زەمزەم بۇلىقىنىڭ كۆزىنى قايتىدىن ئاچقاندىن كېيىن ، سەجلە قۇدۇقىنى بەنۇنەۋفەل ئىبنى ئابدۇمانافقا بېرىۋەتتى . ئۇمەييە ئىبنى ئابدۇشەمس بىر قۇدۇق كولاپ ، ئۇنى «

هەقۇر قۇدۇقى » دەپ ئاتىدى ۋە بۇ قۇدۇقنىڭ سۇيىنى خاسلا ئۆز جەمەتى ئارا ئىشلەتتى . بەنۇ ئابدۇددار كولىغان قۇدۇققا « ئۇممۇ ئەھراد قۇدۇقى » دەپ نام بەردى . بەنۇجەمەھ كولىغان قۇدۇقنى « سۇنبۇلە قۇدۇقى » دەپ ئاتىدى . بەنۇسەھەم بىر قۇدۇق كولاپ ، ئۇنى « غەمۇر قۇدۇقى » دەپ ئاتىدى . مەككە شەھىرىنىڭ سىرتىدا يەنە بىرمۇنچە قۇدۇقلار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ كولانغان ۋاقتى مۇررە ئىبنى كەئىب ۋە كىلاب ئىبنى مۇررە قاتارلىق قۇرەيشلەر زامانىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا ئۆتكەن ئاقساقاللارنىڭ دەۋرىگە تۇتىشىدۇ . بۇ قۇدۇقلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مەشھۇرلىرى مۇررە ئىبنى كەئىب ئىبنى لۇئەي كولىغان « رەم قۇدۇقى » بىلەن بەنۇكىلاب ئىبنى مۇررە كولىغان « زەم ①قۇدۇقى » ھېسابلىناتتى .

ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى قۇسەي ئىبنى كىلاب ئۆز زامانىسىدا ، ئۇدۇمغا قاراشلىق ھىياز دېگەن يەردە ھەج قىلغۇچىلارنى سۇ بىلەن تەمىنلەيتتى . بۇ سۇ مەككە شەھىرىنىڭ سىرتىدىكى « مەيمۇن ھەزرەمى قۇدۇقى » قاتارلىق قۇدۇقلاردىن ئېلىناتتى . كېيىن ، قۇسەي ئەبۇ تالىبنىڭ قىزى ئۇممۇ ھانىئىنىڭ قورۇسىغا بىر قۇدۇق كولاپ ، ئۇنى « ئەمىل قۇدۇقى » دەپ ئاتىغان . بۇ قۇدۇق مەككە شەھىرىدىكى ئاممىنى سۇ بىلەن تەمىنلەيدىغان تۇنجى ئاممىۋى قۇدۇق بولغان . ئۆز ۋاقتىدا ، ئەرەبلەر بۇ قۇدۇقتىن سۇ ئىچىپ بولغاندىن كېيىن ، ھەمىشە نەزمە ئوقۇپ ئۇنى مەدھىيىلەيتتى :

ئىچىپ « ئەمىل قۇدۇقى » سۇيىدىن قېنىپ ،
يولغا راۋان بولمىز شۇ ئاندا يەنە .

---

① زەم (خەم) : بۇ سۆز ئۆلچەملىك ئەرەب تىلىدا « دەم » ئوقۇلىدۇ ـ ت .

دەيمىز قۇسەي ئىشەنچلىك ، لەۋزى زەپ ھالال ،
دېگەن سۆزىدىن كۆرسەتكەچ ئەمەلدە ئەنە .

ئەمىل قۇدۇقى قۇسەي ھايات ۋاقتىدا ، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىنمۇ ئىزچىل ھالدا ئاممىۋى قۇدۇق بولۇپ كىشىلەرنى سۇ بىلەن تەمىنلىگەن . كېيىن ، ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇماناق چوڭ بولغاندا ، بەنى جەئىل جەمەتىدىن بىر ئادەم تېپىلىپ كېتىپ بۇ قۇدۇققا چۇشۇپ ئۆلۈپ كەتكەن . شۇنىڭ بىلەن بۇ قۇدۇق تىندۇرۇۋېتىلگەن . كېيىن يەنە ھەرقايسى جەمەت ئۆز ئالدىغا قۇدۇق كولىۋالغان .

تارىخشۇناسلار ئارىسىدا ، زەمزەم بۇلىقىنىڭ نېمە ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغانلىقى ھەققىدە تۈرلۈك قاراشلار بار . مەسئۇدى مۇنداق دەيدۇ : « زەمزەم بۇلىقى شۇنىڭ ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغانكى ، ئەڭ دەسلەپ قۇدۇق ېشىغا ئات بارغان ، ئۇ بۇلاققا قاراپ كىشنىگەن . ئەرەبچىدىكى ﴿ زەم - زەم ﴾ دېگەن سۆز ئات سۇ ئىچكەن چاغدا ، ئۇنىڭ بۇرنىدىن چىقىدىغان تاۋۇشنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق سۆز ھېسابلىنىدۇ . شۇڭا ، بۇ بۇلاق ﴿ زەمزەم بۇلىقى ﴾ دەپ ئاتالغان . بىراق يەنە بەزىلەر : بۇ بۇلاقنىڭ ﴿ زەمزەم ﴾ دەپ ئاتىلىپ قېلىشىدىكى سەۋەب شۇكى ، ئۆز ۋاقتىدا ، ئاتنى بىر ئۇياققا ، بىر بۇياققا ئۆتۈپ سۇ ئىچمەي ، بىر تەرەپتىلا تۇرۇپ ئىچسۇن ، دەپ ئۇنى يەرگە باغلاپ قويغان ، ئەرەبچىدە ﴿ چىڭ باغلاپ قويماق ﴾ دېگەننى ﴿ زەممە ﴾ (رم) دەيدۇ . دېمەك ، ﴿ زەمزەم ﴾ دېگەن نام شۇ سۆزدىن كەلگەن .» مەسئۇدى بۇ ھەقتىكى بايانىدا يەنە مۇنداق دەيدۇ : « يەنە بىر رىۋايەتتە ، زەمزەم بۇلىقىدىن بىرىنچى بولۇپ سۇ ئىچكەن ئات ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ (شۇ سۇرەتتە كۆرۈنگەن) بىر ئوغلى

ئىدى ، دېيىلىدۇ . بۇرۇنقى زاماندا ، ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى بەيتۇللانى تاۋاپ قىلىش ئارقىلىق بوۋىسى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامغا بولغان ئېھتىرامىنى بىلدۈرەتتى . ئەڭ ئاخىرقى ھاجى ساسان ئىبنى بابەك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .» ياقۇت ھەمۇرى مۇنداق دەيدۇ : « زەمزەم بۇلىقى شۇنىڭ ئۈچۈن شۇ نام بىلەن ئاتالغانكى ، ئۆز ۋاقتىدا ئۇنىڭ سۇيى تولمۇ مول ئىدى . ﴿ زەم - زەم ﴾ دېگەن ئاتالغۇ ئەرەبچىدە سۇپەت سۆز ئورنىدا ئىشلىتىلىپ ، ﴿ مول ﴾ دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . بىراق يەنە بەزىلەر ، زەمزەم بۇلىقىنىڭ شۇ نامدا ئاتىلىپ قېلىشىغا جىبرىئىل ئەلەيھىسسالامنىڭ ﴿ زەم - زەم ﴾قىلىپ گەپ قىلىشى ، يەنى ئۇنىڭ تەلەپپۇزى سەۋەب بولغان دەپمۇ قارايدۇ . بۇ بۇلاقنىڭ باشقا يەنە بىرمۇنچە ناملىرى بولغان ، مەسىلەن ، ﴿ زەمەم ، رەمارەم ﴾ ، ﴿ رەكدەئى جىبرىئىل ﴾ ، ﴿ ھەزمەئى جىبرىئىل ﴾ ، ﴿ھەزمەئى مەلىك (پادىشاھ) ﴾ دېگەنلەرگە ئوخشاش . ﴿ رەكدە ﴾ بىلەن ﴿ ھەزمە ﴾ يەر يۈزىدىن تۆۋەن بولغان ئىككى جايىنىڭ ئىسمى ئىدى .»

2§ . چۈش

ئابدۇلمۇتەللىب سۇ بىلەن تەمىنلەش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى . ئۆز ۋاقتىدا ، مەككىنىڭ سىرتىدىكى قۇدۇقلارغا سۇ يىغىلغاندىن كېيىن ، ئۇنى بەيتۇللانىڭ ئەتراپىدىكى كۆلچەكلەرگە تۇشۇپ كېلىپ ، ئاندىن ئىشلىتەتتى . ئابدۇلمۇتەللىب بۇ ئىشتا نۇرغۇن قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلگەن . ئۇ چاغدا ، ئۇنىڭ ھارىس ئىسىملىك بىرلا ئوغلى بار ئىدى . ئۇنىڭ ئۇستىگە ، مەككىدە ئېغىر قۇرغاقچىلىق بولغان يىللىرى ئاسماندىن بىر تېمىمۇ يامغۇر چۈشمەي ، قۇدۇقلار قۇرۇپ كېتىپ ، مىڭلىغان - ئونمىڭلىغان ھەج قىلغۇچىلارنىڭ سۇ مەسىلىسى ئەڭ مۇشكۈل مەسىلە بولۇپ

قالاتتى . مۇشۇنداق ئەھۋالدىمۇ ، ئابدۇلمۇتەللىپ يەنىلا ئامال قىلىپ ئۇلارنىڭ سۇ تەمىناتى مەسىلىسىنى ھەل قىلىپ بېرەتتى .

ھەج پەسلى ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن ، قۇرەيشلەر ئۆزلىرىنىڭ كەلگەن يېرىگە قايتىپ كېتىشەتتى . بىر نۆۋەت ، باھار پەسلىنىڭ بىر كەچقۇرۇنلۇقى ئىدى ، قۇرەيشلەر ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ ئۆيىگە جەم بولۇشتى . گەپتىن گەپ چىقىپ پاراڭنىڭ ماۋزۇسى ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ ھەج قىلغۇچىلارنى سۇ بىلەن تەمىنلەش يولىدا يولۇقۇۋاتقان قىيىنچىلىقلىرى ئۈستىگە يۆتكەلدى . ئۇلار ئاللاتائالانىڭ قۇرەيشلەرنىڭ شۆھرىتىنى پۈتكۈل ئەرەبلەر ئارىسىدا بۈيۈك ماقامدىن چۈشۈرمەي كېلىۋاتقانلىقى ئۈچۈن ئاللاغا ھەمدۇ سانالار ئېيتىشتى . زەمزەم بۇلىقىنى ئەسلىشپ ، ئۇنىڭ ئورنىنى بىر تېپىۋالساق كاشكى ، دەپ ئارمان قىلىشتى . ئاردىدىن ئۇمەييە ئىبنى ئابدۇشەمس ئىسىملىك بىر ئالىم زەمزەم بۇلىقىنىڭ ئۆتمۈشىنى ، يەنى مەداد ئىبنى ئەمرۇ جۇرھۇمنىڭ ئۇنى تىندۇرۇۋەتكەنلىكى ھەققىدىكى قىسىسىنى سۆزلەپ بەردى . شۇ چاغ ، سۇكۈتتە ئولتۇرغان ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ قەلبىدە بىر بۈيۈك ئارزۇ ، يەنى زەمزەم بۇلىقىنىڭ ئورنىنى تېپىش ۋە ئۇنىڭ كۆزىنى قايتىدىن ئېچىپ مەككىدىكى سۇ قېينىچىلىقىنى ھەل قىلىش ئارزۇسى تۇغۇلدى .

بەزى قەدىمكى تارىخشۇناسلار ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ بىر چۈش كۆرۈپ چۈشىدىكى ئەمرگە بىنائەن زەمزەم بۇلىقىنىڭ كۆزىنى ئاچقانلىقى ھەققىدىكى بىر رىۋايەتنى بايان قىلىدۇ . ئىبنى ھىشام مۇنداق دەيدۇ : «ئابدۇلمۇتەللىب ھەجەر ① دە ئۇخلاۋاتقاندا ، چۈشىدە ئۇنىڭغا بىر ئادەم كېلىپ ، ئۇنىڭغا زەمزەم

① ھەجەر ــ بەيتۇللانىڭ ئالدىدىكى سەينانى كۆرسىتىدۇ ــ ئەرەبچە ئەسلى ئىزاھ .

بۇلىقىنىڭ كۆزىنى ئېچىش ھەققىدە ئەمر قىلغان» ئىبنى ھىشامنىڭ بايان قىلىشچە، مەزكۇر چۈش ھەققىدىكى قىسسە تۇغرىسىدا تارىخشۇناس ئىبنى ئىسھاق مۇنداق دېگەن: «ئابدۇلمۇتەللىب زەمزەم بۇلىقىنىڭ كۆزىنى ئېچىشقا تۇتۇش قىلىش ئىشىدا، ئالدى بىلەن ئۇ ئەلى ئىبنى ئەبى تالىبنىڭ بۇ بۇلاق ھەققىدىكى سۆھبىتىنى ئاڭلىغان. بۇ چاغدا ئۇ بۇ بۇلاقنىڭ كۆزىنى ئېچىش تۇغرىسىدىكى ئەمرنى قوبۇل قىلغانىكەن. مەن بۇ گەپنى يەزىد ئىبنى ئەبى ھەبەب مىسردىن ئاڭلىغانىدىم. ئۇ مۇرشىد ئىبنى ئابدۇللاھ يەزنىدىن ئاڭلاپتىكەن. مۇرشىد بولسا، ئۇنى ئابدۇللاھ ئىبنى زەربر غافىقىدىن ئاڭلىغانىكەن ...»

ئابدۇلمۇتەللىب ئۆزىنىڭ كۆرگەن چۈشىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ: «مەن بەيتۇللانىڭ ئالدىدىكى سەپادا ئۇخلاۋاتاتتىم. چۈشۈمدە بىر ئادەم ئالدىمغا كەلدى.

— بېرىپ تەيىبە ①نى كولىغىن! — دېدى ئۇ ئادەم.

— تەيىبە دېگەن قەيەر؟ — دەپ سورىۋىدىم، ئۇ ئارقىغا بۇرۇلۇپلا كېتىپ قالدى.

ئەتىسى يەنە شۇ يەردە ئۇخلاۋاتسام، چۈشۈمدە ھېلىقى ئادەم يەنە كەلدى.

— بېرىپ بىررە ②نى كولىغىن! — دېدى ئۇ ئادەم.

— بىررە دېگەن قەيەردە؟ — دەپ سورىۋىدىم، ئۇ ئادەم

---

① تەيىبە — زەمزەم بۇلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى «ياخشى، مۇنەۋۋەر» دېگەن بولۇپ، زەمزەم بۇلىقىدىن ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇنەۋۋەر ئوغۇل - قىزلىرى پايدىلانغاچقا شۇنداق ئاتالغان.

② بىررە — زەمزەم بۇلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى «ئادىل ۋە پاك» بولۇپ، مەزكۇر بۇلاقنىڭ سۈيى ئادىل ۋە پاك ئادەملەرنىڭ تەمىناتى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەچكە شۇنداق ئاتالغان.

يەنىلا كەينىگە بۇرۇلۇپلا كېتىپ قالدى .

ئۇچىنچى كۈنى مەن يەنە ئاشۇ يەردە يېتىپ ئۇخلاپ قاپتىمەن ، چۈشۈمدە ھېلىقى ئادەم يەنە كەلدى .

— بېرىپ مەدنۇنە ① نى كولىغىن ! — دېدى ئۇ .

— مەدنۇنە دېگەن قەيەر ئۇ ؟ — سورىدىم مەن . ئۇ ئارقىسىغا بۇرۇلۇپلا كېتىپ قالدى .

تۆتىنچى كۈنى مەن يەنە شۇ يەردە ئۇخلاۋاتاتتىم ، چۈشۈمدە ھېلىقى ئادەم يەنە كەلدى .

— بېرىپ زەمزەم بۇلىقىنىڭ كۆزىنى ئاچقىن ! — دېدى ئۇ .

— زەمزەم بۇلىقى قەيەردە ؟ — سورىدىم مەن .

— تۇغمەس - پۇتمەس سۈيى بار ، ھەج قىلغۇچىلارغا مەككۇ يار ② ئۇ بۇلاق چۈمۈلە كەنتى بوينىغا چەمبىرەك ئاسقان (كەسكەدار) قاغا ئۇۋۇسىدىكى قان بىلەن ئوت - چۆپنىڭ ئارىسىدا .»

ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ چۈشىدە ، زەمزەم بۇلىقىنىڭ ئورنى چۈمۈلە كەنتى ، بوينىغا چەمبىرەك ئاسقان قاغا ئۇۋۇسىدىكى قان بىلەن ئوت - چۆپنىڭ ئارىسىدا ئىكەنلىكى ئايان بولدۇ . ئاتالمىش «قان بىلەن ئوت - چۆپ» نوغرىسىدا ، تارىخشۇناسلار ئىسق شەرھلەپ مۇنداق دەيدۇ : ئۇ زەمزەم بۇلىقى سۈيىنىڭ بىمارلار ئۈچۈن ئوزۇق ۋە شىپالىق دورا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . «بوينىغا چەمبىرەك ئاسقان قاغا» دېگىنى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ : «ھەبەشىستاندىن كەلگەن ئىككى كىچىك پۇتلۇق مەخلۇق

---

① مەدنۇنە — زەمزەم بۇلىقىنى كۆرسىتىدۇ . بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «بېخىل» بولۇپ ، يات دىندىكىلەر ئۇچۇن زەمزەم بۇلىقىنىڭ سۈيى بېخىلدۇر ، دېگەن مەنىدە شۇنداق ئاتالغان .

② بۇ جۈملىلەر ئەسلىي ئەسەردىمۇ قاپىيداش قىلىپ بېرىلگەن .

بەيتۇللاغا ئېيتىپ قويسۇن !» دېگەن گېپىنى كۆرستىدۇ . «چۇمۇلە كەنتى» نىگمۇ مۇنداق ئارقا كۆرۈنۈشى بار : زەمزەم بۇلىقى مەككىدىكى ھەج قىلغۇچىلارنىڭ سۇ تەمىناتىنى كاپالەتلەندۈرىدىغان بىر بۇلاق بولۇپ ، ئۇنىڭ تۆت ئەتراپىنى (ئاھالىلەر ئولتۇراقلىق) ئۆيلەر ئوراپ تۇرىدۇ . مەككىگە بۇغداي ، ئارپا قاتارلىق نەرسىلەر سىرتتىن يۆتكەپ كېلىنىدۇ . ئۇ يەرنىڭ ئۆزىدە يەر ئېكىگىلىمۇ ، زىرائەت تېرىغىلىمۇ بولمايدۇ . شۇڭا ئاشلىق تۆت ئەتراپتىن توشۇپ كېلىنىدۇ .

مانا بۇلار ئىبنى ھىشام بايان قىلغان ئەھۋال . ئىبنى ھىشام بىر نوپۇز ئىگىسى بولۇپ ، نۇرغۇنلىغان قەدىمكى ۋە ھازىرقى تارىخشۇناسلار ۋە يازغۇچىلار ئۇ بايان قىلغان مەزكۇر چۈش قىسسىسىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ . ۋەھالەنكى ، بۇ چۈش ھەققىدىكى قىسسە توغرىسىدا ئېغىز ئاچمىغان تارىخشۇناسلارمۇ يوق ئەمەس . ئالايلۇق ، مەسئۇدى ئۆزىنىڭ « ئالتۇن يايلاق » ناملىق كىتابىدا ، مەزكۇر چۈش قىسسىسىگە سەل قارىغان بولۇپ ، ئۇ : « كەسرا ① قەباز زامانىدا ، زەمزەم بۇلىقىنىڭ كۆزى ئېچىلىغان . ئەينى ۋاقىتتا ، ئۇ بۇلاق تىندۇرۇۋېتىلگەن بولۇپ ، كولاپ ئېچىلغاندا ئۇنىڭدىن گۆھەر ، ياقۇت ۋە باشقا زىننەت بۇيۇملىرى بىلەن زىننەتلەنگەن ئىككى دانە ئالتۇن بۆكەن ، يەتتە دانە قەلئە قىلىچى ، يەتتە قۇر كەڭ ھەم چوڭ ساۋۇت چىققان . قىلىچلارنى ئېرىتىپ بەيتۇللاغا بىر دەرۋازا قۇيغان . بىر ئالتۇن بۆكەننى بۇزۇپ بەيتۇللانىڭ دەرۋازىسىنى قاڭالتىرلاشقا ئىشلەتكەن .

---

① كەسرا ــ خۇددى بەزى مۇسۇلمان دۆلەتلەرنىڭ پادىشاھلىرى « سۇلتان » ئاتالغاندەك قەدىمكى پارس پادىشاھلىرى « كەسرا» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان ــ ت .

ئالتۇن بۆكەننىڭ يەنە بىرىنى بەيتۇللانىڭ ئىچىگە قويغان.» ① دە پلا قويغان، خالاس.

بۇيۇك ئەدىب، دوكتۇر تاها ھۈسەين «پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ھەققىدە پاراڭ» ناملىق كىتابىدا، ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ چۈشىنى ئاجايىپ پەيز تەسۋىرلەيدۇ. بۇ ئەدىب ھېلىقى غايىبانە دەۋەتكارنىڭ ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ چۈشىگە ئۇدا ئۇچ قېتىم كىرىپ، ئۇنىڭغا «تەييبەنى كولىغىن»، «بىررەنى كولىغىن»، «مەدنۇنەنى كولىغىن» دەپ دەۋەت قىلغىنى بىلەنلا بىر رومانىنى يېزىۋېتىدۇ. ئۇ مۇنداق يازىدۇ: ئابدۇلمۇتەللىب بۇ چۈشنى كۆرگەندىن كېيىن تەنھا ئولتۇرۇپ ئويغا چۆكىدىغان ۋە خاتىرجەمسىزلىنىدىغان، نېمە قىلارىنى بىلمەي قالىدىغان بولۇپ قالدى. ئاخىرىدا، ئۇبۇ ئىشنى كاھىن ②غا دېمەكچى بولدى. بىراق كاھىننىڭ ئۆزىنى بەك ئېھتىياتچان، ھېسسىياتچان ئىكەنسىز، دەپ ئېيتقانلىرىنى سىرتقا يېيىۋېتىشتىن قورقتى. ھەرب ئىبنى ئۆمەييە ئۇنى بېشىدىن ئىش ئۆتمىگەن گۆدەك بالا، دەپ مەسخىرە قىلدى. ئابدۇلمۇتەللىب، ھېلىقى دەۋەتكار ۋاپاتىدىن كېيىن ئۆز جەمەتىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۇنتۇلۇپ كەتكەنلىكتىن قەبرىسى يېتىمسىراپ قالغان، ئۆزىگە ئاتاپ نەزىر - چىراغ قىلىنمىغانلىقتىن روھى ئاجىزلاپ كەتكەن مەلۇم بىر قۇرەيشنىڭ روھى؛ ياكى بولمىسا، ئادەمگە چېپىلۋېلىپ، ئۆزىگە بويسۇنۇشقا مەجبۇرلايدىغان جىن؛ ياكى بولمىسا، قۇربانلىق تەلەپ قىلىۋاتقان، مەلۇم بىر ئىلاھنىڭ نەزىرىگە يولۇققان بىر ئىنسان بولسا كېرەك، دەپ ئويلىدى.

ئابدۇلمۇتەللىب ئۆزىنىڭ ئەندىشىسىنى ئامراق خوتۇنى سەمراغا ئېيتىپ، ئۇنىڭدىن چارە - تەدبىر سورىدى. سەمرا ئۇنىڭغا

---

① مەسئۇدى: «ئالتۇن يايلاق»، 2 - توم، 127 - بەت.

② كاھىن — رەم سالغۇچى، پال ئاچقۇچى، چۈش ئۆرىگۈچى — ت.

مۇنداق دېدى : «هودۇقما ، قورقما ، هەددىدىن زىيادە جەددىيلىشىپمۇ كەتمە . بۇ ئىشنى ھەل قىلىشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى بەدەۋىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئالدىمىزغا چاقىرىپ ، چۈشنى ئۇلارغا دەپ بېرەيلى . ئۇلار بۇنىڭغا پەرۋا قىلىپمۇ ، كۆڭۈل بۆلۈپمۇ كەتمەس . سەن بىر ئىلاھقا ئاتاپ نەزىر بەر ، كاھىننىڭ ئىجازىتىنى ئالمەن دەپمۇ ئولتۇرما . شۇنداق قىلساڭ نېمىشقا بولمايدىكەن ؟! قېنى ، ئورنۇڭدىن تۇر ! سەن ئۇلارغا ئەھۋالنىڭ ئەينىنى بايان قىلغىن . سەن قۇربانلىق قىلىپ نەزىر بەرسەڭ ئاتا - بوۋىلارنىڭ ھۇرمىتى ئۈچۈن قىلىسەن . ھالبۇكى ، كۆپچىلىك بۇنىڭ ئۈچۈن خۇشال بولىدۇ ، نامراتلار ، ئاچ - يالىڭاچلارمۇ رازى بولىدۇ . بۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل قۇرەيشلەرنى ھاياجانغا سالسەن ! »

شۇنىڭ بىلەن مەككىدە يېگۈلۈك ، ئىچكۈلۈك تەييار شۇنداق مەمۇرچىلىق ۋە قاينام - تاشقىنلىق بىر كۈن بولدىكى ، بۇنىڭغا ھەتتا بۈتلارمۇ خۇشال بولدى . ئابدۇلمۇتەللىب خۇشال - خۇرام يېتىپ ، كۆزى ئۇيقۇغا بارغاندا ، چۈشىدە ھېلىقى دەۋەتكار يەنە كەلدى .

« — بىرىپ زەمزەم بۇلقىنىڭ كۆزىنى ئاچقىن ! — دېدى ئۇ .

— زەمزەم بۇلقى قەيەردە ؟ — سورىدى ئابدۇلمۇتەللىب .

— پۈتمەس - تۈگىمەس سۈيى بار ، ھەج قىلغۇچىلارغا مەككۇ يار بولغان ئۇ بۇلاق بوينىغا چەمبىرەك ئاسقان قاغا ئۇۋۇسىدىكى قان بىلەن ئوت - چوپلەرنىڭ ئارىسىدا .

— ھە ، مەن ئەمدى ئۇقتۇم ، — دېدى ئابدۇلمۇتەللىب . »

§ 3 . زەمزەم بۇلقىنىڭ تېپىلىشى

چۈشى ئابدۇلمۇتەللىبكە زەمزەم بۇلقىنىڭ ئورنىنى

مۇئەييەنلەشتۇرۇپ بەرگەندىن كېيىن ئۇ بىرىپ شۇنداق كۆلىشىغىلا تەجدادى ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام ۋە ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام زامانىسىدىكى سۇلىرى ئۇزۇلمەي بۇلدۇقلاپ ئېتىلىپ چىقىپ ئۇردىدىغان زەمزەم بۇلقى قايتىدىن پەيدا بولدى. مانا بۇ مەككىنىڭ گۈللىنىشى جىددىي ئېھتىياجلىق بولغان، سۇ يېتىشمەسلىكىنىڭ دەردىنى يەتكۈچە تارتقان مەككىلىكلەر، خۇسۇسەن ھەج قىلغۇچىلارنىڭ تەمىناتى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان زەمزەم بۇلقىنىڭ ئۆزى ئىدى. ھېلىقى غايىبانە دەۋەتكار ئىمام قىلغان بۇلاق ئورنى ئەساق، نائىلە ئىسمىلىك ئىككى بۇتنىڭ ئوتتۇرىسى بولۇپ، ئابدۇلمۇتەللىبكە دەۋەتكارنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئىشلەشكە قالغانىدى.

ئىبنى ھىشامنىڭ بايان قىلىشچە، ئابدۇلمۇتەللىب زەمزەم بۇلقىنىڭ ئورنىنى ئىزدىگەن چېغىدا، ئوغلى ھارىس بىلەنلا بىرىپ، بۇ مۇشكۈل ئىشقا تۆتۈش قىلىدۇ. ئىبنى ھىشام بۇنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ: «ئۇ چاغدا، ئۇنىڭ شۇ بىرلا ئوغلى بار ئىدى» دەيدۇ.

بىراق، بىزنىڭقارىشىمىزچە، ئۇنىڭ ئوغلىنىلا ئېلىپ بېرىشى ھەرگىزمۇ بۇ ئىشقا ئىككىمزلا كۆپايە قىلمىز، دەپ قارىغانلىقىدىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. چۈنكى، ئۇنىڭ قىلماقچى بولۇۋاتقىنى ناھايىتى زور كۈچ ۋە تىرىشچانلىق ئارقىلىق تاش-توپىلارنى كولاپ چىقىرىدىغان غايەت مۇشكۈل ئەمگەك ئىدى. دۇرۇس، ئۇ چاغدا ئۇنىڭ بىرلا ئوغلى بار ئىدى. بىراق، پۈتكۈل مەككىنىڭ داھىيسى، قۇرەيشلەرنىڭ كاتتىبىشى بولغان ئابدۇلمۇتەللىب بىرنەچچە ئون، ھەتتا بىرنەچچە يۈز قۇرەيش ۋە مەككىلىكىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئۇلارنى ئەجدادى ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ بۇلقىنى ئىزدىتىشكە پۈتۈنلەي قادىر ئىدى.

خۇسۇسەن ، سۇ مەسىلىسى بارلىق كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك زور مەسىلە بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئەھۋالدا تېخىمۇ شۇنداق ئىدى .

ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ ئۇنداق قىلىشى ، ئۇ ، چۈشىدە زاھىر بولغان غايىبانە دەۋەتكارنى قاباھەتلىك چۈشتىكى كۆلەڭگە ، دەپ قارىغانلىقى ؛ ياكى بولمىسا ، بىرەر بەتقىلىق ئالۋاستى دەپ ئويلىغانلىقى ، ياكى بولمىسا ، باشقا بىرەر ياۋۇز جىننىڭ ئەرۋاھى ، دەپ چۈشەنگەنلىكىدىن بولۇشى ئېھتىمال . شۇڭلاشقا ئۇ ئالدام خالتىغا چۈشۈپ قېلىشتىن قورقۇپ ، زەمزەم بولىقىنى ئىزدەشكە ئوغلۇمنىلا ئېلىپ باراي ، ئالمادىس تاپالماي قالسام ، بۇ ئىشنى دادا - بالا ئىككىمىز ئېچىمىزدە بىلسەكلا بولدى ، بۇ ھالدا ، دۇشمەنلىرىمىزنىڭ بىلىپ قېلىپ بىزنى مەسخىرە قىلىشى ۋە تىللىشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ ، دەپ ئويلىغان .

ئابدۇلمۇتەللىب ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادى كولاپ قويغان ، مەككە جىددىي ئېھتىياجلىق بولۇۋاتقان قۇدۇقنى ئۆزىنىڭ تاپالايدىغانلىقىغا تولۇق ئىشەنچ قىلغانلىقىدىن شۇنداق قىلغان بولۇشىمۇ مۇمكىن . ئۇنىڭ ئويىچە ، زەمزەم بۇلىقىنى تېپىش پۈتكۈل مەككىلىكلەرنىڭ قەلبىدە غايەت زور تەسىر ۋە شادلىق قوزغايدىغان شەرەپلىك ئىش ئىدى ، شۇڭا ئۇ مۇنداق زور شەرەپنىڭ پەيزىنى ئوغلى بىلەن ئۆزىلا سۈرمەكچى بولغان .

ئابدۇلمۇتەللىب ئوغلى ھارىس بىلەن پالتا ، خورما دەرىخىنىڭ نوتا شېخىدا توقۇلغان زەمبىل ، سېۋەت ، كۆرەك قاتارلىق لازىمەتلىك قوراللارنى ئېلىپ ، ھېلىقى غايىبانە دەۋەتكار ئىما قىلغان جايغا كېلىدۇ . ئۇلار چۈمۈلە كەنتىنى تېپىپ قارىغۇدەك بولسا ، دېگەندەك ئىككى بۇتنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئۇۋا سالغان قاغا كۆرۈندۇ . بۇت بولسا ، ئىلگىرى قۇرەيشلەر نەزىر - چىراغ بېرىپ

تۇرىدىغان ئەسلى بىلەن نائىلە ئىدى .

بىراق ، كۇتۇلمىگەن ئىش يۈز بېرىدۇ . بەزى قۇرەيشلەر ئاتا - بالا ئىككىيلەنمىگە مۇقەددەس بۇتلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىنى كولاۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالىدۇ - دە ، بۇلارنىڭ بۇ يەرنى نېمىشقا كولايدىغانلىقىنى بىلەلمەي ، «بۇ ئىككىسى بىزنىڭ مۇقەددەس بۇتلىرىمىزنى ئۇرۇپ ، چېقىپ تاشلىماقچى بولسا كېرەك» دەپ ئويلاپ ، ئابدۇلمۇتەللىبكە قاراپ : « ئاللا بىلەن قەسەمكى ، سەنلەرنىڭ بىز قۇربانلىق قىلىپ ، نەزىر - جىراغ بېرىپ تۇرىدىغان بۇتلىرىمىزنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورا كولىشىڭغا يول قويمايمىز !» دەيدۇ . ئابدۇلمۇتەللىب دەرھال ئوغلى ھارىسقا : « سەن مېنى قوغداپ تۇر ، مەن كولاۋېرەي . ئاللا بىلەن قەسەمكى ، مەن ماڭا ئەمر قىلىنغان بۇ ئىشنى بىر باشقا ئىلىپ چىقماي قويمايمەن» دەيدۇ . ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ نىيىتىدىن يانماي ، ئۆز ئىشىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرگەن قۇرەيشلەر «دۇررىدە» كىلىپ ، ئۇنى كولاشتىن توسىدۇ .

ئىبنى ھىشام مۇنداق بايان قىلىدۇ : «ئابدۇلمۇتەللىب ئازراق كولىشى بىلەنلا بۇلدۇقلاپ سۇ چىقىپ ، بارغانسېرى ئۇلغىيىپ كېتىدۇ . بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن قۇرەيشلەر ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ گېپىنىڭ راستلىقىغا ئىشىنىپ ، ئۇنى مەيلىگە قويۇۋېتىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئابدۇلمۇتەللىب كولاشنى داۋاملاشتۇرىدۇ . توساتتىن ھېچكىمنىڭ خىيالىغا كىرىپمۇ باقمىغان بىر مەنزىرە ئۇلارنىڭ ئالدىدا پەيدا بولىدۇ . ئابدۇلمۇتەللىب بۇلاقنى كولاپ كېڭەيتىۋېتىپ ئىككى دانە ئالتۇن بۆكەن بىلەن بىباھا شەمشەر ۋە ساۋۇتلارنى تېپىۋالىدۇ . بۇ قىممەت باھا مەدەنىي بۇيۇملار ئەسلىدە ، مەداد ئىبنى ئەمرۇ جۇرھۇمنىڭ بولۇپ ، ئۆز ۋاقتىدا ئۇ يەمەنگە قېچىپ كېتىدىغان چاغدا ، بۇ نەرسىلەرنى ئىلىپ كېتىشكە

زادىلا ئامال قىلالمىغان . بۇ ئەگگۈشتەرلەرنى دۇشمەننىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن زەمزەم بۇلقىنىڭ ئىچىگە تاشلاپ ، ئۈستىدىن توپا بىلەن تىندۇرۇۋەتكەن . يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ، ئۇ يەرگە قۇم - توپىلار تاغدەك دۆۋىلىنىپ كەتكەن . بۇ ئەتىۋارلىق نەرسىلەر بولسا ، بارغانسېرى يەرنىڭ تېگىگە چۈشۈپ، كىشىلەرنىڭ كۆزى ۋە ئېڭىدىن خۇپىيانە قېلىۋەرگەن ، بىراق ، يوقىلىپمۇ كەتمىگەن .①

ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ بۇ ئەتىۋارلىق نەرسىلەرنى تېپىۋېلىشى جىددىلىگە سەۋەب بولىدۇ . ھېلىقى قۇرەيشلەر ئۇ تېپىۋالغان ئەتىۋارلىق نەرسىلەرنى تالىشىپ : ﴿ بىز بۇنى تەڭ بۆلۈشىمىز ﴾ دەپ تۇرۇۋالىدۇ . ئابدۇلمۇتەللىب : ﴿ ياق ، تەڭ بۆلۈشۈشكە بولمايدۇ . بىز بۇ ئەتىۋارلىق نەرسىلەرنىڭ كىمگە تېگىشلىك بولۇشىنى چەك تاشلاش يولى بىلەن بەلگىلەيلى ﴾ دەيدۇ .

— چەكنى قانداق تاشلايسەن ؟

— مەن بەيتۇللا ئۈچۈن ئىككى چەك ياسايمەن ، سىلەر ئۈچۈن ئىككى چەك ياسايمەن . ھەر كىم نېمىنىڭ چېكىنى ئالسا ، شۇ چەكتە چىقىدىغىنى ئالىدۇ . چەكتە چىقمىغانلارغا ھېچنېمە بېرىلمەيدۇ ، شۇ .

— ئادىل گەپ قىلدىڭ ، شۇنداق قىلايلى ، ئەمىسە !

ئابدۇلمۇتەللىب بەيتۇللا ئۈچۈن ئىككى سېرىق چەك ، ئۆزى ئۈچۈن ئىككى قارا چەك ، قۇرەيشلەر ئۈچۈن ئىككى ئاق چەك ياسايدۇ . ئارقىدىن ، تەييار بولغان چەكلەرنى مەخسۇس چەك تاشلاشنى باشقۇرىدىغان خالىس ئادەم (ساھىبى قىداھ) گە تۇتقۇزۇپ ، ئۇنى ھۆبەل ئاتلىق بۇتنىڭ ئالدىدا تاشلاتقۇزىدۇ . ھۆبەل ئەينى ۋاقىتتا ، بەيتۇللانىڭ ئىچىگە ئورنىتىلغان ئەڭ چوڭ

① ئىبنى ھىشام : «پەيغەمبەرلەرنىڭ تەرجىمھالى» ، 1 - توم ، 146 - بەت .

بۇت ئىدى . ئابدۇلمۇتەللىپ سۇكۇتتە تۇرۇپ ، ئىچىدە ئۇلۇغ ئاللاتائالاغا يېلىنىدۇ . خالىس چەك تاشلىغۇچى ئادەم چەكلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ ، ئۆرۈپ - چۆرۈپ بىر تاشلىغاندا ، ئىككى سېرىق چەك چىقىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئىككى دانە ئالتۇن بۆكەن بەيتۇللاغا تەئەللۇق بولىدۇ ، ئارقىدىن ، خالىس چەك تاشلىغۇچى چەكلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ يەنە بىر قېتىم تاشلىغاندا ، ئىككى دانە قارا چەك چىقىدۇ . شۇڭا شەمشەر قىلىچلار بىلەن ساۋۇتلار ئابدۇلمۇتەللىبكە تەئەللۇق بولىدۇ . قۇرەيشلەرگە چەك چىقمىغاچقا ، ھېچنېمىگە ئېرىشەلمەيدۇ . ئابدۇلمۇتەللىب شەمشەر قىلىچلاردىن بەيتۇللاغا بىر دەرۋازا قۇيدۇرىدۇ . ئىككى دانە ئالتۇن بۆكەننى دەرۋازىنى قاڭالتىرلاشقا ئىشلىتىدۇ .»①

ئىبنى ھىشام قۇرەيشلەرنىڭ زەمزەم بۇلىقىدىن تېپىلغان ئەتمۇارلىق نەرسىلەرگە تۇتقان پوزىتسىيىسى ھەققىدە يەنە مۇنداق ھېكايىنىمۇ بايان قىلىدۇ : «قۇرەيشلەر تېپىۋېلىنغان ئەتمۇارلىق نەرسىلەرنى ئابدۇلمۇتەللىب بىلەن تەڭ بۆلۈشمەكچى بولىدۇ . ئۇلار : ‹ ئى ، ئابدۇلمۇتەللىب ، بۇ بۇلاق ئاتىمىز ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامنىڭكى . بۇ تېپىلغان نەرسىلەردە بىزنىڭ ھەققىمىز بار . شۇڭا ، بىز بۇ ئەتمۇارلىق نەرسىلەردىن تەڭ بەھرىمەن بولايلى › دېگەندە ، ئابدۇلمۇتەللىب : ‹ مەن ياراتقۇچى ئەمەسمەن . بۇنى بىر نەرەپ قىلىشنى كۆز ئالدىڭلاردىلا سىلەر تەيىنلىگەن بىرەيلەنگە تاپشۇرۇپ بېرەي › دەيدۇ . قۇرەيشلەر : ‹ ياخشىسى ، بىر لىللا ئىش قىلىپ ، كۆپچىلىك تەڭ بۆلۈشەيلى ، بىز سېنى بىر چەتكە قايرىپ قويماقچى ئەمەسمىز ، سەن بىلەن مۇنازىرىلىشىۋاتىمىز ، خالاس › دەيدۇ . ئابدۇلمۇتەللىب : ‹ماقۇل ئەمىسە ، سىلەر

① بۇ مەزمۇن بىلەن ئالدىنقى مەزمۇندا بىر ئاز ئوخشىلاپ بار . ئەرەبچە ئەسلى تېكىستىمۇ شۇنداق ئىكەن ـ ت .

ئۆزۈڭلار ياقتۇرىدىغان ، سىلەر بىلەن بىزنىڭ ئوتتۇرىمىزدا شاپائەتچى بولالايدىغان ئادەمدىن بىرنى تېپىڭلار ، مەن ئۇ كىشىگە شىكايەت قىلاي ، ئۇ خالىس ھۆكۈم قىلىپ قويسۇن 〉 دەيدۇ . قۇرەيشىلەر : 〈 كاھىنە بەنى شەئد ھۇزەيم شاپائەتچى بولسۇن 〉 دېگەندە ، ئابدۇلمۇتەللىب ئۇلارنىڭ تەكلىپىگە قوشۇلىدۇ . ئۆز ۋاقتىدا بۇ كاھىنە شام شەھىرىنىڭ مەسرىق دېگەن يېرىدە ئولتۇراتتى .

ئابدۇلمۇتەللىب دادىسى ئابدۇمانافنىڭ بىر توپ ئەۋلادىغا ، قۇرەيشلەر بولسا ، ئۆز جەمەتىدىكىلەردىن تەشكىللەنگەن بىر توپقا باشچىلىق قىلىپ يولغا چىقىدۇ . ئۇلار ماكار - ماكار ھىجاز بىلەن شام ئوتتۇرىسىدىكى بىر قاقاس دالىغا يېتىپ كەلگەندە ، ئابدۇلمۇتەللىب باشچىلىق قىلغان توپنىڭ سۈيى تۈگەپ كېتىدۇ. ئۇلار قاتتىق ئۇسساپ كېتىپ ئۆزلىرى بىلەن ھەمسەپەر بولۇپ كېلىۋاتقان قۇرەيشلەردىن ئازراق سۇ بېرىشنى ئىلتىماس قىلىدۇ . بىراق ، ئۇلار بۇنى رەت قىلىپ : 〈 بىز ھازىر قاقاس دالىدا كېتىۋاتىمىز . شۇڭا سىلەرگە ئوخشاشلا سۇسىز قېلىشتىن ئەنسىرەيمىز 〉 دەيدۇ .

ئابدۇلمۇتەللىب ئۇلارنىڭ ئۆز نەپسىگىلا چوغ تارتىپ ، ئۆزلىرىنىڭ ھايات - ماماتىنىلا ئويلاۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ، ئۆز تۇپىدىكىلەرگە : 〈 سىلەر ئېيتىپ بېقىڭلارچۇ ، جامائەت ، بىز ئەمدى قانداق قىلىمىز؟ 〉 دەيدۇ . كۆپچىلىك ئۇنىڭغا جاۋابەن : 〈بىز سەن نېمە دېسەڭ شۇ بويىچە ئىش قىلىمىز . قېنى ئەمر قىلغىن ، سېنىڭ پىكرىڭچە ئىش قىلايلى 〉 دەيدۇ . ئابدۇلمۇتەللىب : 〈مېنىڭچە ، بىز تېخى كۈچىمىز بار چاغنى غەنىيمەت بىلىپ ، ھەر قايسىمىز ئۆزىمىز ئۈچۈن بىردىن ئورا كولىۋالايلى . مۇنداق بولغاندا كىم ئۆسسۇزلۇقتىن ئۆلۈپ كەتسە ،

ئۇنى ئۆزى كولىغان ئورەككە دەپنە قىلىپ قويايلى . شۇنداق بولغاندا ، ئەگە ئاخىرىدا پەقەت بىرلا ئادەمنىڭ ئۆلۈكى بۇ قاقاس دالىدا دەپنىسىز قالمىدۇ . بۇ ــ ھەممە ئادەمنىڭ ئۆلۈكى دەپنىسىز تاشلىنىپ قالغاندىن ياخشى ، ئەلۋەتتە 〉 دەيدۇ . بۇنى ئاڭلىغان كۆپچىلىك خۇددى مەسلىھەتلىشۋالغاندەكلا بىردەك : 〈خوپ ! سېنىڭ ئەمرىڭ بويىچە بواسۇن! 〉 دەپ ماقۇللۇق بىلدۈرىدۇ . ئارقىدىن ، ھەممەيلەن ئورنىدىن تۇرۇپ ، مۇڭاپىق جايىنى تېپىپ ، ئۆزلىرى ئۈچۈن ئورا كولايدۇ . ئورىلارنى كولاپ بولغاندىن كېيىن ، ئورىنىڭ يېنىدا ئۇسساپ ئۆلۈشنى كۈتۈپ ئولتۇرىدۇ . بىردەم ئۆتكەندىن كېيىن ، ئابدۇلمۇتەللىپ قوپۇپ ھەمراھلىرىغا : 〈ئەجەبا ، بىز مۇشۇنداق بىر قەدەممۇ ئالغا سىلجىماستىن ، قولىمىزنى قوۋۇشتۇرۇپ ئولتۇرۇپ ئۆلۈمنى كۈتەمدۇق ؟ بىز ئاجىزلىق قىلىپ تىز پۈكمەسلىكىمىز كېرەك . ئاللاتائالا بىرەر يەردىن بىزگە ئاز - تولا سۇ بېرىپ قالسا ئەجەب ئەمەس ! 〉دەيدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇلار يولنى داۋام قىلىش قارارىغا كېلىدۇ .

ئابدۇلمۇتەللىپ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى سەپەرنى داۋاملاشتۇرۇشقا جابدۇنىدۇ . ئۇلار بىلەن ھەمسەپەر بولۇپ كېلىۋاتقان قۇرەيشلەر ئۇلارنىڭ ئاقتۇتىنىڭ زادى قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلمەك بولۇپ ئۇلاردىن كۆزىنى ئۈزمەي قاراپ تۇرۇشىدۇ . ئابدۇلمۇتەللىپ تۆگىسىنىڭ يېنىغا بېرىپ ئۇنىڭغا مىنىدۇ . قامچىسىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، تۆگىنى «چۇ !» دەپ بىرنى ئۇرۇشى بىلەن تەڭ تۆگىنىڭ تاپىنى ئاستىدىن سۇپسۇزۇك بۇلاق سۈيى بۇلدۇقلاپ چىقىدۇ . بۇ ھالنى كۆرگەن ئابدۇلمۇتەللىپ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى تەڭلا : 〈ئاللاھۇئەكبەر ! ئاللاھۇئەكبەر ! 〉 دەپ تەنتەنە قىلىشىدۇ . ئابدۇلمۇتەللىپ تۆگىسىدىن سەكرەپ چۈشۈپ ، بۇلدۇقلاپ چىقۋاتقان سۇپسۇزۇك ۋە لەززەتلىك بۇلاق

سۆيىدىن بىر يۇتۇم ئىچىدۇ . ئارقىدىن ، ھەمراھلىرىمۇ كېلىپ سۇ ئىچىدۇ ۋە تۇلۇملىرىغا قاچىلايدۇ . ئاندىن ئۇلار قۇرەيشلەرنى چاقىرىپ : (چاپسان كېلىپ سۇ ئېلىۋېلىڭلار ! ئاللاتائالا بىرگە يېنەرلىك سۇ بەردى ، سلەرمۇ كېلىپ تىپىڭلار ۋە تۇلۇملىرىڭلارغا قاچىلىۋېلىڭلار!) دەيدۇ . قۇرەيشلەر كېلىپ ، بۇلدۇقلاپ سۇ چىقىۋاتقان بۇلاقنى كۆرىدۇ - دە ، ئۇنىڭدىن قېنىپ ئىچىشىدۇ . ئاندىن ئۇلار ئابدۇلمۇتەللىبكە قاراپ : (ئىلاھ بىلەن قەسەمكى ، ئى ئابدۇلمۇتەللىب ، ئىلاھىمىز بىزنى قاتىل قىلدى . ئۇلۇغ ئىلاھ ھەقىقەتەن قەسەمىيات قىلىمىزكى ، بىز ئەبەدىلئەبەد سەن بىلەن زەمزەم بۇلىقى توغرىسىدا دە - تالاش قىلمايمىز . بۇ پايانسىز جۇلدە ساڭا سۇ ئاتا قىلغان ئىلاھ ساڭا زەمزەم بۇلىقىنى ئاتا قىلغان ئىلاھنىڭ ئۆزىدۇر . سەن ئەمدى مەشەددىلا قايتىپ كېتىپ سەقايە (سۇ بىلەن تەمىنلىگۈچى) لىكىڭنى قىلساڭ) دەيدۇ . شۇنىڭ بىلەن ، ئابدۇلمۇتەللىب ھەمراھلىرى بىلەن بىللە مەككىگە قايتىپ كېتىدۇ . قۇرەيشلەر بولسا ، ئۇنىڭ بىلەن دەتالىشىش نىيىتىدىن يېنىپ ، ئابدۇلمۇتەللىب ۋە ئۇنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامغا تەئەللۇق ئىشلارغا ئىككىنچىلەپ تارىلىشۋالمايدىغان بولدۇ .»

4 . زەمزەم بۇلىقى تېپىلغاندىن كېيىن

شۇنداق قىلىپ ، زەمزەم بۇلىقىدىن ئۇزلۇكسىز ھالدا بۇلدۇقلاپ چىققان سۇ زىرائەتلەرنى سۇغاردى ، كائىناتنى ياشارتتى ، زېمىننى كۆركەم يېشىللىققا پۈركىدى . ئابدۇلمۇتەللىبمۇ ھەج قىلغۇچىلارغا كېتەرلىك سۇ ئۇستىدە زادىلا قايغۇرمايدىغان بولدى . شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇ ئىسمى پۈتكۈل ئەرەبلەرنىڭ ئېغىزىدىن چۈشمەيدىغان كاتتا زات بولۇپ قالدى .

شەمشەر ، ساۋۇت ۋە ئالتۇن بۆكەنلەرنىڭ ھەممىسى بەيتۇللانى بېزەپ تۇرىدىغان زىننەت بۇيۇمى بولدى . ۋەھالەنكى ، بۇ نەرسىلەرنىڭ كۆزنىڭ يېغىنى يېگۈدەك چاقناپ تۇرۇشى بەزى ئوغرىلارنىڭ يۈرىكىنى قاپىتەك قىلىپ كېچىسى بەيتۇللاغا چۈشۈشىگە سەۋەبچى بولدى . ئوغرىلار شەمشەر ، ساۋۇت شۇنىڭدەك ئالتۇندىن ياسالغان بۇيۇملارنىڭ ھەممىسىنى ئوغرىلاپ قاچتى . بىراق ، زەمزەم بۇلىقى ئۆزىنىڭ يېگانە ۋە بۇيۇك مەۋجۇتلۇقى بىلەن كىشىلەرنى ئۆزىنىڭ بەرىكەتلىك سۈيى بىلەن تەمىنلەيدىغان ئەبەدىيلىك ئەگگۈشتەر بولۇپ قېلىۋەردى .

مارجۇلىيۇس ئۆزىنىڭ «مۇھەممەدنىڭ تەرجىمھالى» ناملىق كىتابىدا ، ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ ھەج قىلغۇچىلار ئۈچۈن سۇ مەنبەسى تېپىپ بېرىش يولىدا ، خىلمۇخىل چاپا - مۇشەققەتلەرگە بوي بەرمەي كۈرەش قىلغانلىقىدىن تەئەججۈپلىنىدۇ . شۇنداقلا ، ئابدۇلمۇتەللىب ئۆزى تاپقان بۇلاق سۈيىنى ھەج قىلغۇچىلارغا سېتىپ ، شۇ ئارقىلىق كۆپ پۇل ھايان ئېلىپ ، بېيىپ تىنىپ كەتكەن بولسا كېرەك ، دەپ قارايدۇ . ھەدىسشۇناسلىقتا كامالەتكە يەتكەن يازغۇچى لۈتفى جۈمئە بۇ خىل قاراشقا كىشىنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە رەددىيە بېرىپ مۇنداق دەيدۇ : «تېنتقىسز گەپلەرگە بەس ، ئەمدى ! مارجۇلىيۇسنىڭ توۋلىغىنى غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ دەستەك مۇقامى . ئۇ يەرلەردە ، قىسمەن ئەھۋاللارنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، ئىززەت ، غۇرۇر دېگەن نەرسە بىر تىيىنغىمۇ ئەزرىمەيدۇ . شۇڭا ، ئۇ بىر ئادەمنىڭ مەردانىلىك بىلەن ئۆزىنىڭ پۇل - بايلىقىنى خەيرىيەت ئىشلىرى ئۈچۈن سەرپ قىلىشىنى تەسەۋۋۇرغا سىغدۇرالمايدۇ . چۈنكى ، كۆپلىگەن ياۋروپا دۆلەتلىرىدە ، ھەق تۆلىمىگەن ئادەمگە كىشىلەر تامان تۇگۈل بىر يۇتۇم سۇمۇ بەرمەيدۇ . مارجۇلىيۇس ئېقىمدىكىلەرنىڭ ئېڭىچە

بولغاندا ، پۇل - تۆلەمسز ھەتتا تاماقنىڭ تەمىنى تېتىپ كۆرۈشمۇ ھارام . ھالبۇكى ، ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ ئاللاتائالاغا بولغان يۈكسەك ئېھتىرام ۋە ئىخلاس يۈزىسىدىن سۇ توشۇپ كېلىپ ، ئۇنىڭغا خورما ۋە كىشمىش سېلىپ ، ھەج قىلغۇچىلارغا تەقدىم قىلىشى ، مەككە ئاھالىسى ئۈچۈن خالىس خىزمەتتە بولۇشى ئۇلارنىڭ تەسەۋۋۇرىغا سىغمىشى مۇمكىنمۇ ، ئاخىر ؟! بىراق ، شەرق مانا مۇشۇنداق ئالىيجاناب ، مانا مۇشۇنداق مەردانە . بۇ يەردە سۇ ھەرقايسى قەبىلىلەر ئۈچۈن ئورتاق بايلىقتۇر .» ①

ئىبنى ھىشام زەمزەم بۇلىقىنىڭ قايتا تېپىلىشىنىڭ ئاقىۋىتىنى ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ : « زەمزەم بۇلىقى ئۆز زامانىسىدا ھەج قىلغۇچىلارنى سۇ بىلەن تەمىنلەيدىغان مەنبە ئىدى . ئۇ ھەرەم مەسچىتىگە جايلاشقانلىقى ، شۇنداقلا ئۇنىڭ سۈيى باشقا قۇدۇقلارنىڭ سۈيىدىن ياخشى بولغانلىقى ، ئەڭ مۇھىمى ئۇ ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بىلەن ئوغلى ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ بۇلىقى بولغانلىقى ئۈچۈن ، ھەممە ئادەم ئۇنىڭدىن سۇ ئالاتتى . كېيىن ئۇ تىندۇرۇۋېتىلگەنىدى . ئۇنىڭ قايتا تېپىلىشى ئابدۇمانافى جەمەتىنىڭ شەرىپى ھېسابلىنىدۇ . ئابدۇمانافى جەمەتىنىڭ پۈتكۈل قۇرەيشلەر ئالدىدا پەخىرلىنىدىغان يېرى ئۇلارنىڭ سەقايە (سۇ بىلەن تەمىنلەش) ۋە رىفادە (يېمەكلىك بىلەن تەمىنلەش) ۋەزىپىلىرىگە ئىگە بولغانلىقىدا ، جۈملىدىن ئۇلارنىڭ باشقىلار ئۈچۈن يەنە بىر قاتار پايدىلىق خىزمەتلەرنى قىلغانلىقىدا ئىدى . زەمزەم بۇلىقى قايتا تېپىلغاندىن كېيىن ، ئۇلار يەنە بۇرۇنقىدەكلا بۇ بۇلاق ئارقىلىق كىشىلەرگە ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بەردى . ئابدۇمانافى جەمەتىدىكىلەر تېگىدىن ھالاۋەتنىمۇ ، جاپا - مۇشەققەتنىمۇ ئەل بىلەن تەڭ

① لۇتفى جۈمئە : «ئىسلام ئىنقلابى» ، 256 - بەت .

كۆرىدىغان بىر ئائىلە كىشىلىرى ئىدى» ①.

ئابدۇلمۇتەللىب زەمزەم بۇلقىنىڭ كۆزىنى قايتىدىن ئېچىش جەريانىدا، خەتەرلىك سەرگۈزەشتىلەرنىمۇ بېشىدىن كەچۈردى. ئۇ ئۆزىنىڭ شۇ كەچۈرمىشلىرىنى قايتا ئەسكە ئالغىنىدا يالغۇز ئوغلى ھارىسنىڭ كىچىككىنە بالا تۇرۇپمۇ شۇنداق مۇشەققەتلىك ئەمگەككە قاتناشقانلىقى، ھېلىقى قۇرەيشلەرنىڭ ئۇنىڭغا قىلغان قوپال مۇئامىلىسى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇنىڭ بىلەن بۇلاقنىڭ ئېچىدىن چىققان قىممەتلىك بايلىقلارنى تەڭ بۆلۈشمىز دېيىشكە جۇرئەت قىلغانلىقى كۆز ئالدىغا كەلدى - دە، ئۆزىنىڭ تەنھالىقىنى، پەرزەنتى ئاز بولغاچقا، شۇنداق سوغۇق مۇئامىلىگە دۇچار بولغانلىقىنى ھېس قىلىپ قەلبىدە كۆپ پەرزەنتلىك بولۇش ئىستىكى تۇغۇلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئۆمەر ئىبنى ئائىز مەخزۇمنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ، ئۇنىڭغا قىزى فاتىمەگە ئۆيلىنىش تىلىكىنى ئىزھار قىلدى. ئۇ فاتىمەگە ئۆيلەنگەندىن كېيىن، ئاللاتائالا ئۇنىڭ تەلىپىنى ئىجابەت قىلىپ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن پەرزەنت ئاتا قىلدى.

ئابدۇلمۇتەللىب ئائىلىسى ھارىس، زۇبەير، ھەجەل، دۇرار، مەقۇم، ئەبۇلەھەب، ئابباس، ھەمزە، ئەبۇتالىب، ئابدۇللا قاتارلىق ئوغۇللىرى بىلەن سوفىيە، ۋەبرە، ئاتىكە، ئۇممۇھەكىم، ئۇھەيھە ۋە ئەرۋا قاتارلىق قىزلىرى چوڭ بولغاندىن كېيىن روناق تېپىپ كەتتى. ئەسلىدە، ئابدۇلمۇتەللىب ئون ئوغۇللۇق بولۇشنى ئارزۇ قىلغان ۋە ئەگەر مۇشۇ ئارزۇيۇم ئەمەلگە ئاشسا، بەيتۇللادا ئۇلاردىن بىرنى قۇربانلىق قىلىپ ئاللاتائالاغا نەزىر بېرىمەن، دەپ ئەھدە قىلغانىدى.

---

① ئىبنى ھىشام: «پەيغەمبەرلەرنىڭ تەرجىمھالى»، 1 - توم، 150 - بەت.

سەككزىنچى باب

بەيتۇللا ۋە پىل ئۇرۇشى ①

§1. پارسلار، رۇملۇقلار ۋە ھەبەشستانلىقلارنىڭ ئارىسىدا قالغان ئەرەبلەر

ئابدۇلمۇتەللىب زامانىسىدا، مۇقەددەس قۇرئان كەرىمنىڭ بېتىدىن ئورۇن ئالغان بۇيۇك بىر ۋەقە يۈز بەرگەن بولۇپ، بۇ ۋەقە ھەممە ئادەمنىڭ ئاغزىدىن چۈشمەيدىغان تارىخىي پاراڭ بولدى. شۇ چاغدا، ھەبەشستانلىقلار ئەبرەھەنىڭ قوماندانلىقىدا ھىجازغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، مەككىنى ئىشغال قىلماقچى، بەيتۇللانى چېقىپ ۋەيران قىلىۋەتمەكچى بولدى. بۇ چەت ئەل قوشۇنىنىڭ تۇنجى قېتىم ھىجازغا تاجاۋۇز قىلىشقا ئۇرۇنۇشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۆز زامانىسىدا، پارسلار بىلەن رۇملۇقلار نۇرغۇن قېتىم شىمال تەرەپتىن ھىجازغا تاجاۋۇز قىلىشنى خىيال قىلىشقان بولسىمۇ، مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشقا كۆز يەتكۈزەلمىگەنلىكى ئۈچۈن بۇ پىلانلاردىن ۋاز كەچكەنىدى. بۇ نۆۋەت، ھەبەشستانلىقلار رۇملۇقلارنىڭ مەدىتى بىلەن جەنۇب تەرەپتىن

---

① پىل ئۇرۇشى ــ بۇ ئاتالغۇ ئەرەبچىدە « ھەر بولغىل » دېيىلىدۇ. خەنزۇچىغا بولسا، كونتېكستتىكى سۆز ئۇرامىغا قاراپ « پىل ئۇرۇشى » (役)، « پىللىق قوشۇن ئۇرۇشى » (象军之战)، « پىل يىلى ئۇرۇشى » (象年之战) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. ئۇ ئەرەبلەرنىڭ مىلادى 570 ـ يىلى (پىل يىلى) غايەت زور بىر پىل باشلامچى بولغان ھەبەشستان قوشۇنلىرى بىلەن قىلغان ئۇرۇشى، دېگەن مەنىنى ئاڭلىتىدۇ ــ ت.

ھىجازغا تاجاۋۇز قىلماقچى بولدى . بىراق ، ئۇلارنىڭ ئۇمىدى يوققا چىقتى ، يەنى بەيتۇللا ئاللاتائالانىڭ ھمايىسىدە قوغدىلىپ ، تاجاۋۇزچىلار قوغلىۋېتىلدى .

تارىخشۇناس سىدىيۇ ئۆز زامانىسىدىكى ھىجازنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ : « ھىجازنىڭ نۇرغۇن كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىشىدىكى سەۋەب شۇكى ، ئۇ يەردە بىرمۇنچە ئەرەب شەھەرلىرى بار ئىدى . ھىجاز رايۇنىدىكى قاتار - قاتار قۇم بارخانلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئاز بولمىغان مۇنبەت ئىدىرلار بولۇپ ، بۇلار خۇددى شاھمات تاختىسىدەك كۆركەم ۋە كىشىنى مەھلىيا قىلارلىق مەنزىرە ھاسىل قىلغان . ھەرقايسى قەبىلىلەر مانا شۇ يەرلەردە ئولتۇراقلاشقانىدى . بۇ ئىدىرلىقلارنىڭ چۆرىسى يېزا - كەنتلەر ۋە ئاسانلىقچە ئىشغال قىلغىلى بولمايدىغان قەلئەلەر بىلەن ئورالغان بولۇپ ، بۇلار شۇ ئىدىرلىقلارنى دۇشمەنلىنىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇداپىئە قىلىپ ئۇراتتى . ئىدىرلىقلارنىڭ يانباغرلىرى دائىلىق زىرائەتلەر ، مېۋىلىك دەرەخلەر ۋە ھايۋانلارغا لازىمەتلىك ئوت - چۆپلەر بىلەن تولغان بولۇپ ، ئۇ يەرلەردە يەنە نۇرغۇن بۇلاقلارمۇ بار ئىدى . » ①

تارىخشۇناس ۋاشىنگتون ئەرفەنڭ ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ تاجاۋۇزغا ئۇچراش ئەھۋالى توغرىسىدا مۇنداق دېگەن : « ئەرەبلەرنىڭ ئەخلاق پەزىلىتىنى تەتقىق قىلساق ، ئاندىن ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىدىكى تۇرغۇنلۇقنىڭ سىرىنى ، يەنى ئەرەبلەر ئەھۋالىنىڭ زادى نېمە ئۈچۈن زامانلارنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ كەتمەيدىغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى تېپىپ چىقالىشىمىز مۇمكىن . روشەنكى ، ئۇلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى بىلەن بىپايان قۇملۇقلاردىن ئىبارەت تەبىئىي مۇھىت ئۇلارنى چەت ئەللىنىڭ تاجاۋۇزى ۋە مۇداخىلىسىدىن ساقلىغان . يەنە بىر تەرەپتىن ،

① سىدىيۇ : « ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى » .

ئۇلارنىڭ ئۆز ئىچىدىكى تۈگىمەس ئىچكى نىزا - جاڭجاللار بىلەن دىنىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى مۇستەقىللىك تەلەپ - دەۋالىرىمۇ باشقىلارنىڭ تاجاۋۇزى ۋە مۇستەملىكىلىچىلىكىگە پۇرسەت بەرمىگەن . » ①

ئىران بىلەن رۇم ئىككى دۆلەتنىڭ ھىجازنى يۇتۇۋېتىش تەمەسىدە چىشلىرىنى بىلەپ كەلگىنىگە ئۇزاق زامانلار بولغان بولۇپ ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنى بىر كۈن بولمىسا ، بىر كۈنى تاكى ھىجاز رايونىغىچە كېڭەيتىشنى خىيال قىلاتتى . ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇن ، ئىران بىلەن رۇم ئۆز ئارا تەسىر كۈچ دائىرىسى تالاشقان . بىراق ، ھىجازغا باردىغان يولىنىڭ ئېغىز - پەس ، ئەگرى - توقاي بولۇشى ، ئۇرۇش ئېچىلغۇسى ئالدىنقى سەپ بىلەن ئارقا سەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇساپىنىڭ تولىمۇ ئۇزۇنلۇقى ، تەمىنات يەتكۈزۈپ بېرىش يولىنىڭ پۈتۈنلەي قۇملۇق ۋە چۆل - جەزىرىدە بولۇشى ، ئەڭ مۇھىمى پارسلار بىلەن رۇملۇقلارنىڭ ھېچقايسىسىدا ئەرەبلەرنىڭ بىرلەشمە ئارمىيىسىگە تاقابىل تۇرالغۇدەك قوشۇننىڭ بولماسلىقى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ رايون باشتىن - ئاياغ ئەرەبلەرنىڭ كونتروللۇقىدا بولۇپ چەت ئەللىنىڭ مۇداخىلىسىگە ئۇچرىمىغانىدى .

پارسلار بىلەن رۇملۇقلار ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي كۈچ دائىرىسىنى ھىجازغىچە كېڭەيتەلمەيدىغانلىقىغا كۆز يەتكۈزگەندىن كېيىن ، كېڭەيمىچىلىك تىنچلىنىڭ ئۇچىنى يەمەنگە بۇرىدى . ئۆز زامانىسىدىكى يەمەن ئەرەب ھىمىيەر دۆلىتى دەپ ئاتىلاتتى . رۇملۇقلار خرىستىئان دىنىنى تارقىتىشنى ۋاستە قىلىپ ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن يول ئاچماقچى بولدى . پارسلار رۇملۇقلارنىڭ ھەقىقىي مۇددىئاسىنى بىلىپ

① ۋاشىنگتون ئەر فەڭ : « مۇھەممەدنىڭ ھاياتى » ، 19 - بەت .

ھېلىپ ، رۇملۇقلارنىڭ ئاتالمىش دىن تارقىتىش سىياسىتىگە جەنىنىڭ باربچە قارشى تۇردى ۋە رۇملۇقلارنىڭ پارس قولتۇقىدا سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشىنى چەكلىدى .

ھەمىيەر دۆلىتى دەۋرىدە ، زۇنەۋۋاس ئىسىملىك بىر پادىشاھنىڭ ئەسلىدىكى دىنىنى ئۆزگەرتىپ يەھۇدىي دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى سەۋەبى بىلەن پۈتكۈل يەمەن دىيارىدا يەھۇدىي دىنى ئەۋج ھېلىپ كەتكەنىدى . يەھۇدىي دىنى كۈچىيۈپلىپلا خرىستىئان دىنىنىڭ مۇرىتلىرىغا زىيانكەشلىك قىلىشقا باشلىدى . نەجران دېگەن جايدا ، كىشىلەر خرىستىئان مۇخلىسلىرىدىن بولغان مۇھاجىرلارغا قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ ، ئۇلارغا : « ئەگەر خرىستىئان دىنىدىن چىقىپ ، يەھۇدىي دىنىغا كىرمەيدىغان بولساڭلار قىرىپ تاشلايمەن » دەپ تەھدىت سالدى . بۇ مۇھاجىرلار ئۆز ئەقىدە - ئېتىقادىدىن يېنىشتىن ئۆلۈمنى ئەۋزەل كۆرگەچكە ، ھەممىسى بىر خەندەكتە كۆيدۈرۈلدى . ئۇ زامانا ، ۋىزانتىيە ئىمپېراتۇرى ئۆزىنى خرىستىئان دىنىنىڭ ھامىيسى دەپ ھېسابلايتتى . شۇڭا ئۇ نەجران رايونىدا يۇز بەرگەن كەڭ كۆلەمدىكى خرىستىئان مۇخلىسلىرىنى قىرىپ تاشلاش ۋەقەسىنى ئاڭلاپ غەزەپكە كەلدى - دە ، دەرھال ھەبەشىستان نەجاشىسىغا مەكتۇب ئەۋەتىپ ، ئۇنى يەمەنگە قارىتا جازا يۈرۈشى قىلىپ ، زۇنەۋۋاسنىن ئىنتىقام ئېلىشقا بۇيرۇدى . نەجاشى ئىمپېراتۇرنىڭ مۇراجىئىتىگە ئاۋاز قوشۇپ ، ئەربات قوماندانلىقىدىكى يەتتە مىڭ كىشىلىك زور قوشۇننى يەمەنگە ئەۋەتتى .

ئۇ زامانلار ھەبەشىستان دۆلىتىنىڭ راسا گۈللەنگەن ۋاقتى بولۇپ ، دېگىز سودىسى ناھايىتى روناق تاپقانىدى . ئۇلارنىڭ ئىنتايىن كۈچلۈك بىر كېمىلىك قوشۇنى بار بولۇپ ، بۇ قوشۇن ئارقىلىق ئۇلار دېگىز قاتنىشىنى كونترول قىلىۋالغانىدى . شۇڭا

ئۇلارنىڭ كۆچ دائىرىسى قوشنا دۆلەتلەرگىچە كېڭەيگەنىدى . شۇ چاغدىكى ھەبەشىستان ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولۇپ ، خۇددى ۋىزانتىيە ئوتتۇرا دېڭىز رايونىدىكى خرىستىئان دىنىنىڭ بايراقدار بولغىنىغا ئوخشاش ، ھەبەشىستان قىزىل دېڭىز رايونىدىكى خرىستىئان دىنىنىڭ بايراقدارى ئىدى .

مىلادى 523 - يىلى ھەبەشىستان زۇنەۋۋاس بىلەن ھىمىيەرىلەرنى مەغلۇپ قىلدى . تەبەرى بۇ ھەقتە مۇنداق بايان بېرىدۇ : « زۇنەۋۋاس بىر پەشۋا بىلەن ئاتتىن قاڭقىپ چىقىپ ، يانىنىڭ دېڭىزغا چۈشۈپ كەتكەندىن كېيىن ، ئىككىنچىسىگە ئىز - دېرىكى بولمايدۇ . شۇنداق قىلىپ ،ئەڭ ئاخىرقى ھىمىيەر پادىشاھى جەنىدىن جۇدا بولىدۇ . يەمەنىنىڭ مۇستەقىللىكىمۇ شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئاخىرلىشىدۇ . »

ھەبەشىستانلىقلار زۇنەۋۋاسنى جازالاپ ئۇنىڭدىن نەجرانداا قىرغىن قىلىنغان خرىستىئانىيلارنىڭ قان قىساسىنى ئېلىش باھانىسى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ مۇستەملىكىلىكىنى غەربىنى يوشۇردى . ئەرەب زۇنەۋۋاسنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن ، يەمەنىنىڭ باش ۋالىيسى بولدى . كېيىن ، ئۇ ئولجا غەنىيمەتلىرى بىلەن سوۋغا - تارتۇقلارنى تەقسىم قىلىشتا باشقا بىر قىسىم كىشىلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ، تەقسىماتتا ئادالەتسىزلىك قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ گېنېرالىرى ئىسيان كۆتۈردى ۋە ئەبرەھە بىلەن بىرلىشىپ ئۇنى بىراقلا ئۇجۇقتۇرۇۋەتتى . شۇنىڭ بىلەن ئەبرەھە ئەرەبىستانىڭ ئورنىغا دەسسەپ ، ھەبەشىستانلىقلارنىڭ يەمەنگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى داۋاملاشتۇردى .

مىلادى 525 - يىلىدىن مىلادى 575 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ، ھەبەشىستان مۇستەملىكىچىلىرى غالىبلارچە قىياپەتتە يەمەننى بېسىپ ياتتى ۋە بۇ جەريانداا ، يەمەنىنىڭ ئىقتىسادىي

مەنبەلىرىنى ئۆز نەپسى ئۇچۇن ئىشلەتتى .

§ 2 . سەنئادىكى خرىستئان چېركاۋى ۋە مەككىدىكى بەيتۇللا

ئەبرەھە يەمەنىنىڭ سەنئا شەھرىنى ھەبەشستان يېڭى مۇستەملىكىسىنىڭ پايتەختى قىلىپ بېكىتىپ ، ئۇ يەرگە دۇنيا بويىچە ئەڭ ھەشەمەتلىك ، ئەڭ كۆركەم بىر چېركاۋ سالدۇردى . ئەرەبلەرنىڭ تارىخ كىتابلىرىدا : بۇ چېركاۋنىڭ ئىسمى « قەلىس» ، بۇ سۆز يۇنان تىلىدىكى « ئىكلىزيا » دېگەن سۆزنىڭ ئۆزگىرىشىدىن ياسالغان بولۇپ ، ئەسلى مەنىسى « كاتتا خرىستئان چېركاۋى » دېگەن بولىدۇ ، دەپ قەيت قىلىنىدۇ . ھەبەشستانلىقلار ئۆز ۋاقتىدا . بۇ كاتتا چېركاۋنى ئۆزلىرى يەمەندە بەرپا قىلغان خرىستئان دۆلتىنىڭ يادروسى قىلىشنى ، ئاندىن ئۆزلىرىنىڭ تەسىر كۈچىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا پۈتكۈل ئەرەب يېرىم ئارىلىغا كېڭەيتىشنى ، شۇ ئارقىلىق ھەبەشستان خرىستئان دۆلتىنىڭ دائىرىسىنى تاكى ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ غەربىگىچە كېڭەيتىپ كەلگەن شەرقىي رۇم ئىمپېرىيىسى (ۋىزانتىيە) بىلەن تۇتاشتۇرۇشنى خيال قىلىشتى .

سەنئا خرىستئان چېركاۋىنىڭ كۆرۈنۈشى ھەيۋەتلىك ، ياسىلىشى كۆركەم ۋە ھەشەمەتلىك ئىدى . دوكتۇر ھىتى ئۆزىنىڭ بۇ چېركاۋ توغرىسىدىكى قارىشىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ :« خرىستئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەبەشستانلىقلار ئەسلىدە يەمەننى بىر خرىستئان دۆلتىگە ئايلاندۇرۇپ ، ئۇنى شىمالدىكى ھەج - تاۋاپ مەركىزى - بۇتقا ئىشىنىدىغان كۆپ ئىلاھلىق دىنىدىكى مەككە بىلەن ئۆزەڭگە سوقاشتۇرالىغۇدەك بىر دۆلەت قىلىشنى پىلانلىغان . چۈنكى ، ھەج - تاۋاپ پائالىيىتى ھەج -

تاۋاپ بولىدىغان شەھەرنىڭ ئاھالىسىنى ، شۇ شەھەرگە بارغۇچە بولغان ئارىلىقتىكى يول ئۈستىگە ئولتۇراقلاشقان ئاھالىنى يېتەرلىك كىرىم ۋە ئوبدان دارامەتكە ئىگە قىلاتتى . شۇڭا ، ھەبەشستانلىقلار مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا جەنۇبقا كىشىنى جەلپ قىلارلىق بىر دىنىي چېركاۋ ياساپ قۇدرەتلىك ئىقتىسادىي رىقابەتچى كۈچ بولۇپ قالغانىدى .» دوكتور تاھا ھۈسەين بۇ ئەھۋالنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ : « ئەبرەھە غايەت زور چىقىم بەدىلىگە كىشىلەرنى سەنئا كاتتا چېركاۋىنى ئۆزلىرى ئۈچۈن بىر (بەيتۇللا) قىلدۇرماقچى بولدى . بىراق ، ئۆز ۋاقتىدىكى ئەرەبلەر كۆپ ئىلاھلىق دىنىنىڭ مۇرتلىرى بولۇپ ، جاھىللىق بىلەن بۇتقا چوقۇناتتى . دەرۋەقە ، ئۇلارمۇ ئەبرەھەنى بۇيۇك ئىش بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ، تەڭداشسىز ھوقۇققا ئىگە بىر ئادەم ، دەپ قارايتتى . شۇ ۋەجىدىن ئۇنىڭ شەپقىتىگە ئېرىشىشنى ئارزۇ قىلاتتى . ئەمما ، ئۇنىڭ دىنىغا قاتتىق ئۆچ ئىدى ، تېگىدىن خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىشنى زادىلا خالىمايتتى . كېيىنچە مەزكۇر كاتتا چېركاۋغا باردىغان كىشىلەرنىڭ سانى كۆپەيگەن بولسىمۇ ، يەنىلا ئاز سانلىقنى تەشكىل قىلاتتى .»

سەنئادىكى كاتتا چېركاۋ بىر ئېگىزلىك ئۈستىگە سېلىنغان ، ئۇنىڭ ئۈستىگە چېركاۋ بۇلۇتقا تاقاشقاندەك بولغاچقا ، « قەلىس » دەپ ئاتالغان . ئەبرەھە مۇشۇنداق بىر چېركاۋ ياستىمەن دەپ يەمەن خەلقىنىڭ غۇرۇرىغا تېگىپ ، ئۇلارنى مەسخىرىگە قويدى . سەۋەب ، كاتتا چېركاۋ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن سىزىقلىرى يالىلداپ كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان مەرمەر تاش ، نەقىشلىك ئۈيۇل تاش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى سۈلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ خوتۇنى بىلقىسنىڭ قەسرىدىن قومۇرۇپ كېلىنگەنىدى . بىلقىس قەسرى بىلەن كاتتا چېركاۋنىڭ ئارىلىقى

بىرنەچچە فەرسەخلا كېلەتتى . ئەبرەھە ھاشارچىلارغا تولىمۇ رەھىمسىز بولۇپ ، كىمكى ئىشقا كۈن چىقىشتىن بۇرۇن كەلمەي (كۈن چىقىپ بولغاندا كېلىپ) قالسا ، ئۇنىڭ قولىنى كېسىپ تاشلايتتى .

ئەبرەھە ھەبەشىستان نىجاشىسىغا مەكتۇپ يوللاپ ، ئەرەبلەرنى ھەج - تاۋاپ ئۇچۇن ئۆزىنىڭ كاتتا چېركاۋىغا كېلىدىغان قىلماقچى ، شۇ ئارقىلىق قۇرەيشلەرنىڭ سودا پائالىيىتىنى سەئىغا مەركەزلەشتۇرمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى ئىزھار قىلدى . ئۇ مەكتۇپقا : « مەن سەئىدا سىز ئۇچۇن شۇنداق بىر ئۆي ياساتتىمكى ، مۇنداق ئۆينى ئەرەبلەرمۇ ، پارسلارمۇ ئەزەلدىن ياسىيالمىغان ئەمەس . ئۆي پۈتكەن ھامان ، ئەرەب ھەج - تاۋاپچىلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ بەيتۇللاسىغا بارماي ، مۇشۇ ئۆيگە كېلىپ ھەج - تاۋاپ قىلىدىغان قىلىمەن .»

ئەبرەھەنىڭ پىلانى ئەرەبلەرنىڭ غەزىپىنى قوزغىدى . مالىك ئىبنى كىنانە جەمەتىدىن بولغان بىر ئادەم كۆكرەك كېرىپ چىقىپ يەمەنگە كەلدى - دە ، كاتتا چېركاۋغا كىرىپ ، ئۇنىڭ ئىچىگە قويۇلغان مۇقەددەس نەرسىلەر ۋە مەبۇتلارنىڭ ھەممىسىنى چىقىپ كۈكۈم - تالقان قىلىۋەتتى . بۇنى ئاڭلىغان ئەبرەھە غەزەپتىن يېرىلغۇدەك بولۇپ ، « بەيتۇللانى چىقىپ تۇزلىۋېتىپ ، ئەرەبلەرنى مېنىڭ كاتتا چېركاۋىمغا كېلىپ ھەج - تاۋاپ قىلدىغان قىلمىسام ھېساب ئەمەس . ئەرەبلەر بۇنىڭغا ياخشىلىقچە كۆنسە كۆندى ، كۆنمىسە قىلىچىنى ئۇلارنىڭ كانىيىغا تەڭلەپ تۇرۇپ بولسىمۇ ، دېگىنىمنى قىلدۇرىمەن » دەپ قەسەم ئىچتى . ئىبنى ھىشام ئەبرەھەنىڭ قەسىمىنىڭ ئەرەبلەرگە قانچىلىك تەسىر كۆرسەتكەنلىكىگە ھاھا بېرىپ مۇنداق دەيدۇ : « ئەرەبلەر ئۇنىڭ قەسىمىنى ئاڭلاپ ئىشىنىڭ يامانلاشقانلىقىنى ، ئەھۋالنىڭ

ئېغىرلاشقانلىقىنى پەملەيدۇ . ئۇنىڭ ئاللاتاتالانىڭ ئۆيى بەيتۇللانى چېقىپ تاشلايمەن دېگىنىنى ئاڭلاپ ، ئۇ ئەمدى راستىنلا كېلىپ ، ئەرمىلەر بىلەن يا ئۇيان ، يا بۇيان بولىدىغان ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش قىلىدىغان بولدى ، دەپ قارايدۇ . »

ئەبرەھەنىڭ پىلانى سىرتقا يېيىلىپ بىر كۈن ئۆتەر - ئۆتمەيلا ، تىھامە خەلقى ئەبرەھە پادىشاھ قىلىپ ئەۋەتكەن ئادەمنى ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ ، دېگەن خەۋەر تارقىلدى . بۇ خەۋەر ئەبرەھەنىڭ ئوغسىنى تېخىمۇ قاينىتىۋەتتى . شۇنىڭ بىلەن ئۇ جەڭگە ھازىرلىق قىلىپ ، مەككىگە يۈرۈش قىلىش ھەقىقىدە بۇيرۇق چۈشۈردى . نەجاشىغا يەنە بىر پارچە مەكتۇپ ئەۋەتىپ ، ئۆزىنىڭ جەڭگە تەييارلىق قىلۋاتقانلىقىنى نەجاشىغا خەۋەر قىلىپ ، ئۇنىڭدىن بىر ئاز ئەسكەر ۋە جەڭ پىلى ياردەم قىلىشنى تەلەپ قىلدى . نەجاشى ئۇنىڭ تەلىپىنى قانداقراق قىلىپ ، ئەبرەھە ئەسكەر سانى كۆپ ، قورال - يارىغلىرى مۇكەممەل بولغان زور بىر قوشۇن تەشكىللەشكە مۇۋاپىق بولدى .

ھەبەشىستانلىقلارنىڭ مەككىدىكى مۇقەددەس جاي بەيتۇللانى چېقىپ تاشلاشقا ئۇرۇنۇشى تۇنجى قېتىملىق ئىش ئەمەس ئىدى . بۇرۇنقى زاماندا ، بەزى پەمەنلىكلەرمۇ بەيتۇللادىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ، يا ئۇنى ئىگىلەپ ئۆزىنىڭ قىلۋالماقچى ، يا بولمىسا ، ئۇنى چېقىپ تاشلىماقچى بولغانىدى .

يەمەنلىكلەر ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا كۆچۈپ كېلىشكە باشلىغان چېغىدىلا ، ئۇلارنىڭ كۆزى مەككىگە چۈشكەن . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۇنى ئىگىلىۋالماقچى ، شۇ ئارقىلىق بەيتۇللانى ھەج - تاۋاپ قىلىش پائالىيەتلىرىنى كونترول قىلىپ ، ماددىي مەنپەئەت ئالماقچى

بولغان . براق ، بۇ نەيەتتىكى يەمەن تەبابدىلرى ①(پادىشاھلىرى) دە يىكىر ۋە قەدەم بىرلىكمۇ يوق ئىدى . شۇڭا ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى بەيتۇللانى چېقىپ تاشلىماقچى بولۇپ بارغاندا ، ھەرمەنىڭ ئەتراپىدا ئولتۇرۇشلۇق خۇزائە قەبىلىسىدىكىلەرنىڭ ياكى قۇرەيش قەبىلىسىدىكىلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ مەقسىتىگە يېتەلمىگەن . يەنە بەزىلىرى بولسا . بەيتۇللاغا قەدەممۇ قەدەم يېقىنلىشىپ بېرىپ ، ئۇنى ھېيلە بىلەن ئىشغال قىلىۋالماقچى بولغان .

لېھيان جەمەتىگە مەنسۇپ بولغان بىر توپ كىشى ھۇزەيلىدىن يەمەنلىكى بىر تۇببەئ (پادىشاھى) نىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ ، مەككىدە بىر ئۆي بار ، ئەرەبلەر ئۇنى بەك ئۇلۇغلايدۇ ، ئۇ يەرگە بېرىپ قۇربانلىق قىلىپ ، نەزىر بېرىدۇ . ئۇنىڭ مۇتىۋەللىسى قۇرەيش قەبىلىسى . شۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەزكۇر قەبىلە يۇكسەك شەرەپ ۋە تەرىپىلەشكە سازاۋەر بولۇپ كەلمەكتە ، دەيدۇ . ئۇلار يەنە تۇببەئكە بەيتۇللانى چېقىپ تاشلاپ ، يەمەندە شۇ تەقلىدتە باشقىدىن بىر ئۆي ياساش تەكلىپىنى بېرىپ ، شۇنداق قىلغاندا ، قۇرەيشلەر بەھرىمەن بولغانلىقى ھەممىسىدىن بەھرىمەن بولغىلى بولىدۇ ، دەيدۇ .

شۇنىڭ بىلەن بۇ تۇببەئ بەيتۇللانى چېقىپ تاشلاش قەستىدە مەككىگە قاراپ يولغا چىقىدۇ . بىراق ، ئۇ بەيتۇللانىڭ ئالدىغا بېرىش بىلەن تەڭلا ، ئاللاتائالانىڭ بۇ ئۆينىڭ ھەيۋىتى ۋە مۇقەددەسلىكىنىڭ تەسىرىدىن ، ئۇنى چېقىپ تاشلاش نىيىتىدىن دەرھال يانىدۇ . يەنى ئۇ بەيتۇللانى چېقىپ تاشلاشنىڭ ئورنىغا ، ئۇنىڭغا يۈيۈق يېپىپ قويىدۇ ، قۇربانلىق قىلىپ نەزىر بېرىدۇ .

---

① تەبابىئە ــ « تۇببەئ » نىڭ كۆپلۈك مەنىسى بولۇپ ، تۇببەئ قەدىمكى يەمەن پادىشاھلىرىنىڭ ئومۇمىي نامى ــ ت .

تارىخشۇناسلار بۇ خىل بۇرۇلۇشنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرگەندە مۇنداق دەيدۇ: « توساتتىن قارا بوران چىقىپ، قۇم - تاشلارنى ئۆچۈرتۈپ، يەمەنلىكلەرنىڭ ئىچىگە قورقۇنچ، سىپىگە قالايمىقانچىلىق سالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۇلار بەيتۇللانى چىقىپ تاشلاش نىيىتىدىن يانىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا، ئۆزلىرىنى تۇغرا يولغا باشلىغان ھىدا يەتكارنىڭ ھەققىدە قۇربانلىق قىلىپ نەزىر بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇببەئ مەغلۇبىيەتتىن سالپايغان ھالدا يەمەنگە قايتىپ كېتىدۇ. كېيىن ئۇ ئۆزىنى ئالداپ مۇشۇنداق مەغلۇبىيەتكە دۇچار قىلغان ھېلىقى ھۇزەيلىلەرنى جازالايدۇ.

§ 3. ئەبرەھەگە ئەگىشىپ مەككىگە يۈرۈش قىلىش

بىز يۇقىرىدا، تارىخشۇناسلارنىڭ ئەبرەھەنىڭ غەزەپتىن ئۆزىنى قويغىلى يەر تاپالماي قالغان ۋە ئەسەبىيلىكى تۇتقان ھالدا، بەيتۇللانى چىقىپ تاشلاشقا بەل باغلىغانلىقى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق. بىز تۆۋەندىكى كۆز قاراشقا قوشۇلىمىز: ئەبرەھە بەيتۇللانى چىقىپ تاشلاپ، ئەرەبلەرنى ئۆزىنىڭ سەنئادىكى كاتتا چېركاۋىغا ببرىپ ھەج - تاۋاپ قىلدۇرغان قىلماقچى ۋە شۇ ئارقىلىق قۇرەيشلەرنىڭ ھەر يىلى ھەج قىلغۇچىلارنىڭ كېلىشى شارابتى بىلەن ئېرىشىدىغان دارامىتىنى ئۆز چۆنتىكىگە توغرىلىماقچى بولغان. بىز بەزى تارىخشۇناسلارنىڭ ئەبرەھە بارلىق ئەرەبلەرنى خرىستىئانىيلاشتۇرماقچى بولغان، دەپ كۆرسەتكەنلىكىنىمۇ ئېتىبارغا ئالمىز. بەزىلەر ھەتتا، ئەبرەھە كاتتا چېركاۋىغا بۆسۈپ كىرگەن ۋە ئۇنىڭ ئىچىدىكى مۇقەددەس نەرسىلەرنى بۇزۇپ تاشلىغان، چېركاۋنىڭ تاملىرىغا چىرىگەن جەسەت ۋە پاسكىنا نەرسىلەرنى چاپلاپ قويغان ئەرەبلەرگە بىر قېتىم جازا يۈرۈشى قىلغانلىقىنىمۇ قەيت قىلىدۇ.

بـزنـگـچه ، بۇ خىل كۆز قاراشلارنىڭ هەممىسى توغرا . قارىشىمىزچه ، يۇقىرىقىلار ئەبرەھەنىڭ مەككىگە تاجاۋۇز قىلىش ۋە بـەيـتـۇللانـى چېقىپ تاشلىماقچى بولۇشىدىكى ئاساسىي مۇددىئا ۋە غـەرەزنـى چـۈشـەنـدۇرۇپ بـېرەلەيدۇ . تارىخشۇناسلار ئەبرەھەنىڭ هەربـىـي هەرىـكـىـتـىـنـى « پىل ئۇرۇشى » (هەر بۇلغىل) ياكى « پىللىق قوشۇن ئۇرۇشى » (هەمله تۇلفىل) دەپ ئاتايدۇ .

بـىـراق ، بـىـز بۇ يەردە ئەبرەھەنىڭ هەبەشىستان نىجاشىسى بىلەن بولغان خۇسۇسىي مۇناسىۋىتىگە دائىر بىر ئامىلىنىمۇ قوشۇپ بـايـان قـىـلـىـمـىـز : ئەبرەھەنىڭ زۇنەۋۋاسنى مەغلۇپ قىلغان نىجاشى ئارمـىـيـىـسـىـنـىـڭ قـومـانـدانـى ئەرىـاتنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ ، ھەمىيەر ئەرەبـلـىـرىـنىڭ قولىدىن يەمەننى تارتىۋېلىشى نىجاشىنىڭ غەزىپىنى قـوزغـايـدۇ . شـۇڭـا ، نـىـجـاشـى ئادەم ئەۋەتـىـپ « يـەمـەنـنى تـۈزلـىـۋېتىمەن . ئەبرەھەنىڭ كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىلىمەن » دەپ ئۇنى قورقۇتىدۇ .

ئەبـرەھە نـىـجاشىنىڭ ئۆز قەسىمىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشىدىن قـورقـۇپ ، دەرھال ئۇنـىـڭغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ ، نىجاشىنىڭ ئۆزىنى كـەچـۈرۈم قـىـلـىـشـىنى تىلەيدۇ ھەمدە ئۆزىنىڭ قىلمىشى ھەققىدە چـۈشەنچە بېرىپ مۇنداق دەيدۇ : « ئى ، پادىشاھ ، ئەرباتمۇ ، مەنمۇ ئوخشاشلا سـىـزنـىـڭ قۇلىڭىز ، گەرچە سىزنىڭ پەرمانلىرىڭىزنى بـەجـا كەلتۈرۈشتە ئىككىمىزنىڭ بەزى ئوخشىماسلىقلىرىمىز بولغان بـولـسـمـۇ ، تـېـگـى - تـەكـتـىدىن ئېيتقاندا ، سىزنىڭ ئەمرىڭىزگە سـۆزسـىـز ئـىـتـائـەت قـىـلـىـپ كەلدۇق . ۋەھالەنكى ، شەخسەن مەن سـىـزنـىـڭ پـەرمانلىرىڭىزنى ئەرباتقا قارىغاندا تېخىمۇ قەيسەرلىك ، تـېـخـىـمـۇ تـوغـرىلىق ۋە زېرەكلىك بىلەن ئىجرا قىلىپ كەلدىم . سـىـزنـىـڭ قـەسىمىڭىزنى ئاڭلىغىنىمدا ، ساداقەتچان قەلبىم بۇيۇك ھەيـۋىـتـىـڭـىـز ئالـدىـدا لاغـىـلـداپ تىترىدى . مانا مەن چېچىمنى

پۈتۈنلەي چۈشۈرگۈزۈپ ، ئۇنى بۇ دۆلەتنىڭ بىر خالتا توپىسى بىلەن قوشۇپ ھۆزۈرىڭىزغا يوللىدىم . سىز مەرھەمەت قىلىپ ، شۇ تويا بىلەن چېچمىنى مۇبارەك ئايىغىڭىزدا دەسسەپ تۇرۇپ ، ئۆز قەسىمىڭىزنى ئەملگە ئاشۇرغايسىز ! »

نىجاشى پاكىتقا ھۆرمەت قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتىنى بىلىپ ، ئۆزىگە سادىق بولۇش ، ئىككىنچىلەپ ھەبەشىستان قوشۇنىنىڭ بىرلىكىنى بۇزۇپ ، بۆلۈنۈشكە ئېلىپ بارىدىغان ھەرىكەتلەرنى قىلماسلىق شەرتى بىلەن ئەبرەھەنى كەچۈرۈم قىلىدۇ . ئارقىدىن ، نىجاشى ئەبرەھەگە : « سەن يەمەنىي مەمكەم ساقلاپ ، بۇيرۇقۇمنى كۈتۈپ تۇر ! » دەپ يارلىق ئەۋەتىدۇ .

كېيىن ، ئەبرەھە ھەبەشىستان ئارمىيىسىنى باشلاپ ، ئۇدۇل مەككىگە قاراپ يۈرۈش قىلىدۇ . ھەبەشىستانلىقلارنىڭ ئادىتى بويىچە ، ئەبرەھە « مەھمۇد » ئىسىملىك زور بىر ئۇرۇش پىلىغا مىنىپ ، قوشۇننىڭ ئالدىدا ماڭىدۇ ، ئۇنىڭ كەينىدىن بەنە بىر قانچە جەڭ پىلى ماڭىدۇ . ئەبرەھە ئۇچۇن ئېيتقاندا ، مەككىگە بارىدىغان يول تۆيتۇز ۋە توسالغۇسىز ئەمەس بولۇپ ، يولبويى ئۇ ئۇرغۇنلىغان توسالغۇ ۋە قىينىچىلىقلارغا ئۇچرايدۇ . ئالدى بىلەن ، زۇنەفەر ئىسىملىك بىر يەمەنلىك ئاقسۆڭەكنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرايدۇ . زۇنەفەر ئۆز جەمەتىدىكىلەرنى ، جۈملىدىن ئۇنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشىدىغان باشقا ئەرەبلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ ، ئەبرەھەنىڭ بەيتۇللانى چېقىپ تاشلىشىغا قارشى تۇرىدۇ . نەتىجىدە ، ئوتتۇرىدا قاتتىق جەڭ بولىدۇ . زۇنەفەر ئەسلىدە قۇرەيشلەر قەبىلىسىنىڭ ئىتتىپاقدىشى ئىدى . بىراق ، ئەبرەھە ئەسكەر سانى جەھەتتە كۆپ ، قورال جەھەتتە سەرخىل بولغان قوشۇن ۋە ئۇرۇش پىللىرىغا ئىگە بولغاچقا ، زۇنەفەر ئۇزاق بەرداشلىق بېرەلمەيلا مەغلۇپ بولىدۇ ، ئۆزىمۇ ئەسىرگە چۈشۈپ

قالدۇ . ئەبرەھە ئۇنى ئۆلتۇرۇۋەتمەكچى بولغاندا ، ئۇ ئەبرەھەدىن رەھىم قىلىشنى تىلەپ : « ئى ، پادىشاھ ، مېنى ئۆلتۈرمەڭ . مېنى ئۆلتۈرۈۋەتكىنىڭىزدىن يېنىڭىزدا ئېلىپ قالغىنىڭىز پايدىلىقراق » دەيدۇ . شۇنىڭ بىلەن ، ئەبرەھە ئۆلۈم جازاسىنى بىكار قىلىپ ، ئۇنى كىشەنلەپ ھەپسىگە ئالىدۇ .

ئەبرەھە باشچىلىقىدىكى مەككىگە يۈرۈش قىلغان قوشۇن يەمەنلىكلەر تېھامە رايونىدىن ئۆتكەندە ، شۇ بەردىكى خەشئەم قەبىلىسى قوماندان نەۋفەل ئىبنى ھەبىب خەشئەمنىڭ باشچىلىقىدا باتۇرلۇق بىلەن قارشى چىقىپ ، قەيسەرلىك بىلەن توسۇپ زەربە بېرىدۇ . نەۋفەل ئىبنى ھەبىبنىڭ قوشۇنى خەشئەم قەبىلىسىگە مەنسۇپ ھەرقايسى جەمەتلەردىن تەشكىللەنگەن بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مەشھۇرلىرى شەھران بىلەن ناھىس ئىككى جەمەت ئىدى . بۇ ئىككى جەمەتنىڭ ئادەملىرى بەكمۇ پالۋان ئىدى . ۋەھالەنكى ، ئۇلار يەنىلا سان جەھەتتە ئاز بولغاچقا لەشكەر سانى كۆپ بولغان دۈشمەنگە تەڭ كېلەلمەي مەغلۇپ بولىدۇ . نەۋفەل ئەسىرگە چۈشىدۇ . ئەبرەھە ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالماقچى بولغاندا ئۇ ئەبرەھەنىڭ رەھىم قىلىپ كەچۈرۈشىنى تىلەپ : « ئى ، پادىشاھ . مېنى ئۆلتۈرمەڭ ، مەن سىزنىڭ ئەربىلەر زېمىنىدىكى يولباشلىغۇچىڭىز بولاي . خەشئەم قەبىلىسىگە قاراشلىق شەھران بىلەن ناھىس ئىككى ئەزىمەت جەمەتنى سىزگە ئىككى قوللاپ تەقدىم قىلاي . مەن ئۇلارنىڭ سىز سىزىپ بەرگەن سىزىقتىن چىقماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىمەن .» دەيدۇ . ئەبرەھە ئۇنى كەچۈرۈم قىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ، نەۋفەل يولباشلىغۇچى بولۇپ ، ھەبەشىستانلىقلارنى مەككىگە ئېلىپ بارىدىغان داغدام يولغا ئېلىپ چىقىدۇ .

ھەبەشىستان ئارمىيىسى ھىجاز رايونى بويىچە ئەڭ گۈزەل ،

ئەڭ باي ۋە ئاۋات بولغان تائىق شەھىرىگە يېتىپ كەلگەندە ، مەسئۇد ئىبنى مۇئتەب باشچىلىقىدىكى سۇقەيق قەبىلىسى شەھەردىن چىقىپ تەسىلىم بولۇپ ، ئەبرەھەگە سادىق بولىدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ . ئۇلار ئەبرەھەنىڭ شەپقىتىگە ئېرىشىش ئۈچۈن ، خۇشامەتگۈيلۇق قىلىپ : « ئى ، پادىشاھ ، بىز سىزنىڭ قوللىرىڭىز . سىز بىلەن بىزنىڭ ئوتتۇرىمىزدا ھېچقانداق ئىختىلاپ يوق . بىزدىكى ئۆي (لات ① بۇتىنىڭ ئۆيىنى دېمەكچى) سىز چېقىپ تاشلىماقچى بولغان ئۆي ئەمەس ، ئۇ ئۆي مەككىدە . بىز سىزگە يول باشلىغۇچى چىقىرىپ بېرەيلى ، ئۇ سىزلەرنى باشلاپ بارسۇن . » دەيدۇ .

مەسئۇد بەرگەن يول باشلىغۇچىنىڭ ئىسمى ئەبۇرەغال ئىدى . ئۇ ھەبەشىستان قوشۇنىنى باشلاپ مەككە شەھىرىنىڭ يېنىدىكى مەغمەس دېگەن يەرگە كەلگەندە ئۆلۈپ كېتىدۇ . ئەرەبلەر ئەبۇرەغالغا قاتتىق ئۆچ بولغانلىقتىن ، ئۇنىڭ قەبرىسىگە ھەمىشە تاش ئېتىپ تۇرىدۇ .

ئۆز زامانىسىدا ، سۇقەيق قەبىلىسىنىڭ تائىپىتىكى ئورنى قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ مەككىدىكى ئورنى بىلەن ئوخشاش بولۇپ ، بۇ ئىككى قەبىلە بىر - بىرىگە ھەسەتخورلۇق قىلىشاتتى . ئۆزئارا جاڭجاللىشاتتى . سۇقەيق قەبىلىسى سودا - تىجارەت جەھەتتە قۇرەيش قەبىلىسى بىلەن بەسلىشىشكە ئۇرۇناتتى . سۇقەيلەرنىڭ سودا كارۋانلىرى ھەمىشە ئىراق بىلەن يەمەن ئارىسىدا قاتنايتتى . قۇرەيشلەرنىڭ سودا كارۋانلىرى بولسا ، شام بىلەن يەمەن ئوتتۇرىسىدا قاتنايتتى . سۇقەيلەر تائىپتا لات بۇتى ئۇچۈن مەخسۇس بىر ئۆي ياسىغان بولۇپ ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ مۇقەددەس ئۆيى ھېسابلاپ ، ئۇ ئارقىلىق قۇرەيشلەرنىڭ باشقۇرۇشىدىكى

---

① لات ــ قەدىمكى بۇتپەرەس ئەرەبلەرنىڭ بىر بۇتىنىڭ ئىسمى .

بەيتۇللا بىلەن ئۇزەكگە سوقۇشتۇراتتى . شۇكىلاشقا ، سۇقەيفلەرنىڭ ئەبرەھەنىڭ مۇڭەپپەقىيەتلىك ھالدا ، بەيتۇللانى چېقىپ تاشلاپ ، قۇرەيشلەر شان - شەرىپىنى دەپسەندە قىلىشنى تىلىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى . چۈنكى ، ئەبرەھە شۇنداق قىلمۇپتەلىگەن تەقدىردە ، سۇقەيفلەر ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ ئارىسىدا قۇرەيشلەرنىڭ ئورنىنى بېسىپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى .

§ 4 . پىللىق قوشۇننىڭ مەغلۇپ بولۇشى

ئەبرەھە ھەبەشىستان قوشۇننىنى باشلاپ مەككىگە قاراپ ئاتلاندى . ئۇ مىنگەن «مەھمۇدە» ئاتلىق زور جەڭ پىلى قوشۇننىڭ ئەڭ ئالدىدا ماڭدى ، ئۇنىڭ كەينىدىن بىرقانچە ئۇرۇش پىلى ماڭدى . بۇ ھەبەشىستانلىقلارنىڭ ھەربىي يۇرۇشتىكى ئادىتى ئىدى . ئەبرەھە ئۆز قوشۇنىنى مەغمەس دېگەن جايغا ئورۇنلاشتۇردى . بۇ جاي بىلەن مەككىنىڭ ئارىلىقى پەقەت 3 / 2 فەرسەخ كېلەتتى . ئەبرەھەنىڭ قوتراتقۇلۇقى بىلەن ئۇنىڭ لەشكەرلىرى قۇرەيشلەر مال - مۈلكىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى . بۇلانغان ماللار ئىچىدە قۇرەيشلەرنىڭ ئاقساقلى ئابدۇلمۇتەللىب ئىبنى ھىشامنىڭ ئىككى يۈز تۆگىسىمۇ بار ئىدى . قۇرەيش ، كىنانە ۋە ھۇزەيل شۇنىڭدەك ئەينى ۋاقىتتا ھەرەم رايونىدا تۇرۇشلۇق باشقا ھەرقايسى قەبىلە خەلقلىرى تاقەت قىلىپ تۇرىۋېرىشكە بولمايدىغان ئەھۋال ئاستىدا ، ھەبەشىستان قوشۇنى بىلەن جاننى تىكىپ قويۇپ ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىشقا بەل باغلىدى .

ئەبرەھە بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، ئۆزىنىڭ ھەناتە ھەيرى ئىسىملىك بىر ئادىمىنى ئەلچى قىلىپ مەككىگە كىرگۈزدى ، ئۇ ئەلچىسىگە مۇنداق دەپ تاپىلىدى : «سەن كىرىپ ئۇلارنىڭ كاتتىباشىنى تاپقاندىن كېيىن ، ئۇنىڭغا : ‹ بىزنىڭ پادىشاھىمىز

مەن سىلەر بىلەن جەڭ قىلغىلى كەلمىدىم ، پەقەت بەيتۇللانى چېقىپ تاشلىماقچىمەن ، خالاس . ناۋادا سىلەر مېنىڭ بۇ ئىشىمنى جەڭسىز توسىساڭلار ، مەنمۇ زورلاپ جەڭ قىلىپ سىلەرنىڭ قېنىنىڭلارنى تۆكمەيمەن . ئەگەر سىلەر لەشكەر تارتىپ قوراللىق توقۇنۇش قىلمىز دېسەڭلار ، مېنىڭمۇ باشقا ئىلاجىم يوق 〉 دەيدۇ ، دېگىن .»

ھەناتە بۇ گەپلەرنى ئابدۇلمۇتەللىبكە يەتكۈزدى . ئۇ (ئابدۇلمۇتەللىب) : «ئاللا بىلەن قەسەمكى ، بىز ئۇرۇش قىلىشنى خالىمايمىز ، بىزنىڭ ئۇرۇشقۇدەك قۇدرىتىمىزمۇ يوق . بەيتۇللا ئىبراھىم خەلىلۇللا سالغان ئۆي بولۇپ ، ئاللاتائالانىڭ ئۆزىگە خاستۇر .» دەپ جاۋاب بەردى . ھەناتە ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ ئۆزى بىلەن بىللە ئەبرەھەنىڭ قېشىغا بېرىشنى تەلەپ قىلدى .

ئابدۇلمۇتەللىب بىرنەچچە ئوغلىنى باشلاپ ، ھەناتە بىلەن بىللە ئەبرەھەنىڭ قارارگاھىغا باردى . ئەرەبچە بىلەن ھەبەشچىگە كامىل بىر ئادەم تەرجىمانلىق قىلدى . تەرجىمان ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ نېمە تەلىپى بارلىقىنى سوردى . ئابدۇلمۇتەللىب : «مەن پادىشاھتىن تۆتۈپ كېتىلگەن ئىككى يۈز تۆگەمنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىمەن » دېدى . ئەبرەھە ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ بۇ گېپىنى ئاڭلاپ ھەيران بولىدۇ - دە ، تەرجىمانغا قاراپ ئېيتىدۇ : «ئۇنىڭغا دېگىن : مەن سېنى كۆرگىنىمدە ھەۋەس قىلغانىدىم . ۋەھالەنكى ، بۇ گېپىڭنى ئاڭلاپ سەندىن يىرگىنىۋاتىمەن . مەن بەيتۇللانى چېقىپ تاشلاشقا كەلگەن ئادەممەن . بەيتۇللا سىلەرنىڭ ئاتا - بوۋاڭلاردىن تارتىپ ئېتىقاد قىلىپ كېلىۋاتقان دىنىڭلارنىڭ نامايەندىسى . ھالبۇكى ، سەن بەيتۇللا ھەققىدە ئېغىز ئاچماستىن ، ھە دېگەندىلا ئۆزۈڭنىڭ ئىككى يۈز تۆگەڭنىڭ گېپىنى قىلغىنىڭ نېمىسى ؟» .

ئابدۇلمۇتەللىب ئۇنىڭغا جاۋابەن مۇنداق دېدى : «ئۇ تۆگىلەرنىڭ خوجايىنى مەن . بەيتۇللانىڭ خوجايىنى باشقا ، ئۇ سېنى چەكلەيدۇ .»

ئابدۇلمۇتەللىب تېھامە رايونىدىن كېلىدىغان دارامەتنىڭ ئۇچىتىن بىر قىسمىنى ئەبرەھەگە بېرىش شەرتى بىلەن ئۇنى مەككە رايونىدىن چېكىنىپ چىقىپ كېتىشكە ، بەيتۇللانى چاقماسلىققا دەۋەت قىلدى . ئەبرەھە ئۆزىنىڭ بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈش بۇرچىنى ئادا قىلماي كەتمەيدىغانلىقىنى بىلدۈردى . شۇنىڭ بىلەن ، ئابدۇلمۇتەللىب ئاچچىقلانغان ھالدا قايتىپ كەتتى ۋە غەزەپ بىلەن مۇنۇ نەزمىنى ئوقۇدى :

مەككىلىكلەر ، ئى ، مەككە خەلقى ، قۇلاق سېلىڭلار ،
پىلغا مىنگەن پادىشاھ بېسىپ كەلدى ، بىلىڭلار ،
قوراللانغان جەڭ پىلى چىش - تىرناققىچە مەھكەم .

نىجاشىنىڭ قوشۇنى ئارقىسىدا شىر بىلەن ،
ھەر بىر لەشكەر بېشىدا يالتىرار تۆمۈر قالپاق ،
بولۇر ئۇرۇش گويا كى كۆيۈۋاتقان ئوت شۇدەم .

پادىشاھنىڭ غەربىي بەيتۇللانى چېقىشتۇر ،
ئۆزۈڭ قادىر ، ئىلاھە ، چەكلە ئۇنى قوغلا - سۈر ،
تۇببەڭ كۆرگەن ئاقىۋەت مەنسۇپ بولغاي ئاڭا ھەم !

ئابدۇلمۇتەللىب قۇرەيشلەرگە بارلىق تاغ چوققىلىرىنى ئىگىلەپ ، مەككە ۋادىسىنى قوغداش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى . ئەبرەھەدىن قايتۇرۇۋالغان تۆگىلەرنىڭ ھەممىسىنى بەيتۇللاغا تەقدىم قىلدى . ئۇ بەيتۇللانىڭ ئالدىدا تۇرۇپ مۇنداق دېدى :

ئۆزۈڭدىنلا تىلەيمەن ، رەببىم ، بار بىر تىلىكىم ،
بۇ تىلەككە پەقەتلا سېنىڭ يېتەر قۇدرىتىڭ .
ساقلىغىن ئۆزۈنى ، توسقىن ئۇ تاجاۋۇزچىلارنى ،
بەيتۇللانىڭ دۈشمىنى بەرھەق سېنىڭ دۈشمىنىڭ .
ئاڭا ئامان قىلمىقىڭ ئۆز ئۆيۈڭنى دۇرۇستۇر ،
يوق بۇزغۇنچى دۈشمەنگە سەۋر - تاقەت قىلمىقىڭ !

ئەبرەھە بىلەن ئابدۇلمۇتەللىب ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەتنى ئاڭلىغان ئىدۇق . ئەمدى ، پەقەت قىلىچ ئارقىلىق ھۆكۈم چىقارماقتىن باشقا يول قالمىدى . ئەبرەھە مەككىگە بېسىپ كىرىپ ، بەيتۇللانى چېقىپ تاشلاشقا تەييارلاندى . ھەبەشىستان قوشۇنى ھەربىي ھەربىكەتنى باشلاي .

شۇئان ئۇلار پاجىئەگە يولۇقتى . ھېلىقى زور ئۇرۇش پىلى «مەھمۇد» ئورنىدىن قوپماي يېتىۋالدى . پىل يېتىلگۈچى قۇل ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ قويۇشقا دەۋەت قىلسا ، ئۇ ئورنىدىن قوپتى ، بىراق ئۇنى مەككە تەرەپكە ھەيدىگەن ھامان چۆكۈۋالدى . پىل يېتىلگۈچى قۇل ئۇنى قامچىلاپ ، ئۇرۇپ ، سۆرەپ باقسىمۇ ئۇ قوپماي يېتىۋالدى . ۋەھالەنكى ، ئۇنىڭ بېشىنى شام ، يەمەن ياكى شەرق تەرەپكە بۇراپ قويسا ، ئۇ ئالدىراپ - تېنەپ ئورنىدىن تۇرۇپلا ، يۈگۈرۈپ ماڭدى . ئۇنىڭ ئالدىنى مەككە تەرەپكە قىلىپ قويغان ھامان ، ئۇ بىر قەدەممۇ ماڭغىلى ئۇنىمىدى .

قەدىمكى تارىخشۇناسلار شۇ ئىشلارنى بايان قىلىپ مۇنداق يازىدۇ : «ئاللاتائالا دېگىز قارلىغىچى ۋە بەلەسان قاتارلىق دېگىز قۇشلىرىنى ئەۋەتىدۇ . ھەر بىر قۇش ئۈچ تالدىن تاش ئەكىلىدۇ . يەنى بىرنى چىشلەپ ، ئىككىنى تىرنىقى بىلەن قارماپ ئەكىلىدۇ . تاشلار ناھايىتى ئۇششاق بولسىمۇ ، ئۇ تاش تەگكەن ھەبەش

ئەسكەرلىرىنىڭ جېنىدىن ئايرىلمىغانلىرى يوق ئىدى .»
تارىخشۇناس مەسئۇدى مەبەشستان ئارمىيىسىنىڭ تەقدىرىنى بايان
قىلىپ مۇنداق دېگەن : «ئاللاتائالا ئاتا مەرىدەك ئىشچان يامغۇر
قارلىغاچلىرىنى ئەۋەتىپ ، ئۇلارنى مەبەش لەشكەرلىرىنىڭ بېشىغا
سىجىل تېشىنى ئاتقۇزىدۇ . سىجىل تېشى دېگىنىمىز ، تەركىبىدە
تاش ئارىلاشمىسى بولغان ، بىر خىل يېپىشقاق دېگىز ئاستى
لېيىدىن ھاسىل بولغان ساپال بولۇپ ، ھەر بىر قارلىغاچ ئۇنىڭدىن
ئۈچ تال ئەكىلىپ تاشلىغان . قۇدرەتتە تەڭدىشى يوق ئاللا شۇ
يوسۇندا ، مەبەش لەشكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى ھالاك قىلغانىدى .»

قۇرئان كەرىمدە بۇ ئۇلۇغ تارىخىي ۋەقە ھەققىدە بايان
بېرىپ ، ئۇنى ئەبەدىلئەبەد ئۆچمەس تارىخ قىلغان . ئۇنىڭ
ماۋزۇسى «سۈرەفىل» بولۇپ ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلىدۇ : «
پەرۋەردىگارىڭنىڭ پىل ئىگىلىرىنى قانداق قىلغانلىقىنى
كۆرمىدىڭمۇ ؟ ئۇ ئۇلارنىڭ ھىيلە - مىكرىنى بەربات قىلمىدىمۇ ؟ ئۇ
ئۇلارنىڭ ئۈستىگە توپ - توپ قۇشلارنى ئەۋەتتى . قۇشلار ئۇلارغا
ساپال تاشلارنى ئېتىپ ، ئۇلارنى چاينىۋېتىلگەن ساماندەك
قىلمۇەتتى . »①

بەزى تارىخشۇناسلار يامغۇر قارلىغاچلىرى ئەكىلىپ
تاشلىغان سىجىل تېشى ئۆز ۋاقتىدا ھەبەش لەشكەرلىرىنىڭ
ئارىسىدا تارقىلىپ كەتكەن بىر خىل ھالاكەتلىك ۋابا كېسىلىنى
كۆرسەتتىدۇ ، دەپ قارايدۇ . ئىبنى ئىسھاق بىلەن ئەزرەقى مۇنداق
دەيدۇ : «شۇ يىلى ، ئەرەب زېمىنىدا تۇنجى قېتىم قىزىل كېسەللىكى
بىلەن چېچەك كېسەللىكى تارقالغانىدى .»

ئەبرەھە لەشكەرلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ھالاك

① قۇرئان كەرىم ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1986 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى ، 105 - سۈرە ، 608 - بەت .

بولۇپ ، ئىنتايىن ئاز ساندىكى بىر قىسمى ئامان قالدى . ئەبرەھەنىڭ پىل يېتىلگۈچى قۇلى بىلەن يەنە بىر خىزمەتكارى جېنىنى ئېلىپ قېچىپ ، مەككىدە پاناھلاندى . قېرىغاندا ھەر ئىككىسى قارىغۇ بولۇپ ، تولىمۇ ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتكە قالدى . مۇسۇلمانلارنىڭ مۆھتەرەم ئانىسى ئائىشە ئۇ ئىككىيلەننىڭ مەككە كوچىسىدا تىلەمچىلىك قىلىپ يۈرگەنلىكىنى كۆرگەن . ئەبرەھە بىشىغا تەگكەن بىر تاشنىڭ زەربىسى بىلەن دەسلەپتە بېشىنىڭ سىڭار تەرىپى ئاغرىيدىغان كېسەلگە مۇپتىلا بولدى . كېيىن ، پۈتۈن بەدىنىنى ماخاۋ كېسىلى قاپلاپ ، گۆشلىرى ئېقىپ چۈشۈپ جېنىدىن جۇدا بولدى .

§ 5 . پىللىق قوشۇن بەربات بولغاندىن كېيىن

ئەبرەھە باشچىلىقىدىكى ھەبەشىستان قوشۇنىنىڭ مەككىگە قىلغان ھۇجۇمىنىڭ مەغلۇبىيەت بىلەن نەتىجىلىنىشى ھەقىقەتەنمۇ قالتىس بىر ئىش بولدى . بۇ جەريانىدا ، ئابدۇلمۇتەللىب ، قۇرەيشلەر ۋە بارلىق مەككە ئاھالىسى ئېغىر سىناقنى بېشىدىن كەچۈردى ، ئەرەبلەر بالايى - ئاپەتنىڭ بەربات بولۇشىنى كۆتكەندى . دېگەندەكلا ، ناھايىتى شەپقەتلىك ئاللاتائالا بەيتۇللانى ئامان - ئېسەن ساقلاپ قالدى . ئابدۇلمۇتەللىب توغرا قوماندانلىق ۋە يۈكسەك پاراسەت بىلەن ئۆز خەلقىنى ھالاكەتتىن قۇتۇلدۇردى . شۇڭا ، ئۇنىڭ ئابرويى پۈتكۈل ئەرەبلەر ئارىسىدا تەبىئىي يوسۇندا ناھايىتى كۆتۈرۈلۈپ كەتتى .

تارىخشۇناس بۇراۋىن ھەبەشىستان قوشۇنىنىڭ بەيتۇللاغا تاجاۋۇز قىلىش ۋەقەسىنى بايان قىلغىندا مۇنداق دەيدۇ : «پىل يىلى ئەرەب مىللىتىنىڭ تارىخىدا ئېچىلغان يېڭى بىر ئىرانىڭ

ئىپتىداسىدۇر .» دوكتور مۇھەممەد ھۇسەين ھەيكەل پىللىق قوشۇن ئۇرۇشىنىڭ نەتىجىسى ئۈستىدە توختالغىنىدا مۇنداق دەيدۇ : «بۇ ئىش مەككىنىڭ دىنىي ئورنىغا يېڭىدىن سىرلىق تۈس بېرىدۇ . شۇنداقلا ، مەككىنىڭ سودا - تىجارەتتىكى ئورنىنى تېخىمۇ كۈتۈرۈۋېتىدۇ . ئۇ مەككىلىكلەرنى بىردىل - بىر نىيەتتە بولۇپ ، قانداق قىلغاندا بۇنداق ئەۋزەللىككە ئىگە يۈكسەك ئورۇننى ساقلاپ قالغىلى بولىدىغانلىقى ھەققىدە ئويلايدىغان ؛ بۇنداق يۈكسەك ئورۇن ۋە ئەۋزەللىكنى تارتىۋېلىش ياكى ئۇنىڭغا زىيان يەتكۈزۈش مەقسىتىدىكى ھەرقانداق ئۇرۇنۇشلارغا قارشى تۇرىدىغان قىلىدۇ . ئۇ يەنە مەككىلىكلەرنى ئۆز شەھىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن تېخىمۇ كۆڭۈل بۆلىدىغان ، ئۇنى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدىكى گۈللەنتىش ۋە تەڭداشسىز ئەۋزەللىككە ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلدۇرغان قىلىدۇ . ھالبۇكى بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەسلىدە گېيامۇ ئۇنىمەيدىغان بۇ قۇملۇق ۋە قاقاسلىق بۇرۇن چۈشىدىمۇ كۆرۈپ باقمىغان مۆجىزىلەر ئىدى .»①

پىللىق قوشۇن ئۇرۇشى ئاياغلاشقاندىن كېيىن ، مەككىدە يېڭىباشتىن تىنچ ھايات مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى . مەككىلىكلەر ئەتىگەن - ئاخشاملىرى ئۈچ يۈز نەچچە بۇتنىڭ ئالدىدا ئولتۇرۇپ ، چۆل - باياۋاندىن كەلگەن خەۋەرلەر ، ھىجاز ، ھىرە ۋە غەسسان قاتارلىق شەھەرلەردە يۈز بەرگەن ئىشلار ھەققىدە پاراڭلىشىدىغان بولدى .

ئەرەبلەر قۇرەيشلەرنى ماختاپ : «ئاللاتائالا ئۇلارنى قوغداپ قالدى . ھەممە رىزقىنى ئاللا شۇلارغا بەردى » دەيىشتى . ئۇلار ھېلىقى مۇبارەك سۈرە چۈشۈشتىن قىرىق يىل بۇرۇنلا ، نەزمە

---

① مۇھەممەد ھۇسەين ھەيكەل : «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھاياتى» (ئەرەبچە) ، 64 - بەت .

ئارقىلىق بۇ ئىشنى بايان قىلغان . ئۇ سۇرىنىڭ چۈشۈرۈلۈشى تارىخىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش ، يەنى ئاللاتائالا ئۆز ئەلچىسى مۇھەممەدنى يارىتىشتىن بۇرۇنمۇ ئۆزىنىڭ ئۆيى بەيتۇللانى سۆيىدىغانلىقىنى ئىزھار قىلىش بولغانىدى ، دېيىش مۇمكىن . ئۆز زامانىسىدا ئاللاتائالا كېيىنچە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام يېڭىباشتىن جارى قىلدۇرىدىغان دىنىي تەۋھىد روھىنى جانلاندۇرۇش يۈزىسىدىن ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بىلەن ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامغا ئەمر قىلىپ بەيتۇللانى بىنا قىلدۇرغان بولسا ، بۇ نۆۋەت ، ئاللاتائالا بەيتۇللانىڭ يەنە قىرىق يىلدىن كېيىن مۇسۇلمانلارنىڭ بەيتۇللاسى ۋە قىبلىسى بولىدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ ئۇنى قوغداپ قالغانىدى .» ①

پۈتۈن قوشۇننى مەغلۇپ قىلىشنىڭ ئۆزى بىر بۆيۈك مۆجىزە ، ھەبەشىستانلىقلارنىڭ يۈرىكىنى قاپتەك قىلىپ ، بەيتۇللانى ۋەيران قىلىپ تاشلاشقا ئۇرۇنۇشى ئاللاتائالانىڭ قاتتىق غەزىپىگە ئۇچرىدى . پىل ئۇرۇشى بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ھەبەشىستانلىقلارنىڭ يەمەندىكى ھۆكۈمرانلىقى گۈمران بولدى . ئۇلارنىڭ پۈتكۈل ئەرەب يېرىم ئارلىدىكى تەسىر كۈچىمۇ پاك - پاكىز سۈپۈرۈپ تاشلاندى .

ئەبرەھە مەغلۇپ بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي ، ھىمىيەر دۆلىتىدە ھەبەشىستانلىقلارنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشنى مەقسەت قىلغان ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكەت پارتلىدى . بۇ ھەرىكەتكە ھىمىيەر دۆلىتىدىكى سەيف ئىبنى زىيەزەن رەھبەرلىك قىلغان بولۇپ ، ئۇ ئۆز مىللىتىنى ھەبەشىستانلىقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلدۇرۇشنى كۆزلەيتتى . سەيف ئىبنى زىيەزەن

① لۇتفى جۇمئە ؛ «ئىسلام ئىنقلابى» (ئەرەبچە) ، 272 - بەت .

ھەمىيەتنىڭ ئەرەب پادىشاھىغا مەلۇم ۋاستە ئارقىلىق ئەنۇشىرىۋان ① دىن ئەسكەر چىقىرىپ ياردەم قىلىشنى تىلەش ، شۇ ئارقىلىق ھەبەشىستانلىقلارنى يەمەندىن قوغلاپ چىقىرىش تەكلىپىنى بېرىدۇ . ئۆز ۋاقتىدا ، يەمەندىكى خىرىستىئان مۇرتلىرى رۇم ئىمپېرىيەسىنىڭ ئۆزلىرىگە ھىماتچى بولۇشىنى تىلەيتتى ، يەھۇدىيلار ، بۇتپەرەس ئەرەبلەر بولسا ، پارسلارنىڭ ياردەمدە بولۇشىنى ئۈمىد قىلاتتى . سەيف ئىبنى زىيەزەن ئەنۇشىرىۋاندىن ياردەم تىلىگەن چاغدا ئۇ مىلادى 575 - يىلى ۋەھرەز قوماندانلىقىدا جازا يۈرۈشى قىلىش قوشۇنىنى ئەۋەتىپ ، يەمەندە تۇرۇۋاتقان مەسرۇق ئىبنى ئەبرەھە باشچىلىقىدىكى ھەبەشىستان قوشۇنىنى تارمار قىلىدۇ ، شۇنىڭ بىلەن يەمەن دىيارىنى لەنىتى ھەبەشستان مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلدۇرىدۇ

ئابدۇلمۇتەللىب بىر تەرەپتىن يەمەن ۋە ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ ھەبەشىستانىنىڭ تەسىر كۈچى كونترول‌لۇقىدىن قۇتۇلغانلىقىغا خۇشال بولسا ؛ يەنە بىر تەرەپتىن ، سەيف ئىبنى زىيەزەندەك بىر ئەرەبنىڭ يەمەننىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ئۆتكۈزۈۋالغانلىقى ئۈچۈن شادلىنىدۇ . ئابدۇلمۇتەللىب خۇرسەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ، قۇرەيشلەر ئىچىدىن چىققان مەشھۇر ئەربابلاردىن تەشكىللەنگەن بىر ۋەكىللەر ئۆمىكىنى شەخسەن ئۆزى باشلاپ يەمەنگە بېرىپ ، سەيف ئىبنى زىيەزەننىڭ

---

① ئەنۇشىرىۋان — بىزدىكى مەنبەلەردە «نۇشىرىۋان» دېيىلىدۇ . نۇشىرىۋان ئىران ساسانلار سۇلالىسىنىڭ 20 - پادىشاھى . ئۇ مىلادى 579 - يىلى ۋاپات بولغان .

② مۇھەممەد جالالىدىن سۇرۇر : «ئەرەب ئىسلام دۆلىتىنىڭ بەرپاقىلىنىشى» (ئەرەبچە) ، 28 - بەت .

ھەبەشىستانلىقلار ئۇستىدىن غەلىبە قىلىپ ، ئۆز دۆلىتىنىڭ ھوقۇقىنى ئۆزى ئىگىلىگەنلىكىنى مۇبارەكلەيدۇ . بۇ ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ تەركىبىدە ئابرويلۇق زاتلاردىن ئۇمەييە ئىبنى ئابدۇشەمس ۋە ھۇۋەيلەد ئىبنى ئەسەدلەر بار ئىدى . ئابدۇلمۇتەللىب سەيف ئىبنى زىيەزەنىڭ ھۇزۇرىدا ئۇزۇن تەبرىك نۇتقى سۆزلەيدۇ . سەيف ئىبنى زىيەزەنمۇ ئۆز نۆۋىتىدە نۇتۇق سۆزلەيدۇ .

سەيف زىيەزەن ئابدۇلمۇتەللىبنى قارشى ئېلىپ : «مەرھابا ، جىيەنىمىز !» دەيدۇ . مۇنداق دېيىشنىڭ سەۋەبى شۇكى ، ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ ئانىسى سەلما خەزرەج قەبىلىسىنىڭ بولۇپ ، بۇ قەبىلىمۇ يەمەندىكى سەبەئلەر ① ئىدى . سەيف ئىبنى زىيەزەن بولسا ، سەبەئلەرنىڭ ئىچىدىكى ھىمىيەرلەردىن ئىدى .

پىللىق قوشۇننىڭ مەغلۇپ قىلىنىشى بۇيۇك ئەدەبىيات ھەربىتىنىڭ ئاساسىي ماۋزۇسى بولدى . نۇرغۇنلىغان شائىرلار ئۇنى شېئىرىدا ئاساسلىق تەسۋىرلىدى . بۇنداق شائىرلاردىن ئابدۇللا ئىبنى زۇبۇئرى ، ئەبۇ قەيس ئىبنى ئەسلەت ، تالىب ئىبنى ئەبى تالىب ئىبنى ئابدۇلمۇتەللىب ، ئەبۇ سۇلەت ئىبنى رەبىئە سەقەفى ، فەرزدىق ۋە ئابدۇللا ئىبنى قەيس رۇقىيات قاتارلىقلارنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىش مۇمكىن .

بەزى مۇسۇلمان تىلشۇناسلار ۋە شەرقشۇناس ئالىملار ئەرەب تىلىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ ھەبەش تىلىدىن كىرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . بۇ سۆزلەر ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇن كەڭرى قوللىنىلغان بولۇپ ، بۇلارنىڭ بەزىلىرى جاھىلىيەت

---

① سەبەئ (سبا) ـ قەدىمكى يەمەن قەبىلىلىرىنىڭ بىرى .

دەۋرىگە مەنسۇپ شېئىرلاردا ئۇچرايدۇ . ①

ئەبرەھە قوشۇنى بۇ قېتىملىق ئۇرۇشتا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ لەشكەرلىرى تەرەپ - تەرەپكە چېچىلىپ كېتىدۇ . ئۇلار مەككىدە جان ساقلاشنىڭ ئامالىنى قىلالمايدۇ . ئەزرەقى بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ : «مەغلۇپ بولغان ھەبەشىستان قوشۇنىنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى مەككىدە قېلىپ ، مەككىلىكلەر ئۈچۈن زىرائەت تېرىپ بېرىدىغان دېھقان بولدى .» ②

ئىسلام دىنىنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن تەڭ ، بۇ يەردە قېپقالغان زور بىر تۈركۈم ھەبەشلەر دەرھاللا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولدى . بىراق ، ئۇلار ئۆز خوجايىنلىرىنىڭ ۋە قەبىلىلىرىنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بىلەن قۇرەيشلەرنىڭ ئاداۋەتلىشىپ قېلىشىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى مۇشۇ ئىدى . مەغلۇپ بولغانلار ئىچىدە بىر تۈركۈم ئاقسۆڭەكلەرمۇ مەسىلەن ، ئەبۇ رافىئ ، بىلال ، ئامىر ئىبنى فۇھەيرە ، ۋەھى ئىبنى قاتىل ئىبنى ھەمزە ئىبنى مام ئىبنى ۋاھىد ۋە قۇرەيشلەرنىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى تۇغچىسى سۇئاب قاتارلىقلار بار ئىدى . بۇ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھەممىسى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادلىرى ھەققىدىكى تەزكىرىگە كىرگۈزۈلگەن ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ بەزىلىرى قۇللارنى ئازاد قىلىش يولىغا قەدەم قويغان .

ئەبرەھەنىڭ مەغلۇپ بولۇشى بىر تارىخىي ۋەقە بولۇپ ، ئۇنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى شۇنىڭدىكى ، ئۇ پۈتكۈل ئەرەبلەرنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن ، خۇسۇسەن قۇرەيشلەرنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن

---

① جەۋلان ئەلى : «ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئەرەبلەرنىڭ تارىخى» (ئەرەبچە) ، 6 - توم ، 193 - بەت .

② ئەزرەقى : «مەككە ئۇچۇرلىرى» (ئەرەبچە) ، 97 - بەت .

كەڭ يول ئېچىپ بەردى . شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇلار تارىخىي ۋەقەلەرنى خاتىرىلەشتە ياكى ئەسلەشتە هامان بۇ ۋەقەنى ئاساس قىلاتتى . بۇ ۋەقە ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ۋە مۇستەھكەملىنىشى ئۈچۈنمۇ كەڭ يول ئېچىپ بەردى . يەنى مۇشۇ ۋەقەدىن كېيىن ، بىرلا ئىلاهقا ئېتىقاد قىلىش تەشەببۇس قىلىنىدىغان دىنىي تەۋهىد ئىدىيىسى يېڭىباشتىن كەڭ تارقالدى . ئەگەر ئۆز ۋاقتىدا ، هەبەشىستانلىقلارنىڭ قوشۇنى غەلبە قىلىپ قالغان بولسا ، تارىخ تۈپتىن باشقىچە بولغان ، ئەرەبلەر ئاربىسىدا خرىستىئان دىنى يامراپ كەتكەن ، كىشىلەر مەككىنى تاشلاپ سەئانى هەج - تاۋاپ قىلىدىغان بولۇپ كەتكەن بولاتتى .

پەيغەمبىرىمىز مۇهەممەد ئەلەيهىسسالام مىلادى 570 - يىلى ، يەنى پىل يىلىدا دۇنياغا كەلگەن . پىل ئۇرۇشى دېگىنىمىز ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ، مىلادى 570 - يىلى (پىل يىلى) يۈز بەرگەن ئۇرۇش ـــ «70 - يىل ئۇرۇشى» نى كۆرسىتىدۇ . بۇ ئۇرۇشتا ، هەبەشىستانلىقلار بىلەن يەمەنلىكلەر ئوخشاشلا مەغلۇپ بولۇپ ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىغان . كەلگۈسى پەيغەمبەر شۇ يىلى دۇنياغا كۆز ئاچقانلىقى شاراپىتى بىلەن پىل يىلى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە رونەقلىق ۋە گۈللىنىش يىلى بولۇپ هېسابلىنىدۇ . ئابدۇلمۇتەللىب شۇ يىلى بىرقانچە بەختسىزلىككە ئۇچرايدۇ ؛ ئوغلى ئابدۇللا ئۆلۈپ كېتىدۇ ؛ هەبەشىستانلىقلار ۋەتىنىگە ـ مەككىگە تاجاۋۇز قىلىدۇ ؛ ئەبرەهەدىن مىكىبر تەسلىكتە قايتۇرۇۋۇپلىنىپ ئاشلىق كارۋىنىغا قوشۇپ بەرگەن تۆگىلىرى يەنە يوقلىپ كېتىدۇ . ۋەهالەنكى ، قۇدرەتلىك ، هەممىگە قادىر ئاللا بۇ زىيانلىرىنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇپ بېرىش يۈزىسىدىن ئۇنىڭغا مۇهەممەد (سەللاللاهۇ ئەلەيهى ۋەسسەللەم) تىن ئىبارەت ئېسىل نەۋرىنى ئاتا قىلىدۇ . مۇهەممەد ئەلەيهىسسالامنىڭ دۇنياغا كۆز ئېچىشى ئەرەب يېرىم

ئارىلىدا ھىدايەت قۇياشى كۆتۈرۈلگەنلىكىنى جاكارلىدى.

§ 6. ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ مەيدانغا قارىتا باھا ۋە تەھلىل

بەيتۇللانىڭ قوغداش ئۇرۇشىدا ئابدۇلمۇتەللىب ھۇجۇم قىلىش ئەمەس، بەلكى مۇداپىئەدە تۇرۇش سىياستىنى قوللاندى. يەنى ئۇ ئەبرەھە بىلەن سۈلھ قىلىپ، ئۇنىڭ مەككىدىن چېكىنىپ، كەلگەن يېرىگە قايتىپ كېتىشىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولدى. شۇڭا ئەبرەھەگە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھۇجۇمىۋ قوزغىمىدى، ئۇنىڭ بىلەن قىر - چاپمۇ قىلىشمىدى. ئۇنىڭ سىياستى مۆلچەرىدىكىدەك ئۇنۇمگە ئېرىشتىمۇ - يوق؟ شۇنداق ئېيتالايمىزكى، ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ بۇ سىياستى دانا بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئەينى زامانىدىكى قېيىن شارائىتقا مۇۋاپىق كېلىدىغان بىردىنبىر سىياسەت ئىدى.

ھەبەشىستان قوشۇنى لەشكەر سانى جەھەتتە كۆپ، قورال - ياراغ جەھەتتە سەرخىل ئىدى. ئەبرەھە ناھايىتى زور كۈچ سەرپ قىلىپ، يېتەرلىك ئوق - دورا ۋە ئوزۇق - تۈلۈك تەييارلىغان، يەمەن زېمىنىدىكى سەپەرۋەر قىلىشقا بولىدىغان بارلىق كۈچلەرنى سەپەرۋەر قىلغان، شۇنىڭدەك، نىجاشى ئەۋەتكەن ھەبەشىستان ئارمىيىسىنىڭ مەدىتىگە ئىگە بولغانىدى. دېمەك، بۇ مەخسۇس ھەربىي تەلىم ئالغان، ئۇرۇشقا ماھىر، تەشكىلى مۇستەھكەم، شۇنداقلا ئۆز زامانىسىدە ھىمىيەر پادىشاھلىقىنىڭ ئارمىيىسىنى ئوگۇشلۇق تارمار قىلغان، ھەبەشلەرنىڭ يەمەن زېمىنىدىكى مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىگەن ئىشغالىيەتچى قوشۇن ئىدى.

مەككىلىكلەر ئەبرەھەگە كۈچ جەھەتتە تەڭ

كىشىلەرنىڭ ئەگەر زورمۇ زور قارشىلىق كۆرسەتسە ئۆزلىرىنىڭ جۇملىدىن پۈتكۈل مەككىنىڭ گۈمران بولىدىغانلىقىنى بىلەتتى . چۈنكى ، قۇرەيش قەبىلىسى ھەربىي قەبىلە ئەمەس ، بەلكى سودىگەر قەبىلە ئىدى . قۇرەيشلەرنىڭ ئەرەب يېرىم ئارىلىدا تىنچلىق سىياسىتىنى يولغا قويۇشىمۇ ناھايىتى زور ئىقتىسادىي ئەھمىيەتكە ئىگە سودا كارۋانلىرىنىڭ ئامانلىقىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن ئىدى . جاھىز قۇرەيشلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى بايان قىلغىنىدا : قۇرەيشلەر مەردانە ، كەڭ قورساق ، ئەقىل - پاراسەتلىك ، تاكتىكىلىق ، چارە - تەدبىرلىك كىشىدۇ ، دېگەن . بىراق بۇ قۇرەيشلەر ئۇرۇش قوزغاشقا ياكى تاجاۋۇزچىلىق قىلىشقا مايىل ، دېگەنلىك ئەمەس . تارىخشۇناس كۇرد ئەلى قۇرەيشلەرنى تىلغا ئالغاندا : قۇرەيشلەرنىڭ ئۆز دۆلىتىدىكى ئورنى خۇددى رۇم دۆلىتىدىكى قەيسەر ، ھەبەشىستاندىكى نەجاشى ، مىسىردىكى مۇقەۋقىس ، ئەجەم ، ئىراقتىكى كەسرالارغا ئوخشايتتى ، قۇرەيشلەر ئۆزلىرىنىڭ زېمىنىنى بىر كاتتا سودا شەھىرى قىلغانىدى . قۇرەيشلەر ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا نامراتلىق ئىچىدە تۇرمۇش كەچۈرەتتى . ئۇلارنىڭ ھېچنېمىسى يوق بولۇپ ، سودىگەرچىلىكتىن باشقىنى بىلمەيتتى ، تىجارەت ئۇلارنى ئۆز ئەتراپىدىكى مىللەت ۋە خەلقلەر بىلەن تونۇشتۇرغان ۋە ئۇلار بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ سودىگەر قىلىۋەتكەنىدى ، دېگەنىدى .

دېمەك ، قۇرەيشلەر سان جەھەتتە ئۆزىدىن كۆپ ، قورال - يارىغلىرى سەرخىل ، ئۇرۇش تەجرىبىسى مول بولغان ھەبەشىستان قوشۇنى بىلەن زورمۇ زور جەڭ قىلىشىمۇ پايدا ئالالمايدىغانلىقىنى بەش قولدەك بىلەتتى ، قەدىمكى تارىخشۇناسلار قۇرەيشلەرنىڭ دەسلەپتە بىر ئۇرۇشۇپ باقماقچى بولغانلىقىنى ، بىراق ئەقىل - پاراسەت خاھىش ئۇستىدىن غالىپ كېلىپ ، ئاخىردا

ئۇلارنى بۇ نىيەتتىن ياندۇرغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ . تەبەرى بايان بېرىپ مۇنداق دەيدۇ : « قۇرەيشلەر ، كىنانىلار ، ھۇزەيللەر ، شۇنىڭدەك ھەرەم رايونىدا ئولتۇرۇشلۇق باشقا قەبىلىلىك خەلقلەرنىڭ ھەممىسى قانداق جەڭ قىلىشنى بىلىشنى بىلەتتى . بىراق ، ماغدۇرىمىز ئاز ، كۆچىمىز يەتمەيدۇ ، دەپ قارايتتى . پەم - پاراسەتلىك ۋە چارە - تەدبىرلىك ئابدۇلمۇتەللىبمۇ ھەبەشلەرنىڭ سان جەھەتتە كۆپ بولغان قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلىپ باقايلى دېسەك قۇدرىتىمىز يەتمەيدۇ ، دەپ ئويلايتتى . ھەتتا ئۇ ئەبرەھە ئەۋەتكەن ئەلچىگىمۇ بۇ ھەقتە : « ئاللا بىلەن قەسەمكى ، بىزنىڭ ئۇنىڭ (ئەبرەھە) بىلەن ئۇرۇشقۇدەك قۇدرىتىمىزمۇ يوق » دەپ ئوچۇق ئىقرار بولغانىدى .

ۋەھالەنكى ، مەككە شەھىرى مۇقەددەس شەھەر ، ئۇنىڭ قوينىدا ئاللاتائالانىڭ ئۆيى بار . شۇ سەۋەبتىن ، ئەرەبلەر ئۇنىڭ ئامان بولۇشى ، ئۇرۇش ۋە قىرغىنچىلىقتىن ساقلىنىشىنى بەكمۇ ئارزۇ قىلاتتى . خۇددى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە ، ياۋروپادىكى بەزى شەھەرلەر بۇ شەھەرلەرنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى مۇھىم ئورنىنى ، قوينىدىكى ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىي مىراسلىرىنى قوغداپ قېلىشنى كۆزدە تۇتۇپ ، ئوچۇق شەھەر سىياسىتىنى يولغا قويغاندەك ، ئابدۇلمۇتەللىب ئەمەلىيەتتە ئەينى زامانداشلىرىدىكى مەككە شەھىرىنى « ئوچۇق شەھەر » قىلىۋەتكەنىدى . ئەبرەھە ئۆز ۋاقتىدا ، مەن ئۇرۇش قىلغىلى ئەمەس ، بەلكى بەيتۇللانى چېقىۋەتكىلى كەلدىم » دەپ ئوچۇق ئېلان قىلغان . ئۇ ئابدۇلمۇتەللىبكە : « مەن سىلەر بىلەن جەڭ قىلغىلى كەلمىدىم ، بەيتۇللانى چېقىۋەتسەملا بولدى . ئەگەر سىلەر بۇ ئىشقا ئۇرۇش ئارقىلىق توسقۇنلۇق قىلمىساڭلارلا ، مەنمۇ سىلەرنىڭ قېنىڭلارنى تۆكمەيمەن » دېگەن . شۇڭا ، ئابدۇلمۇتەللىب بۇ ھالدا بىز

بىرىنچى بولۇپ ئۇرۇش ئاچساق بولمايدۇ ، دېگەن قاراشتا بولغان . ئەبرەھە بىرىنچى بولۇپ ئابدۇلمۇتەللىب بىلەن سۇلھ قىلىش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى . ئابدۇلمۇتەللىب ئەبرەھەنىڭ سۇلھ قىلىش ھەققىدىكى تەكلىپىنى قوبۇل قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى . پاكىت شۇنى ئىسپاتلىدىكى ، شۇ چېتىملىق سۇلھ مەككىنى بىر چېتىملىق خاراب قىلىش خاراكتېرلىك زور ئۇرۇش بالاسىدىن ساقلاپ قالدى .

ئابدۇلمۇتەللىب ھەبەشىستانلىقلارنىڭ ھۇجۇمىغا پاسسىپ مۇئامىلىدىمۇ بولمىدى . قورال كۈچىگە تايىنىش بىلانلا ھېچقانداق پايدىلىق ئۇنۇمگە ئېرىشەلمەيدىغانلىقى ، ئەكسىچە زىيانغا ئۇچرايدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەندىن كېيىن ئۇ مەككە شەھىرىنى قوغداش ئۈچۈن مۇنداق ئىككى خىل تەدبىر قوللاندى : بىرىنچى ، ھۇجۇم قىلىشقا نىسبەتەن تېخىمۇ پايدىلىق بولغان مۇداپىئەدە تۇرۇش چارىسى . « ئۇ قۇرەيشىلەرگە ھەرقايسى تاغ ۋە تار جىلغىلارغا كىرىپ كېتىش ، ھەرقايسى تاغ چوققىلىرىنى ئىگىلەش تۇغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ » ؛ ① ئىككىنچى ، پۇل ۋە ئالتۇن خەجلەپ ، ئەبرەھەنى ئۆزى تەرەپكە تارتىشتىن ئىبارەت . ئابدۇلمۇتەللىب ئەبرەھەگە مەككە رايونىدىن چېكىنىپ چىقىپ كېتىدىغان ۋە بەيتۇللانى چاقمايدىغانلا بولسا ، بۇنىڭ بەدىلى ئۈچۈن پۈتكۈل تىھامە رايونىدىكى كىلىدىغان دارامەت ئالتۇننىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىنى سوۋغا قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى . بىراق ، ئەبرەھە بۇ تەكلىپنى رەت قىلىدۇ .

قۇرەيشىلەر ئۆز ۋاقتىدا مەككىدە بىر كىچىك جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى بەرپا قىلغان . بۇ ھۆكۈمەت قۇرەيشىلەرنىڭ سودىگەرچىلىك كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى كۆزدە

① مەسئۇدى : « ئالتۇن يايلاق » (ئەرەبچە) ، 2 ـ توم ، 127 ـ بەت .

تۇتۇپ ، بىر خىل تىنچ ، بارلىق دۆلەت ۋە قەبىلىلەر ئارا دوستانە ـ ئىناق ئۆتۈش ئاڭچىنىنى يولغا قويۇپ ، ھەرقايسى ئەرەب كۆچلىرى ئوتتۇرىسىدا تەڭپۇڭلۇقنى ساقلىغان ، نىزا ـ جاڭجاللارنى تىنچلىق ۋاستىسى بىلەن ھەل قىلىپ كەلگەن .

ھەبەشىستانلىقلار ھەربىي يۇرۇش قىلغاندا ، ئۇرۇش پىلىنى سەركەردە قىلاتتى . بۇ بەھەيۋەت ھايۋان ئەرەبلەرنىڭ ئىچىگە شۇنداق بىر خىل قورقۇنچ سېلىۋەتكەنكى ، ئۇلار ئۇنى كۆرسىلا تىترەپ ، ماڭالماي قالاتتى . خەلىپە ئۆمەر ئىبنى خەتتابنىڭ زامانىسىدا ، پارسلار دۆلىتىدە ئىسلام ئېچىش جېڭىدە بۇ تارىخ يەنە بىر قېتىم تەكرارلانغان . شۇ چاغدا ، پارسلارمۇ ئۇرۇش پىلى بىلەن مۇسۇلمان لەشكەرلەرنىڭ كۆڭلىگە قورقۇنچ سېلىش ئارقىلىق مەغلۇبىيەتلىك تەقدىرىدىن قۇتۇلۇپ ، نۇسرەت تېپىش تەمەسىدە بولىدۇ . ئۇلار ئۇرۇش پىللىرىنى خورما دەرىخىنىڭ يوپۇرماقلىق شاخلىرىنىڭ پاناھىغا ئېلىپ ، قوڭغۇراق ئېسىپ قوشۇننىڭ ئەڭ ئالدىدا ماڭدۇرىدۇ . شۇڭا ، مۇسۇلمان جەڭچىلەرنىڭ جەڭ ئاتلىرى بۇ سىياقتىكى ئۇرۇش پىللىرىنى كۆرۈپلا ئۇركۈپ قاچىدۇ . ئىسلام لەشكەرلىرى قوشۇننىڭ قوماندانى ئەبۇ ئوبەيدنىڭ مەسئۇد سەقەفى لەشكەرلىرىنى باشلاپ ئالغا ئىلگىرىلەپ كېتىۋاتقىنىدا ، بىر ئاق پىل ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىپ كېلىدۇ . ئەبۇ ئوبەيد ئۇنى چەنىلەپ بىر قىلىچ چاپىدۇ ، بىراق ، پىل ئۇنىڭ قىلىچىنى بىرلا تېپىپ ئاسمانغا ئېتىۋېتىدۇ . ئارقىدىن ئەبۇ ئوبەيدنى چىشلەپ ئاتتىن چۈشۈرۈپ ، بىر دەسسەپلا جېنىنى ئالدۇ . قوماندان ئابدۇللا ئىبنى مۇراد سەقەفى ئۆز قوشۇننىنى باشلاپ فۇرات دەرياسىدىن ئۆتۈپ جەڭ قىلغاچقا ، ئۇرۇش پىلى ئاپىتىدىن ساقلىنىپ قالىدۇ .

ئابدۇلمۇتەللىب ئاللاتائاللانىڭ ئۆيى بەيتۇللانىڭ ئامانلىقىغا

كاپالەتلىك قىلىشنى نىيەت قىلدى . ئۇ ھەمبەشىستانلىقلار بىلەن قىلغان بىر قېتىملىق جېڭى ئارقىلىق ھەمبەشلەرنىڭ بۇ قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشىنىڭ مەقسىتى بەيتۇللانى چېقىپ تاشلاشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى پاش قىلدۇ . تارىخ ئابدۇللا ئىبنى زۇبەير بىلەن ئۇمەۋىلەر سۇلالىسىنىڭ ئىككى قوماندانى خەلىپە يەزىد ئىبنى مۇئاۋىيە زامانىسىدىكى ھۇسەين ئىبنى نۇمەير بىلەن خەلىپە ئابدۇلمەلىك ئىبنى مەرۋان زامانىسىدىكى ھۇججاج ئىبنى يۈسۇف سەقەفى ئىلىپ بارغان جەڭلەرنىڭ قانداق قىلىپ بەيتۇللانىڭ قىسمەن جايلىرىنىڭ بۇزۇلۇپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقىنى بايان قىلدۇ . ئۆز ۋاقتىدا ، ئابدۇللا ئىبنى بەير بەيتۇللانىڭ ئىچىگە مۆكۈۋالغان ، ئۇ ئۇمەۋىلەر بەيتۇللانىڭ مۇقەددەسلىكىدىن ئەيمىنىپ مەن بىلەن جەڭ قىلىشقا پېتىنالمايدۇ دەپ قاراپ ، ئۆزىنى « بەيتۇللادىن پاناھ تىلىگەن ئادەم » دەپ ئاتىغان .

مەككىنىڭ جۇغرافىيىلىك ئورنى ۋە تەبىئىي شارائىتى جەڭ قىلىشقا قولايسىز ئىدى . ئۇنىڭ تۆت تەرەپى ئېگىز چوققىلىق تاغلار بىلەن ئورالغان بولۇپ ، ھۇجۇم قىلىش ۋە ستراتېگىيىلىك چېكىنىش تەسكە چۈشەتتى . ئۇنىڭ ئۇستىگە ، مەككىنىڭ سۇ مەنبەسى ئاز ، ئوزۇق - تۇلۇك ۋە جەڭ لازىمەتلىكلىرى كەمچىل ئىدى . شۇڭلاشقا ، مەككە ئۇزاققا سوزۇلىدىغان مۇھاسىرە ياكى كەڭ - كۆلەملىك ئۇرۇشقا بەرداشلىق بېرەلمەيتتى .

ئابدۇلمۇتەللىب ئەبرەھەن يەمەنلىكنىڭ سەئادىن لەشكەر تارتىپ مەككىگە قاراپ يۈرۈش قىلغانلىق خەۋرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، ئەبرەھەنىڭ ھەربىي يۈرۈش داۋامىدا زۇنەفەر ۋە ئۇنىڭ قوۋمىنى مەغلۇپ قىلغانلىقى ؛ يەمەن تىھامەدىكى بەنى خەشئەم قەبىلىسىنى تارمار قىلىپ ، ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقى نەۋفەل ئىبنى ھەبىب خەشئەمىنى ئەسىر ئالغانلىقى ؛ زۇنەفەر ۋە نەۋفەل ئىبنى

ھەببىلەرنىڭ ئىلاجسىز ئەبرەھەدىن شەپقەت تىلىگەنلىكى ، ھەتتا تائىفتىكى سۇقەيق جەمەتىنىڭ ئەبرەھەنى مەككىگە تاجاۋۇز قىلىشقا كۈشكۈرتۈۋاتقانلىقى ۋە ئۇنىڭغا يولباشلىغۇچى تەيىنلەپ بەرگەنلىكى قاتارلىق ئەھۋاللىرىنىمۇ ئىگىلەپ بىلىدۇ . شۇڭلاشقا ، ئابدۇلمۇتەللىب ئۆزگىلەرنىڭ تەجرىبىسىدىن ساۋاق ئېلىشنى ، ئەبرەھەنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى ئېتىبارغا ئالغان ھالدا ، ئۇنىڭ بىلەن زورمۇ زور تەڭ تۇرۇپ ئۇرۇشماسلىقنى تەشەببۇس قىلىدۇ .

ئەينى ۋاقىتتا ، ئابدۇلمۇتەللىب ۋە قۇرەيشلەرنىڭ ھەممىسى ، مۆجىزە چوقۇم ۋۇجۇدقا چىقىدۇ ، مەككە ھەبەشىستانلىقلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن كېلىدىغان خەتەردىن چوقۇم ئامان قالىدۇ ، بەيتۇللا ئەبرەھەنىڭ ھۇجۇمىدىن جەزمەن قۇتۇلىدۇ ، دېگەن قاراشتا ئىدى . بۇ نۇقتىنى ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ ئەبرەھەگە قىلغان مۇنۇ گەپلىرىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ : ئابدۇلمۇتەللىب ئەبرەھەگە : « بەيتۇللانىڭ ئىگىسى بار ، ئۇ سېنىڭ بەيتۇللاغا چېقىلىشىڭغا يول قويمايدۇ » دەيدۇ . ئۇ قۇدرەتتە تەڭدىشى يوق ئاللاتائالادىن نىجاتلىق تىلەپ مۇنداق دۇئا قىلىدۇ :

ئۆزۈڭدىنلا تىلەيمەن ، يارەب ، بار بىر تىلىكىم ،
بۇ تىلەككە پەقەتلا سېنىڭ يېتەر قۇدرىتىڭ .
ساقلىغىن ئۆزنى ، توسقىن ئۇ تاجاۋۇز چىلارنى ،
كى بەيتۇللا دۇشمنى بەرھەق سېنىڭ دۇشمنىڭ .
ئاگاھ ئامان قىلمىقىڭ ئۆز ئۆيۈڭنى دۇرۇستۇر ،
يوق بۇزغۇنچى دۇشمەنگە سەۋۈر - تاقەت قىلمىقىڭ .

ئابدۇلمۇتەللىب قاتارلىقلارنىڭ مۆجىزە بولۇشىنى كۈتۈشى بەرھەق ئىدى . سەۋەب ، بۇرۇنمۇ قۇرەيشلەردە مۇشۇنداق بىر ئىش بولۇپ ئۆتكەن . بۇ ھەقتە بىز يۇقىرىدا ، يەمەنلىك بىر تۇببەئنىڭ

بەيتۇللا بىلەن ئادا - جۇدا بولۇش قەستىدە ياكى ئۇنى چېقىپ تاشلىماقچى ، ياكى ئۇنى ئۆز كونترولۇقىغا ئالماقچى بولغانلىقىنى ، ئۇ بەيتۇللانى چېقىپ تاشلاشقا ئۇرۇنغاندا ، ئاللاتائالانىڭ ئۆزىنىڭ ئۆيىدە بولغان بەيتۇللانى قانداق ساقلاپ قالغانلىقىنىمۇ بايان قىلىپ ئۆتتۈق . بۇ تۇبىبەئ بەيتۇللانى چېقىپ تاشلاشقا تۇتۇنغاندا ، دەھشەتلىك قارا بوران چىقىپ ، بوران ئۇچۇرتقان قۇم - شېغىللار تۇبىبەئنىڭ لەشكەر گاھىنى تىرىپىرەن قىلىپ تاشلىغان ، شۇنىڭ بىلەن مەككىلىكلەر ئۇرۇش مۇشكۇلاتىدىن قۇتۇلۇپ قالغانىدى . ئەبرەھە مەغلۇب بولغاندىن كېيىن ، ئابدۇلمۇتەللىب ئاللاتائالانىڭ بەيتۇللانى ساقلاپ قالغانلىقىنى نەزمە بىلەن مەدھىيىلەيدۇ . ئۇ نەزمىسىدە يەمەندىكى ھىمىيەرلەرنىڭ تۇببەئى ، ھەبەشىستان قوشۇنىنىڭ قوماندانى ئەبرەھەلەرنىڭ مەغلۇبىيەتلىك تەقدىرىنى بايان قىلىپ مۇنداق دەيدۇ :

ئى دۇئاگۇي ، سەممىگە يەتتى دۇئالىرىڭىز ،
ھېچكىممۇ قۇلاق يوپۇرالماس سادالىرىڭىز .
باردۇر ئىگىسى ئاللا ئۆيى - بەيتۇللانىڭ ،
چەكلەر ھامان ئۇ تەلۇە قولىنى مەلئۇنلارنىڭ .
كەلگەن تۇببەئ باشلاپ ھىمىيەرلەر قوشۇنىنى ،
ئاتلىنىڭلار ئالغا دەپ تىرىكلەر ئومۇمىنى .
ۋەھالەنكى ، چىققاچقا ھەق يولىدىن ھالقىپ ئۇ ،
كۇلكە مازاق تاپقىنى ، تامغا ئوسۇش بولدى شۇ ،
ئاڭا دەيمەن ھەر ناكەس بەيتۇللاغا چېقىلغاي ،
چۇشكىنى شۇ تىك موللاق - بېشى يەرگە قېقىلغاي !

توققۇزىنچى باب

بەيتۇللا ئەھدىسى

§1. ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ ئەھدىسى

ئابدۇلمۇتەللىب زەمزەم بۇلقىنىڭ كۆزىنى قايتا ئاچقان چاغدا، ئۇنىڭ ھارىس ئىسىملىك بىرلا ئوغلى بار ئىدى. بۇ، تولىمۇ ئېغىر ۋە مۇشكۇل ئەمگەك بولسىمۇ، ئاتا بالا ئىككىيلەن بەرداشلىق بېرىپ، ئاجايىپ زور چىدام بىلەن ئىشلەپ، ئاخىر بۇلاقنىڭ كۆزىنى ئاچقان ۋە شۇنىڭ بىلەن ناھايىتى كاتتا شۆھرەت قازانغانىدى. ۋەھالەنكى، زەمزەم بۇلقىنىڭ كۆزىنى ئاچقاندىن كېيىن، بەزى قۇرەيشلەرنىڭ ئۇنىڭ بىلەن بۇلاقتىن چىققان قىممەت باھا بۇيۇملارنى تالىشىپ جاڭجال قىلغانلىقى ئۇنىڭ يادىدىن پەقەت چىقمىدى. ئۇ، ئەگەر باللىرىم كۆپرەك بولغان بولسا، قۇرەيشلەر مېنىڭ بىلەن بۇلاق ئىچىدىن چىققان قىممەت باھا بۇيۇملارنى تالىشالمىغان بولاتتى، دەپ ئويلىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەنە تۇي قىلىپ، كۆپرەك ئوغۇل تېپىپ، ئۇلارنى ئۆزىگە يانتايىاق ۋە ياردەمچى قىلماقچى بولدى. ئابدۇلمۇتەللىب: «ئەگەر ئاللاتائالا ماڭا ئون ئوغۇل ئاتا قىلسا، ئۇلاردىن بىرىنى قۇربانلىق قىلىپ بەيتۇللادا نەزىر بېرىمەن!» دەپ ئەھدە قىلدى.

يىللار ئۆتۈپ، ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشتى. ئۇ ئون ئوغۇللۇق بولدى. ئابدۇلمۇتەللىب ئەھدەمگە ئەمەل قىلىش پەيتى كەلدى، دەپ قارىدى - دە، ئوغۇللىرىنى ئالدىغا چاقىرىپ،

ئۇلارغا ئۆزىنىڭ ئەھدىنى ئاقلاش ئىشىنى ئېيتىدۇ . ئۇنىڭ ئوغۇللىرى :« سىز نېمە دېسىڭىز شۇ » دەپ رازىلىق بىلدۈرىدۇ ، بىراق ، كىمنى قۇربانلىق قىلىش كېرەك ؟ ئۇنىڭ ئوغۇللىرى : « سىزنىڭچە بىز قانداق قىلىشىمىز كېرەك ؟ » دەپ سورىدى . ئابدۇلمۇتەللىب : « بۇ ئىشنى بىز چەك تاشلاش ئۇسۇلى بىلەن ھەل قىلايلى . ھەر بىرىڭلار بىردىن قىدە (چەك تاشلاش ، پال بېقىشتا ئىشلىتىدىغان ئوقيا ئوقى) ئېلىڭلار -دە ، ئۇنىڭغا ئۆزۈڭلەرنىڭ ئىسمىنى يېزىپ ، ماڭا بېرىڭلار » دېدى . ئوغۇللىرى ئاتىسىنىڭ دېگىنى بويىچە بىردىن قىدە ئالدى . ئاندىن ئۇنىڭغا ئۆز ئىسمىنى يېزىپ ئاتىسىغا بەردى . ئابدۇلمۇتەللىب ئۇلارنى ئەگەشتۇرۇپ ، بەيتۇللادىكى ھۇبەل ئاتلىق بۇتنىڭ ئالدىغا چەك تاشلاشقا بارىدى . ھۇبەل ئاتلىق بۇت بەيتۇللانىڭ ئىچىدىكى بىر قۇدۇقنىڭ يېنىغا ئورنىتىلغان بولۇپ ، بەيتۇللاغا نەزىر قىلىنغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇ قۇدۇقتا قويۇلاتتى .

ھۇبەل ئاتلىق بۇتنىڭ ئالدىدا يەتتە دانە مۇقەددەس قىدە بولۇپ ، قىدەھلارنىڭ ھەر بىرىگە بىردىن سۆز يېزىقلىق ئىدى . بىرىنچى قىدەگە « قانغا قان » دەپ يېزىلغان بولۇپ ، ئۇنىڭ مەنىسى كىمكى ئادەم ئۆلتۈرسە خۇنىنى تۆلەيدۇ ، دېگەنلىك ئىدى ؛ ئىككىنچى قىدەگە « پەلەك مەيلىگە باقار » دەپ يېزىلغان بولۇپ ، بۇنىڭ مەنىسى ئەگەر سەن بۇ قىدەگە ئېرىشسەڭ ، نېمىنى خالىساڭ شۇنى قىلالايسەن ، ئىشىڭدا جەزمەن غەلىبە قىلسەن ، دېگەنلىك ئىدى ؛ ئۈچىنچى قىدەگە « قىلغان ئىشىڭ تەتۈرىگە ماڭار » دەپ يېزىلغان بولۇپ ، ئۇنىڭ مەنىسى مەلۇم بىر ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش ئارزۇسىدا بولغان ئادەم ، ئەگەر بۇ قىدە چىقىپ قالسا ، قىلماقچى بولغان ئىشىدىن دەرھال كەچمىكى لازىمدۇر ، دېگەنلىك ئىدى ؛ تۆتىنچى قىدەگە « بالا - قازادىن قۇتۇلماق تەس » دەپ

يېزىلغان ؛ بەشىنچى قىدھكە « مەجبۇر بولسەن » دەپ يېزىلغان ؛ ئالتىنچى قىدھكە « بۇ ئىشنىڭ سەن بىلەن ئالاقىسى يوق » دەپ يېزىلغان ؛ يەتتىنچى قىدھكە بولسا « بۇلاق توختىماي ئاقار » دەپ يېزىلغان بولۇپ ، ئۇنىڭ مەنىسى ، قۇدۇق قازماقچى بولغان ئادەم ئەگەر بۇ قىدھكە ئېرىشسە ، دەرھال ئىشقا تۇتۇش قىلسا بولىدۇ ، دېگەنلىك ئىدى . ئۆز زامانىسىدە ، كىمكى ئوغلىنىڭ خەتنىسىنى قىلدۇرماقچى ، ئۆيلىمەكچى بولسا ، ئۆلۈم ئۇزاتماقچى بولسا ياكى بىرەر كىمنىڭ نەسلى - نەسەبىدىن (قانداشلىقىدىن) گۇمانلانسا ، ھۇبەل ئاتلىق بۇتنىڭ ئالدىغا كېلىپ ، ساھىب قىدھ (قىدھلارنى ئارىلاشتۇرۇپ ، چەك ئالدۇرۇش ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى) قا يۈز دىر ھەم①بېرىپ ، ئۇنىڭغا پال ئاچقۇزۇپ ، قىدھ ئالاتتى .

ئابدۇلمۇتەللىب ساھىب قىدھنىڭ ئالدىغا كېرىپ : « سىز مېنىڭ ئوغۇللىرىم ئۆچۈن بىر ساھىب قىدھلىق قىلىپ بەرسىڭىز ئىكەن ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىردىن قىدھ تەييارلىدى » دېدى . ئاندىن ساھىب قىدھقا ئۆزنىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى ئەھدىسىنى بايان قىلدى . ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئۆز قىدھلىرىنى ساھىب قىدھقا بەردى .

ساھىب قىدھ قىدھلارنى ئارىلاشتۇرۇپ تاشلىغاندا ئابدۇللانىڭ قىدھسى چىقتى . ئابدۇلمۇتەللىب بىر قولىدا ئابدۇللانى يېتىلىگەن ، بىر قولىدا پىچاقنى تۇتقان ھالدا ، ئەسلى ۋەھ نائىلە بۇتلىرىنىڭ ئالدىغا باردى - دە ، ئابدۇللانى بوغۇزلماقچى بولدى . بۇ چاغدا ، قۇرەيشلەر ئۇنىڭ ئالدىنى توسۇپ سورىدى :

— ئى ئابدۇلمۇتەللىب ، نېمە قىلماقچىسەن ؟

— مەن ئۇنى بوغۇزلماقچىمەن .

---

① دىرھەم (درھىم) قەدىمكى رۇم ، ئەرەب پۇل بىرلىكى .

ـــ ۋاي خۇدا ، سەن ئۇنى ئۆلتۈرمىگىن ، ئۇنى كەچۈرۈم قىلغىن . ئەگەر سەن ئۇنى ئۆلتۈرسەڭ ، باشقىلارمۇ ساڭا ئوخشاش بالا - چاقىلىق بولغاندا بىر ئوغلىنى ئۆلتۈرىدىغان بولۇپ قالمامدۇ ؟ ئىش مۇشۇنداق داۋاملىشىپ ئادەتكە ئايلىنىپ قالسا ، قانداق بولىدۇ ؟! ـــ دەيدۇ قۇرەيشلەر ۋە ئابدۇلمۇتەللىب جەمەتىدىكىلەر تەڭلا .

ئارقىدىن ، ئابدۇللانىڭ ئانا جەمەت تاغىسى مۇغدە ئىبنى ئابدۇللا ئىبنى ئەمرۇ ئىبنى مەخزۇم ئىبنى يەقزە مۇنداق دېدى : « ۋاي خۇدايىسمەي ، سەن ئۇنى ئۆلتۈرمە ، ئۇ ئۆزىنى قۇربانلىق قىلىشنى خالىغان تەقدىردىمۇ ، سەن ئۇنى كەچۈرۈم قىلغىن .» قۇرەيشلەر ۋە ئابدۇلمۇتەللىب جەمەتىدىكىلەر يەنە : « سەن ئۇنى ئۆلتۈرمەي تۇرۇپ ھاجاڭغا ئېلىپ بارغىن . ئۇ يەردە بىر ئەرراۋە① (ئايال پالچى) ۋە ئۇنىڭ ساھىبى (پىرى ، خوجدارى) بار . سەن بىرىپ شۇ ئەرراۋەدىن سوراپ باققىن ، ئاندىن ئۆز ئىشىڭغا قارار بەرگىن . ئەگەر ئۇ ئابدۇللانى ئۆلتۈر دېسە ، ئۆلتۈرگىن . ئەگەر ئۇ ئاتا - بالا ئىككىڭلار ئۈچۈن ئورتاق پايدىلىق بولغان بىرەر ئىشنى قىلىشنى بۇيرۇسا ، ماقۇل دەپ شۇ ئىشنى قىلغىنىڭ تۇزۇك » دېدى .

ئابدۇلمۇتەللىب كۆپچىلىك بىلەن بىللە دەرھال يولغا چىقىپ ئۈچقاندەك يۇرۇپ ، مەدىنە شەھىرىگە باردى ، خەيبەر دېگەن يەردىن ئەرراۋەنى تاپتى - دە ، مەقسەتنى ئىزھار قىلىپ ، ئەقىل سورىدى . ئابدۇلمۇتەللىب ئۇنىڭغا ئۆزى بىلەن بالىسى توغرىسىدىكى بۇ ئىشنى يېپىدىن -يېڭىنىسىگىچە بايان قىلدى ، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ ئارزۇسى ۋە ئويلىغان چارە - تەدبىرلىرىنى ئېيتتى . ئەرراۋە ئولارغا : « سىلەر بۇگۈنچە قايتىپ تۇرۇڭلار .

---

① مەزكۇر ئايال پالچىنىڭ ئىسمى بەزى مەنبەلەردە « قۇتبە » دېيىلسە ، يەنە بەزى مەنبەلەردە « ساججاھ » ئىدى دېيىلىدۇ ـــ ئاپتورنىڭ ئىزاھى .

مېنىڭ ساھىبىم كەلگەندە ، ئۇنىڭدىن بىر سوراپ باقاي » دېدى . ئۇلار ئامالسىز قايتىپ كەتمەك بولۇپ سىرتقا چىقتى . ئابدۇلمۇتەللىب ئاللاتائالاغا ئىبادەت قىلدى ، ئاندىن ئەررافەنىڭ يېنىغا يەنە كىردى . بۇ چاغدا ، ئەررافە : « ھە ، خەۋەر كەلدى . تۆلەم ئۇچۇن قانچىلىك بىر نەرسە ئېلىپ كەلدىڭلار ؟ » دەپ سورىدى . ئۇ : « ئون تۆياق تۆگە » دەپ جاۋاب بەردى . شۇ زامانلاردا ، ئادەتتە تۆلەم ھەققى ئۇچۇن ئون تۆياق تۆگە تاپشۇرۇلاتتى . ئەررافە : « سىلەر ئەمدى قايتىپ كېتىڭلار . قايتىپ بارغاندىن كېيىن ، ئاللاتائالا ھەققىدە ئون تۆياق تۆگە نەزىر بېرىڭلار . ئاندىن ، يەنە قىدە ئېلىپ كۆرۈڭلار . بۇ قېتىمقى قىدەتتىمۇ سىلەرنىڭ بۇ ئوغلۇڭلارنىڭ ئسمى چىققۇدەك بولسا ، يەنە ئون تۆياق تۆگە نەزىر قىلىپ ئاللاتائالانى رازى قىلىڭلار . ئەگەر قىدەتا ئوغلۇڭلارنىڭ ئسمى ئەمەس تۆگە چىقسا ، سىلەر شۇ تۆگىنى ئۆلتۈرۈپ نەزىر قىلىڭلار . بۇ ھالدا ئاللاتائالامۇ خۇشال بولىدۇ ، ئوغلۇڭلارمۇ نىجاتلىق تاپىدۇ . »

ئۇلار دەرھال مەككىگە قايتىپ كەلدى . كۆپچىلىك بىر يەرگە جەم بولدى . ئابدۇلمۇتەللىب ئاللاتائالاغا ئىبادەت قىلدى ، ئاندىن ئابدۇللا بىلەن ئون تۆياق تۆگىنى نەزىرگە بېغىشلىدى . ئابدۇلمۇتەللىب ھۇبەل بۇتىنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ ، قادىر ئاللاتائالاغا دۇئا قىلدى ، ئاندىن ساھىب قىدە تاشلىدى . بۇ قېتىمۇ ئابدۇللانىڭ ئسمى يېزىلغان قىدە چىقتى . شۇڭا ، يەنە ئون تۆياق تۆگە كەلتۈرۈپ نەزىرگە ئاتىدى . نەزىرگە ئاتالغان تۆگە سانى يىگىرمىگە يەتتى . ئابدۇلمۇتەللىب يەنە ئاللاتائالاغا دۇئا قىلىپ قىدە ئالدى . بۇ قېتىم يەنىلا ئابدۇللانىڭ قىدىسى چىقتى . شۇنىڭ بىلەن يەنە ئون تۆياق تۆگە نەزىرگە ھازىرلاندى . شۇتەرىقىدە ، نەزىرگە ئاتالغان تۆگە سانى ئوندىن قوشۇلۇپ ، يۈز تۆياققا

يەتكەندە ، ئابدۇلمۇتەللىب ئاللاتائالاغا دۇئا قىلىپ تۇرۇپ قىدھ ئالدى . بۇ قېتىم « تۆگە » يېزىلغان قىدھ چىقتى .

قۇرەيشلەر ۋە شۇ سورۇندىكى باشقا كىشىلەر : « ئى ئابدۇلمۇتەللىب ، ئاللاتائالا رازى بولدى ! » دەپ توۋلاشتى . ئابدۇلمۇتەللىب : « ياق ، مەن يەنە ئۈچ قېتىم قىدھ ئالىمەن ، ھەممىسىدە تۆگە چىقسا ، ئاندىن ھېساب » دېدى . شۇنىڭ بىلەن كۆپچىلىك يەنىلا ئابدۇللا بىلەن تۆگىلەرنى نەزىرگە ئاتاپ تۇردى . ئابدۇلمۇتەللىب ئورنىدىن تۇرۇپ ، ئاللاتائالاغا دۇئا قىلىپ تۇرۇپ قىدھ ئالدى . بۇ نۆۋەت پەقەتلا تۆگىنىڭ قىدھى چىقتى . كۆپچىلىك قىدھ ئېلىشنى يەنە ئىككى مەرتىۋە تەكرارلىدى . ھەر ئىككى قېتىم ئوخشاشلا تۆگىنىڭ قىدھى چىقتى . شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تۆگىلەرنى شۇ يەردىلا قۇربانلىق قىلدى . بۇنىڭغا ھېچكىم قارشى چىقمىدى ، توسقۇنلۇقمۇ قىلمىدى .

ئاللاتائالا شۇنداق قىلىپ ئابدۇللا ئىبنى ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ ، ئۇنى ئەڭ ئاخىرقى پەيغەمبەر ، ئۇلۇغ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاتىسى قىلدى . شۇنچىۋالا كۆپ تۆگىنى قۇربانلىق قىلىپ نەزىر بېرىش ، پۈتكۈل ئەرەبلەر ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ ، ئەلمىساقتىن بۇيانقى تۇنجى قېتىملىق ئىش ئىدى . شۇڭا بۇ قېسىمە ئەرەبلەر ئارىسىدا شۇنداق مەشھۇر ۋە شۇنداق كەڭرى تارالغانكى ، ئىشىك ئالدىلىرىدا ، كوچا - دوقمۇشلىرىدا ، تۆت ئادەم جەم بولغان يەردە ، پاراڭ بولسلا ، ئۇ تىلغا ئېلىنماي قالمايدۇ .

2§ . ئابدۇللانىڭ تويى

ئابدۇلمۇتەللىب ئوغلى ئابدۇللانىڭ بەدىلىگە يۈز تۈياق تۆگىنى قۇربانلىق قىلىپ نەزىر بەرگەندىن كېيىن كۆڭلى ئارامسىغا

چۇشتى . ئابدۇللا ئۇنىڭ كەنجى ئوغلى بولمىسمۇ ، ھەممىدىن ئامراق ئوغلى ئىدى . بىراق ، ئىبنى ھىشام ئۇنى (ئابدۇللانى) : « ئۇ دادىسىنىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى » دېگەن . ئىبنى ھىشامنىڭ بۇ يەردە دېمەكچى بولغىنى ئابدۇلمۇتەللىب ئابدۇللانى قۇربانلىق قىلىپ ئۆز ئەھدىسىنى ئاقلىماقچى بولغان چاغدا ، « ئۇ دادىسىنىڭ چوڭ ئوغلى » بولسا كېرەك . كۆپچىلىككە مەلۇمكى ، ھەمزە ئىبنى ئابدۇلمۇتەللىب ئابدۇللادىن كىچىك . ئاباس بولسا ، ھەمزىدىنمۇ كىچىك . ھالبۇكى ، تارىخ كىتابلىرىدا ، ئاباسنىڭ :« ئېسىمدە قېلىشچە ، مەن ئۇچ ياشقا كىرگەن يىلى بولسا كېرەك ، ئاللاتائالانىڭ ئەلچىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دۇنياغا كۆز ئاچقانىدى . مەن ئۇنى كۆرگەندە ، ئاياللار ماڭا : 〈 بېرىپ ، قېرىندىشىڭنى سۆيۈپ قويۇڭ ، قېرىندىشىڭنى سۆيۈپ قويۇڭ ! 〉 دېيىشكەنىدى . شۇنىڭ بىلەن ئۇنى سۆيۈپ قويغانىدىم» دېگەنلىكى خاتىرىلەنگەن . مانا بۇ ئابدۇللانىڭ ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ كەنجى ئوغلى ئەمەسلىكىنى دەللىلەيدۇ .①

بىر كۈنى ئابدۇلمۇتەللىب ئابدۇللا بىلەن بىللە بىر قىزنىڭ ئالدىدىن ئۆتتى . بۇ قىز ئەسەد ئىبنى ئابدۇلئۇززا ئىبنى قۇسەي ئىبنى كىلاب جەمەتىلىك ۋەرقە ئىبنى نەۋفەل ئىبنى ئەسەد ئىبنى ئابدۇلئۇززانىڭ ئاچىسى ئىدى . بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە ، ئۇنىڭ ئىسمى ئومۇقتال بىنتى نەۋفەل ئىبنى ئەسەد ئىبنى ئابدۇلئۇززا ئىكەن . شۇ چاغدا ، ئومۇقتال ئابدۇللانىڭ رۇخسارىغا نەزەر تاشلاپ تۇرۇپ سورىدى :

ــ نەگە بارىسىز ؟

---

① بىزنىڭچە بۇ يەردە بىر ئاز ئېنىقسىزلىق بار . چۇنكى ، 7 ـ بابنىڭ ئاخىرقى پاراگرافىدا ، ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ ئون ئوغلىنىڭ ئىسمى بېرىلىپ ، ئابدۇللانىڭ ئىسمى ئەڭ ئاخىرىغا قويۇلغان ــ ت .

ـ دادام نەگە بارسا شۇ يەرگە بارىمەن ، ـ جاۋاب بەردى ئابدۇللا .

ـ بۇرۇن سىز ئۇچۇن تۆگىلەر بەدەل بولۇپ جان پىدا قىلغانىدى . ئەمدىلىكتە ، مەن سىزگە جان تەسەددۇق قىلىدىغان چاغ كەلدى ، ـ دېدى قىز .

ـ مەن دادام قەيەرگە بارسا ، شۇ يەرگە بارىمەن . دادامنىڭ رايىغا خىلاپلىق قىلالمايمەن ۋە ئۇنىڭدىن ئايرىلالمايمەن ، ـ دېدى ئابدۇللا .

ئابدۇلمۇتەللىپ ئابدۇللانى زۆھرە جەمەتىنىڭ ئاقساقىلى ۋەھىب ئىبنى ئابدۇمانافنىڭ ئىبنى زۆھرە ئىبنى كىلاب ئىبنى مۇررە ئىبنى كەئىب ئىبنى لۇيا ئىبنى غالىب ئىبنى فىھرىنىڭ قېشىغا باشلاپ بېرىپ ، ئۇنىڭ قىزى ئامىنە (ئامىنە بىنتى ۋەھىب) نى ئۇنىڭغا ئېلىپ بەردى . ئۆز زامانىسىدە ، ئامىنە پۈتكۈل قۇرەيش قەبىلىسى بويىچە مەيلى نەسەب جەھەتتىن بولسۇن ، ياكى جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي ئورنى جەھەتتىن بولسۇن ئوخشاشلا ئەڭ ئېسىل دەرىجىگە مەنسۇپ ئىدى .

تەبەرى مۇنداق بايان قىلىدۇ : « ئابدۇللا خوتۇنى ئامىنەنى ئۆيىگە يانداۋرۇپ كېلىپ ، كاتتا توي قىلىپ ئۇنىڭ بىلەن بىر تەكىيىگە باش قويىدى . شۇ قېتىمدىلا ئامىنە هاملىدار بولۇپ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى تۇغدى . » بۇ كېيىنكى گەپلەر ، ئەلۋەتتە . كېيىن ئابدۇللا تالاغا چىقسا ، بۇرۇن ئۇچراتقان قىز يولۇقتى .

ـ سىز ماڭا بۇگۈن نېمىشقا تۇنۇگۈنكىدەك كۆڭۈل ئىزھار قىلمايسىز ؟ ـ دەپ سوردى ئابدۇللا .

ـ بۇگۈن رۇخسارىڭىزدىن تۇنۇگۈن مەن كۆرگەن نۇر ئۆچۈپتۇ . ئەمدى سىزگە هاجىتىم يوق ، ـ دەپ جاۋاب بەردى قىز .

ئەسلىدە ، ئۇ ئىنسى ۋەرقە نۇپفەلدىن ھەممە ئىشنى بىلىپ بولغاندى . ئۇنىڭ ئىنسى ۋەرقە ئىبنى نۇپفەل خرىستيان دىنىنىڭ مۇرىتى بولۇپ ، ئۇ ئۆزلىرىنىڭ مۇقەددەس كىتابىدىن بۇ مىللەت ئۈچۈن يارىتىلغان بىر مۇقەددەس روھنىڭ بارلىقىنى ، ئۇنىڭ ئىسمائىل جەمەتىدىن ۋۇجۇدقا كېلىدىغان پەيغەمبەر ئىكەنلىكىنى بىلۋالغانىكەن .

تارىخىي مەنبەلەردە مۇنداق بايان قىلىنىدۇ : نۇرغۇن قىزلار ئابدۇللا ئىسىنى ئابدۇلمۇتەللىبكە تېگىشنى ئارزۇ قىلاتتى . فاتىمە بىنتى مۇررە خەشئەمىييەن شۇ قىزلارنىڭ بىرى ئىدى . چۈنكى ، خۇددى تەبەرىنىڭ ئېيتقىنىدەك « ئۇ (ئابدۇللا) قۇرەيشلەردىن چىققان ئەڭ كېلىشكەن يىگىت ئىدى . »

§ 3 . ئابدۇللانىڭ ۋاپاتى

قۇرەيش قەبىلىسى تىجارەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قەبىلە . قۇرەيشلەرنىڭ ھاياتى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ، خۇسۇسەن قىش ۋە ياز پەسىللىرىدە يەمەن بىلەن شامغا بېرىپ سودىگەرچىلىك قىلىش بىلەن ئۆتەتتى . شۇڭلاشقا ، ئاتىلار بالىلىرىنىڭ كىچىكىدىن تارتىپلا كارۋانغا قوشۇلۇپ سودا سەپىرى قىلىپ چېنىقىشىغا ئەھمىيەت بېرەتتى .

ئابدۇلمۇتەللىب يۈز تۇيىاق تۆگە بەدىلىگە ئوغلى ئابدۇللانىڭ جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قالغاندىن كېيىن ناھايىتىمۇ خۇشال بولدى . ئابدۇللا ئامىنە بىنتى ۋەھىب بىلەن توي قىلغاندىن كېيىن ، ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ خۇشاللىقى يەنىمۇ ئاشتى .

ئابدۇللا بىر ئۆينىڭ باشلىقى بولۇپ قالغانىكەن ، ھەقىقىي مۇستەقىل ھاياتىنى باشلىشى ، كارۋان بىلەن سەرتقا بېرىپ قۇرەيشلەرچە سودا پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشى كېرەك ئىدى .

شۇ ۋەجىدىن ئۇ ئامىنەنى دادىسىغا تاپشۇرۇپ قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىكتە قۇرەيش كارۋانلىرىنى باشلاپ تىجارەت سەپىرىگە ماڭدى .

ئابدۇللا تۇيۇ قىلغاندىن كېيىن ، ئەرەبلەرنىڭ ئادىتى بويىچە ، قېيىن ئاتىسىنىڭ ئۆيىدە ئۈچ كۈن تۇردى ، خوتۇنى بىلەن بىللە بولۇپ يىگىتلىك مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلدى . ئاندىن ، خوتۇنىنى ئېلىپ ئۆيىگە قايتىپ كەلدى ۋە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ھامىلدار ئايىلىنى تاشلاپ شامغا تىجارەتكە كەتتى . بۇ قېتىم تىجارەت ئۇچۇن ئېلىپ كېتىلىۋاتقان ئاساسلىق نەرسە خورما ئىدى .

تويدىن بۇرۇن ، ئامىنە تاغىسى ۋۇھەيبنىڭ ئۆيىدە تۇراتتى . تويدىن كېيىن ئېرىنىڭ ئۆيىگە كېلىپ ، تاكى ئېرى سەپەرگە چىقىپ كەتكۇچە ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۆتتى . ئېرى سەپەرگە كەتكەندىن كېيىن ، ئۇ يالغۇزلۇق ھېس قىلىپ ، غەمكىن بولۇپ قالدى . قېيىن ئاتىسى ئابدۇلمۇتەللىب ھەمىشە ئۇنى يوقلاپ تۇردى ھەمدە خوتۇنى ھالەگە ئېيتىپ ئامىنەنى يوقلاتتى ، شۇ ئارقىلىق كېلىنىنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ ، ئۇنىڭ ھىجران ئازابىنى يەڭگىللىتىپ تۇردى .

كارۋانلارنىڭ قايتىپ كېلىدىغان ۋاقتى بولۇپ ، قۇرەيشلەر كارۋانلارنى كۈتۈۋېلىشقا تەييارلاندى . كارۋانلار نۇرغۇنلىغان مالالرنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى . ئامىنە ئېرىنىڭ قايتىپ كېلىشىگە ئىنتىزار ئىدى . كارۋانلار كېلىشىگە قۇرەيش ياشلىرى ئۇلارنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ باردى . ئابدۇللانىڭ قېرىنداشلىرى كۆپچىلىك بىلەن بىللە قايتىپ كەلدى . بىراق ، ئۇلارنىڭ چىرايلىرىدىن قايغۇ چىقىپ تۇراتتى . ئابدۇلمۇتەللىب ئۇلاردىن نېمە ئىش بولغانلىقىنى سورىۋىدى ، ئۇلار ئابدۇللانىڭ كېسەل بولۇپ قېلىپ ، يەسرىب (مەدىنە) تىكى نەججار جەمەتىدىن بولغان (بەنى نەججار)

تاغىسىنىڭ قېشىدا داۋالىنىپ قالغانلىقىنى ئېيتتى . بۇنى ئاڭلاپ ئابدۇلمۇتەللىپ تولىمۇ بىئارام بولدى ۋە ئامىنەنىڭ بۇ خەۋىر تۇيۇقسىز تېخىمۇ ئازابلىنىپ ، قورساقتىكى بالىغا تەسىر يېتىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ ، دەرھال چوڭ ئوغلى ھارىسنى ئابدۇللانىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىشقا يەسرىبكە ئەۋەتتى . كۆپچىلىك سۆيۈملۈك بىمارنىڭ ئەھۋالىدىن ياخشى خەۋەر كېلىشىنى زارىقىپ كۈتتى . ئەپسۇسكى ، ھارىس ئۇلارغا ئابدۇللانىڭ ۋاپات بولۇپ كەتكەنلىكىدىن ئىبارەت شۇم خەۋەرنى ئېلىپ كەلدى . ھارىس يەسرىبكە بېرىپلا ، ئابدۇللانىڭ كارۋانلار مەككىگە يۈرۈپ كېتىپ بىر ئايدىن كېيىنلا ۋاپات بولۇپ كەتكەنلىكىنى ھەمدە شۇ يەرگە دەپنە قىلىنغانلىقىدىن خەۋەر تاپتى .

ئابدۇللا شۇ چاغدا ئەمدىلا يىگىرمە بەش ياشقا كىرگەن بولۇپ ، ① ياپيالاشلا ئالەمدىن ئۆتتى . ئۇ توي كەچىسى ۋە ئەر - خوتۇن بىللە ئۆتكەن ئىككى ئاي ۋاقتىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، تېخى ھاياتنىڭ لەززىتىنى كۆرمىگەنىدى . دېمەك ، ئابدۇللا ئوغلى مۇھەممەد (ئەلەيھىسسالام) تۇغۇلماستىلا ، يەسرىبتىكى بەنى ئەدى رايونىدىكى « تابىئە » قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنىدى . ئابدۇللانىڭ ئۆلۈمى ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ يۈرىكىنى بەختسىزلىك ئوتىدا قاتتىق پۈچىلىدى . ئامىنەمۇ ئابدۇللادىن جۇدا بولغىنىغا ئىنتايىن قايغۇردى . ئۇلار ھەممە ئارزۇ — ئۇمىدىنى ئابدۇللا ئامىنەنىڭ قورسىقىدا قالدۇرۇپ كەتكەن ھامىلىگە باغلىدى .

---

① « مۇھەممەد ئەلەيھىسسالانىڭ تەرجىمھالى » دېگەن كىتابتا ، « ئابدۇللا ئون سەككىز ياشقا كىرگەندە ، ئاتىسى ئۇنىڭغا ۋەھىبنىڭ قىزى ئامىنەنى ئېلىپ بەردى » دېيىلگەن .

ئۇنىنچى باب

خۇش خەۋەر ــ ھىدايەتكە باشلىغۇچىنىڭ بەيتۇللادا تۇغۇلۇشى

ئامىنەنىڭ ھامىلدارلىق مەزگىلى كۈن بويى يېنغلاش، ئازابلىنىش بىلەن ئۆتتى. ئۇنىڭغا ئوغلىنىڭ دۇنياغا كۆز ئېچىشىنى كۈتۈشتىن باشقا، كۆڭلى تەسەللىي تاپقۇدەك ئىش يوق ئىدى. گەرچە قېيىن ئاتىسى ئابدۇلمۇتەللىب بار ئامال - چارىلەر بىلەن ئۇنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرسىمۇ، ئۇ يەنىلا ئېرىدىن ۋە ئۇنىڭ تەڭدىشى يوق ئوتلۇق مۇھەببىتىدىن ۋاقىتسىز ئايرىلىپ قالغان تۇل خوتۇن ئىدى! ئەمەلىيەتتە، قېيىن ئاتىسىمۇ بىر بەختسىز ئادەم بولۇپ، ئۇنىڭ يېشى چوڭىيىپ، تېنى زەئىپلىشىپ، كۆزى ئاجىزلىشىپ كېتىۋاتاتتى.

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مەككىدىكى تاغسىنىڭ ئوغلى ئۇقەيىل ئىبنى ئەبى تالىبنىڭ قورۇسىدىكى بىر ئېغىز ئۆيدە تۇغۇلدى. بۇ ئۆي ئۇقەيلنىڭ باللىرىغا مىراس تەگكەن بولۇپ، كېيىنچە، ئۇنى ھەججاجنىڭ قېرىندىشى بولغان مۇھەممەد ئىبنى يۈسۈفكە سېتىپ بەرگەن. ئۇ بۇ ئۆينى ئۆز قورۇسى دائىرىسىگە ئېلىپ، «بەيداء» (ئاق، ئاق رەڭلىك) دەپ ئات قويغانىدى.

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا تۇغۇت ئانىسى بولغۇچىنىڭ ئىسمى شەفا ئىدى. ئۇ: «ئامىنەنىڭ كۆزى يورۇغان چاغدا، ئاللاتائالانىڭ ئەلچىسى ــ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مېنىڭ ئالقىنىمغىلا چۈشكەندى» دېگەن. ئوممو ئەيمەن پەيغەمبەر

ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇنجى ئىنىكئانىسى بولدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنى ئامىنە بىرقانچە كۈن ئېمىتتى . ئاندىن ئېسلام دىنى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا ۋە ئاللاتائالاغا ئەشەددىي دۈشمەن بولۇپ كېتىدىغان تاغىسى ئەبۇلەھەبنىڭ كىچىك خوتۇنى سۈۋەيبە ئېمىتىپ باقتى .

ئامىنە ئوغلى مۇھەممەدنى تۇغقاندىن كېيىن ، دەرھال بىرىدىن ئابدۇلمۇتەللىبكە خۇش خەۋەر يەتكۈزۈپ ، ئۇنى نەۋرىسى بىلەن مۇبارەكلىدى . ئابدۇلمۇتەللىب بۇ خۇش خەۋەرنى ئاڭلاپلا ، بەيتۇللانى چۆرگىلەپ تاۋاپ قىلدى . ئاندىن دەرھال ببرىپ ئامىنەنى يوقلىدى . ئامىنە ئۇنىڭغا : « قارا ئۇ ، مەن سىزگە بىر نەۋرە تۇغۇپ بەردىم » دېدى ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى بوۋىسىنىڭ قۇچىقىغا سېلىپ بەردى . ئارقىدىن ، ئامىنە ئۆزىنىڭ مۇھەممەدكە قورساق كۆتۈرگەن چاغلىرىدا كۆرگەن ئەھۋاللارنى ، يەنى مالائىكىنىڭ ئۇنىڭغا نېمە دېگەنلىكى ، بالىغا نېمە دەپ ئىسىم قويۇشنى بۇيرۇغانلىقى قاتارلىقلارنى بىرمۇ بىر سۆزلەپ بەردى . كىشىلەر ئارىسىدا مۇنداق رىۋايەت بار : « ئابدۇلمۇتەللىب نەۋرىسى مۇھەممەدنى ئېلىپ بەيتۇللاغا كىرىپ ، ئاللاتائالاغا ھەمدۇ سانا ئېيتتى ، قايتىپ كېلىپ ، ئۇنى ئانىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى ۋە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۇچۇن بىرقانچە ئىنكئانا تېپىپ بەردى .» ①

بوۋاق ئۇچ كۈن ئاغرىپ ساقايدى . ئەبۇ لەھەب كىچىك خوتۇنى سۈۋەيبەنىڭ مۇھەممەدنى ئېمىتكەنلىكىنى ئاڭلاپ ، ئۇنى ئۆيدىن ھەيدەپ چىقاردى . مۇھەممەد سۈۋەيبەنى بىرنەچچە كۈنلا ئەمدى . سۈۋەيبەنىڭ مەسرۇھ ئىسملىك ئەمچەكتىكى بالىسى

① ئىبنى ھىشام : « پەيغەمبەرلەر تەرجىمھالى » (ئەرەبچە) ، 2 . توم ، 160 - بەت .

بولوپ ، سۇۋەيبه بالغا ئامراق ، بالا ئېمىتىشكه ئۇستا ئايال ئىدى . ئۇ نۇرغۇن بالىلارنى ئېمىتىپ چوڭ قىلغان بولوپ ، بۇلارنىڭ ئىچىده پەيغەمبەر ئەلەيهىسسالامنىڭ ئەبۇ سوفيان ئىبنى هارىس ئىبنى ئابدۇلمۇتەللىب ۋە ئەبۇ سالمه ئىبنى ئابدۇلئەسەد قاتارلىق بىر نەۋرە قېرىنداشلىرىمۇ بار ئىدى . بىراق ، سۇۋەيبەنىڭ ئوغلى مەسرۇه بىلەن ئىسلامغا ئىمان ئېيتقان - ئېيتمىغانلىقى ئېنىق ئەمەس . مۇهەممەد ئەلەيهىسسالام كېيىن ئۇنى مەدىنىدىن مەككىگه ئاپىرىپ قويدى . پەيغەمبەر ئەلەيهىسسالام مەككىنى فەتهى قىلىپ بولوپ ، بۇ ئانا - بالىنى سۇرۇشتۇرگەنده ، ئۇلارنىڭ بۇرۇنلا ۋاپات بولوپ كەتكەنلىكىنى ئۇقىدۇ .

تارىخشۇناسلار ۋە شەجەرىشۇناسلار مۇهەممەد ئەلەيهىسسالامنىڭ نەسەبىنى ئىسمايىل ئەلەيهىسسالام ، ئىبراهىم ئەلەيهىسسالام ، نۇھ ئەلەيهىسسالام ، ئادەم ئەلەيهىسسالامغا باغلايدۇ . بىراق ، پەيغەمبەر ئەلەيهىسسالام ئۆز نەسەبىنى مەئەد ① دىن نېرىغا ئۆتكۈزۈشكه قوشۇلمايتتى .

مۇهەممەد ئەلەيهىسسالامنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى هەققىده تارىخشۇناسلارنىڭ كۆز قارىشىدا ئوخشىماسلىقلار بار . بىراق ، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى مۇهەممەد ئەلەيهىسسالام پىل يىلى ، يەنى مىلادى 570 - يىلى تۇغۇلغان دەپ قارايدۇ . ئالايلۇق ، ئىبنى ئابباس پەيغەمبەر ئەلەيهىسسالام پىل يىلى تۇغۇلغان دېگەن . يەنه بەزىلەر ئۇنى پىل يىلىدىن ئون بەش يىل بۇرۇن تۇغۇلغان دەيدۇ .

---

① يەنى مۇهەممەد ئىبنى ئابدۇللا ئىبنى ئابدۇلمۇتەللىب ئىبنى هاشىم ئىبنى مانا ئىبنى قۇسەي ئىبنى كىلاب ئىبنى مۇررە ئىبنى كەئىب ئىبنى لۇئەي ئىبنى غالىب ئىبنى فىهىر ئىبنى مالىك ئىبنى (ياكى نەزىر) ئىبنى كىنانە ئىبنى خۇزەيمە ئىبنى مۇدرىكە ئىبنى ئىلياس ئىبنى مۇدەر (ياكى مۇزەر) ئىبنى نىزار ئىبنى مەئەد - ئاپتورنىڭ ئىزاهى .

ئۇنـدىن باشقا ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنى پىل يىلىدىن مانچە يىل ، مـانـچـە ئاي ، مـانـچـە كۈن كېيىن تۇغۇلغان دەيدىغانلارمۇ بار . بۇ خـىـل قـاراشـتـىـكـىـلـەرنـىـڭ بـىـر قىسمى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام تـەخـمـىـنەن پىل يىلىدىن ئوتتۇز يىل كېيىن تۇغۇلغان دېسە ، يەنە بـىـر قىسمىلار يېقى ، ئۇ پىل يىلىدىن يەتمىش يىل كېيىن تۇغۇلغان دېيىشىدۇ .

پـەيـغـەمـبـەر ئەلـەيـھـىـسسالامنىڭ قايسى ئايدا تۇغۇلغانلىقى ھەققىدىمۇ ھەر خىل قاراشلار مەۋجۇت . بىراق كۆپ سانلىقلار ئۇنى ھـىـجـرىـيـە رەبـىـئـولئـەۋۋەل (3 - ئاي) دە تـۇغۇلغان دەپ قارايدۇ . ۋەھالـەنـكـى ، ئۇنـى ھـىـجـرىـيـە مۇھەررەم (1 - ئاي) دە تۇغۇلغان دەيـدىـغـانلارمـۇ ، سـەفـەر (2 - ئاي)دە تـۇغۇلغان دەيدىغانلارمۇ ، رەجـەب (7 - ئاي) دە تـۇغۇلغان دەيدىغانلارمۇ بار ، ھەتتا بەزىلەر ئۇنى رامازان (9 - ئاي) دا تۇغۇلغان دەپ قارايدۇ .

پـەيـغـەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغان كۈنى مەسىلىسىگە كـەلـسـەك ، بۇ ھەقتىكى قاراشلار تېخىمۇ خىلمۇ خىل . بەزىلەر : ئۇ ھـىـجـرىـيـە 3 - ئاي چـىـقـىـپ كېتىپ ، يەنە ئىككى كېچە ئۆتكەندىن كـېـيـىـن تـۇغۇلغان دېسە ، يەنە بەزىلەر سەككىز كېچە ئۆتكەندىن كـېـيـىـن تـۇغـۇلـغـان دەيـدۇ ؛ يـەنـە بـەزىـلەر بولسا ، يەتتە كېچە ئۆتـكـەنـدىـن كېيىن تۇغۇلغان دەيدۇ . بىراق ، كۆپ سانلىقلارنىڭ قـارىـشـىچە ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ھىجرىيە 3 - ئايىنىڭ 12 - كۈنى بۇ دۇنياغا كۆز ئاچقان .

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام كۈندۈزدە تۇغۇلغانمۇ ياكى كېچىدە تـۇغـۇلـغـانـمـۇ ، مـەككىنىڭ قەيسىرىدە تۇغۇلغان دېگەنگە ئوخشاش مەسىلىلەردىمۇ ئورتاق قاراش يوق .

تـارىـخـشـۇناس ئىبنى ھىشام « پەيغەمبەرلەر تەرجىمھالى » ناملىق ئەسىرىدە : « ئاللاتائالانىڭ ئەلچىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام

(ئاللا ئۇنى بەختىيار ۋە ئامان - ئىسەن قىلغاي) پىل يىلى 3 - ئاينىڭ 12 - كۈنى (دۈشەنبە) كېچىسى تۇغۇلغان . » ①

زۇبەير : « ئۇ رامازان (9 - ئاي) دا تۇغۇلغان » دەيدۇ . بۇ خىل قاراش بەزىلەرنىڭ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئانىسى ئۇنىڭغا خورما سارغايغان كۈنلەردە ھامىلدار بولغانىدى دېگەن چۈشەنچىسى بىلەن بىر يەردىن چىقىدۇ . يەنە بەزى كىشىلەر ئۇرۇش پىلى مەككىگە كىرگەن چاغ بىرىنچى ئاي ئىدى ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بولسا ، ئۇرۇش پىلى مەككىگە كىرىپ ئەللىك كۈن ئۆتكەندىن كېيىن دۇنياغا كەلگەن ، دەپ قارايدۇ .

تارىخشۇناس مەسئۇدى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ : « ئۇ (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام) پىللىق قوشۇن مەككىگە ھۇجۇم قىلىپ ئەللىك كۈن ئۆتكەندىن كېيىن تۇغۇلغان دېگەن گەپ توغرا . ئۇلار (پىللىق قوشۇن) مەككىگە يېتىپ كەلگەن چاغ ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن زامانىسىنىڭ 882 - يىلى مۇھەررەم ئېيى (1 - ئاي) نىڭ چىقىپ كېتىشىگە ئون ئۈچ كۈن قالغان بىر دۈشەنبە كۈنى ئىدى . ئەبرەھە مەككىگە يېتىپ كەلگەن چاغدا ، مۇھەررەم ئېيىنىڭ ئون يەتتە كۈنى ئۆتۈپ بولغان بولۇپ ، بۇ ھەرگىزمۇ ئەرەب تارىخىنىڭ ئىككى يۈز ئونىنچى يىلى ، يەنى تۇنجى قېتىم ھەج قىلىشقا ئاسىيلىق قىلىنغان يىلغا ئەمەس ، بەلكى ئىران پادىشاھى كەسرا ئەنۇشىرۋاننىڭ قىرىقىنچى يىلىغا توغرا كېلىدۇ . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇشۇ يىلى 3 - ئاي (رەبئۇلئەۋۋەل) نىڭ 9 - كۈنى مەككىدە تۇغۇلغانىدى .» ②

---

① ئىبنى ھىشام : « پەيغەمبەرلەر تەرجىمھالى (ئەرەبچە) ، 1 - توم ، 108 - بەت .

② مەسئۇدى : « ئالتۇن يايلاق » (ئەرەبچە) ، 2 - توم ، 280 - بەت .

كوساندى بارسفال پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام توشقان كالپۇك ئەبرەھەنىڭ پىللىق قوشۇنى مەغلۇپ قىلىنىپ ئەللىك بەشىنچى كۈنى تۇغۇلغان دەيدۇ . مىسر ئاسترونومى مەھمۇد پاشا ئىلمىي تەتقىقات ئارقىلىق پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ : « ئۇ مىلادى 571 - يىلى ، ئەرەب كالىندارى بويىچە 3 - ئاينىڭ 9 - كۈنى سەھەردە تۇغۇلغان . ئىسلام كالىندارى شۇ كۈندىن باشلانمىغان (شۇ چاغدىن خېلى بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن باشلانغان) بولغاچقا ، مىلادىيە يىلنامىسى بىلەن ئەرەب كالىندارىنىڭ بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ كېتىشى ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس . ئۆز ۋاقتىدا ئەرەب كالىندارى ، خۇسۇسەن پەسىل ، ئايلار ھەممە ئادەمگە ئېنىق ئىدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئانىسى ئۇنىڭغا باھار پەسلىدە ھامىلدار بولۇپ ، كۈزدە تۇغقانىدى . بۇ شەك كەلتۈرۈشكە بولمايدىغان ئەمەلىيەت . ھازىرقى زامان تەتقىقاتىمۇ ئىسپاتلاپ تۇرۇپتىكى ، كۈز پەسلى ئۇلۇغ زاتلار دۇنياغا كېلىدىغان پەسلىدۇر.»①

قەيس ئىبنى مەخزۇمە جانابىي پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ دۇنياغا كەلگەن ۋاقتى ھەققىدە توختىلىپ : « پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بىلەن ئىككىمىز بىر يىلدا ، يەنى پىل يىلى تۇغۇلغان ، بىز سالداشمىز » دېگەن . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ شائىرى ھەسسان ئىبنى سابىتمۇ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتىنى ئەسلىگىنىدە : « ئاھ ، ئۇ ۋاقىتتا ، مەن تېخى يەتتە - سەككىز ياشلاردىكى ئەمدىلاتىن ئەقلىمگە كەلگەن سەبىي بالا ئىدىم . تېخىچە ئېسىمدە ، شۇ چاغدا ، بىر يەھۇدىي ئادەم يەسرىب قەلئەسىنىڭ ئۈستىگە چىقىۋېلىپ : (ھەي ، يەھۇدىيلار ، ھەي ، يەھۇدىيلار!)دەپ ۋارقىراۋەردى ، جامائەت ئۇنىڭ چۆرىسىگە

① « ئىسلام ئىنقىلابىي » (ئەرەبچە) ، 281 - بەت .

توپلىشىپ : « ھەي ، نېمىگە مۇنچۇالا ۋارقىرايسەن ؟ »دەپ سوردى . ئۇ بولسا : « ئاخشام ئەكە ئېسىل زات مۇھەممەدنىڭ يۇلتۇزى كۆرۈندى » دەپ جاۋاب بەردى دېگەن .» ①

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام دۇنياغا كېلىشتىن بۇرۇن ، پۈتكۈل ئەرەبلەر ئىچىدە مۇھەممەد ئىسملىك ئادەمدىن ئۇچلا بار ئىدى . بۇ ئۇچ نەپەر مۇھەممەدنىڭ ئاتىلىرى كىشىلەردىن بۇ دۇنياغا مۇھەممەد ئىسملىك بىر زاتنىڭ كېلىدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ ھىجازدا ئاللاتائالانىڭ ئەمرى بىلەن پەيغەمبەر بولىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ ، بۇ دۇنياغا كۆز ئاچقۇسى مۇھەممەدنىڭ ئۆزىنىڭ ئوغلى بولۇپ قېلىشىنى ئارزۇ قىلىشىدۇ . بۇ ئۇچ ئاتا بىرنەچچە پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا بارىدۇ . ئۇ پادىشاھلاردا بىر مۇقەددەس كىتاب بولۇپ ، ئۇنىڭدا پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇبارەك ئىسمى ، ئۇنىڭ ئاللاتائالادىن كەلگەن ۋەھيي بىلەن پەيغەمبەر بولىدىغانلىقى بايان قىلىنغانىدى . پادىشاھلار بۇ خەۋەرنى بۇ ئۇچ ئاتىغا ئېيتىپ بېرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ، بۇ ئۇچەيلەن ئاياللىرى ئېغىر بوي بولغاندا ، ئەگەر بالا ئوغۇل تۇغۇلسا ، ئىسمىنى « مۇھەممەد » قويايلى دەپ ۋەدىلىشىدۇ . شۇنداق قىلىپ ، ئۇچ ئوغۇلغا مۇھەممەد دەپ ئىسىم قويۇلىدۇ . ئۆز زامانىسىدىكى بۇ ئۇچ مۇھەممەد شائىر فەرىزدىقنىڭ بوۋىسى مۇھەممەد ئىبنى سوفيان ئىبنى مەجاشئ ؛ مۇھەممەد ئىبنى ئۇھەيھە ئىبنى جىلاھ ئىبنى ھۇرەيش ؛ مۇھەممەد ئىبنى ھەمران ئىبنى رۇبەيئەلەر ئىدى .

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام تۇغۇلۇپ 7 - كۈنى ئابدۇلمۇتەللىب پەرمان چۈشۈرۈپ ، قۇربانلىققا يارايدىغان تۆگىدىن ئەكەلدۈرۈپ ئۆلتۈرۈپ قۇرەيشلەرگە نەزىر بەردى . نەزىرگە كەلگەن جامائەت

① ئىبنى ھىشام : « پەيغەمبەرلەر تەرجىمھالى » (ئەرەبچە) 2 - توم ، 159 - بەت .

ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ نەۋرىسىگە « مۇھەممەد » دەپ ئىسىم قويماقچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ ، نېمىشقا بىزنىڭ ئاتىلىرىمىزنىڭ ئىسمىنى نەۋرىكىزگە قويۇۋالسىز ؟ دەپ سورىدى . ئابدۇلمۇتەللىب بۇ سوئالغا جاۋابەن مۇنداق دېدى : « مەن ئۇنىڭ ئاللاتائالانىڭ ئاسمىنىدىنمۇ ھەمدۇسانا غا سازاۋەر بولغان ، بۇ زېمىنىدىنمۇ ماختاشقا لايىق بولغان بىر زات بولۇشىنى ئارزۇ قىلىمەن.» ①

بۇ ھەقتىكى رىۋايەتلەر ناھايىتى كۆپ . مېنىڭچە ، ئۇلاردىن ئىككىنى ئىزاھلاپ ئۆتسەك يامان بولمايدۇ . رىۋايەتلەردە مۇنداق دېيىلىدۇ : ئامىنە قورساق كۆتۈرگەن ۋاقىت كۆزەيگەن چاغلىرىدا ھېچقانداق مۇشەققەت تارتمىغان ؛ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام تۇغۇلغان كېچىسى غايەت زور بىرنۇر پارلاپ پۈتكۈل جاھاننى يورۇتۇۋەتكەن؛ ئاسمانمۇ ، زېمىنمۇ ئۇنىڭ دۇنياغا كۆز ئېچىشىغا تەقەززا بولغان ؛ ساۋا كۆلى قۇرۇپ ، زېمىن يېرىلىپ كەتكەن ؛ دىجلە دەرياسى ②تېشىپ ، ئەتراپتىكى زېمىن تاشقىن سۇيىگە غەرق بولۇپ كەتكەن ؛ كەسرانىڭ تەختىگاھى تەۋرىگەن ، نۇرغۇن ئادەملەر مۇنار ئۇستىدىن دومىلاپ چۈشۈپ كەتكەن ؛ شۇ كېچىسى ئىرانىڭ قازىسى (باشقا بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە ، ئاتەشپەرەسلىك دىنىنىڭ مۇرتىلىرى) ئەرەب ئېتى بىلەن ۋەھشىيلەشكەن تۆگە بىر - بىرى بىلەن ئېلىشىپ چۈش كۆرگەن . تاڭ ئاتقاندا ، ئۇ كۆرگەن چۈشىنى كاھىن (چۈشكە تەبىر ئېيتقۇچى) غا دەپ بەرگەن . كاھىن ئۇنىڭ چۈشىگە تەبىر بېرىپ ، پارسلار ئەرەب دۆلەتلىرىدىن كەلگۈسى ناھايىتى زور خەتەرلىك تەھدىتكە ئۇچرايدىكەن ، دېگەن .

---

① مۇھەممەد ــ بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىدىكى مەنىسى « ماختاشقا مۇناسىپ ؛ ماختالغان » دېگەن بولىدۇ ــ ت .

② ئىراقتىكى ئىككى چوڭ دەريانىڭ بىرى ــ ت .

شۇ ئەبەدىيلىك مۇبارەك كېچىسى ، نەچچە مىڭ يىللار مابەينىدە ئۆچمەي كەلگەن مۇقەددەس زەمرا دەشت ①ئوتى ئۆچكەن . پۈتكۈل جاھاندىكى بارلىق بۇتلار بىراقلا ئۆرۈلۈپ چۈشكەن . مالائىكىلەر ھەرقايسى سەييارىلەردە تۇرۇشلۇق جىن - شاياتۇنلارنى ئۇلارنىڭ پادىشاھى ئىبلىس بىلەن قوشۇپ دېگىزنىڭ قەھرىگە (ئەڭ ئاستىغا) ھەيدىۋەتكەن .

يەنە بىر خىل ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام سامادا مۇشتەرى (يوپىتىر) يۇلتۇزى پەيدا بولغاندا تۇغۇلغان ، مۇشتەرى يۇلتۇزى سائادەت ۋە شان - شەرەپنىڭ نامايەندىسىدۇر . ئۇ تۇغۇلغان يىلى فەتھى - غالىبىيەت يىلى ، شۇنداقلا خەير - ئېھسان ، ياخشىلىق يىلى بولغان . مۇنداق دېيىشنىڭ سەۋەبى شۇكى ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام تۇغۇلۇشتىن بۇرۇن ، قۇرەيشلەرنىڭ كۇنى مۇشەققەت ۋە تەڭقىسچىلىك ئىچىدە ئۆتەتتى . ئۇ تۇغۇلغان يىلى ئۇلار ياشاۋاتقان پۈتكۈل زېمىن چىمەنزارلىققا پۈركىنىپ ، مېۋىلىك دەرەخلەر مېۋىلىرىنىڭ جىقلىقىدىن شاخلىرىنى كۆتۈرەلمەي قالىدۇ . مەككە سائادەت ۋە بەختىيارلىقنىڭ قاينىمىغا چۆمۈلىدۇ .

① زەرادەشت ــ قەدىمكى پارس ئاتەشپەرەسلىك دىنىنىڭ ئىجادچىسى ، تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 660 ــ 583 - يىللار ئارىسىدا ياشىغان .

ئون بىرىنچى باب

ئىسلام دىنىدىن بۇرۇنقى بەيتۇللا تاۋىپى

§1. ھەرەم ئايلىرىدىكى تاۋاپ

ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇن، ئەرەبلەر ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ جاي - جايلىرىدىن بەيتۇللاغا كېلىپ ئۇنى تاۋاپ قىلاتتى. ئۇندىن باشقا ھىندىلار، پارسلار، سابىئە دىنى مۇرتىلىرى ۋە قىسمەن يەھۇدىيلارمۇ ئەرەبلەر بىلەن بىللە ھەج - تاۋاپقا قاتنىشاتتى. ئەينى زاماندا بەيتۇللاغا ھەج - تاۋاپ قىلىنىدىغان ئايلار ھەرەم ئايلىرى دەپ ئاتىلاتتى. يەنى 11 - ئاي، 12 - ئاي ۋە 1 - ئايلاردا ھەج - تاۋاپ پائالىيىتىدىن باشقا ھەرقانداق ئىش - پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش ھارام (مەنئى قىلىنغان) ئىدى. ئۇلار 7 - ئاينىمۇ ھەرەم ئېيى قىلىپ بەلگىلىگەن بولۇپ، ئۇ ئاينى ئاللاتائالانىڭ قۇلقىنى تىنچ قىلىش ئېيى، يەنى ئاللاتائالاغا قورال - يارىغ ساداسىنى ئاڭلاتمايدىغان ئاي، دەپ ئاتىشاتتى. مۇشۇ تۆت ئاي ئىچىدە، ئۇلار قورال - يارىغلىرىنى يىغىشتۇرۇپ ئۆزئارا تاجاۋۇز قىلىشمايتتى.

ھەج - تاۋاپ ئەركانلىرىنى ئادا قىلىش بىلەن تاۋاپ بازىرى سودىسى قىلىش بىر ئايدىن ئارتۇقراق ۋاقىتقا مەزكەزلەشتۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئومۇمىي ھەج - تاۋاپ پائالىيىتى مەزگىلى ئۇچۇن ئارقا - ئارقىدىن كېلىدىغان ئۇچ ئاينى بەلگىلەش تولىمۇ ئاقىلانىلىك بولغانىدى. سەۋەب، بىرىنچىدىن، تاۋاپچىلار يىراق جايلاردىن ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ كېلىدىغان بولغاچقا، يېتەرلىك ۋاقىت

بولمىسا ، ئۇلارنىڭ كېلىپ - كېتىشىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايتتى ؛ ئىككىنچىدىن ، مۇشۇنداق بەلگىلىمە چىقىرىشتا ، تاۋاپچىلارنىڭ يالغۇز ھىجاز رايونىدىكى ئەرەبلەر بىلەنلا چەكلەنمەستىن ، پۈتكۈل ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئەرەبلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقى نەزەرگە ئېلىنىغانىدى . ئەمەلىيەتتىمۇ ، ئەرەبلەرنىڭ ھەممىسى تاۋاپقا كېلەتتى ھەمدە مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ كاتتا بازاردا تاماشا ۋە سودا قىلاتتى .

تاۋاپ مەۋسۇمىدا كېلىپ ، ھەج - تاۋاپ مۇراسىملىرىغا قاتنىشىدىغان ۋە بازار قىلىدىغانلار مەككە رايونى ياكى ھىجاز رايونىدىكى بۇتېپەرەس ئەرەبلەرلا بولۇپ قالماستىن ، يەنە نۇرغۇنلىغان چەت - ياقا رايونلۇقلار مەسىلەن ، يەمەن ، نەجد ، شام قاتارلىق جايلاردا ياشايدىغان ئەرەبلەرمۇ بار ئىدى . ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىرلا ئاللاغا ئېتىقاد قىلىدىغان دىنىي تەۋھىدچىلەرمۇ ، سابىئە دىنى مۇرىتلىرىمۇ ، يەھۇدىي دىنى مۇرىتلىرىمۇ بار ئىدى . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى كېلىپ پەقەتلا ھەج - تاۋاپ مۇراسىمىغا قاتناشسا ، يەنە بەزىلىرى تاۋاپ - ئىبادەت ھەم سودا تىجارەت بىلەن شۇغۇللىناتتى ؛ يەنە بەزىلەر ئۆز دىنىي - ئېتىقادلىرىنى تارقىتىش بىلەن بولاتتى ؛ بەزىلەر بولسا شان - شەرەپتە بەسلىشىپ نۇتۇقلار سۆزلىشەتتى ، نەزمە - قوشاقلار ئوقۇشاتتى ؛ يەنە بەزىلەر ئۆزلىرىنىڭ پەقەت ھەج - تاۋىپىنىڭ شاراپىتىدىن بولغان ئەۋزەل شارائىت ، پەقەت ھەج - تاۋاپ مەۋسۇمى تەمىن ئېتەلەيدىغان تىنچلىقتا بېجىرگىلى بولىدىغان ئىشلىرىنى بېجىرىۋالاتتى .

جاھىلىيەت دەۋرىدە ، «ھەمىس» نىزامى ئەۋج ئالغانىدى . «ھەمىس» سۆزىنىڭ مەنىسى «يۇرت بالىسى ، يەرلىك ئادەم» دېگەن سۆز بولۇپ ، ئۆز ۋاقتىدا ، ئۇ مەخسۇس كىندىك قېنى بەيتۇللانىڭ

ئەتراپىغا تۆكۈلگەن ئادەم ، ماقامى ئىبراھىم تېشى (ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇبارەك پۇتى تەگكەن تاش) تۇرىدىغان جايدا ياشايدىغان ئادەملەرنى كۆرسىتەتتى . ھەمىس نىزامى ئەمەلىيەتتە ، مەككىنىڭ خەلقى ، ھەرەم ئەھلى ، بەيتۇللانىڭ مۆتىۋەرلىرىگە بېرىلگەن ئىمتىياز ھېسابلىناتتى . بۇ خىل ئىمتىياز ئەرەب دۆلەتلىرىدە ئېسىلزادىلەرنىڭ سالاھىيىتىگە قاراپ بېرىلىدىغان «شەھەر ھۆرىيەت ھوقۇقى» غا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر خىل ھوقۇق بولۇپ ، بۇنداق ھوقۇق - ئىمتىياز ئىگىلىرى ئۆزلىرىگە شۇنداق شەرەپلىك نام ئاتا قىلغان دۆلىتىنىڭ ئىززىتى ۋە ئابرويىنى گەۋدىلەندۈرۈپ تۇراتتى . شۇڭا مەككىلىكلەر : «ھەرقانداق ئەرەب بىزدەك ھوقۇق ۋە مەرتىۋىگە ئىگە ئەمەس» دېيىشەتتى .

ھەمىسلەر (ھەمىس نىزامىدىن بەھرىمەن بولغۇچىلار) بەيتۇللاغىلا چوقۇناتتى ۋە ئۇنى ئۇلۇغلايتتى ، بەيتۇللانىڭ كەينى تەرىپىدىكى جايلارنى بولسا ئۇلۇغلمايتتى ، چوقۇنۇپمۇ كەتمەيتتى . ئۇلارنىڭ نەزىرىچە ، ئەگەر ئۇلار بەيتۇللانىڭ ئۇ تەرىپىدىكى يەرلەرنىمۇ ئۇلۇغلسا ، باشقا جايلاردىن كەلگەن ئەرەبلەر ئۇلارنىڭ ھەرىمىنى كۆزگە ئىلمايدىغان بولۇپ قالاتتى . ئەرەفات (غرفە) تېخى بەيتۇللانىڭ سىرتىغا جايلاشقان بولغاچقا ، ئۇلار ھەج - تاۋاپ مۇراسىمى مەزگىلىدە ئۇنىڭغا چىقمايتتى . بىراق ئەرەفات تېغىغا چىقىشنى ھەج - تاۋاپ مەزمۇنلىرىنىڭ بىرى دەپ قارايتتى ، باشقا ئەرەبلەرنىڭ ئەرەفات تېغىغا بېرىشىنى تەشەببۇس قىلاتتى . ئۇلار : «بىز دېگەن بەيتۇللانىڭ ئەھلى ، شۇڭا بۇ مۇقەددەس ھەرەمدىن ئايرىلىساق بولمايدۇ ، باشقا ئادەملەرنى ، جايلارنى ئۇلۇغلساق تېخىمۇ بولمايدۇ» دەيتتى .

ياقۇت ھەمۇۋى ھەمىسلەر ۋە ئۇلارنىڭ نىزامى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ : «ھەج - تاۋاپ مەۋسۇمىدا ھەمىسلەر

مۇزدەلىقەدىلا توختايىتتى ، ئەرەفاتقا بارمايىتتى . پۈتكۈل ھەرەم ئايلىرىدا ئۇلار قىينىچىلىقتىن ۋايسىمايىتتى ، شىكايەت قىلمايىتتى ؛ چىشى ئۆچكىلەرنى قايچىلىمايىتتى ؛ سېغىن كاللارنى باغلىمايىتتى ؛ يۇڭ ئەشمەيىتتى ، يېپمۇ ئىگىرمەيىتتى ؛ يۇڭ - كىگىزدىن ياسالغان ياكى لايدىن قوپۇرۇلغان ئۆيلەرگىمۇ كىرمەيىتتى . ئۇلارغا بىر قىزىل قۇببە بولسلا ، شۇنىڭ ئاستىدا كۈن ئۆتكۈزىۋېرەتتى .»

مانا بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ شۇ بىر پارچە زېمىننى قانچىلىق ئەزىزلەيدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . ئۇلار ھەتتا ھەج - تاۋاپ مۇراسىملىرىغا تولۇق قاتنىشالماي قالىدىغان ئىش بولسىمۇ ، شۇ زېمىندىن ئايرىلغىلى ئۇنىمايىتتى . ھازىرقى زامان خەلقئارا قانۇنىدا ، كىشىلەر مۇئەييەن بىر دۆلەتنىڭ تەۋەلىكىگە بىرەر قانلىق بەدەل ئارقىلىق ئۆتەلەيدۇ ؛ شۇ دۆلەتتە تۇغۇلغانلىقى بىلەنمۇ ئۆتەلەيدۇ ؛ شۇ دۆلەتتە ئۇزۇن مۇددەت ئولتۇراقلىشىپ ياشىغانلىقى ھېسابىغىمۇ ئۆتەلەيدۇ ، دەيدىغان بەلگىلىمىلەر بار . ۋەھالەنكى ، ھەمىسلەرنىڭ ئىدىيىسى شۇكى ، كىمكى شۇ زېمىن بىلەن ئالاقىدار بولسا ، ئۇ شۇ دۆلەت تەۋەلىكىدىكى ئادەم بولۇش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولالايدۇ ؛ كىمنىڭ مۇشۇنداق ھوقۇقى بولسا ، ئۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ ئىمتىيازدىن بەھرىلىنەلەيدۇ .

ھەمىسلەرنىڭ بۇ ئىدىيىسى توغرا ئىدى . چۈنكى ، ئۇ ھەم ھەرەم رايونى ئەھلىنى ھۆرمەت قىلاتتى ھەم چەتتىن كەلگەنلەرنىڭ ئامانلىقىنى كاپالەتلەندۈرەتتى ؛ ھەم دوست بىلەن دۈشمەننى پەرقىلەندۈرەتتى ، ھەم قىساسچىلار ، تەمەخورلار ۋە پۇرسەتپەرەسلەرنى ئىمكانسىز قالدۇراتتى . پاناھلىنىش ھوقۇقى مانا شۇ ھەمىسلەر ھوقۇقىنىڭ ئۆزگىرىشى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن .①

① لۇتفى جۈمئە : « ئىسلام ئىنقىلابى » (ئەرەبچە) ، 82 - بەت .

يالغۇز قۇرەيشلەرلا ئەمەس ، بارلىق ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسى بەيتۇللانى ھەرەم ياكى مۇقەددەس جاي دەپ بىلەتتى . بەيتۇللانىڭ مۇقەددەسلىكى ھەر يىلى بىر - بىرىگە ئۇلىشىپ كېلىدىغان بايراملاردا ، شۇنداقلا مەككە جىلغىسى ۋە ئېگىزلىكىنىڭ ئەتراپىدا بولىدىغان كاتتا بازارلاردا ئۆز ئىپادىسىنى تاپاتتى . ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە تۇرلۇك دىنىي مۇراسىملار ۋە يوسۇن - قائىدىلەر بىلەن سودا تىجارەتتىكى ئەركىن باھا قويۇپ سودىلىشىش ، ئىمپورت - ئېكسپورت قاتارلىق پائالىيەتلەر ئۆزئارا گىرەلىشىپ ، بىر خىل پەۋقۇلئاددە ئۇسلۇبنى شەكىللەندۇرگەنىدى . ئەينى زامانىدا ، ئەرەبلەر ئەدەبىياتقا ئەھمىيەت بېرەتتى . بازارلاردا خىلۇەتىرەك جايلار ياكى بىرنەچچە سورۇن ، خۇددى ھازىرقى زاماندىكى پەن ۋە ئەدەبىي جەمئىيەتلىرىنىڭ پائالىيەت سورۇنلىرىغا ئوخشاش كىشىلەرنىڭ ئەدەبىي پائالىيەتلىرى ئۈچۈن ئاجرىتىلاتتى . بۇ جايلاردا ، ھەمىشە ناتونۇش كىشىلەر نۇتۇق سۆزلەيتتى ، شائىرلارنەزمە - قوشاق ئوقۇيتتى ، پەيلاسوپلارمۇ بەزى مۇھاكىمىلەرنى ، مۇلاھىزىلەرنى ئېلان قىلىپ تۇراتتى .

مەككىلىكلەر ھەج - تاۋاپ مەۋسۇمىدا ، بايراملارنى ۋە بازار ۋاقىتلىرىنى قىش ، باش باھار ۋە كۈز پەسلىگە ئورۇنلاشتۇرۇشنى خالايتتى . شۇڭلاشقا ئۇلار ۋاقىتنى كەينىگە سۈرۈش تۈزۈمىنى تۈزۈپ چىقىپ ، يىلنى قەمەرىيە كالېندارى ۋە ھىلال كالېندارى بويىچە ھېسابلاشتىن شەمسىيە (كۈن) كالېندارى بويىچە ھېسابلاشقا ئۆزگەرتىپ ، ھەج - تاۋاپ مەۋسۇمىنى تاۋاپچىلار مەنپەئەتىگە بولىدىغان ۋاقىتقا توغرىلىغانىدى . مەككىلىكلەرنىڭ ھەج - تاۋاپ ۋاقىتىنى مۇنداق تالىشى ھەرگىزمۇ سەۋەبسىز ئەمەس ئىدى . شۇنداقلا ، چەت - ياقا جايلاردىن ھەج - تاۋاپقا كېلىدىغانلار ئۈچۈن ساپ ۋە سۆرۈن ھاۋا شارائىتى يازنىتىپ بېرىشى ئۈچۈنلا

ئەمەس ئىدى . ئۇلار تاللىغان بۇ مەۋسۇمدا تېرە ، يەل - يېمىش ، يېزا ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرى ۋە باشقا تاۋارلار تەييار بولۇپ بازارغا كىرەتتى . شۇڭا ، ئۇلارنىڭ مۇشۇنداق بىر ۋاقىتنى ھەج - تاۋاپ ئەركانلىرىنى ئادا قىلىدىغان مەۋسۇم قىلىپ تاللىشى ئەڭ يېرىم ئارىلىدىكى ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش ، تۇرمۇش ۋە باشقا جەھەتلەردە سودا - تىجارەتكىلا تايىنىدىغان بارلىق بەدەۋى ئەڭبىلەرنى مۇئەييەن مادداي مەنپەئەتكە ئېرىشتۈرۈشنىمۇ مەقسەت قىلاتتى .

§ 2 . قۇرەيشلەرنىڭ ھەج - تاۋاپقا ئەھمىيەت بېرىشى

مەككە تەرەققىي قىلغان ، خۇسۇسەن يەمەندىكى ھىمىيەرلەر دۆلىتى يوقىتىلغاندىن كېيىن ، ئۇ تەرەققىي قىلىپ بىر كاتتا شەھەرگە ئايلانغان ؛ ئۆز قويندا بەيتۇللانىڭ بولغانلىقى ، سودا - تىجارەتنىڭ گۈللىنىشى ، شۇنىڭدەك جۇغراپىيىلىك ئورنىنىڭ ئەۋزەللىكى قاتارلىقلار تۈپەيلىدىن يۇكسەك ئورۇن ۋە شۆھرەتكە ئىگە بولغانىدى . گېرمانىيە تارىخشۇناسى فەلھاۋزىن مەككە تەرەققىياتىدىكى يەنە بىر ئامىل ، يەنى مەككە ئاھالىسىنىڭ سان جەھەتتە قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ ئومۇمىي سانىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكى ھەققىدە توختىلىپ ، مەككىلىكلەر مەدەنىيىتىنىڭ رونىق تېپىشى ئۇلارنىڭ ساملار ، شىمالدىكى باشقا قەبىلە خەلقلىرى بىلەن بولغان ياخشى مۇناسىۋىتىنىڭ تەسىرىدىن بولغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ . كېيىنچە ئېيتىشقا بولىدۇكى ، سۇرىيە (شام) ، ھىندە (ئىراقتىكى فۇرات دەرياسىنىڭ غەربىدىكى بىر قەدىمىي شەھەر) دىن تارتىپ تاكى ئەرەبىستانىنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىغا سوزۇلغان سودا بەلبېغى ئۇلارغا يېڭى - يېڭى تەسىرات ۋە يېڭىدىن يېڭى ئىستەكلەرنى ئاتا قىلغان . ھەج - تاۋاپچىلارنىڭ ، سودىگەرلەرنىڭ

ۋە سايامەتچىلەرنىڭ ئامانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن قۇرەيشىلەر مەككىدىلا ئەمەس ، بەلكى پۈتكۈل ھىجاز رايونى تېررىستورىيىسىدە تىنچلىقنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا تىرىشتى . قۇرەيشىلەر قەبىلىلەر ئۇرۇشنى مەنئى قىلىپ ، بارلىق ئەرەب قەبىلىلىرىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا كونترول قىلدى . ئەينى زامانىدىكى قۇرەيشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىتىگە ئالاقىدار نۇرغۇن مۇناسىۋەتلەر ھازىرقى زامان دۆلەتلىرى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ . شۇڭا ، كېيىنكىلەر ئۇلارنىڭ تۇرلۇك مەدەنىيىتى ۋە بىلىمىنى ئۆگەنگەن ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ سىياسەت ۋە جەمئىيەت تۈزۈلمىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى .

ھەج - تاۋاپچىلارغا قولايلىق يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن قۇرەيشىلەر سۇ مەنبەسىنى كېڭەيتىپ ، مەككىدىكى يوللارنى راۋانلاشتۇردى . مەككە شەھىرىنى مۇھاپىزەت قىلىپ ، ئۇنىڭ ھەمىشە سۇ ئاپىتىگە ئۇچراپ تۇرىدىغان ھالىتىنى ئۆزگەرتتى . بۇنىڭ بىلەنلا قالماستىن ، ئۇلار يەنە مەككىدىكى ھەرقايسى يول - كوچىلارنىڭ يورۇتۇلۇشىغا ئەھمىيەت بەردى . مەككە ئەتراپىدىكى تاغ چوققىلىرىغا مەشئەل ئورنىتىپ ، ھەج - تاۋاپچىلارنىڭ سودا كارۋانلىرىنىڭ يولدىن ئېزىپ قالماسلىقىنى كاپالەتلەندۈردى .

ھەرەم ئايلىرىدا ئۇرۇش قىلىش مەنئى قىلىندى . ئەرەبلەر ھەرقايسى جايلاردىن كېلىدىغان تاۋاپچى ، سودىگەر ۋە سايامەتچى مېھمانلارنى ئېگىز جايلارغا ۋە قۇدۇق كۆپ يەرلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇپ ، ئۇلارنىڭ ئېلىپ سېتىش ئىشلىرىنى قىلىۋېلىشىغا ، ئۆزئارا تونۇشۇپ ھال مۇڭدىشىشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بەردى . مېھمانلار ئوكاز بازىرىغا باراتتى . ئۆز ۋاقتىدىكى ئوكاز بازىرى نۇتۇق سۆزلەش ، نەزمە - قوشاق ئوقۇش بويىچە بەسلىشىش پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلىدىغان مۇسابىقە مەيدانى ،

داۋاملىق ئەربابلارنىڭ خالىس ھۆكمى ئارقىلىق كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆچ - ئاداۋەتنى يوقىتىپ ، ئادالەت چىرىغىنى ياقىدىغان ئەدلىيە مەھكىمىسى ، قەدىمكى دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ تۈرلۈك - تۈمەن ماللىرى كۆرگەزمە قىلىنىدىغان دۇنياۋى يەرمەنكە سورۇنى ئىدى . كىشىلەر ئوكاز بازىرىدىن يېنىپ ئەرەفاتقا چىقاتتى ، ئاندىن مەككىگە كىرىپ ھەج - تاۋاپ ئەركانلىرىنىئادا قىلاتتى ، شۇندىن كېيىن ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كېتەتتى .

ھەج - تاۋاپ ئەرەپ يېرىم ئارىلىدىكى ئىجتىمائىي ھاياتقا تەسىر كۆرسىتەتتى .ھەج - تاۋاپ مەزگىلىدە ھەرقايسى قەبىلىلەر ئىناقلىشىپ ئۆزئارا دۇشمەنلىشىنى ، ئۆچ - ئاداۋەتنى ئۇنتۇپلا كېتەتتى . ئۇلار ، بىر يەرگە جەم بولۇپ ، ئۆزئارا تونۇشۇپ ، ئىلىم - سېتىم قىلىشىپ ، ئۆزئارا توپلىشىپ ، ئۆزئارا مەدھىيە نەزمىلىرىنى ئوقۇشۇپ ئوتتۇرىدىكى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىۋېتەتتى . مانا بۇلار قەبىلىلەر ، مەزھەپلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنى پەسەيتەتتى . شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۆزىنى ئىدارە قىلالايدىغان يۇكسەك ئىجتىمائىي ھايات بارلىققا كېلەتتى .

§ 3 . سۇدانە ، سەقايە ، رەفادە

مەككىلىكلەر خۇسۇسەن قۇرەيشلەرنىڭ ئەربابلىرى ئۆزلىرىنىڭ ھەج - تاۋاپچىلار ئۈچۈن قانداق بۇرچ ۋە مەجبۇرىيەتلەرنى ئۆتىشى لازىملىقىنى ئوبدان بىلەتتى . ئۇلار بەيتۇللانىڭ ئەتراپىدا ئولتۇراقلىشىشتىن ئىبارەت ھېچكىمدە يوق يۇكسەك ئىززەتكە ئىگە بولغانلىقىمىز ئۈچۈن بىزدە ئەرەبلەرنى چەكلەش ھوقۇقىمۇ ، ئىختىيارلىق ھوقۇقىمۇ بولىدۇ ؛ بىز بەيتۇللالىقلار ، بەيتۇللانىڭ تۇنجى ئاھالىسى بولىمىز ، دەپ

قارايتتى . ئۇلار ئۆزلىرى تۇرۇشلۇق جايىنىڭ قانداق جاي ئىكەنلىكىنى ، ئاللاتائالانىڭ بۇ جايغا قانداق ئەزىزلىك ۋە مۇقەددەسلىك ئاتا قىلغانلىقىنى چۈشىنەتتى . ھەج قىلغۇچىلارنى بەيتۇللانىڭ ئەزىز مېھمانلىرى ، دەپ قاراپ ، بىر نىيەتتە بولۇپ ، ھەج ئۆمەكلىرىنى قارشى ئالاتتى ، ئۇلارنى قەدىرلەيتتى ۋە ئۇلارنىڭ خىزمىتىدە بولاتتى . ئۆزلىرىنى بەيتۇللانىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى مۇتەۋەللىلەر ، دەپ ھېسابلايتتى .

ئۆز ۋاقتىدا قۇرەيش قەبىلىسىدە ئون بەش تۇرلۇك ۋەزىپە بار بولۇپ ، بۇ ۋەزىپىلەر قۇرەيش قەبىلىسىگە مەنسۇپ بولغان ھەرقايسى جەمەتلەر ئارا تەڭ تەقسىم قىلىنغانىدى ، مۇنداق قىلىش ، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ ئۆزئارا تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاپ ، ئوتتۇرىدا ئىختىلاپ ۋە دەتالاش يۈز بېرىشنى چەكلەش ؛ ئاندىن قالسا ، قۇرەيشلەرنىڭ ئومۇمىي ئىتتىپاقلىقنى قوغداش ۋە ساقلاشنى ؛ شۇنىڭدەك مەككە شەھرىنى زۆرۈر بولغان جىملىق ۋە تىنچلىقنى ئېرىشتۈرۈپ ، ھەج قىلغۇچىلار ۋە سودىگەرلەرنى يىلمۇيىل مەككىگە كېلىپ ھەج ۋە سودا قىلىشقا خەلپ قىلىشنى مەقسەت قىلغانىدى . بۇ ۋەزىپىلەرنىڭ ئەڭ شەرەپلىكلىرى سۇدانە (باشقۇرۇش) ، سەقايە (سۇ بىلەن تەمىنلەش) ۋە رەفادە (كۈتۈش) ئىدى .

بىرىنچى ، سۇدانە ۋەزىپىسىنىڭ يەنە بىر ئىسمى ھىجابە بولۇپ ، بۇ ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن ئادەم بەيتۇللاغا يوپۇق يېپىش ، بەيتۇللانىڭ ئاچقۇچىنى تۇتۇپ ئۇنىڭ دەرۋازىسىنى ئېچىش - ئېتىش ئىشلىرىنى باشقۇراتتى . سۇدانە ۋەزىپىسى بارلىق ۋەزىپىلەرنىڭ سەرخىلى ــ ئەڭ كاتتا ۋەزىپە ھېسابلىناتتى .

ئىككىنچى ، سەقايە ۋەزىپىسىنى ئۆتىگۈچى مەخسۇس ھەج قىلغۇچىلارنى سۇ بىلەن تەمىنلەشكە مەسئۇل بولاتتى . ئۆز

زامانىسىدە ، مەككىدە سۇ ناھايىتىمۇ كەمچىل بولغاچقا ، بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىش ئاسان ئىش ئەمەس ئىدى . بۇ ۋەزىپىنى ئۆتىگۈچى ئادەم بەيتۇللا قورۇسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا تۇلۇمدىن كۆلچەك ياساپ تۆگە بىلەن يىراقتىن سۇ توشۇتۇپ ئۇنى تولدۇرۇپ تۇرۇشى لازىم ئىدى . ئۆز ۋاقتىدا ، سەقايىلىك ۋەزىپىسىنى بەنى ھاشىم ئىبنى ئابدۇماناف ئۆز زىممىسىگە ئالغانىدى .

ئۇچىنچى ، رەفادىلىك ۋەزىپىسى . قۇرەيشلەر ھەج - تاۋاپ مەۋسۇمىدا كاتتا ئەربابلىرىنىڭ باشلامچىلىقىدا بىر ئاز پۇل يىغىش قىلىپ ، ئۇنى رەفادىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگۈچى ئادەمگە بېرەتتى . ئۇ ئادەم بۇ پۇلغا بەيتۇللانىڭ مېھمانلىرى بولغان ھەج - قىلغۇچىلار ئىچىدىكى يوقسۇللارغا ئاتاپ يېمەكلىك تەييارلايتتى . رەفادىلىك ۋەزىپىسىنى تۇنجى بولۇپ ئۆز زىممىسىگە ئالغان ئادەم قۇسەي ئىبنى كىلاب ئىدى . ئۇنىڭدىن كېيىن ، بۇ ۋەزىپىنى نەۋفەل جەمەتى (بەنى نەۋفەل) ئۆز ئۈستىگە ئالغان . ئۇنىڭدىن كېيىن بەنى ھاشىم ئۆز زىممىسىگە ئالغان .

بەيتۇللا ۋە ھەج - تاۋاپ ئىشلىرىغا ئالاقىدار بولغان مۇھىم ۋەزىپىلەرنىڭ يەنە بىرى «ئەمارە» بولۇپ ، بۇ ۋەزىپە مەسچىدى ھەرەمنىڭ ئىچىدە كىشىلەرنىڭ ھاقارەت خاراكتېرلىك ئىپلاس سۆزلەرنى قىلىشنى ، ۋاراڭ - چۇرۇڭ قىلىشنى چەكلەش ئۇچۇن تەسىس قىلىنغانىدى .

قۇرەيشلەر ھەج قىلغۇچىلارنى رىغبەتلەندۇرۇپ تۇراتتى . بارلىق ئىمكانىيەتنى ئىشقا سېلىپ ، ئېزىلگۇچىلەرگە ئادىل مۇئامىلە قىلىپ ھەققانىيەتنى تارقىتاتتى . مۇشۇ مەقسەتتە ، جامائەت ئەربابلىرى يىغىن ئېچىپ «ئۆزئارا ئەھدىلىشىپ مەككە شەھىرىدە ئېزىلگۇچىلەرنىڭ بولماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ؛ مەككىلىكلەر

بولسۇن ، ياكى مەككىگە سىرتتىن كەلگەن ئادەملەر بولسۇن ، ئۆزئارا جەزمەن دوستانە ئۆتۈش ، ھەرقانداق ئادەمنىڭ باشقىلارنى ئېزىشىگە يول قويماسلىق ؛ ئەگەر بىرەر كىمنىڭ باشقىلارنى بوزەك ئەتكەنلىكى سېزىلسە ، ئۇنىڭ ئادالەتسىز قىلمىشىغا قارشى تۇرۇپ رەددىيە بېرىش »①قارار قىلىنغانىدى .

قۇرەيشلەرنىڭ بوۋىسى قۇسەي ئىبنى كىلاب رەھادىلىكىنىڭ نىزاملىرىنى تۈزۈپ چىققان . ئۇنىڭ بالىلىرى بۇنى ئەجدادتىن ئۆلادقا داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن . شۇنىڭ بىلەن رەھادىلىك ئەۋلادتىن ئەۋلادقا تەۋەررۈك قالدىغان ئەنئەنىۋى يوسۇن بولۇپ قالغانىدى . ئىبنى ھىشام رەھادىلىك ۋەزىپىسىنى تونۇشتۇرۇپ كېلىپ مۇنداق دەيدۇ : «رەھادە ئەمەلىيەتتە خىراجەت پۇل ئىدى . قۇرەيشلەر ھەر نۆۋەتلىك ھەج مەۋسۇمىدا قۇسەي ئىبنى كىلابقا پۇل يىغىپ بېرەتتى . قۇسەي بولسا بۇ پۇلغا ھەج قىلغۇچىلار ئۈچۈن يېمەكلىك تەييارلايتتى . بەلگىلىمە بويىچە ، يېمەكلىك ئىلىپ كەلمىگەن ياكى يېمەكلىك تەييارلاشقا قۇدرىتى يەتمىگە ھەج قىلغۇچىلار رەھادىلىك خىراجىتىدىن تەييارلانغان يېمەكلىككە ئېرىشەتتى . بۇ قۇسەي تۈزۈپ چىققان بەلگىلىمە بولۇپ ، ئۇ قۇرەيشلەرنى مۇشۇ بەلگىلىمە بويىچە ئىش قىلدۇراتتى . ئۇ قۇرەيشلەرگە مۇشۇ بەلگىلىمە بويىچە ئىش قىلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرگىنىدە : ‹ ئى قۇرەيشلەر ! سىلەر ئاللاتائالانىڭ قوشنىسى ، بەيتۇللانىڭ ئاھالىسى ، ھەرەم زېمىنىنىڭ خەلقىسىلەر ، ھەج - تاۋاپچىلار بولسا ، ئاللاتائالانىڭ مېھمانلىرى ، بەيتۇللانىڭ زىيارەتچىلىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ياخشى كۈتۈۋېلىشقا ئەرزىيدىغان ئەزىز كىشىلەردۇر . شۇڭا ، ھەج - تاۋاپ مەزگىلىدە

① ئىبنى ھىشام : «پەيغەمبەرلەر تەرجىمھالى» (ئەرەبچە) ، 1 - توم ، 141 - بەت .

تاكى ئۇلار ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كېتىش ئۈچۈن يولغا چىققانغا قەدەر سىلەر ئۇلارغا يېمەك - ئىچمەك تەييارلاپ بېرىشىڭلار لازىم » دېگەن . قۇرەيشلەر ئۇنىڭ دېگىنى بويىچە ئىش قىلاتتى . ئۇلار ھەر يىلى قۇسەيگە مۇئەييەن مىقداردا خىراجەت پۇلى يىغىپ بېرەتتى . قۇسەي بۇ پۇل بىلەن مىنا بايرىمىدا كىشىلەرگە خەير - ساخاۋەت قىلاتتى. » ①

قۇسەي ئىبنى كىلاب ھىجابە ياكى سۇدانە ، سەقايە ، رەفادە ، نەدۋە (كېڭەشخانىنى باشقۇرۇش) ، لىۋائ (بايراقچىلىق) قاتارلىق ۋەزىپىلەرگە مەسئۇل بولغان . ئۇ قۇرەيشلەرگە بۇيرۇق قىلىپ ، بەيتۇللانىڭ ئەتراپىغا بىرنەچچە زال ياساتقان . بەيتۇللانىڭ چۆرىسىنى مەيدان قىلغۇزۇپ ، كىشىلەرنىڭ چۆرگىلەپ تاۋاپ قىلىشىغا ئوڭايلىق ياراتقان ، ئىككى زالنىڭ ئوتتۇرىسىنى كاربدور قىلىپ ، كىشىلەرنى ئاشۇ كاربدور ئارقىلىق تاۋاپ مەيدانىغا كىرىدىغان قىلغان .

قۇسەينىڭ ئابدۇددار ، ئابدۇمانافى ۋە ئابدۇلئۇززا دەپ ئۈچ ئوغلى بار ئىدى . ئابدۇددار ئوغۇللارنىڭ ئەڭ چوڭى بولسىمۇ ، ئابدۇمانافنىڭ ئابرويى ، مەرتىۋىسى ھەممىسىدىن يۇقىرى ئىدى . ئابدۇددار ئۆز جەمەتىدىكى كىشىلەرنىڭ يۈكسەك ھۆرمىتىگە سازاۋەر ئىدى . قۇسەي ئابدۇددارنىڭ كەم - كۈتىلىرىنى تولۇقلاش نىيىتىدە ، ئۇنىڭغا بىرنەچچە ۋەزىپىلەرنى يۈكلەش ئارقىلىق ئۇنى ئۆز قېرىنداشلىرىدىن ئۈستۈن قىلغان . قۇسەي ئابدۇددارغا مۇنداق دېگەن : « خۇدا ھەققى ، سەن جامائەت بىلەن بىللە بولغىن . ئۇلار سېنى شۇ دەرىجىدە مۆھتەرەم بىلىدىغان بولسۇنكى ، سەن بەيتۇللانىڭ ئىشىكىنى ئۆز قولۇڭ بىلەن ئېچىپ بەرمىگۈچە

① ئىبنى ھىشام : «پەيغەمبەرلەر تەرجىمھالى» (ئەرەبچە) ، 1 - توم ، 130 - بەت .

ئۇلاردىن ھېچكىم بەيتۇللانىڭ ئىچىگە قەدەم قويالمايدىغان بولسۇن ؛ سەن بايراقنى ئېگىز كۆتۈرگەندە ، قۇرەيشلەر ئاندىن سەپكە تىزىلىپ ، يۈرۈشكە ئاتلىنىدىغان ؛ سەن سەقايىلىك قىلغاندا ، كىشىلەر ئاندىن سۇ ئىچەلەيدىغان بولسۇن . ئەڭ مۇھىمى ، ھەرقانداق ئادەم پەقەت سېنىڭ شەرىپىڭدىنلا تائام - يېمەكلىككە ئېرىشەلەيدىغان ، قۇرەيشلەر پەقەت سېنىڭ ھۆزۈرۈڭدا بولغاندا ، ئاندىن ئۆز ئىشلىرىغا قارار چىقىرالايدىغان بولسۇن .»

قۇسەي ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ئابدۇددار بۇ ۋەزىپىلەرنى ئۆز زىممىسىگە ئالدى . كېيىن ئۇنىڭ بالىلىرى ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلدى . بىراق ، ئابدۇمانافنىڭ قۇسەينىڭ ئابدۇشەمىس ، ھاشىم ، مۇتەللىب ، نەۋفەل قاتارلىق ئوغۇللىرى ئۆزلىرىنى ئابدۇددارنىڭ بالىلىرىغا قارىغاندا قابىلىيەتلىك ؛ يۇقىرىقى ۋەزىپىلەرنى ئۆتەشكە ئەڭ سالاھىيەتلىك دەپ ھېسابلىشاتتى . شۇ سەۋەبتىن ، ئۇلار تېزلا ئابدۇددارنىڭ بالىلىرىدىن شۇ ۋەزىپىلەرنى تالىشىقا باشلىدى . بۇ تالىشىش ئاخىر بېرىپ ئۇرۇش ئاپىتىگە ئايلىنىپ ، قۇرەيش جەمەتلىرىنىڭ بۆلۈنۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى . تالاش - تارتىش پەسەيگەندە ، كېلىشىم ھاسىل قىلىنىپ ، ئابدۇمانافنىڭ قۇسەينىڭ بالىلىرى ساقەيە ۋە رەفادىلىك ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئالىدىغان ؛ ئابدۇددار ئىبنى قۇسەينىڭ بالىلىرى بولسا ، سۇدانە ، رايە ، نەدۋە قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدىغان بولۇپ پۈتۈشتى .

ھاشىم ئىبنى ئابدۇمانافنىڭ سەقايە ۋە رەفادە ۋەزىپىلىرىگە مەسئۇل بولغان زامانىدا ، مەككىدە بىر قېتىم قاتتىق قۇرغاقچىلىق بولۇپ ، قۇرەيشلەر ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرايدۇ . بۇ چاغدا ھاشىم پەلەستىنگە بېرىپ ، نۇرغۇن ئۇن سېتىۋېلىپ مەككىگە يۆتكەپ كېلىدۇ ۋە ئۇنىڭدا نان يېپىپ كۆپچىلىككە تارقىتىپ بېرىدۇ ، مال

سويۇپ ئۆز جەمەتىدىكىلەرگە بۆلۈپ بېرىدۇ . شۇڭلاشقا ، كىشىلەر «نان تەقسىم قىلىپ بەرگۈچى» مەنىدىكى «ھاشىم» دېگەن سۆزنى ئۇنىڭغا لەقەم قىلىپ قويىدۇ . بۇ لەقەم بارا - بارا ئۇنىڭ ئەسلىدىكى «ئەمرۇ» دېگەن ئىسمىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ سىڭىپ قالىدۇ . شۇندىن ئېتىبارەن ، ھاشىم پۈتكۈل ئەرەب يېرىم ئارىلى بويىچە مەشھۇر زات بولۇپ قالىدۇ .

ھاشىم ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ خىزمەتلىرىنى ئىنىسى مۇتەللىب ئۈستىگە ئېلىپ ، سەقايە ۋە رەفادىلىك ۋەزىپىلىرىنى ئۆتىدى . بىراق ، ھاشىمنىڭ ئوغلى ئابدۇلمۇتەللىب چوڭ بولغاندىن كېيىن ، تاغىسى مۇتەللىبتىن بۇ ئىككى ۋەزىپىنى تالاشتى ۋە يەسرىبتىكى نەججار جەمەتىگە مەنسۇپ تاغلىرىنىڭ كۆچىگە تايىنىپ ، مۇتەللىبتىن دادىسىنىڭ ۋەزىپىلىرىنى قايتۇرۇۋالدى . ئىبنى ھىشام ئابدۇلمۇتەللىب ئېرىشكەن شان - شەرەپلەر ئۈستىدە توختالغىنىدا مۇنداق دېگەن : «ئابدۇلمۇتەللىب ئىبنى ھاشىم تاغىسى مۇتەللىبنىڭ قولىدىن سەقايە ۋە رەفادىلىك ۋەزىپىلىرىنى ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن ، ئۆزىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى كىشىلەر ئوچۇن ، ئۆز جەمەتىدىكىلەر ئۈچۈن بەرپا قىلغان ئىشلارنى يېڭىباشتىن ئەسلىگە كەلتۈردى . شۇڭا ، ئۇ ئۆز جەمەتىدىكىلەر ئىچىدە ، بۈرۈن ھېچكىم بەھرىمەن بولمىغان شان - شەرەپ ، ھۆرمەت ۋە ئۇلۇغلاشتىن بەھرىمەن بولدى .» ①

ئابدۇلمۇتەللىب سەقايە ۋە رەفادىلىكتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ ۋەزىپىنى زىممىسىگە ئالغاندىن كېيىن ، مەككىگە ھەجگە كەلگەنلەر ۋە باشقىلارنى سۇ بىلەن تەمىنلەشتە ناھايىتى زور قىينىچىلىقلارغا دۇچ كەلدى . خۇسۇسەن ، مەككىدە يامغۇر - يېغىن

① ئىبنى ھىشام : «پەيغەمبەرلەر تەرجىمىھالى» (ئەرەبچە) ، 1 - توم ، 142 - بەت .

ئازىيىپ ، بۇلاق - قۇدۇقلار قۇرۇپ كېتەي ، دەپ قالغان چاغلارغا توغرا كېلىپ قالغان ھەج مەۋسۇمدا ، سۇ تەمىناتى تېخىمۇ قىيىنلىشىپ كەتتى . كېيىن ئابدۇلمۇتەللىبنىڭ چۈشىدە زەمزەم بۇلىقىنىڭ ئورنى نامايان بولدى . ئۇ ئوغلى ھارىسنى ئېلىپ بۇلاقنىڭ ئورنىنى ئىزدەپ تېپىپ ، كولاپ بۇلاقنىڭ كۆزىنى قايتىدىن ئاچتى . شۇنىڭ بىلەن مۇقەددەس بۇلاقنىڭ بەرىكەتلىك سۈيى قايتىدىن بۇلدۇقلاپ چىقىپ ئۇنىڭ بىلەن زىرائەتلەر ، مېۋىلىك دەرەخلەر سۇغىرىلدى ، شۇنىڭدەك ھەج قىلغۇچىلار ۋە مەككىلىكلەرنىڭ سۇ مەسلىسى كاپالەتكە ئېرىشتى .

ئابدۇلمۇتەللىب زەمزەم بۇلىقىنىڭ كۆزىنى قايتىدىن ئاچقاندا بۇلاقتىن بىرمۇنچە بىباھا بۇيۇملارنى تېپىۋالدى . بۇلار ئەسلىدە مەداد جۇرھۇمى مەككىدىن چېكىنىپ چىقىدىغان چاغدا ، دۈشمەنلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالمىسۇن ئۈچۈن ئامالسىزلىقتىن كۆمۈپ تاشلىغان نەرسىلەر ئىدى . ئۆز ۋاقتىدا ، مەدادنىڭ يۈك - تاقلىرى ھەددىدىن زىيادە كۆپ بولغانلىقتىن ، ئۇ نەرسىلەرنى ئېلىپ كېتەلمەي ، زەمزەم بۇلىقىغا تاشلاپ ، ئۈستىدىن توپا تاشلاپ كۆمۈۋېتىپكەنىدى . يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇلاق ئۈستىگە توپا - تۇمان ، قۇم - شېغىللار دۆۋىلىشىپ كېتىپ بۇ بىباھا بۇيۇملار ھېچكىم بىلمەيدىغان ۋە ئېلىپ كېتەلمەيدىغان نەرسىلەرگە ئايلىنىپ قالغانىدى . ئابدۇلمۇتەللىب بۇ بىباھا بۇيۇملارنى تېپىۋالغان چاغدا ، قۇرەيشلەر ئۇنى تەڭ ئۇلۇشمەكچى بولدى . كېيىن ئۇ چەك تاشلاش چارىسى بىلەن ئوتتۇرىدىكى دەتالاشنى ئايرىدى .

بۇ بىباھا بۇيۇملار ئىككى دانە ئالتۇن بۆكەن ۋە بىرقانچە شەمشەر ، قالقان ئىدى . چەك تاشلاش نەتىجىسىدە ، ئىككى دانە ئالتۇن بۆكەن بەيتۇللاغا ، شەمشەر ۋە قالقانلار ئابدۇلمۇتەللىبكە

تېگىشلىك بولدى . ئابدۇلمۇتەللىپ شەمشەرلەردىن بىرنى ئىشلىك قۇيدۇرۇپ بەيتۇللاغا ئورناتتى . ئىككى بۆكەن بىلەن ئىشكنى قاپلاتتى . ئالتۇنلىك يالتىراپ تۇرۇشى ئوغرىلارنىڭ كۆزىنى قىزارتتى . نەتىجىدە ، ئۇلار بەيتۇللانىڭ ئىچىگە خۇپيانە كىرىپ ، ئالتۇن بىلەن قاپلانغان ئىشكنى ئوغرىلاپ قاچتى .

زەمزەم بۇلىقى تېپىلغاندىن كېيىن ، ئابدۇلمۇتەللىپ ئۇنىڭ سۇيىنى مەككە ئەتراپىدىكى كۆلچەكلەرگە توشۇتتى ۋە ئۇنىڭغا خورما ، كىشمىش سېلىپ بېرىپ كىشىلەرنى ھۇزۇرلاندۇردى . ئۇنىڭ ئوغلى ئابباس مەككىنىڭ يېنىدىكى تائىفتا ئۆزۈمزارلىق بىنا قىلدى ۋە ئاتىسىنى كىشمىش بىلەن تەمىنلەپ تۇردى .

§ 4 . بەيتۇللاغا قىلىنىدىغان قۇربانلىق

قۇربانلىق دېگىنىمىز ھەج قىلغۇچىلارنىڭ ھەج مۇراسىمىدىن كېيىن ئاللاتائالاغا رەھمەت ئېيتىش ۋە ئۆز تەشەككۇرىنى بىلدۇرۇش يۇزىسىدىن ئۆلتۈرۈلىدىغان ھايۋانلارنى كۆرسىتىدۇ . ئەگەر قۇربانلىق قىلىنغان مال كالا ياكى تۆگە بولسا ، بۇ قۇربانلىق «بەدەنەن» دەپ ئاتىلىدۇ . «قۇربانلىق» (ھەدى) سۆزى «سۇغا قىنىش ، ھەدىيە قىلىش» مەنىسىدىكى «ئىھدائ» سۆزى بىلەن تومۇرداش بولۇپ ، ئۇ تۇپ مەنە جەھەتتە ، ھەج قىلغۇچىلارنىڭ ئاللاتائالاغا ۋە بەيتۇللاغا قىلغان ھەدىيىسىنى بىلدۇرىدۇ . جاھىلىيەت دەۋرىدە ، ئەرەبلەردە بەيتۇللا قورۇسىدىكى بۇتلار ۋە مۇقەددەس نەرسىلەرنىڭ ئالدىدا قۇربانلىق قىلىپ ، قۇربانلىق قىلىنغان ماللارنى شۇ يەرگە تاشلاپ قويىدىغان ئادەت بار ئىدى . مال ئۆلتۈرۈپ نەزىر قىلىش بىر خىل قەدىمكى ئەنئەنە ، شۇنداقلا ئوخشىمىغان دەۋر ، ئوخشىمىغان ئەھۋال ۋە شارائىتتا ،

ئىنسانلار شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئادەت خاراكتېرلىك پائالىيەت. بىراق، بەزى رىۋايەتلەر جاھىلىيەت دەۋرىدىكى ئەرەبلەرنىڭ مال ئۆلتۈرۈپ نەزىر قىلىشى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاللاتائالا يولىدا ئوغلىنى قۇربانلىق قىلماقچى بولغانلىقىغا تەقلىد قىلىنغان يۈكسەك پائالىيەت، دەپ مەدھىيىلەيدۇ. بەزىلەر، ئەرەبلەر ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن تارتىپلا ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاللاتائالا يولىدا ئوغلىنى قۇربانلىق قىلماقچى بولغانلىقى ھەققىدىكى ئىشنى بىلەتتى ۋە ئۇنى ئېغىزدىن چۈشۈرمەي ھېكايە قىلىشىپ كەلگەن. ھالبۇكى، ئۇلارنىڭ مال ئۆلتۈرۈپ نەزىر قىلىش ئادىتىمۇ شۇ ئىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەيدۇ. بۇنىڭ بىلەنلا قالماستىن، ھەج پائالىيىتىنىمۇ ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۆز زامانىسىدە، كىشىلەرنى ھەجگە چاقىرغانلىقى بىلەن باغلايدۇ. شۇڭا، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئەينى زاماندا دەسسەپ تۇرغان تاشنى ماقامى ئىبراھىم دەپ، يالداما ئورنىدا ئۇنى بەيتۇللاغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ.

ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇن، ئەرەبلەر مەككىگە بېرىپ ئۆمرە (كىچىك ھەج) قىلىشنى مۇقەددەس بۇرچ ھېسابلايتتى. ئەينى زاماندا، ئۇلار مەككىنىڭ شەرقىي شىمالىغا بىرنەچچە ئىنگلىز مىلى كېلىدىغان جايدىكى ئەرەفات ئويمانلىقىغا بېرىپ، ئۇ يەردىكى بۇتلارغا نەزىر بېرەتتى ياكى ئەرەفاتقا ئىككى سائەتلىك يىراقتىكى مىناغا بېرىپ، ئۇ يەردىكى بۇتلارغا چوقۇنۇپ، نەزىر بېرەتتى. كېيىنچە، بۇتقا چوقۇنۇش، بۇتلارنى تاۋاپ قىلىش بىر مەھەل ئەرەبلەرنىڭ ئادىتىگە ئايلاندى ۋە راسا ئەۋجىگە چىقتى، ھەرەم ئايلىرىدا مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان كىشىلەر ھەج ياكى ئۆمرە ھەج قىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن ھىجاز جاھىلىيەت دەۋرىدىكى ئەرەبلەرنىڭ دىنىي پائالىيەت مەركىزى بولۇپ قالدى.

قۇربانلىق قىلىش رەفادە ۋەزىپىسىنى بېجىرگۈچى ئادەم ئۇچۇن ئېيتقاندا ، ۋەزىپىنى ئورۇنلاش جەريانىدا قىلمسا بولمايدىغان ئەنئەنىۋى خىزمەت ئىدى . ئۆز زامانىسىدا ھەج قىلغۇچى يوقسۇللار قۇربانلىق قىلىنغان مالنىڭ گۆشىنى يەيتتى . شۇڭلاشقا ، ئەرەبلەر بەيتۇللاغا ئاتالغان قۇربانلىق مالنى ناھايىتى ئۇلۇغلايتتى . ئەرەب ھەج قىلغۇچىلاردا قۇربانلىق قىلىنىدىغان مالنىڭ بوينىغا تاسما باغلاپ قويۇش ياكى دەرەخنىڭ شاخچىلىرىدىن چەمبىرەك ياساپ ئېسىپ قويۇش ئارقىلىق بۇ مالنىڭ بەيتۇللاغا ئاتالغان قۇربانلىق ئىكەنلىكىنى بىلدۇرۇش ئادىتى بار ئىدى . بۇ ھايۋانلار مۇقەددەس ھەرەم مېلى ھېسابلىناتتى . شۇڭا ، بۇ ھايۋانلار ئۆلتۈرۈلۈشتىن بۇرۇن خالىغان يېرىدە ئوتلايتتى ، ھېچكىم ئۇنىڭغا چېقىلمايتتى . جاھىلىيەت دەۋرىدە ، ھەج قىلغۇچىلارنىڭ بەيتۇللاغا ئاتاپ قىلىنغان قۇربانلىق مالىلارنىڭ قېنىنى ئېلىپ بەيتۇللانىڭ تامىرىغا سۈۋاپ قويىدىغان ئادىتىمۇ بار ئىدى . ئۇلار بۇنى ئاللاتائالاغا ۋە ئۇنىڭ ئۆيى - بەيتۇللاغا بولغان ئىخلاس ۋە يېقىنچىلىقنى ئىپادىلەش دەپ قارايتتى . ئۇلار ئۆزلىرى قۇربانلىق قىلغان مالنىڭ گۆشىنى يېمەي ھەممىسىنى يوقسۇل ھەج قىلغۇچىلارغا بېرىۋېتەتتى .

ئون ئىككىنچى باب

ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىش هارپىسىدىكى بەيتۇللا

§1. ئەرەبلەردە بۇتپەرەسلىكنىڭ كۆچتىن قېلىشى

ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىش هارپىسىدا، ئەرەبلەردىكى بۇتپەرەسلىك ئۆز زامانىسىدىكى مەنىسىنى ۋە كۈچىنى يوقىتىپ، سۈپىتى ئۆزگىرىپ ۋە چىرىپ، خۇراپاتلىققا چوقۇنىدىغان، خىيالپەرەس، تەرتىپسىز ئالامانلارنىڭ دىنىغا ئايلىنىپ قالدى. مەككىلىكلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئاقساقاللىرى بەيتۇللانىڭ ئىچىدىكى بۇتلارنى ئۇلاردىن ئۆزلىرىگە كېلىدىغان بەزى ماددىي مەنپەئەتنى كۆزلەپلا ساقلاپ كەلمەكتە ئىدى. چۈنكى ئۇ بۇتلار مىڭلىغان - ئون مىڭلىغان هەج قىلغۇچىلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ تۇرغاچقا، كىشىلەر هەج قىلىش ئۈچۈن تاغ - داۋانلاردىن ئېشىپ، مىڭبىر جاپا - مۇشەققەتلەرنى يېڭىپ مەككىگە كېلەتتى. بۇنىڭ بىلەن هەج - تاۋاپ مەۋسۈمى ناهايىتى كاتتا سودا - سېتىق بازىرىنى شەكىللەندۈرىدىغان مەۋسۇم بولۇپ قالغانىدى. ئەينى زامانىدىكى مەككە غايەت زور كۆلەمدىكى بىر سودا مەركىزى ئىدى. هەج قىلغۇچىلار بەس - بەس بىلەن مال ئۆلتۈرۈپ نەزىر قىلىشاتتى. قۇربانلىق قىلىنىدىغان مالالار قۇرەيشلەردىن سېتىۋېلىناتتى. مالالار قۇربانلىق قىلىنغاندىن كېيىن، يەنە مەككىدىكى ۋە قۇرەيشلەرنىڭ ئىچىدىكى كەمبەغەللەرگە بېرىلەتتى. روشەنكى، بۇتپەرەسلىك ئۇلار ئۈچۈن تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، بىر خىل ئىقتىسادىي مەسىلە، ماددىي مەنپەئەت مەسىلىسى ئىدى.

مۇسۇلمان هىندى تارىخشۇناسى خۇدا بەخش ئۆزىنىڭ « ئىسلام مەدەنىيىتى » دېگەن كىتابىدا ، جاھىلىيەت دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىكى بۇتپەرەسلىكنىڭ كۈچىتىن قېلىش ئەھۋالى ئۈستىدە توختالغان (مەن بۇ كىتابنى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلغانىدىم) . خۇدا بەخش ئۇ كىتابىدا مۇنداق دەيدۇ : « ئەينى زامانىدا ئەرەبلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىلاھلىرىغا چوقۇناتتى ، مۇقەددەس ماكانغا ھېرىپ ھەج قىلاتتى ، ئىبادەتخانىلىرىدا مال ئۆلتۈرۈپ نەزىر ھېرەتتى ھەمدە قۇربانلىق قىلىنغان مالنىڭ قېنىنى تاشتىن ياكى ياغاچتىن ياسالغان بۇتلىرىغا سۈۋايتتى . بېشىغا كۇن چۈشكەندە ئۇلار ئىبادەتخانىلىرىغا ھېرىپ ، نەزىر - چىراغ مۇتىۋەللىسىدىن كەلگۈسىدە ئۇلارنى قانداق تەقدىرنىڭ كۈتۈپ تۇرغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىشىنى ئۆتۈنۈپ سورايتتى . ۋەھالەنكى ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەملىيەتتە تولىمۇ ياسما ۋە سۈنئىي ئىشلار بولۇپ ، ئۇنىڭدا ھېچقانداق بىر ھەقىقىي ئېتىقاد تۇيغۇسى يوق ئىدى . بەزى چاغلاردا ئەرەبلەر ئەرزىمەس بىر ئىش ئۈچۈنمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئىلاھلىرىغا كايىپ كۆڭلىدىكى گاڭگىراش ۋە تىت - تىتچىلىقنى ئىپادىلەيتتى . ئۇلار بۇتلارغا قاراپ تۇرۇپ ، گويا ئۇلار ئۆزلىرى چوقۇنۇۋاتقان بۇتلارنىڭ تېگى - پېيىنى پۈتۈنلەي بىلىپ يەتكەن ئادەملەردەك سۆزلەپ كېتەتتى ۋە شۇنداق ئۇسۇللار بىلەن ئۇ بۇتلارنى مازاق ۋە مەسخىرە قىلاتتى . »①

ھەقىقىي ئەھۋال خۇددى خۇدا بەخش ئېيتقاندەكلا بولۇپ ، بۇ ، ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىش ئالدىدا ئەرەبلەرنىڭ دىنىي ئەقىدە جەھەتتە گاڭگىراش ۋەزىيىتى ئىچىدە ياشىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ . ئەينى زامانىدا ئۇلار بىر تەرەپتىن رېئال دىنىي تۇزۇملەردىن قانائەتلەنمەيدۇ ؛ يەنە بىر تەرەپتىن ، ئۆزلىرىنىڭ تىلەك -

① خۇدا بەخش : « ئىسلام مەدەنىيىتى » (ئەرەبچە) ، 29 - بەت .

ئىستەكلىرىنى قاندۇرغۇدەك ئەۋزەل دىنىي تاپالمايي قىينىلىدۇ . گەرچە ئۇلار تۇرلۈك دىنلار مەۋجۇت ئالەمدە بۇنقا چوقۇنۇۋاتقان بولسىمۇ ، ھەقىقىي ئېتىقاد دېگەننىڭ زادى نېمە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلالمايدۇ .

ئەينى زامانىدا ، ئەرەبلەر كۆرۈنۈشتە بۇتلارنى ناھايىتى ئۇلۇغلايتتى . بۇت تەكچىسىنى سلاپ ھەج قىلاتتى . يىلمۇ يىل مۇراسىملار ئۆتكۈزۈپ ، مال ئۆلتۈرۈپ نەزىر بېرەتتى . قۇربانلىق مالنىڭ قېنىنى تاش ياكى ياغاچ بۇتلىرىغا سۈۋايتتى . بېشىغا كۈن چۈشكەندە ، ئۇنىڭدىن قەبىھ ئىشلاردىن پاناھلىق ، مۇشكۈلاتلاردىن نىجاتلىق تىلەيتتى . بۇتنىڭ ۋاستىسى بىلەن ، ئۆزلىرىنىڭ شۇبھىلىك كەلگۈسى ھەققىدە پال ئاچاتتى ۋەھاكازالار . ۋەھالەنكى ، ئۇلارنىڭ بۇتلارغا بولغان ئېتىقادى پەقەت ۋە پەقەتلا يۈزەكى بىر ھادىسە ئىدى ، خالاس . ئەگەر بۇنىڭدىن باشقىمۇ ئىش بار ئىدى دېيىلسە ، ئۇ پەقەت بۇتلار بەرگەن ئاتالمىش بىشارەتلەر ئەمەلگە ئاشمىغان چاغدا ، ئۇلارنىڭ ھېچبىر ئىككىلەنمەستىن بۇتلارنى چېقىپ كۆكۈم تالقان قىلۇۋېتىشلىرى ئىدى .

§ 2 . بەيتۇللانى بۇتلاردىن تازىلاش تەشەببۇسى

ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىش ھارپىسىدا ، بىر قىسىم ئەرەب ئۆلىمالىرى ئۆزلىرىنىڭ بۇتپەرەسلىككە بولغان ناقايىللىقىنى ئىپادىلەپ ، ئۆز دۆلىتىدىكى مەۋجۇت دىندىن تېخىمۇ ئەلا بولغان بىر دىنىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ئۈمىد قىلىشتى . بۇ ھەقتە ئىبنى ھىشام مۇنداق دەيدۇ : « قۇرەيشلەر بىر بايرام كۈنى بىر بۇتنىڭ ئالدىغا جەم بولۇشتى ، بۇ ئىلاھقا چوقۇندى ، مال ئۆلتۈرۈپ نەزىر بەردى ، چىن ئىخلاسى ۋە ئېھتىرامىنى بىلدۈردى ، ئۈنى ئايلىنىپ تاۋاپ قىلدى . بۇ ئۇلارنىڭ يىلدا بىر قېتىم كېلىدىغان بىر كۈنلۈك

بايرىمى ئىدى . شۇ كۈنى ، ھەممە ئادەم بايرام قىلىۋاتقاندا ، ئاردىدىن تۆت ئادەم ئايرىلىپ چىقىپ كەتتى . ئۇلاردىن بىرى ئۇچەيلەنگە : « سىلەر ئۆز ئارا ئىناق بولۇڭلار ، مەخپىيەتلىكنى ساقلاڭلار »دېدى . ئۇلار : « خوپ ، چوقۇم شۇنداق قىلىمىز » دېدى . ھېلىقى ئادەم يەنە مۇنداق دېدى : « ئاللا بىلەن قەسەمكى ، سىلەر ھەرگىز قورقماڭلار ، ئۇلار ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرىنى خاتا ھالدا ئۆزلەشتۈرۈۋالدى . يا كۆرۈش سەزگۈسى ، يا ئاڭلاش تۇيغۇسى بولمىغان ، يا پايدىسى ، يا زىيىنى بولمىغان تاشلاردىن نېمە چىقىدۇ ؟ ئى قوۋملار ، سىلەر ئۆزۈڭلار ئۈچۈن بىر دىن تېپىڭلار . خۇدا ھەققى ، سىلەر ھەرگىز قورقماڭلار . ھەر قايسىڭلار بۆلۈنۈپ تەرەپ - تەرەپكە بېرىپ ، دىنىي تەۋھىدنى ، يەنى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنىنى تېپىڭلار »·»

بىز بۇتلاردىن ۋاز كېچىش مەسىلىسىنى ئەبۇئەنس قەيس ئىبنى سىرماھ ئۆزىنىڭ كىلاسسىك ئەسەرلىرىدە ؛ جاھىلىيەت دەۋرىدە ھاراق ئىچىشى مەنئى قىلىنغان ۋەلىد ئىبنى مۇغىرە بىلەن ئوسمان ئىبنى مەدھۇنلارمۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنى كۆرىمىز .

مەسئۇدى جاھىلىيەت دەۋرىدىكى ئەرەبلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ : « جاھىلىيەت دەۋرىدە ، ئەرەبلەر بىرقانچە دىنىي مەزھەپكە بۆلۈنەتتى . ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىرلا ئاللاتائالاغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارمۇ ، ئۆلگەندىن كېيىن قايتا تىرىلىش ۋە قىيامەتكە ئىشىنىدىغانلارمۇ ، ئاللاتائالانىڭ ئىتائەتمەنلەرگە ھاياتلىق ، ئاسىيلارغا ماماتلىق بېرىدىغانلىقىغا ئىشىنىدىغانلارمۇ بار ئىدى . بۇ كىتابىمىزدا ، شۇنىڭدەك باشقا كىتابلىرىمىزدا ئەزىز ۋە ئۇلۇغ ئاللاتائالاغا دۇئا ۋە ئىبادەت قىلغان ،

شۇنداقلا مۇئەييەن بىر مەزگىل ئىچىدە ئاللاتائالانىڭ مۇبارەك سۆزلىرىنى خەلقى ئالەمگە تاراتقان قەسىس ئىبنى سائىدە ئەيادى ۋە رىساب شەنى ھەمدە بۇھەيىر راھىب قاتارلىق ئابدۇلقەيس مەزھىپىدىكى كىشىلەرنى تىلغا ئېلىپ ئۆتتۇق . »

« ئەرەبلەر ئىچىدە بىرلا ئاللاتائالاغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارمۇ ؛ يېڭىدىن ئىرا باشلىنىدىغانلىقى ۋە ئۆلگەنلەرنىڭ قايتا تىرىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىدىغانلارمۇ ؛ چىن ئىخلاس بىلەن بۇتقا چوقۇنىدىغانلارمۇ ، ھەتتا پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنى ئىنكار قىلىدىغانلارمۇ بار ئىدى ، ۋەھاكازا . ئەزىز ۋە ئۇلۇغ ئاللاتائالا ئۆزىنى ئەمەس ، بۇتنى ئۆزىگە ھىماتچى قىلىدىغانلارنىڭ (بىز بۇتلارغا ئۇلار بىزنى ئاللاتائالا بىلەن يېقىنلاشتۇرىدۇ دەپلا چوقۇنىمىز)دېگەن گېپىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ . بۇنداق ئادەملەر بۇتلارنى تاۋاپ قىلاتتى ، كالا ۋە تۆگە قۇربانلىق قىلىپ نەزىر بېرەتتى ، دەرۋىش بولۇپ ئېتىكاپتا ئولتۇراتتى ، زاھىد بولۇپ پەرھىز تۇتاتتى ، ۋەھاكازالار . »

«ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزىلەر ئالەمنىڭ يارىتقۇچىسى ئاللاتائالاغىلا ئىشىنەتتى ، بىراق ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنى ۋە قىيامەتنى ئىنكار قىلاتتى ، ئۇلار دەھرىلەر (ئاتېئىزمچىلار) گە مايىل ئىدى . ئۇلار ئەملىيەتتە ، ئاللاتائالا ئېيتقان ئاسىيلار ۋە كاپىرلار ئىدى . ئاللاتائالا مۇنداق دېگەن : (ئۇلار : بىزنىڭ بۇ دۇنيادىكى ھاياتىمىزدىن باشقىسى ھەممىسى بىر تېنىن . بىز تۇغۇلمىز ، ئۆلىمىز ، زامان (دەۋر) دىن باشقا ھېچنېمە بىزنىڭ بار - يوقىمىزغا (ھايات - ماماتىمىزغا) ئىگە بولالمايدۇ دەيدۇ) . ئاللاتائالا ئۇلارنىڭ بۇ خىل قارىشىغا جاۋابەن : (ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قۇرۇق خىياللا قىلىدىغانلىقىنى بىلىشمەيدۇ) دېگەنىدى . »

« ئۇلارنىڭ ئىچىدە تېخى يەھۇدىي دىنى بىلەن خرىستىئان

دىنىغا مايىللارمۇ ، تەكەببۇر ئەخمەقلەرمۇ بار ئىدى . ئەرەبلەرنىڭ بىر قىسمى پەرىشتىلەرگە چوقۇنۇش بىلەن داڭ چىقارغان بولۇپ ، ئۇلار پەرىشتىلەرنى ئاللاتائالانىڭ قىزلىرى دەپىشەتتى ، بىز پەرىشتىلەرگە چوقۇنساق ، پەرىشتىلەر ئاللاتائالانىڭ ئالدىدا بىزگە شاپائەتچى بولىدۇ ، دەپ پەرىشتىلەرگە ئىخلاس قىلاتتى . بۇ ھەقتە ئەزىز ۋە ئۇلۇغ ئاللا : ﴿ ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئارزۇ قىلغىنىغا ئېرىشىش مۇددىئاسىدا ، پەرىشتىلەرنى ئاللانىڭ قىزلىرى دەپ ئاتىۋالغان ﴾ دېگەن . ئاللاتائالا يەنە مۇنداق دېگەن : ﴿ ئېيتىپ بېقىڭلارچۇ ! لات ، ئۇززا ۋە ئۇچىنچىسى بولغان مانالار (ئاللاتائالادەك كۈچ - قۇۋۋىتكە ئىگىمۇ ؟) ، (ئى مۇشرىكلار جامائەسى !) ، (سىلەرچە ياخشى ھېسابلانغان) ئوغۇل بالا سىلەرگە خاس بولۇپ ، (سىلەرچە يامان ھېسابلانغان) قىز بالا ئاللاغا خاسمۇ ؟ ئۇنداقتا بۇ ئادالەتسىز تەقسىماتتۇر ﴾.» ①

ئىبنى قۇتەيبە ئۆزىنىڭ « بىلىم » ناملىق ئەسىرىدە بۇنىڭغا جاۋاب بەرگەن . « پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام دۇنياغا كېلىشتىن بۇرۇنقى دىنغا ئىشەنگۈچىلەر ھەققىدە قىسسە » دېگەن مەخسۇس بىر بابتا ئۇ نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئىسمىنى ئاتىغان . ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇمەر ئىبنى خەتتابنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى زەيد ئىبنى ئەمرۇ ئىبنى نەۋفەلمۇ بار . زەيد بۇتقا چوقۇنۇشتىن سەسكىنىپ ، باشقا دىن ئىستىكىدە بولغانلىقى ئۈچۈن ، شامدا خرىستىئان مۇرتىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بۇ ھەقتە : « ئۇ يۇتۇن بىر مىللەتنى ئويغاتتى » دېگەن . ئىبنى قۇتەيبە ئىسمىنى ئاتىغانلار ئىچىدە يەنە ئۇمەييە ئىبنى سۇلت بولۇپ ، ئۇ ئۆز ۋاقتىدا نەزمە كىتابلارنى ئوقۇيتتى ، بۇتقا چوقۇنۇشتىن نەپرەتلىنەتتى .

---

① قۇرئان كەرىم ، (ئۇيغۇرچە) ، 527 ـ بەت ، سۈرە نەجم ، 19 ـ ، 20 ـ ، 21 ـ ، 22 ـ ئايەتلەر ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1986 ـ يىل نەشرى .

پات ئارىدا ئاللاتائالانىڭ ئەلچىسى دۇنياغا كېلىدۇ ، دېگەندى . ئۇنىڭدىن باشقا ئەسئەد ئەبۇكۇرەب ھەمىيەرى بار ئىدى . ئىبنى قۇتەيبەنىڭ ئېيتىشچە ، مەزكۇر زات پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام دۇنياغا كېلىشتىن يەتتە يۈز يىل بۇرۇنلا ئۇنىڭغا (مۇھەممەد پەيغەمبەرگە) ئىمان ئېيتقان ۋە مۇنداق دېگەن :

مەن شاھادەت ئېيتىمەن ئول ئەھمەد① كە ،
ئۇ ئاللانىڭ پەيغەمبىرى - ئەلچىسى .
ھايات بولۇپ قالسام ئەگەر شۇل چاغدا ،
بولغۇم ئۇنىڭ ۋەزىرى يا ئىنىسى .
ئالەم خەلقى ئاڭا بويۇن سۇنىدۇ ،
ئەرەب ياكى ئەمەس دېمەي ھەممىسى .

ئىبنى قۇتەيبە ئىسمىنى ئاتىغان كىشىلەنىڭ ئىچىدە ئەرەب دانىشمەنى قەسىس ئىبنى سارە ئەيادنىمۇ بار ئىدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بۇ زاتنى ئەسلەپ ، ئۇنى ئوكاز بازىرىدا بىر قىزىل تۆگىنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ نۇتۇق سۆزلەۋاتقان چېغىدا كۆرگەنلىكىنى ئېيتقان . ئىسمى ئاتالغانلاردىن يەنە ئەبۇ قەيس سۇرمە ئىبنى ئەبى ئەنس نەججار جەمەتىلىك كىشى بولۇپ ، ئۇز زامانىسىدە ، ئۇ بۇتقا چوقۇنۇشنى تەرك قىلىپ ، بەقەسەم تون كىيىپ ، خاس بىر ئۆينى مەسچىت قىلىپ ئۇنىڭدا ئىبادەت بىلەن شۇغۇللانغان . ئۇ مۇنداق دېگەن :«مەن ئىبراھىمنىڭ خوجىسىغا ئىشىنىمەن . ئاللاتائالانىڭ ئەلچىسى مەدىنە شەھىرىگە كەلگەنلىرىمەن . مەن خۇشاللىق ۋە ئىخلاسمەنلىك بىلەن ئىسلام دىنىغا كىرىمەن.»

① ئەھمەد ــ ماختاشقا لايىق دېگەن سۆز . بۇ يەردە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى كۆرسىتىدۇ . مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام تەۋرات ۋە ئىنجىللاردا ئەھمەد دېيىلگەن . (ق . م . نىڭ تەرجىمھالى ، 35 ـ بەت) .

ئىبنى قۇتەيبە يەنە خالىد ئىبنى سەننان ئىبنى غەيسنىمۇ تىلغا ئالغان . بۇ كىشى ئەبس ئىبنى بۇغەيز جەمەتىگە مەنسۇپ ئادەم ئىدى . ئۇ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ « ئۇ ئۆز جەمەتىدىكىلەر يوقىتىپ قويغان بىر ئەۋلىيادۇر » دېگەنلىكىنى رىۋايەت قىلىپ بەرگەنىكەن . ئىبنى قۇتەيبە بۇ زات ھەققىدە بايان بېرىپ مۇنداق دەيدۇ : « ئۇنىڭ قىزى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ قېشىغا بارغاندا ، ئۇنىڭ (قۇل ھۇۋاللاھۇ ئەھەد)(ئېي مۇھەممەد) ئېيتقىنكى ، ئۇ ئاللا بىردۇر) دەپ ئايەت ئوقۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ ، (مېنىڭ دادامغۇ شۇنداق دەيدۇ) دېگەن . »

نېمىسى تارىخشۇناسى جۆزىق ھەل مۇنداق دەيدۇ : « ئەرەبىستانىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ، خۇسۇسەن مەككىدە ، كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ دىنىدىن بىزار بولغان . ئۇلار ياكى خرىستىئان دىنى بىلەن يەھۇدىي دىنىدىن ھىدايەت ئىزلىمەكچى ياكى بولمىسا يېپىيېڭى ھەمدە ئىلغار بولغان بىر خىل ئىبادەت ئۇسلۇبىنى تاپماقچى بولغان . » تارىخشۇناس ۋىتلىق نىلسىن ئۆزىنىڭ «قەدىمكى ئەرەبلەرنىڭ دىيانىتى » ناملىق ماقالىسىدە ، ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىش ھارپىسىدىكى بۇتلارنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ : « بۇت ئىسلام دىنىدىن بۇرۇن تەدرىجىي ھالدا چاك - چېكىدىن بۆسۇلۇپ كەتكەن دەۋرنىڭ ئىلاھى ئىدى . »

§ 3 . بەيتۇللا دىنى ھەنىفىي ئىدىيىسىنىڭ تەشۋىقات مەركىزى

ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىش ھارپىسىدا ، ئىبراھىم دىنىنى يەنى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام دەۋەت قىلغان دىنىي تەۋھىد (بىر ئىلاھلىق دىن) ئەقىدىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ، بەيتۇللانى بۇتلاردىن تازىلاش ، ئەرەبلەرنىڭ رېئال ئەھۋالىنى ياخشىلاش

مەقسەت قىلىنغان بىر خىل ئىسلاھات ھەرىكىتى مەيدانغا كېلىپ ، بىر خىل يېپىيېڭى ئەقىدىگە ئىگە بولغان دىنىي ئىلمىي ئېقىم ــ دىنى ھەنىفىي ئىدىيە ئېقىمى بارلىققا كەلگەنىدى . ئەينى زاماندا ، ئەرەبلەردىن چىققان دانىشمەنلەر ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن بۇتپەرەسلىكىنىڭ ئىللەتلىرىنى ھېس قىلىپ ، بۇتپەرەسلىكتىنمۇ يۇكسەك بولغان بىر خىل ئالىي ئېتىقادقا كۆچۈش نىيىتىگە كەلدى . شۇنىڭ بىلەن ئۇلار دىنى تەۋھىدنى تەرغىپ قىلدى . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام دىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ، بۇتلارنى چېقىپ تاشلاشنى ، جاھىلىيەت دەۋرىنىڭ ئوسال ئادەتلىرىدىن ئادا - جۇدا بولۇشنى تەشەببۇس قىلدى . ئۇلار قىيامەتكە ئەقىدە باغلاپ ، قىيامەت كۈنى بىرۇبار ئىلاھ (ئاللا) كىشىلەرنىڭ بۇ دۇنيادا قىلغان ياخشىلىق ۋە يامانلىقلىرىنى خۇلاسىلەپ ، ياخشىلارغا ساۋاب (مۇكاپات) ، يامانلارغا ئىقاب (جازا) قىلىدۇ دەپ قارىدى . بۇ تەشەببۇس ھەنىفىي ئىدىيىسى دەپ ، بۇ خىل تەشەببۇستا چىڭ تۇرغۇچىلار ھەنىفىيچىلەر دەپ ئاتىلىدۇ .

قۇرئان كەرىمدىكى ئال ئىمران سۈرىسىدە مۇنداق بايان بار : « ئىبراھىم يەھۇدىيمۇ ئەمەس ، ناسارامۇ ئەمەس ۋە لېكىن توغرا دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ، ئاللاغا بويسۇنغۇچى ئىدى ، مۇشرىكلاردىن ئەمەس ئىدى . » ① ئاللاتائالا مۇشۇ بابتا يەنە مۇنداق دەيدۇ : « ئېيتقىنكى ، ئاللا راست ئېيتتى ، (ئىسلام دىنىدىن ئىبارەت) ئىبراھىمنىڭ توغرا دىنىغا ئەگىشىڭلار ، ئۇ (ئىبراھىم) مۇشرىكلاردىن ئەمەس ئىدى . »

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ بىر ئەجدادى بولغان كەئىب ئىبنى لۇئەي ئىبنى غالىب ھەنىفىيچىلەرنىڭ بىرى ئىدى . ئۇ ئۆز

---

① قۇرئان كەرىم ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1986 ـ يىل ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 59 ـ ۋە 63 ـ بەتلەر ، سۈرە ئال ئىمران 67 ـ ۋە 95 ـ ئايەتلەر .

زامانسدا ، قۇرەيشلەرنى بىر يەرگە يىغىپ مەجلىس قىلىپ ، ئۇلاردىن ئاسمان بىلەن زېمىننىڭ پەيدا بولۇشى ، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ ئالمىشىشى ، ئاسمانغا ئاي ، كۈن ۋە يۇلتۇزلارنىڭ چىقىشى قاتارلىق ئاجايىپ مۆجىزاتلارنىڭ مەۋجۇت بولۇش سەۋەبلىرى ۋە بۇ ھەقتىكى سىر - ئەسرارلار ئۇستىدە تەپەككۇر قىلىشنى تەلەپ قىلغان . شۇنداقلا ئۇلارغا ئۆلۈمنىڭ دەھشتى ۋە قىيامەتنىڭ بارلىقى ئەھۋالاتى ھەققىدە سۆزلەپ ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ دۇنياغا كېلىشىدىن بشارەت بەرگەن .

ھەنىپچىلەر جاھىلىيەت دەۋرىدىن تارتىپلا تارقىلىپ كەلگەن ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام دىنىدا قەتئىي چىڭ تۇرغان بولۇپ ، ئەزەلدىن ئاللاغا شەك كەلتۈرمەيدۇ ، يەھۇدىي دىنىغمۇ ، خرىستىئان دىنىغمۇ ئەقىدە باغلىمايدۇ . ئۇلار بۇتپەرەسلىكتىن ۋاز كېچىدۇ . بارلىق ئەرەبلەر ئەمرۇ ئىبنى لۇھىي زامانىسدا ، يەنى بۇتپەرەسلىك مەيدانغا كېلىشتىن بۇرۇن ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام تارقاتقان دىنى تەۋھىدگە ئېتىقاد قىلغانىدى .

بەزى شەرقشۇناس ئالىملار ھەنىپچىلەرنى خرىستىئانلارنىڭ ئىچىدىكى بىر مەزھەپ ئىدى ، دەپ قارايدۇ ، ئۇلار ھەتتا قەدىمكى كىتابلاردىن نەقىل كەلتۈرۈپ ، ۋەرەقە ئىبنى نەۋفەل قاتارلىق كىشىلەرنىڭ بۇتپەرەسلىكتىن قول ئۈزگەندىن كېيىن خرىستىئان دىنىغا كىرگەنلىكىنى پاكىت قىلىپ كۆرسىتىدۇ . ۋەھالەنكى ، قۇرئان كەرىم ھەنىپچىلەرنىڭ يەھۇدىي دىنى مۇرىتلىرىمۇ ئەمەس ، خرىستىئان دىنى مۇرىتلىرىمۇ ئەمەسلىكى ھەققىدە ئېنىق بايان بېرىدۇ . ئۇلار ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام دىنىنىڭ مۇخلىسلىرى ئىدى . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام يەھۇدىي (يەھۇدىي دىنىنىڭ مۇخلىسى) مۇ ئەمەس ، خرىستىئانىي (يەنى ناسارا) مۇ ئەمەس ئىدى . پەيغەمبەرلىك ھەققىدە ۋەھىي

كېلىشتىن بۇرۇن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنۇ دىنى تەۋھىدكە ئېتىقاد قىلىدىغان ، بىرلا ئىلاھ ــ ئۇلۇغ ئاللاغىلا ئىمان كەلتۈرگەن بىر ھەنىفىيچى ئىدى .

ھەنىفىيچىلەر بىر دىنىي مەزھەپ بولۇپ ئۇيۇشقان ئەمەس ، مۇئەييەن بىر ۋاستە ئارقىلىق ئۆز ئارا باغلىنىپ تۇرىدىغان بىر گۇرۇھمۇ ئەمەس . ئۇلار ھەتتا جەم بولۇپ ، بىرلىكتە ئىبادەت قىلغانمۇ ئەمەس ئىدى . بىراق ، ئىشىنىمىزكى ، ھەنىفىيچىلەر يەنى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار سان جەھەتتە ھەرگىزمۇ ئاز ئەمەس ئىدى . شۇنداق بولمىغاندا بولسا ، قۇرئان كەرىمدە ئۇلار ئۇنداق بىر خىل ئالاھىدە قاتلام سۈپىتىدە تەرىپلەنمىگەن ۋە ئۇنچىۋالا ھۇرمەتكە مۇشەررەپ بولمىغان ، شۇنداقلا مۇستەقىل نام ، ئورتاق پائالىيەت ۋە مۇستەقىل دىنى بولغان ئەھلى كىتابلار ① ۋە مۆمىنلەر بىلەن بىر قاتاردا تىلغا ئېلىنمىغان بولاتتى . كلاسسىك ئەسەرلەردە ۋە تارىخىي مەنبەلەردە ئاز بولمىغان ھەنىفىيچىلەرنىڭ ئىسىملىرى خاتىرىلەنگەن .

دانىشمەن ھەنىفىيچىلەرنىڭ ئاز بولمىغان مەنبەلەردە بىرمۇنچە تارىخىي دەۋرلەر بويىچە قايتا ـ قايتا قەيت قىلىنىشى ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىش ھارپىسىدا ، ئەرەب مەرىپەتپەرۋەر مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ كاللىسىدا كىشىلەرنى ئويغاتقۇچى بىر خىل ئىدىيىنىڭ شەكىللىنىپ بولغانلىقىنى دەللىلەيدۇ . بۇ خىل ئىدىيە بۇتلاردىن ئادا ـ جۇدا بولۇشنى ، جاھىلىيەت دەۋرىنىڭ قالاق ئادەتلىرىدىن قول ئۈزۈشنى ، ئېتىقادنى يۈكسەكلەشتۈرۈشنى ، ئىنسانپەرۋەرلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى . مانا بۇ ئەرەبلەر تارىخىدىكى دىن بىلەن ئىدىيە تەرەققىياتىغا مەنسۇپ

---

① ئەھلى كىتاب ــ يەھۇدىيلار ۋە ناسارالار ، قۇرئان كەرىم (ئۇيغۇرچە) ، 59 ـ بەت .

مۇھىم بىر ھالقىدۇر .

ھەنىفىيچىلەرنىڭ تۇرمۇش قارىشى تولىمۇ يۇكسەك ئىدى . بىراق ، ئۇلاردا كونا قالاق ئادەتلەر ، دىنىي رەسىم - قائىدىلەر ، شۇنداقلا ئەرەبلەر تۇرمۇشىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن مۇقەددەس مۇراسىملار بىلەن تەڭ تۇرالىغۇدەك نەرسە مادىي كۈچ ، نە سىياسىي ھوقۇق يوق بولۇپ ، ئۇلارغا بۇ خىل كونا ، چىرىك ھادىسىلەرنى سۈپۈرۈپ تاشلاش ئۈچۈن ئەرەبلەر جەمئىيىتىنى تۆپ - نېگىزى بىلەن پاچاقلاپ تاشلىماقتىن باشقا يول يوق ئىدى . بۇ ، كىيىنچە بارلىققا كېلىدىغان ئىسلام دىنى غەلىبىلىك ھالدا ئورۇنلايدىغان ئىش ئىدى . دېمەك ، ئىسلام دىنى بىر خىل پاك ، مۇستەھكەم ئۇيۇشقان ئىسلام جەمئىيىتىنى ئىجاد قىلدى .

ھەنىفىيچىلەر بۇتپەرەسلىك ۋە جاھىلىيەت دەۋرىنىڭ ئوسال ئىللەتلىرىنى تۈگىتىش ئۈچۈن نۇرغۇن كۈرەشلەرنى قىلدى . بىراق ، ئۇلارنىڭ تىرىشچانلىقلىرى ھامان تارىخنىڭ كونتروللۇقىدىن قۇتۇلالمىغاچقا ، ئەجدادتىن - ئەۋلاتقا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىلەرنى يوقىتالمىدى . روشەنكى ، ھەنىفىيچىلەر ھەرىكىتى ماكانىنىڭ ۋە زامانىنىڭ سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان بىر خىل دەۋر تۈۋرۈكىگە موھتاج ئىدى .

دۇنيا مۇددىئاسى ۋە مەقسىتى ئېنىق بولمىغان بۇتپەرەسلىكنىڭ گىردابىغا چۈشۈپ قالغان ، كىشىلەر ھىدايەت يولىدىن چەتنەپ كەتكەن شۇ زاماندا ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئۆزىگە تېخى ۋەھيى چۈشمىگەن بولسىمۇ ، چوڭ بىر ئۆزگىرىش دەۋرىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىگە ئىشەندى . ئۇ بەيتۇللانىڭ بۇيۇك ئەجدادى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام زامانىسىدىكى قىياپەتكە كەلتۈرۈلۈشىنى تەشەببۇس قىلدى . بۇ ھەقتىكى ئوي - پىكىر

ئۇنىڭ كاللىسىغا كىرىۋالغاندى ۋە سۆز - ھەرىكىتىگە تەسىر قىلاتتى. ئۇ پات - پات جامائەتتىن ئايرىلىپ، يىگانە ھالدا مەككە شەھىرىدىن ئۇچ فەرسەخ نېرىدىكى ھىراۋ تېغىغا چىقىپ كېتەتتى - دە، ئۇ يەردە ئىبادەت بىلەن مەشغۇل بولۇپ بىرنەچچە كۈنلەر تۇراتتى. ئۇ بىر رامىزان ئېيىنى پۈتۈنلەي ھىراۋ غارىدا ئۆتكۈزگەن. شۇ چاغلاردا، ئۇنىڭ كاللىسىدا روھتىن ئىبارەت بىرلا پىكىر پەرۋاز قىلاتتى.

بەزى ھەنىپىچىلەرنىڭ يىلدا بىر نۆۋەت كىشىلەردىن ئايرىلىپ، خىلۋەت بىر جايدا زاھىتلاردەك تەركىدۇنيا ياشايدىغان بىر ئادىتى بار ئىدى. بۇنداق كۈنلەردە ئۇلار دۇئا - تىلاۋەت ۋە ئىبادەت بىلەن ئاللاتائالاغا يېقىنلىشىشنى ئىزدەيتتى، ئاللادىن خەيرلىك ۋە ھىكمەت تىلەيتتى. ئۆز ۋاقتىدا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ خىل زاھىتلىق پائالىيىتىنى ھەنىپىچىلىك دەپ ئاتىشاتتى.

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇن بىر ھەنىپىچى ئىدى. ئۇ قىرىق ياشقا كىرگەندە، ئاللاتائالادىن ۋەھيى چۈشۈپ پەيغەمبەر بولغان، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھىراۋ تېغىدىكى غاردا تەنھا ئولتۇرۇپ ئاللاغا ئىبادەت قىلىۋاتقاندا، جىبرىئىل ئەلەيھىسسالام چۈشۈپ، ئۇنىڭغا ئۇلۇغ ۋە ئەزىز ئىگىمىز ئاللانىڭ ئۇنى ئۆزىنىڭ سادىق ۋە ئىشەنچلىك ئەلچىسى (پەيغەمبىرى) قىلىپ تاللىغانلىقىنى ئېيتقان.

ئەگەر ھەنىپىچىلەرنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى تىرىشچانلىقلىرى تولۇق مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشمىگەنىدى، دېگەن تەقدىردىمۇ، بۇ تىرىشچانلىقنىڭ ئەينى زاماندا تەپەككۇرنىڭ يېڭى دۇنياسىغا ئىشىك ئېچىپ بەرگەنلىكىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ، بۇ تىرىشچانلىقلار ئاللاتائالاغىلا ئېتىقاد قىلىنىدىغان دىنى تەۋھىدنىڭ بارلىققا كېلىشىگە، شۇنىڭدەك مەسئۇلىيەتچانلىق

تـۇيـغـۇسـىـنـىـڭ ئويـغـىنـىشـىغـا روشـەن تەسىر كۆرسەتكەن . دىنى تـەۋھـىدىنـىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ۋۇجۇدانىنىڭ ئويغىنىشىغا ئەگىشىپ ، 6 - ئەسـىـر شـېئـىـرىـيـىتىدە ، ئىنسانپەرۋەرلىك تۇيغۇلىرىمۇ ئەكس ئەتكەنىدى .

ئون ئۇچىنچى باب

پەيغەمبەر ئەلە يهسسالام ۋە بەيتۇللا

1§ . بەيتۇللا تېمىنىڭ چاڭ كېتىشى

پەيغەمبەر ئەلەيهسسالام ئۇتتۇز بەش ياشقا كىرگەن يىلى پۇتكۇل ئەرەب يېرىم ئارىدىكى ئەرەبلەرنىڭ دىققىتىگە سازاۋەر بولغان بۇيۇك بىر ئىش - بەيتۇللانى قايتا ياساش ئىشىغا قاتناشتى .

كۆپ يىللاردىن بۇيان ، قۇرەيشلەر بەيتۇللانىڭ ئىشلىرى ئۈستىدە باش قاتۇردى . ئەينى زاماندا ، بەيتۇللانىڭ ئۆگزىسى يوق ، چۆرە تېمىمۇ ئېگىز ئەمەس ئىدى . شۇ سەۋەبتىن ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى قۇرەيشلەر مۇراسىم ئۆتكۈزگەندە نەزىر قىلىنغان نەرسىلەرنى قويىدىغان خەزىنە ئوغرىلارنىڭ سوغۇق قول سالىدىغان ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ قالغانىدى .

شۇ زاماندا ، بەيتۇللانىڭ ئېگىزلىكى توققۇز زىراڭ ، يەنى تەخمىنەن يەتتە مېتر ئىدى . ئۇنىڭ ئۆگزىسى يوق ، بوسۇغىسى يەر بىلەن تەڭ بولۇپ ، خالىغان ئادەم كىرەۋېرەتتى . نەزىر قىلىنغۇچىلار ئۆزۈك ، ھالقا ، بىلەزۈك ، مارجان قاتارلىق زىننەت بۇيۇملىرى ، كىيىم - كېچەك ، خۇش پۇراق ماتېرىياللار ، تىللا قاتارلىق نەرسىلەرنى بەيتۇللا خەزىنىسىگە قويۇپ قويۇۋېرەتتى . بەيتۇللانىڭ خەزىنىسى دېگىنىمىز نەزىر سانduقىنىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان ، بەيتۇللا ئىشىكىدىن كىرىپ ئوڭ تەرەپتىكى بىر قۇدۇق ئىدى .

ئۇزاق زامانلار جەريانىدا ، مەككىدە بىرقانچە قېتىم سۇ

ئاپىتى بولدى . بىر نۆۋەت ، ئۇنىڭ تۆت ئەتراپىدىكى تاغلاردىن چۈشكەن كەلكۈن سۇ بەيتۇللانىڭ تاملىرىغا ئۇرۇلۇپ ، ئۇنى چاك كەتكۈزۈۋېتىدۇ ۋە بەزى يەرلىرىنى بۇزۇۋېتىدۇ . قۇرەيشلەر بەيتۇللارنىڭ كەلكۈن سۈيى بۇزۇۋەتكەن يەرلىرىنى رېمونت قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ . بەيتۇللانى قايتىدىن ياساش ياكى ئۇنى رېمونت قىلىش ئەينى شارائىتتا ناھايىتىمۇ قىيىن بىر ئىش ئىدى . دەل شۇ چاغدا ، دېگىز دولقۇنلىرىنىڭ رۇم سودىگەرلىرىنىڭ بىر كېمىسىنى جىددە (شەھىرىنىڭ) قىرغىقىغا كەلتۈرۈپ قويۇشى ئوبېيكتىپ جەھەتتىن قۇرەيشلەرنىڭ بەيتۇللانى رېمونت قىلىشىغا شەرت - شارائىت ھازىرلاپ بېرىدۇ . ئەسلى بۇ كېمىنى رۇم پادىشاھى مىسىردىن ھەبەشىستانغا چېركاۋ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئەۋەتكەنىدى . كېمە دېگىزدىكى شامال ، دولقۇن تەسىرىدىن جىددەگە كېلىپ قالغاندىن كېيىن ، قۇرەيشلەر دەرھال ۋەلىد ئىبنى مۇغىرە باشچىلىقىدىكى بىر ئۆممەكنى ئەۋەتىپ ، ئۇنى سېتىۋالدۇ .

مەككىدە بىر ناسارا ياغاچچى بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىسمى ياقۇم (بەزى رىۋايەتلەردە باقۇم دەپمۇ قەيت قىلىنىدۇ) ئىدى . قۇرەيشلەر ئۇنىڭ تەجرىبىسىدىن پايدىلىنىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ . ئىبنى ھىشام مۇنداق بايان قىلىدۇ : « كىشىلەر ھەر يىلى نەزىرلىك تاشلاپ قويىدىغان بەيتۇللانىڭ ئىچىدىكى قۇدۇقتىن غايەت زور بىر يىلان چىقاتتى . ئۇ بەيتۇللانىڭ تېمى ئۈستىگە چىقىپ ئاپتاپ سۇناتتى . بەكمۇ قورقۇنچلۇق بولۇپ ، ئادەم يېقىن كەلسىلا ، ئۇ قان پۈركۈيتتى . شۇڭا ، كىشىلەر ئۇ يىلاندىن ناھايىتى قورقاتتى ، بىر كۈنى ئۇ يىلان يەنە بەيتۇللانىڭ تېمى ئۈستىگە چىقىپ ئاپتاپ سۇنۇۋاتقاندا ، ئاللاتائالا غايەت زور بىر قۇشنى ئەۋەتتى . ئۇ قۇش شىددەت بىلەن چۈشۈپ زور يىلانىنى چىشلەپلا ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ ئۇچۇپ كەتتى . بۇنى كۆرگەن قۇرەيشلەر : 〈

ئاللاتائالا بىزنىڭ قىلماقچى بولغان ئىشىمىزدىن رازى بولغاي . بىزدە ئۇستا ھۈنەرۋەنمۇ ، ياغاچ تاشلارمۇ بار . ئاللاتائالا بىزنى زور يىلانلىڭ زىيان يەتكۈزۈشىدىن ساقلاپ قالدى .دېيىشتى . » قۇرەيشلەر بەيتۇللانى چېقىپ قايتا ياساش ئىشىنى باشلۈەتتى . بەيتۇللانى چېقىشنى بىرىنچى بولۇپ باشلىغان ئادەم ئائىز ئىبنى مەرۋان ئىبنى مەخزۇم بولۇپ ، ئۇ بەيتۇللانىڭ بىر تېشىنى قومۇرۇپ ئېلىپ ، ئارقىسىغا بۇرۇلۇشى بىلەن تەڭ ھېلىقى تاش قولىدىن چۈشۈپ كېتىدۇ - دە ، ئۇچۇپ بېرىپ ئەسلىدىكى جايىدىن ئورۇن ئالىدۇ . ئىبنى ھىشام بۇ ھەقتە مۇنداق بايان قىلىدۇ : « ئائىز مۇنداق دېگەن : (قۇرەيشلەر ، ئاقكۆڭۈل ، ساپ نىيەت ئادەملەرلا بەيتۇللاغا كىرەلەيدۇ . شەھۋانىي ئايالارنىڭ سۇغىسىنى قوبۇل قىلماسلىق ، جازانىخورلۇق قىلماسلىق ، باشقىلارنى ئەزمەسلىك لازىم) . »

قۇرەيشلەر تۆت گۈرۈپپىغا بۆلۈنۈپ ، ھەر گۈرۈپپا بىردىن تامنى چېقىپ قايتىدىن ياسماقچى بولدى . بىراق ، ئۇلار بالا - قازا تېرىپ قويۇشتىن قورقۇپ ، ئۇزۇنغىچە كۆڭۈل توختىتالماي ، تامنى چېقىشقا پېتىنالمايدۇ . بۇ چاغدا ، ۋەلىد ئىبنى مۇغىرە : « تامنى مەن باشلاپ چېقىپ بېرەي ، قاراڭلار ! » دەيدۇ - دە ، تامنى چېقىشقا باشلىدى . ئۇ تامنى چېقىپ تۇرۇپ : « ئى ئاللاتائالا ، مېنىڭ باشقا غەرىزىم يوق ، پەقەت خەيرلىك ئىش قىلماقچىمەن ، خالاس . » دەپ خىتاب قىلدى . ئۇ بىر تەرەپ تامنىڭ بىر قىسمىنى چاقتى . كىشىلەر بىر كېچە ساقلاپ : « قاراپ باقايلى ، ناۋادا ئۇ (يەنى ۋەلىد ئىبنى مۇغىرە) بىرەر پىشكەللىككە ئۇچراپ قالغۇدەك بولسا ، چېقىلىپ بولغان تامنى قايتىدىن ياساپ ئەسلىگە كەلتۈرۈپ قويايلى - دە ، ھەرگىزمۇ چاقمايلى . ئەگەر ئۇ ھېچنېمە بولمىسا ، بۇ ئاللاتائالانىڭ بىزنىڭ ئىشىمىزدىن رازى بولغانلىقىنىڭ

ئىپادىسى بولىدۇ - دە ، خاتىرجەم ھالدا چېقىۋېرەيلى » دېيىشتى .

ئەتىسى قۇرەيشلەر تەڭ ھەربىرىكەتكە كېلىپ بەيتۇللانى ئۆز ۋاقتىدا ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام قويغان ئۇل تېشى كۆرۈنگىچە چاقتى . ئۆز ۋاقتىدا ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بەيتۇللاغا يېشىل تاشتىن ئۇل باسقاندىدى . قۇرەيشلەر تامنى چېقىپ كېلىپ ، شۇ يېشىل تاشقا مىتىن ئۇرغاندا ، مىتىن ئۆتمەي قاڭقىپ كەتتى . شۇڭا ئۇلار ئەسلىدىكى ئۇلنى ئىشلىتىۋېرسەك بولىدىكەن ، دېگەن يەرگە كەلدى .

ئىبنى ھىشام مۇنداق دەيدۇ : « قۇرەيشلەر بەيتۇللانىڭ تېمىنى چېقىۋاتقاندا ، ئىككى تام تۇتاشقان بولۇڭدىن قەدىمكى سۇرىيە يېزىقىدا يېزىلغان بىر پارچە قوليازما تېپىۋالدى . ئۇلار قوليازمىنى ئوقۇيالماي ، بۇنى ئوقۇپ چۈشىنەلەيدىغان بىر ئادەم تېپىپ ئوقۇتتى ، قوليازمىدا مۇنۇلار يېزىلغانىكەن : « مەندۇرمەنكى ئاللاھ بەككە (مەككە) نىڭ ساھىبىدۇرمەن . مەن ئۇنى ئاسمانلار ۋە زېمىن بىلەن بىر ۋاقىتتا ياراتقانمەن . يەنە شۇ ئەينى ۋاقىتتا ، قۇياش ۋە ئايىنى ياراتتىم . مەن ئۇنىڭ (مەككىنىڭ) يۇزىنى يەتتە قېتىم قىرىپ ، ئۇنىڭ قويىنىدىكى ئەخشىبان ① نى يوقىتىۋەتكەن بولسامۇ ، (مەككىنىڭ) ئۆزىنى ساقلاپ قالدىم . مەن ئۇنىڭ ئەھلىگە سۇ بىلەن سۈتنى بەربىكەت قىلدىم) . »

§ 2 . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ، بەيتۇللانىڭ قايتىدىن ياسلىشى

بەيتۇللانى قايتىدىن ياساش قۇرۇلۇشى باشلىنىپ كەتتى . ئۇلار بەيتۇللانىڭ بوسۇغىسىنى ئېگىزلىتىپ ، ئىشىكنى ئېگىزرەك ئورنىتىشنى توغرا تاپتى . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام زامانىدىن

---

① ئەخشىبان (1 خشىبان) - قەدىمكى مەككىدىكى تاغ - ئاپتورنىڭ ئىزاھى .

تارتىپ ، بەيتۇللا ئىشكىنىڭ بوسۇغىسى يەر بىلەن تەڭ ئىدى . ئەبۇ ھۇزەيفە ئىبنى مۇغىرە مۇنداق دەيدۇ : «ئى قەۋم ! بەيتۇللا ئىشكىنىڭ ئورنىنى ئېگىزلىتەيلى ، كىشىلەر شوتىسىز ئۇنىڭغا باش تىقالمايدىغان بولسۇن . سىلەر بەيتۇللاغا كىرىش لاياقىتى بار ، دەپ قارىغان ئادەملەرلا ئۇنىڭدىن كىرسۇن . ناۋادا سىلەر يىرگىنىدىغان ئادەم شوتىغا ياماشقۇدەك بولسا ، ئۇنى پەسكە ئىتتىرىۋېتىڭلار ، ئۇنداق ئادەم جازاسىنى شۇنداق تارتسۇن . »

قۇرەيشلەر مەككىنىڭ ئەتراپىدىكى تاغلاردىن يېشىل گرانت تاش توشۇپ كېلىپ ، تام قوپۇردى . تام ئېگىزلەپ ئادەم بويى بولغاندا ، يەنى ھەجەرۇلئەسۋەدنى ئورنىتىشقا تېگىشلىك ئېگىزلىككە يەتكەندە ، شەرقىي تامغا ئۇنى ئورناتماقچى بولدى . ھەجەررۇلئەسۋەدنى تامغا كىم قويۇپ ئورنىتىش مەسىلىسىدە قۇرەيشلەر ئىچىدە پىكىر ئىختىلاپى چىقتى . زىددىيەت ئۆتكۈرلىشىپ ، ئۇرۇشقا ئايلانغىلى تاسلا قالدى . ئابدۇددار جەمەتى بىلەن ئەدى ئىبنى كەئب جەمەتى بىر قاچىدا لىپمۇ لىق قان تەييارلايدۇ . قوللىرىنى تەڭلا قانغا چىلاش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ جان پىندالىقىنى ئىزھار قىلىشتى ۋە بۇنى «بىر قوشۇق قان» دەپ ئاتاشتى . ئۇلار شۇ تەرىقىدە تۆت - بەش كۈن تالاش - تارتىش قىلىشتى . ئاخىرىدا ، مەسىلىنى كېڭەش ئارقىلىق ھەل قىلدى .

كېڭەشتە قۇرەيشلەرنىڭ ئەڭ ياشانغان مۇيىسپىتى ئەبۇ ئۇمەييە ئىبنى مۇغىرە ئورنىدىن تۇرۇپ : «ئى قۇرەيشلەر ! ئاراڭلاردىكى بۇ ئىختىلاپنى ھەرەم مەسچىتىگە بىرىنچى بولۇپ كىرىدىغان ئادەم ئايرىپ قويسۇن . قانداق دەيسىلەر ؟! » دېدى . كۆپچىلىك بۇ پىكىرگە بىردەك قوشۇلدى .

مەسچىتكە بىرىنچى بولۇپ كىرىدىغان ئادەم مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بولۇپ ، ئۇ قۇرەيشلەر بىلەن بىرگە بەيتۇللا

قۇرۇلۇشىغا تاش توشۇۋاتاتتى . تارىخشۇناس مەسئۇدى مۇنداق بايان قىلىدۇ : «كۆپچىلىك بىلەتتىكى ، ئۇ سەممىي سادىق ، ئىشەنچىلىك ، مەسلىگە جىددىي ۋە ئەستايىدىل قارايدىغان ، قەيسەر ئىرادىلىك ، سۆزى بىلەن ھەرىكىتى بىر دەك ، ئالىيجاناب ، پاك ئادەم ئىدى . شۇڭلاشقا كۆپچىلىك ئۇنى دەتالاشنى ئايرىپ قويۇشقا تەكلىپ قىلىپ ، ئۇنىڭ ھۆكۈمىگە بويسۇنىدىغانلىقى بىلدۈرىدۇ . »

مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام : «قېنى ، ماڭا بىر پارچە رەخت ئەكىلىپ بېرىڭلار» دېدى . ئۇلار رەخت ئەكىلىپ بەرگەندىن كېيىن ، ئۇ ھەجەرۇلئەسۋەدنى كۆتۈرۈپ رەختنىڭ ئۇستىگە قويدى . ئاندىن : «ھەر بىر قەبىلە رەختنىڭ بىر بۇرجىكىدىن تۇتۇڭلار - دە ، ھەممىڭلار تەڭلا كۆتۈرۈڭلار . ئاندىن ھەجەرۇلئەسۋەدنى ئورۇنلاشتۇرىدىغان جايغا ئېلىپ بارايلى» دېدى . ئۇلار مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دېگىنى بويىچە ، ھەجەرۇلئەسۋەدنى كۆتۈرۈپ ، ئورنىتىدىغان جايغا ئېلىپ باردى . مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام يەنە ئۇنى ئۆزى رەختنىڭ ئۇستىدىن ئېلىپ ، مۇناسىپ جايغا ئورنىتىپ قويدى .

قۇرەيشلەر ئاخىر بەيتۇللانى قايتىدىن ياساپ پۈتتۈردى . بۇ قېتىم بەيتۇللانىڭ ئېگىزلىكى ئون سەككىز زىراۋ بولدى . بوسۇغىنىڭ ئېگىزلىكىمۇ ئىجازەت قىلىپ شوتا قويۇپ بەرمىگىچە ھەرقانداق ئادەم ئىختىيارىچە ئۇنىڭغا قەدەم قويالمايدىغان ھالغا كەلتۈرۈلدى . بەيتۇللانىڭ ئىچىگە ئىككى رەت قىلىپ ئالتە تۆۋرۈك ئورنىتىلدى . كۈنگەي تامغا يۆلەپ بەيتۇللانىڭ ئۆگزىسىگە ئېلىپ چىقىدىغان پەلەمپەي چىقىرىلدى . بەيتۇللانىڭ ئىچىگە بۇت ھۇبەل ۋە ئىلگىرى ئوغرىلاپ كېتىلگەن بىباھا نەرسىلەر قويۇلدى .

مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام دەتالاشنى مانا مۇشۇنداق

تۇگىتىپ ، قۇرەيشلەرنى ئۆزئارا ئۇرۇش - جېدەل قىلىشتىن ساقلاپ قالدى . بۇ ھەقتە بىر قۇرەيش مۇناپىق دېگەن : «ئاقسۆڭەكلەر ، ئاقساقاللار ، كاتتىلار ۋە بالاغەتكە يەتكەنلەرنىڭ ھەممىسى بىردەكلا ياشتا ئەڭ كىچىك ، پۇلى ئەڭ ئاز بولغان ئادەمنى داھىي ، ھاكىم (ھۆكۈم قىلغۇچى) قىلدى . بۇ نېمە دېگەن كىشىنى قايىل قىلارلىق بۇيۇك ئىش - ھە!؟ لات ۋە ئۇززا بىلەن قەسەمكى ، مۇھەممەد ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى بېسىپ چۈشتى . ئەمدى ئۇ ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بەختسىزلىق ۋە شادلىقتىن ھەقلىق يوسۇندا بەھرىمەن بولغاي . بۇگۈندىن ئېتىبارەن ، ئۇنىڭ مەرتىۋىسى ئەڭ بۈيۈك بولغاي !» پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ تاغىسى ئەبۇ تالىب مۇناپىق دەپ نەزمە تۇزگەن :

ئىنكار قىلغىلى بولماس ئادالەتلىك ھۆكۈمدە ،
باشتىن تارتىپ تا ئاخىرغىچە .
بولغانىدى ئۇ بىزگە قوماندان ،
ئاۋۋالدىن تا ئاخىرىغىچە .
بىز ئۇنى چۈشىنىمىز ئوبدان ،
ەگەر -
ئۇ ھەقىقەت ئىكەن ،
شەكسىزكى —
بىزنىڭ ئېرىشكىنىمىز ھەممىدىن كۆپ بولغان!

قۇرەيشلەر رەسسام - سۈرەتلەرنى ، بۇتلارنى ئەسلىدىكى جايىغا قويىدۇ . بۇ ھەقتە مەسئۇدى مۇناپىق دېيدۇ : «ئەسلى بەيتۇللانىڭ تاملىرىدا تۈرلۈك بويياقلار بىلەن سىزىلغان غەلىتە رەسىملەر بار ئىدى . شۇلارنىڭ ئىچىدە بىر رەسىم بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئىبراھىم خەلىلۇللا قولىدا ئەزلام (پال سىلىش ئۈچۈن

ئىشلىتىلىدىغان ئۇچ تال پەرىسز ئوقيا ئوقى) تۇتقان هالدا تۇرغان ، ئۇنىڭ ئۇدۇلىدا ئىسمائىل ئارغىماقتا مىنگەن هالدا كىشىلەر توپىنى يېرىپ ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ، ئەلفاروق ① بولسا ، كىشىلەرگە قارىسە - كېرەك تارقىتىپ بېرىۋاتقان مەنزىرە تەسۋىرلەنگەنىدى . ئۇندىن باشقا ، ئىبراهىم ۋە ئىسمائىل ئەلەيهىسسالامنىڭ بالىلىرىنىڭ رەسىمى ، قۇسەي ئىبنى كىلابنىڭ رەسىمى قاتارلىق ئاتمىش پارچىدەك رەسىم بار ئىدى . هەر بىر رەسىمدە بىردىن بۇت ۋە ئۇنىڭ ساهابىسى سۈرىلغاندىن باشقا ، بۇ بۇتقا قانداق چوقۇنۇش كېرەكلىكى ۋە بۇ بۇتنى مەشھۇر قىلغان ئىش - پائالىيەت قاتارلىقلار تەسۋىرلەنگەنىدى .»

قۇرەيشلەرنىڭ هەجەرۇلئەسۋەدنى ئورنىتىش مەسلىسىدىكى جېدىلى هۆكۈم بىلەن هەل قىلىنغان ۋە بەيتۇللا قايتا ياسالغان چاغدا پەيغەمبەر ئەلەيهىسسالامنىڭ زادى قانچە ياشتا ئىكەنلىكىمۇ پىكىر ئىختىلاپ بار بىر مەسىلە . بەزىلەر ئۇ چاغدا ئۇ يىگىرمە بەش ياشتا ئىدى دەيدۇ . ئىبنى ئىسھاق بولسا ، ئوتتۇز بەش ياشقا كىرگەنىدى دەيدۇ . بۇ ئىككى خىل قاراشنىڭ قايسىسىنىڭ توغرا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۆز ۋاقتىدا ، قۇرەيشلەر ئۇ چىقارغان هۆكۈمنى شۇ هامان همايە قىلغان . مۇهەممەد ئەلەيهىسسالامنىڭ سەفا ئىشكىدىن كىرىپ قىلغان بىرىنچى ئىشى هەجەرۇلئەسۋەدنى رەخت ئۇستىگە قويۇش ، كېيىن يەنە ئۇنى رەخت ئۇستىدىن ئېلىپ بەيتۇللانىڭ تېمىغا ئورنىتىش بولدى . هالبۇكى ، بۇ ئىش ئۇنىڭ مەككىلىكلەرنىڭ قەلبىدە قانچىلىك يۇكسەك ئورۇننى ئىگىلىگەنلىكىنى ، شۇنداقلا ئالىيجاناب كۆڭۈل ، پاك مۇددىئا ، خالىس تەزەرلىكى بىلەن ئاجايىپ بۇيۇك شەرەپكە ئېرىشكەنلىكىنى

① ئەلفاروق (الفاروق) - ئىككىنچى خەلىپە ئۆمەر ئىبنى خەتتابنىڭ لەقىمى ۋە هۇرمەت نامى .(ئەرەبچە - خەنزۇچە لۇغەت 964 - بەت .)

دەللىلەيدۇ .

§ 3 . ئىسلام دىنى بارلىققا كەلگەن چاغدىكى ئەنئەنە

ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىشىنىڭ ئالدىدا ، ئەرەب خەلقىدە مۇھەممەدكە ئوخشاشلا بۇتلارغا ۋاز كەچكەنلەر . ئۇلار ئەينى ۋاقىتتىكى ئاللاتائالانىڭ ئۆيى دەپ قارايتتى . شۇڭا بۇتپەرەسلىك ، شۇنداقلا ئاللاتائالاغا شېرىك كەلتۈرىدىغان مۇشرىكلىقنى يىكار قىلىشنى تەشەببۇس قىلىشقانىدى . ئۇلارنىڭ ھاياتىغا بولغان قارىشى ناھايىتى مۇكەممەل بىر تەرەققىيات يولىدا ئىدى . ئۇلار ئەرەبلەر تۇرمۇشىغا چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەتكەن ئەنئەنىۋى كونا قاراشلار ۋە قالاق ئادەتلەرگە قارشىلىق كۆرسىتەلىگۈدەك ماددىي كۈچ يوق ئىدى . پەقەت ئەرەب جەمئىيىتىنى تۆپ نىگىزدىن بۇزۇپ تاشلىغاندىلا ، ئاندىن كونا يوسۇن ۋە قالاق ئادەتلەرنى تۈگەتكىلى بولاتتى .

بەزمەن ئەرەبلەر ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ ، بۇتپەرەسلىكنىڭ كىر - داغلىرىدىن ھەيتۇللانى قۇتۇلدۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلىشتى . بىراق ، بۇ دىنىنىڭ تۇنجى ھۇل تېشىنى ئېلىپ تاشلاش مەسىلىسىگە كەلگەندە كۆڭۈل توختىتالمىدى ، قەتئىي نىيەتكە كېلەلمىدى . چۈنكى ، ئۇلارنىڭ ئەينى زاماندا كۆرسىتەلەيدىغان ئەمەلىي تىرىشچانلىقى ناھايىتى چەكلىك بولغاچقا ، ئۇلار ئۆتمۈشتىن ئادا - جۇدا بولالمايتتى ، كونا دەۋرنىڭ ئەرەبلەرنىڭ جەمئىيىتىگە تاڭغان ۋە ئۇلارنىڭ شەنىنى بۇلغايدىغان كونا يوسۇن ، قالاق ئادەتلىرىنىمۇ يىكار قىلالمايتتى .

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئاللاتائالانىڭ كۆچلۈك ھىمايىسىگە ئىگە بولغان ۋە دىنىي قىزغىنلىقى تولۇپ تاشقان ئادەم ئىدى . ئۇنىڭ ئالىيجانابروھى ئەرەبستاننىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدا

بۇتلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويالمايتتى ، بەيتۇللانىڭ ئەتراپى ، شۇنداقلا بەيتۇللانىڭ ئىچىنىڭ بۇتلارغا تولۇپ كېتىشىگە تېخىمۇ چىداپ تۇرالمايتتى . ئۇنىڭدىن باشقا ئەرەبلەر تۇرمۇشىدىكى ئەيشى ئىشرەت ، چېرىكلىك ۋە چۇشكۈنلىشىشىنمۇ مۇتلەق مەقبۇل كۆرمەيتتى . شۇڭا ئۇ ھازىرقى تۇزۇمنى پاچاقلاپ تاشلاش مەسىلىسىنى ئويلىشىشقا باشلىغان . كېيىنچە ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دېگەندەكلا پاك ، بۇيۇك ، قۇدرەتلىك ۋە مۇكەممەل بولغان بىر جەمئىيەتنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا بەرپا قىلدى .

كارامەتلىك پەيغەمبەر (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام) پۈتكۈل ئەرەبستانىنى قىسقىغىنا يىگىرمە يىل ئىچىدە (ئۆز ۋاقتىدا ھەممىنىڭ) تەقدىرىنى كونترول قىلىۋالغان بۇتپەرەسلىكنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقتى . (شۇنداق قىلىپ ،) بۇتپەرەسلىكنىڭ يىلتىزى (ئاخىرقى ھېسابتا) ئەرەبلەرنىڭ دىلىنى قاماب نابۇت قىلالمىدى ، ئەكسىچە بىردىنبىر ئىلاھ بولغان ئاللاتائالاغا ئىبادەت قىلىش ئوتى ئۇلارنىڭ قەلبىدە مەشئەل بولۇپ ياندى . بۇ خىل قىزغىنلىق ئوتى ئۇلارنى ھەممە موھتاج بولىدىغان بىردىنبىر ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن دۇنيانىڭ ئەينى زامانىدا مەلۇم بولغان ھەممە بۇلۇڭ - پۇشقاقلىرىغىچە (ئىسلام ئېچىش ئۈچۈن) يۈرۈش قىلدۇردى .

يولنىڭ يىراقلىقى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەشۋىقات ۋە تەرغىباتىغا توسقۇنلۇق قىلالمىدى . بىر مىليون ئىككى يۈز ئەللىك مىڭ كۋادرات ئىنگلىز مىلى كېلىدىغان كەڭ زېمىن بۇتپەرەسلىكنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن نىجاتلىق تاپتى . ئەمدى ھېچكىمنىڭ ئەئەنىۋى ئۇسلۇب ۋە قاراشلار بىلەن بۇ (يېڭى) دەۋرنىڭ ئىلگىرىلەش قەدىمىگە توسالغۇ بولالمايتتى . مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام «بۇتلارنى ئۈرۈپ چاقىۋەچى» (يەنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام) ۋە « بۇتپەرەسلىكنى

يوقاتقۇچى »(يەنى مۇزىيلۇلۇەسەنىيە) دېگەن لەقەمگە مۇناسىپتۇر ①

ئىبنى ھەزم ئىسلام دىنىنىڭ ئەرەبلەرنىڭ ئالغا بېسىشى ، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ جاھىلىيەت دەۋرىنىڭ قالاق ئادەتلىرىنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلۇشىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ئۈستىدە توختالغىنىدا مۇنداق دېگەن : «ئەرەبلەر ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان ، جاسارەتلىك ھەمدە قۇدرەتلىك مىللەت بولۇپ ، ھېچكىمۇ خۇددى رۇبەيئە ، مۇدەر ، ئىياد ، قۇزائەلەرنى قۇل قىلغاندەك ئۇلارنى ئاسارەت ئاستىغا ئالالمايتتى . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، ئەرەبلەر ئەزەلدىن ئەبەتكە ئۆزى خان ئۆزى بەگ خەلق ئىدى . ھەقىقەتكە باش ئېگەتتى ، ئاللاتائالانىڭ ئەلچىسى (مۇھەممەد) گە ئىشىنەتتى . ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى مىڭلىغان ئون مىڭلىغان كىشىلەر يا ئاتا جەمەتىدىن ، يا ئانا تەرەپتىن تۇغقان كېلىدىغان قېرىنداشلار ئىدى . ئۇلار بېرىشكە بولىدىغانلىكى مال - مۈلۈكلىرىنىڭ ھەممىسىنى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا تەقدىم قىلاتتى . ئۇلار دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمى ئالدىدا تىترىمەيتتى ، پۇل - پۇچەكنىڭ كۆزىگە قارىمايتتى ، شۆھرەت - ئابرۇي دېگەنلەرنىمۇ تاما قىلمايتتى ...»

فون كەرىمەر ئىسلام دىنىنىڭ ئەرەبلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە كۆرسەتكەن تەسىرى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەن : «بىر داھىينىڭ رەھبەرلىكى ئاستىدا ، ئورتاق دىنىي ئىدىيە بىر قانچىلىغان قەبىلىلەرنى بىر خىل سىياسىي تۈزۈم ئاستىغا جەم قىلغاندى . تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلانغان بۇ تۈزۈم كىشىلەرنى ھەيران - ھەس ۋە قايىل قىلغاندى . بۇنداق نەتىجىنى قولغا كەلتۈرگەن نەرسە بىرلىككە كەلگەن دىنىي ئىدىيە بولۇپ ، ئۇ ئۆز

① مەۋلاي مۇھەممەد ئەلى : «مۇھەممەد رەسۇلۇللا» (ئەرەبچە) 15 - بەت .

ۋاقتىدا بۇتىپەرەسلىك تازا ئەۋج ئالغان ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى مىللەتنىڭ تۇرمۇش مىزانى بولۇپ قالغانىدى . »

§ 4 . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ۋە بەيتۇللا

ئۇچ يىل جەريانىدا ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۆزىگە ئىشىنىدىغان ياكى ئۆزى يېگى دىنىنى قوبۇل قىلالايدۇ ، دەپ قارىغان كىشىلەرگە ئىسلام دىنىنى تارقاتتى . ئۇ زامانداشلىرى ، ئۇ مۇسۇلمانلار بىلەن مەككىنىڭ كىچىك كوچىلىرىدا مەخپىي ھالدا نامازئۆتەيتتى . كېيىن ، ئاللاتائالا ئۇنىڭغا دىنىنى ئاشكارىلاش ھەققىدە ئەمىر قىلىپ : « ساڭا بۇيرۇلغانىنى (پەرۋەردىگارىڭنىڭ ئەمرىنى) ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويغىن ، مۇشرىكلارنىڭ مەسخىرىلىرىگە پەرۋا قىلمىغىن . سېنى مەسخىرە قىلغۇچىلارغا بىز چوقۇم تېتىيمىز » ① دېگەن ئايەتنى چۈشۈردى . شۇنىڭ بىلەن ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئىسلام دىنىنى ئاشكارا ھالدا تەشۋىق قىلدى . ئاللانىڭ بىرلىكىنى تەشۋىق قىلىپ كىشىلەرنى بۇتپەرەسلىكتىن ۋاز كېچىشكە دەۋەت قىلدى . ئۇ تەشۋىقاتتا ئەينى زامانداكى تارقالغان ئەرەبچە ئۇسلۇب - نىدا قىلىش (ۋارقىراپ سۆزلەش) ئۇسلۇبىنى قوللاندى . ئۇ مەككە شەھىرىنىڭ يېنىدىكى سەفا تېغىغا چىقىپ قۇرەيشلەرگە مەنسۇپ ھەرقايسى جەمەتتىكىلەرنى چاقىرتىپ ، ئۇلارغا : « ئاللاتائالا ماڭا ئۆز قەبىلەم ۋە جەمەتىمدىكىلەرگە ، قېرىنداشلارغا مۇنۇلارنى ئۇقتۇرۇپ قويۇشۇمنى بۇيرۇدى : سىلەر (لائىلاھە ئىللەللاھۇ (ئاللادىن بۆلەك ئىلاھ يوق) دېمىگىچە ، مەندىن سىلەرگە بۇ دۇنيادا مەنپەئەت يەتمەيدۇ ، ئۇ دۇنيادىمۇ نېسىۋە تەگمەيدۇ . » دېدى . بۇ گەپنى

① « قۇرئان كەرىم » ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى ، سۈرە ھىجر ، 94 - 95 - ئايەتلەر . 268 - بەت .

ئاگىلىغان ئەبۇلەھەب : «ھۇ ، شورى قۇرغۇر ، بىزنى بىر كۈن يول ماگدۇرۇپ بۇ يەرگە كەلتۈرۈپ ، دېمەكچى بولغىنىڭ شۇمىدى ؟! » دېدى . قۇدرىتى چەكسىز ئاللاتائالا ئەبۇلەھەب ۋە ئۇنىڭ خوتۇنى ھەققىدە مۇنداق سۈرە چۈشۈردى : «ئەبۇلەھەبنىڭ ئىككى قولى قۇرۇپ كەتسۇن ! (ئەمەلدە) قۇرۇپ كەتتى . ئۇنىڭغا مال ـ مۈلكى ۋە ئېرىنىشكەن نەرسىلىرى ئەسقاتمىدى . ئۇ لاۋۇلداپ تۇرغان ئوتقا (دوزاخقا) كىرىدۇ . ئۇنىڭ ئوتۇن توشۇغۇچى (سۇخەنچى) خوتۇنىمۇ لاۋۇلداپ تۇرغان ئوتقا كىرىدۇ . ئۇنىڭ بوينىدا مەھكەم ئېشىلگەن ئارغامچا بولىدۇ » ①

كېيىن ، قۇرەيشلەر پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق دۈشمەنلىك قىلىشقا كىرىشتى . لېكىن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئاللانىڭ بىرلىكىنى تەشۋىق قىلىۋەردى ، بۇتپەرەسلىكنى كۆزىگە ئىلىپمۇ قويمىدى . بۇ ھال قۇرەيشلەرگە يېڭى دىنىنىڭ غالىبىيىتىنى ھېس قىلدۇرۇپ ، ئەرەبلەرگە ئاتا ـ بوۋىسىدىن مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان دىنىنىڭ ۋە «مىللىي ئەقىدە» نىڭ گۈمران بولۇۋاتقانلىقىدىن ، مۇقەددەس بەيتۇللادا سۈدانە ۋەزىپىسىنىڭ بىجا كەلتۈرۈلۈشى بىلەن يارىشىپ بېرىدىغان مال ـ مۈلۈك ۋە تەسىر كۈچىنىڭ يوقىلىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ .

قۇرەيشلەر شۇ چاغدا مۇنداق قاراشتا ئىدى : ئەگەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولسا ، ئۇلارنىڭ بۈتلىرى ئۆزىنىڭ قىممىتىنى ۋە مۇقەددەسلىكىنى يوقىتىپ قويىاتتى ـ دە ، قۇرەيشلەر ھەرقايسى ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ مەككىگە كېلىپ ھەج ـ تاۋاپ قىلىشى ۋە بەيتۇللا ئەتراپىدىكى بۈتلارغا ئاتاپ قۇربانلىق قىلىپ نەزىر بېرىشىدىن كېلىدىغان دارامەتتىن قۇرۇق قالاتتى ؛ بۇتقا

① « قۇرئان كەرىم »، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى ، سۈرە مەسەد . 610 ـ بەت .

چوقۇنۇشتىن ۋاز كەچكەندە ، قۇرەيشلەرنىڭ پۈتكۈل ئەرەبلەر دۇنياسىدىكى يۈكسەك ئابرويى يەرگە تۆكۈلەتتى ؛ ئۇلارنىڭ ئۆز ۋاقتىدا ئەگەر تەسىر يەتكۈزۈپ قويساق بۇت ئىلاھىنىڭ غەزىپىگە ئۇچراپ كېتىمىز ، دەپ قورقىدىغان سودا - تىجارىتى باشقا قەبىلىلەرنىڭ سودا - تىجارىتىگە ئوخشاشلا تەھدىتكە ئۇچرايتتى .

ئىسلام دىنى ئىنسانىي باراۋەرلىكنى تەشەببۇس قىلاتتى . ئۆز ۋاقتىدىكى قۇرەيشلەر بولسا ، تەبىقە ۋە قاتلام تۈزۈمىگە ئاشىق بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئاقساقاللىرى ئوخشىمىغان تەبىقىدىكىلەرنىڭ بىر يەرگە جەم بولۇپ سودا - تىجارەت قىلىشنى چەكلەيتتى ، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا ئارىلىشىپ سودا قىلىشىغىمۇ يول قويمايتتى . ئىسلام دىنى زوراۋانلىق ۋە جاھىلىيەت دەۋرىدىن قالغان چۇشكۈنلۈك ، قالاق ئادەت ۋە ئىش - ھەرىكەتلەرنى چەكلەيتتى . ۋاھالەنكى ، بۇلار قۇرەيش ئاقساقاللىرىنىڭ دىنىغا ياقمىغان ئىشلار ئىدى .

قۇرەيشلەر مۇسۇلمان بولغانلارغا قىلمىغان ئازاب ۋە زىيانكەشلىكنى كۆنسايىن كۈچەيتتى . مۇشۇنداق ئەھۋالدا ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇسۇلمانلارنىڭ ھەبەشىستانغا ھىجرەت قىلىشىغا ئىجازەت بەردى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۆزى داۋاملىق تۇردە كىشىلەرنى ئىسلام دىنىغا دەۋەت قىلدى ، نەتىجىدە ، ھەمزە ئىبنى ئابدۇلمۇتەللىبنى مۇسۇلمان قىلدى . ھەمزە ئىبنى ئابدۇلمۇتەللىب ئىنتايىن مۇھىم ئەرباب ئىدى . شۇڭا ، ئۇ مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن ، قۇرەيشلەرنىڭ مۇسۇلمان بولغانلارغا زىيانكەشلىك قىلىشى بىر ئاز پەسكۇيغا چۈشتى . ئۆمەر ئىبنى خەتتاب ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن بولسا ، ئىسلامىيەت يېپىيېڭى بىر دەۋردە كىرىدۇ . ئۆمەر ئىبنى خەتتاب ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن بۇرۇن ، مۇسۇلمانلار بەيتۇللادا ناماز ئوقۇپ

ئىبادەت قىلالمايتتى . ئۇ مۇسۇلمان بولۇپ ، قۇرەيشلەر بىلەن راسا بىر ئېلىشقاندىن كېيىن ، بەيتۇللادا ئىبادەت قىلىشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلدى . شۇندىن ئېتىبارەن ، مۇسۇلمان بولغانلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ بىلەن بىللە بەيتۇللادا ناماز ئوقۇيدىغان ۋە قۇرئان كەرىمنى ئۇنىلۇك تىلاۋەت قىلىدىغان بولدى . نۇرغۇن كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ھەمزە ۋە ئۆمەرگە بولغان ئەقىدىسى تۈپەيلى ئارقا - ئارقىدىن ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولدى .

مۇسۇلمانلارنىڭ ھەبەشىستانغا ھىجرەت قىلىشى قۇرەيشلەرنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئىدى . ھەمزە بىلەن ئۆمەرنىڭ مۇسۇلمان بولۇشى قۇرەيشلەرگە خۇددى كۆكرىكىگە كېلىشتۇرۇپ ئۇرۇلغان ئەجەللىك ئىككى مۇشتىتەك ئېغىر زەربە بولدى . شۇڭا ، قۇرەيشلەر ھەل قىلغۇچ بىر تەدبىر قوللىنىشنى زۆرۈر ھېسابلاپ ، ھاشىم جەمەتى ۋە ئابدۇلمۇتەللىب ئەۋلادلىرىغا نىسبەتەن چەكلەش سىياسىتى قوللىنىشنى بىردەك قارار قىلدۇ . ئۇلار كېڭەش قىلىپ ، بۇ ئىككى جەمەتتىكىلەر بىلەن سودا - تىجارەت قىلماسلىق ، تويلاشماسلىق ، بىللە ئولتۇرۇپ - قوپۇش قىلماسلىق ، گەپلەشمەسلىك ۋە بۇ ئىككى جەمەتتىكىلەر مۇھەممەدنى ئۆلتۈرۈۋېتىشكە قۇرەيشلەرگە تاپشۇرۇپ بەرمىگىچە بۇ چەكلىمىنى بىكار قىلماسلىق دېگەندەك بەلگىلىمىلەرنى بېكىتىپ چىقتى ھەمدە بۇ قارار يېزىلغان ئېلاننى بەيتۇللانىڭ ئىچىگە ئېسىپ قويدى .

ھاشىم جەمەتىدىكىلەر بىلەن ئابدۇلمۇتەللىب جەمەتىدىكىلەر مەككىنىڭ سىرتىدىكى بىر چەت جىلغىدا ئۇچ يىلنى ئۆتكۈزدى . ئۇلارنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكى تامامەن ئوغرىلىقچە يۆتكەپ كېلىنەتتى . ئۇلار ئەرەبستانىنىڭ ھەرقانداق يېرىدە جەڭ قىلىش مەنئى قىلىنغان ھەرەم ئايلىرىدىن باشقا چاغلاردا جىلغىدىن

سىرتقا چىقمايتتى. شۇ چاغدا، ئىككى تەرەپ كېڭىشىپ ھاسىل قىلغان بىر كىلىشىم بولۇپ، ئۇنىڭ روھى بويىچە، بۇ ئىككى جەمەتنىڭ ھەج قىلغۇچىلىرى ھەرەم ئايلىرىدا مەككىگە كىرىپ بەيتۇللادا ئىبادەت قىلسا بولىۋېرەتتى. چۈنكى، ئۆز زامانىسىدا، بەيتۇللا يەنىلا پۈتكۈل ئەرەبلەرنىڭ دىيانەت مەركىزى ھېسابلىناتتى.

بىراق، بەزى قۇرەيشلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەرەب قەبىلىداشلىرى بولغان ھاشىم جەمەتىدىكىلەر بىلەن ئابدۇلمۇتەللىب جەمەتىدىكىلەرنىڭ ھالىغا ھېسداشلىق قىلدى. زۇھەير ئىبنى ئۇمەييە مانا شۇنداق قۇرەيشلەرنىڭ پىكرىگە ۋەكىللىك قىلغان ھالدا مۇنداق دېگەن: «ئى مەككىلىكلەر، بىزلا ئىچىپ، بىزلا كىيىپ، بىزلا ياشاپ، ھاشىم جەمەتىدىكىلەر بىلەن ئابدۇلمۇتەللىب جەمەتىدىكىلەر ھالاك بولۇپ كەتسە دۇرۇس بولارمۇ، زادى؟ ئۇلار ئېلىشقىمۇ، سېتىشقىمۇ بىھاجەتمىدۇ؟ ئاللا بىلەن قەسەمكى، بۇ ئادالەتسىز ئېلان يىرتىپ تاشلانمىغۇچە مەن زادى ئارام تاپالمايمەن.»

ئەرەبچە كىلاسسىك كىتابلاردا خاتىرىلىنىشىچە، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بىر چۈش كۆرىدۇ. چۈشىدە، ئاللاتائالا ئاق چۆمۈلىلەرنى ھېلىقى ئادالەتسىز ئېلانىنىڭ ئۈستىگە توپلاپ، ئۇنىڭدىكى مۇسۇلمانلارغا زۇلۇم سالىدىغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆچۈرگۈزۈۋېتىدۇ. ئېلاندا پەقەت ئاللاتا ئالانىڭ بۇيۇك ئىسمىلا قالىدۇ. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بۇ چۈشنى تاغىسى ئەبۇ تالىبقا ئېيتىپ بېرىدۇ. ئەبۇ تالىب بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دەرھال بۇتپەرەسلەرنى چاقىرىتىپ كېلىدۇ - دە، ئۇلارغا: «قېنى، يۇرۇڭلار! بېرىپ، سىلەرنىڭ ئېلانىڭلارنى كۆرۈپ باقايلى. ئۇ ھازىر ھەقىقەتەنمۇ مېنىڭ جىيەنىم ئېيتقاندەكمۇ - قانداق؟»

دەيدۇ . ئۇلار ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلىدۇ . ئۇلار بىرىپ قارىغۇدەك بولسا ، ئېلانىنىڭ ئۈستىدە : «بىسمىكە ئاللاھۇممە» (يەنى ئۇلۇغ ئاللا ئىسمىڭ بىلەن باشلايمەن) دېگەن خەتتىن باشقا جېمى خەتلەرنى قۇرت يەپ ئۆچۈرۈپ تاشلىغانلىقىنى كۆرىدۇ . ئەبۇ جەھىل لەۋزىدىن پىنھۋالماقچى بولىدۇ . بىراق ، چەكلەش تەدبىرلىرىدىن نارازى بولغان قۇرەيشلەر ئۇنىڭغا ئېتىراز بىلدۈرۈپ ، ئۇنى ئېلانىنى يىرتىپ تاشلاشقا مەجبۇر قىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ، مۇسۇلمانلار يەنە بەيتۇللاغا كېلىپ ناماز ئۆتەيدىغان بولىدۇ .

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مەككىلىكلەرنىڭ ئارىسىغا قايتىپ كېلىپ دىن تارقىتىشنى داۋاملاشتۇردى . ئۇ دىنغا دەۋەت قىلىش پائالىيىتىنى ھەج - تاۋاپ مەۋسۇمىدە قىلدى . ئۇ بەيتۇللادا ھەرقايسى قەبىلە كىشىلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ، ئۇلارنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە دەۋەت قىلدى . بىراق ، ئۇنىڭ تاغىسى ئەبۇلەھەب ھەرقايسى قەبىلىدىكىلەرنىڭ ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلىشىنى توسۇپ : «ئۇنىڭ غەرىزى سىلەرنى لات ۋە ئۇززا بۇتلىرىدىن ئايرىپ ، بىدئەتچىلىك ۋە ئازغۇنلۇق يولىغا باشلاش ، خالاس . سىلەر ئۇنىڭ گېپىگە قۇلاق سالماڭلار » دېدى . بىراق ، نۇرغۇن قەبىلىلەر ئىسلام دىنى كىشىلەرنى بۇتپەرەسلىكتىن ۋە جاھىلىيەت دەۋرىدىن قالغان قالاق ئادەتلەردىن خالاس تاپقۇزۇدىغان ئەڭ ياخشى دىن ئىكەن ، دېگەن قاراشقا كەلدى .

ئۇزۇن ئۆتمەي ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مەسچىتى ھەرەمدىن مەسچىدى ئەقساغا ئىسرا (تۇن سەپىرى) قىلدى ۋە ئۇ يەردىن يەتتە قەۋەت ئاسمانغا چىقتى . شۇ كېچىسى ئاللاتائالا مۇسۇلمانلارغا بەش ۋاق ناماز ئوقۇش ئەمرىنى چۈشۈردى .

§ 5 . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇسۇلمانلار بىلەن بىللە ئۆمرە قىلىشى

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇسۇلمانلار بىلەن بىرلىكتە يەسرىبكە ھىجرەت قىلدى . شۇ چاغلاردا ، مۇسۇلمانلار بىلەن قۇرەيشلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىلىشىش تېخىچە داۋاملاشماقتا ئىدى . بۇ ئىلىشىش بىر - بىرىگە ئۇلىشىپ كېلىدىغان «غازات» ئۇرۇشى شەكلىدە بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مەشھۇرلىرى «بەدرى غازىتى» ، «ئۇھۇد غازىتى» ۋە «خەندەك غازىتى» قاتارلىقلار ئىدى .

ھىجرىيىنىڭ 6 - يىلى 11 - ئايدا (زۇلقىئدە ئېيىدا) پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مەككىگە غازاتسىز بىرىپ ئۆمرە قىلىشنى ، شۇ ئارقىلىق ئەرەبلەرگە ئىسلام دىنىنىڭ بەيتۇللانى ئۇلۇغ بىلىشى خۇددى پۇتكۈل ئەرەبلەرنىڭ بەيتۇللانى مۇقەددەس بىلىشى بىلەن ئوپمۇ ئوخشاش ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىش ۋە شۇ يول بىلەن ئۇلار (مەككىلىكلەر) بىلەن ئۆزى (پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام) ئوتتۇرىسىدىكى ئارازلىقنى تۇگىتىشنى تەشەببۇس قىلدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بىر مىڭ تۆت يۈز نەپەر مۇھاجىر (ھىجرەت قىلغۇچى) ۋە ئەنسار ① نى باشلاپ ، ئۆمرە قىلىشقا ماڭدۇ . ئۇلاردا قېنىغا سىلىغلىق قىلىچلاردىن بۆلەك ھېچقانداق قورال يوق ئىدى . ئۇلار ئۆمرە ھەج جەريانىدا مەككىدىكى يوقسۇللارغا بۆلۈپ بېرىش ئۈچۈن نۇرغۇن مال ھەيدەپ ماڭدى .

مەككىلىكلەر پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇسۇلمانلارنى

---

① ئەنسار - ئەلئەنسار ، «مەدەتكارلار» مەنىسىدىكى سۆز بولۇپ ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مەككىدىن مەدىنىگە ھىجرەت قىلىپ بارغان چاغدىكى مەدىنىلىك مۇسۇلمانلارنى كۆرسىتىدۇ .

باشلاپ ئۆمرە قىلىشقا كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ ھەيران بولۇشتى. قۇرەيشلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى يىغىلىپ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنى مەسچىتى ھەرەمگە يېقىن يولاتماسلىق قارارىغا كەلدى ھەمدە خالىد ئىبنى ۋەلىدنى ئىككى يۈز نەپەر ئاتلىق ئەسكەر بىلەن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مەككىگە كىرىشىنى توسۇشقا ئەۋەتتى. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام: «قۇرەيشلەرنىڭ ھالىغا ۋاي! ئۇرۇش ئۇلارنى غايەت زور چىقىمغا ئۇچراتتى. ئۇلار مەن بىلەن باشقا ئەرەبلەر ئارىسىدا يارىشىش ۋەزىيىتى يارىتىپ بەرسە ئۇلارغا پايدىسى بولماسمىدى؟!» دېدى. ئارقىدىن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ساھابىلىرىغا خالىد بىلەن توقۇنۇشماي ھۇدەيبىيە ① گە چۈشۈپ ئورۇنلىشىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى.

قۇرەيشلەر بىرقانچە ئادەمنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدىن مەككىگە كىرىش نىيىتىدىن يېنىشنى تەلەپ قىلدى. ئورۇە ئىبنى مەسئۇد سەقەفى ئىسىملىك بىر ئەلچى قۇرەيشلەرنىڭ يېنىغا قايتقاندا مۇنداق دوكلات قىلدى: «مەن كەسرا (ئىران پادىشاھى)، قەيسەر (رۇم پادىشاھى) ۋە نەجاشى (ھەبەشىستان پادىشاھى) لارنىڭ ھۇزۇرىدا بولغانمەن. بىراق، ئاللا بىلەن قەسەمكى، مەن كۆرگەن ھېچقايسى پادىشاھ بىلەن ئۇنىڭ قەۋمى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت مۇھەممەد بىلەن ئۇنىڭ ساھابىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتەك يېقىن ئەمەس.» پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇسۇلمانلارنىڭ مەككىگە كىرىپ ئۆمرە قىلىش مەسلىسى ئۈستىدە قۇرەيشلەر بىلەن سۆلھ قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. بىراق، قۇرەيشلەر بۇ تەكلىپنى رەت قىلىش

---

① ھۇدەيبىيە ـ مەككىگە يېقىن يەردىكى قۇدۇق بولۇپ، شۇ يەرنىڭ ئىسمىمۇ شۇنداق ئاتالغان. «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمھالى» 276 ـ بەت.

بىلەنلا قالماي ئەسكەر ئەۋەتىپ مۇسۇلمانلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى . مۇسۇلمانلار ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى . قۇرەيشلەر ئامالسىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن كېڭىشىپ ياراشتى . ئاندىن ئىككى تەرەپ تۆۋەندىكىچە سۇلھنامە تۈزۈپ چىقتى :

1 . ئىككى تەرەپ ئون يىلغىچە ئۇرۇش قىلماسلىق .

2 . مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام قۇرەيشلەرنىڭ ئىجازىتسىز بىرىپ مۇسۇلمان بولۇۋالغانلارنى قايتۇرۇپ بېرىش . قۇرەيشلەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ يېنىدىن قۇرەيشلەر تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتكەنلەرنى قايتۇرۇپ بەرمەسلىك .

3 . قۇرەيشلەر قاتارىغا قوشۇلغۇچىلارنىكىمۇ ، قۇرەيش قەبىلىسىگە مەنسۇپ بولمىغانلاردىن مۇھەممەدنىڭ تەرىپىگە ئۆتۈشنى خالىغۇچىلارنىكىمۇ ئىختىيارى ئۆزىدە بولۇش .

4 . بۇ يىل پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۆمرە قىلماي قايتىپ كېتىپ ، كېلەر يىلى قۇرەيشلەر مەككىدىن چىقىپ تۇرغاندىن كېيىن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ۋە ئۇنىڭ ساھابىلىرى قورالسىز يەنى قېنىغا سېلىنغان قىلىچ - ئوقيالاردىن باشقا ھېچقانداق قورال - ياراق كۆتۈرمەستىن مەككىگە كىرىش .

بۇ سۇلھنامىنىڭ تۈزۈلۈشى بىلەن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام سىياسىي جەھەتتە غايەت زور ئۇتۇققا ئېرىشتى . چۈنكى ، بۇ سۇلھ ئەمەلىيەتتە قۇرەيشلەر بىلەن ئۇلارنىڭ سەردارلىقىدا جەڭگە قاتناشقان باشقا قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى (بويسۇنۇش ، بېقىنىدىلىق) مۇناسىۋەتنى بىكار قىلىپ تاشلىغانىدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۇمىدىمۇ مۇشۇنداق بىر چارە ئارقىلىق ئۆزى بىلەن غەيرىي قۇرەيش قەبىلىلىرى ئوتتۇرىسىدا پارىشىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرۈش ئىدى . دېگەندەكلا ئۇ كۆزلىگەن مەقسىتىگە يەتتى . بۇ سۇلھ ئىسلام دىنىنىڭ تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە

تارقىلىشىغا يول ئېچىپ بەردى . مۇسۇلمانلارنىڭ بەيتۇللاغا بېرىپ ئۆمرە ھەج قىلىش ھوقۇقى ئېتىراپ قىلىندى .

ھۇدەيبىيە سۇلھىسىدىن كېيىن ، قۇرەيشلەرنىڭ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا بولغان كۆز قارىشىدا ئۆزگىرىش بولدى . قۇرەيشلەرنىڭ قارىشىچە ، ئۇلار بىلەن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت بولسىمۇ ، ئۇلار يەنىلا بىر ئەجدادىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى . شۇڭا ، ئۇلار پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنىي ئورنى ۋە سىياسىي ئورنىنىڭ يۇكسىلىشىگە قايىل بولۇشقا باشلىدى . بۇ خىل قايىللىق ئۇلارنىڭ بەزى ئادەملىرىنى ، خۇسۇسەن ئەمرۇ ئىبنى ئاس ۋە خالىد ئىبنى ۋەلىد قاتارلىقلارنى مەدىنىگە ھىجرەت قىلىپ مۇسۇلمان بولۇشقا يېتەكلىدى .

شەكسىزكى ، بۇ سۇلھ قۇرەيشلەرنىڭ ئىسلام دىنى قوشۇنىنىڭ كۈچىنى ئېتىراپ قىلىشى بولۇپ ، ئەمەلىيەتتە بۇتپەرەسلىك دەۋرىنىڭ ئاياغلاشقانلىقىنى جاكارلىدى . شۇنداق قىلىپ ، بەيتۇللا بۇتلاردىن خالاس بولدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئون مىڭ مۇسۇلمان بىلەن مەدىنىدىن مەككىگە يۈرۈش قىلدى ۋە غالىبانە قىياپەت بىلەن مەككىگە كىرىپ كەلدى . بەيتۇللادىكى بۇتلار ئۇرۇپ - چېقىلىپ ، بەيتۇللانىڭ ئازادلىقى ھەقىقىي يوسۇندا ئەمەلگە ئاشتى .

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسام ھۇدەيبىيە سۇلھىسىدىن پايدىلىنىپ سىياسىي جەھەتتىمۇ ، ھەربىي جەھەتتىمۇ ئوخشاشلا غايەت زور خىزمەتلەرنى ئىشلىدى . ئۇنىڭ تەشەببۇسلىرى ئەرەبىستاندىكى بارلىق چېگرالارنى بۆسۈپ تاشلىدى . ئۇ رۇم پادىشاھىنى ، ئىران پادىشاھىنى ۋە ھەبەشىستان پادىشاھىنى ، شۇنىڭدەك ئەرەبىستاندىكى ھەرقايسى ئەمىرلەرنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە دەۋەت قىلدى . ئەرەبىستاندىكى قەبىلىلەر ئارقا - ئارقىدىن ئىسلام

دىنى سېپىگە قوشۇلدى . ئەڭ ئاخىرىدا ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى ئەڭ جاھىل دۇشمنى بولغان خەيبەر يەھۇدىلىرىگە ئەجەللىك زەربە بەردى .

ئەرەبىستاندىكى ھەرقايسى قەبىلىلەر قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن ئۆز ئالدىغىلا يارىشىۋالغانلىقىدىن ناھايىتى غەزەپلىنىپ ، قۇرەيش قەبىلىسىنى داۋاملىق قوللاشتىن باش تارتتى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بولسا ، ھەرقايسى قەبىلىلەرگە ئايرىم - ئايرىم خىزمەت ئىشلەپ ، ئۇلارنى بىر - بىرلەپ ئىسلام دىنى قوشۇنىغا يىغدى . قۇرەيشلەر دەسلەپ ئۆز مەيدانىدا چىڭ تۇرۇپ ، ئۆزلىرىنىڭ دىن ۋە سىياسەتلىرىدىن ۋاز كەچمەي تۇرۇۋالدى . سۇلھىدىن كېيىن ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ سىياسەت جەھەتتە ئىنتايىن زەئىپ ئىكەنلىكى تونۇپ يەتتى - دە ، تەقدىرگە تەن بېرىپ ، ۋەزىيەت تەرەققىياتىغا ماسلاشتى .

ھۇدەيبىيە سۇلھىسى بەلگىلىنىپ ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇسۇلمانلار بىلەن مەككىگە كىرىپ ، بەيتۇللادا ئۈچ كۈن تۇرۇپ ، ئۆمرە قىلىش ۋاقتى بار ئىدى . شۇڭا ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئىككى مىڭ مۇسۇلماننى باشلاپ مەككىگە قاراپ يولغا چىقتى . ئۇلار بەيتۇللادا قۇربانلىق قىلىپ نەزىر بېرىشكە ئىشلىتىش ئۈچۈن ئاتمىش تۆگە ئېلىۋالدى . ئەگەر ھۇدەيبىيە سۇلھىسىنىڭ چەكلىمىسى بولمىسا ئىدى ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ دۇشمەنلىرى ئۇنىڭ مەككە سەپىرىنى توسۇشقا نەقەدەر تەقەززا ئىدى - ھە ؟! ھازىر ، ئۇلارنىڭ مەككە ئەتراپىدىكى ئېدىرلىقلارغا كېتىشتىن باشقا ھېچقانداق ئىلاجى يوق ئىدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مەككىگە يېقىنلاشقاندا ، مۇسۇلمانلار قورالىرىنى قويۇپ ئىككى يۈز مۇسۇلمان ئەسكەرنى قاراۋۇللۇققا قالدۇردى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام : «بىز ھەرەمگە قورال ئېلىپ

كىرمەيمىز . بىراق ، قورال بىزگە شۇنداق يېقىن يەردە تۇرۇشى كېرەككى ، ئەگەر مۇشۇنىكلار لەۋزىدە تۇرماي نامەردلىك قىلغۇدەك بولسا ، بىز دەرھال ئۇنىڭ يېنىدا پەيدا بولالايدىغان بولۇشىمىز كېرەك . » دېدى .

قۇرەيشلەر مەككىدىن چېكىنىپ ، ئەتراپتىكى ئېدىرلىقلارغا چىقىپ كەتتى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام قۇسۇاڭ ئىسىملىك ھىنگان تۆگىگە مىنگەن ھالدا مەككىگە كىردى . شۇ چاغدا ، ساھابىلار ئۇنى چۆرىدىگەن ، باشقا مۇسۇلمانلار ئۇنىڭ كەينىدىن ماڭغان بولۇپ ، ئۇلار تەكبىر ئاۋازدا : «لەببەيكە ! (بىز سېنىڭ ئىتائىتىڭدىمىز) لەببەيكە ! » دەپ نىدا قىلاتتى . مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھەرەمگە كىرگەندە ، ردا (پىلاش) سىنى چىڭ ئېتىپ ، ئوڭ قولىنى سوزۇپ تۇرۇپ : «ئى ئاللا ، قۇرەيشكە رەھىم - شەپقەت قىلغىن ! ئۇ بۇگۈن ئۆزلىرىدىكى قۇدرەتنى كۆردى .» دېدى . ئارقىدىن ، ھەجەرۇلئەسۋەدنىڭ بۇرجىكىگە سۆيدى . ئاندىن ، ھەرۋەلە (يورغىلاپ تېز مېڭىش) قىلدى . ساھابىلارمۇ ئۇنىڭ بىلەن ھەرۋەلە قىلدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام يەمەن بۇرجىكىگە كەلگەندە ، ھەجەرۇلئەسۋەدنى يەنە سۆيدى . يەنە بىر بۇرجىكىگە بېرىپ يەنە سۆيدى . ئاندىن بەيتۇللانى ئۈچ قېتىم ھەرۋەلە قىلىپ تاۋاپ قىلدى . ساھابىلار ۋە بارلىق مۇسۇلمانلار پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام نېمە قىلسا شۇنى قىلدى . مۇسۇلمانلار بەيتۇللانى تاۋاپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام باشچىلىقىدا ، سەفا بىلەن مەرۋە (تاغلىرى) ئارىلىقىدا ، خۇددى بۇرۇنقى ئەرەبلەرگە ئوخشاشلا ئۇ ياندىن بۇيانغا يەتتە قېتىم سەيئى (يۈگۈرۈش ، تېز يۈرۈش) قىلدى . مەرۋىدە قۇربانلىق مالىلارنى ئۆلتۈردى . ئاندىن مۇسۇلمانلار ۋە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام چېچىنى چۇشۇرتتى . شۇنىڭ ئۆمرەنىڭ پەرزلىرى ئادا بولدى .

ئەتىسى، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بەيتۇللانىڭ ئىچىگە كىرىپ، تاكى پېشىن نامىزىغىچە شۇ يەردە بولدى. ئۇ چاغدا، بەيتۇللانىڭ ئىچىدىكى بۇتلار تېخى بار ئىدى. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇئەززىنى بىلال بەيتۇللانىڭ ئۆگزىسىگە چىقىپ ئەزان ئېيتىپ، مۇسۇلمانلارنى بەيتۇللاغا كېلىپ پېشىن نامىزى ئوقۇشقا چاقىردى. ئىككى مىڭ نەپەر مۇسۇلمان ھۇدەيبىيە سۇلھىسىنىڭ روھىغا ئاساسەن، مەككىدە ئۇچ كۈن تۇردى. بۇ جەريانىدا ئۇلار ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى يوقلاپ، ئەل - ئاغىنە، دوست - يارەنلىرىنى زىيارەت قىلىپ، ئۇلارغا تەسەللى بەردى ۋە خاتىرجەم قىلدى.

§ 6 . مەككە فەتھى قىلىنغاندىن كېيىنكى بەيتۇللا

ئىسلام دىنى پۈتكۈل ئەرەب يېرىم ئارىلىغا تارقالدى. بۇ چاغدا، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇبارەك مېڭىسىدە نۇرغۇن پىكىرلەر مەۋج ئۇرۇپ، ئۇنى غايەت زور بىر يۈكسەك پىلان ئۈستىدە ئويلىنىشقا ئۈندىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ يۇرتىنى، ئائىلىسىنى، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرىنى، شۇنىڭدەك ئۆزىنىڭ دۈشمنى بولغان بۇتپەرەسلەر شۇ كەمگىچە ئىگىلەپ تۇرغان مەككە شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن بەختىيار يىللىرىنى ئەسلىدى. ئۇ ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادلىرى ھەج - تاۋاپ قىلىدىغان بەيتۇللانىڭ ھېلىھەم بۇتپەرەسلەرنىڭ كونترولىلۇقىدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئويلىغىنىدا، قەتئىي نىيەتكە كېلىپ ئاللانىڭ ئۆيى (بەيتۇللاھى ھەرەم) نى مۇشرىكلارنىڭ قولىدىن ئازاد قىلىپ، ئۇنى پەقەت ئاللاتائالاغا ئىبادەت قىلىدىغان جاي، مۇسۇلمانلارنىڭ

پاناهی قىلىپ چىقىشقا بەل باغلىدى .

قۇرەيشلەر ھۇدەيبىيە سۇلھىسىنى يىرتىپ تاشلاپ ، خۇزائە قەبىلىسىلىك مۇسۇلمانلارنىڭ بارگاھىغا ھۇجۇم قىلىپ يىگىرمە مۇسۇلماننى ئۆلتۈرۈۋەتتى . شۇئان مۇسۇلمانلار جەڭگە ھازىرلاندى . بىراق ، قۇرەيشلەر كۈنسايىن كۈچىيىۋاتقان مۇسۇلمانلارنىڭ كۈچىدىن قورقۇپ ، جەڭ مەيدانىدا قىلماسلىقنى تەشەببۇس قىلدى ۋە ئۆزلىرىنىڭ قوماندانى ئەبۇ سوفيانىنى تىنچلىق ئەلچىسى قىلىپ مەدىنىگە ئەۋەتتى . چۈنكى ، قۇرەيشلەر ئەبۇ سوفياننىڭ قىزى ئۇممۇھەببەنىڭ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ خوتۇنلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى بىلەتتى .

ئەبۇ سوفياننىڭ ۋەزىپىسى ناھايىتىمۇ مۇشەققەتلىك ئىدى . سەۋەب ، ئۇ تېخى تۇنۇگۈنلا دۇشمەن كۆرۈپ قارشى مەيدانداتۇرغان ئادەمدىن تىنچلىق تىلىشى لازىم ئىدى . ئەبۇ سوفيان ئەبۇبەكرى ، ئەلى ئىبنى ئەبى تالىپ ۋە قىزى ئۇممۇ ھەبىبەنى ۋاستە قىلىپ كۆپ ھەرىكەت قىلغان بولسىمۇ ، ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمەي ئۇمىدسىزلەنگەن ھالدا مەككىگە قايتتى . قۇرەيشلەر ئۇنى تاپا - تەنە ۋە مەسخىرىلەر بىلەن كۈتۈۋالدى .

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مەككىنى فەتھى قىلىپ ، بەيتۇللانى بۇتپەرەسلەرنىڭ ئىلكىدىن ئازاد قىلىش ئۈچۈن ھەربىي ھەرىكەت قىلىشقا تەييارلاندى . كېيىن ئۇ ئون مىڭ مۇسۇلماننى باشلاپ مەككىگە يۈرۈش قىلدى . ئۆمەر ئىبنى خەتتاب قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ تاغ ئارىسىدىكى چىغىر يوللار بىلەن ماڭدى ، بۇتپەرەسلەرنىڭ تۈيۇپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن قوشۇن ئاتلارنىڭ قوڭغۇراقلىرىنى ئېلىۋېتىپ ، ئۇن - تۇنۇشسىز يۈردى . مەككە نىشانلانغان ھەربىي يۈرۈش داۋاملىشىۋاتقان چاغدا ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تاغىسى ئابباس پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن

مۇسۇلمان بولدى ، ئاببباس ئەسلى مەككىنىڭ سەقايە (سۇ بىلەن تەمىنلەش) ۋەزىپىسىگە مەسئۇل زات ئىدى . ئۇ مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن ، ئائىلىسىدىكىلەرنى دەرھاللا مەدىنىگە ئەۋەتىپ ، ئۆزى ئىسلام قوشۇنىنىڭ سېپىگە كىرىپ ، قوماندانلىقىدىكى ئەمرى ئىتائىتىدە بولدى . قوشۇن مەررۇزەھران (يەنى زەھران كاربىدورى ، زەھران ئۆتكىلى) دېگەن جايغا يېتىپ كەلدى . مۇشرىكلار شۇنىڭغىچە ئۇلارنى بايقىيالمىدى . قوشۇن بۇ جايغا ئاسمانغا كۆن پەردىسى تارتىلىش بىلەن تەڭ يېتىپ كېلىپ ، چېدىر بارگاھلىرىنى تىكتى . ئۆمەر ئىبنى خەتتاب يۇرۇش باشلانغاندىن بۇيان تۇنجى قېتىم ئەسكەرلىرىنىڭ ئوت يېقىپ ، مەشئەل يورۇتۇشىغا ئىجازەت بەردى .

مۇشرىكلارنىڭ ئاقساقلى ئەبۇ سوفيان مۇسۇلمان بولدى ۋە مەككىلەرنى ھالاكەتتىن ساقلاپ قالدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ھەقىقەتەنمۇ رەھمدىل ۋە كەڭ قورساق ئىدى . ئۇ : «كىم ئەبۇ سوفيانىنىڭ قورۇسىغا كىرىۋالسا ، شۇ ئامان قالىدۇ ؛ كىم مەسچىتكە كىرىۋالسا ، شۇ ئامان قالىدۇ ؛ كىم ئىشىك تۆكۈۋكىنى تاقاپ ئۆيىدە ئولتۇرسا ، شۇ ئامان قالىدۇ » دېدى . ئەبۇ سوفيان توغرۇلۇق پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئاببباسقا : «سەن ئۇنى جىلغا ئاغزىغا ئېلىپ بارغىن ، ئۇ شۇ يەردە تۇرۇپ ، ئاللاتائالا قوشۇنىنىڭ ھەيۋەتلىك قىياپىتىنى بىر كۆرسۇن » دېدى . ئەبۇ سوفيان ئاببباس بىلەن بىللە جىلغىنىڭ تار ئېغىزىدا تۇرۇپ ، تۆرلۈك قوراللارنى كۆتۈرگەن ھالدا ئالدىدىن ئۆتۈۋاتقان ھەيۋەتلىك مۇسۇلمانلار قوشۇنىنى كۆردى . ئەسكەرلەرنىڭ كۆپلۈكى ، تەشكىلچانلىقى ۋە روھىنىڭ كۆتۈرەڭگۈلۈكى ئەبۇ سوفيانىنى بەكمۇ قايىل قىلدى . ئەينى زامانداﺭ ، مۇسۇلمانلار ئۇرۇش تاكتىكىسى جەھەتتە كۆپ ئىلگىرىلەپ كەتكەنىدى .

ئارقىدىن ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۆزىنىڭ يېشىل ئەلەملىك قوشۇننىى باشلاپ ئۆتتى . بۇ قوشۇن پۈتۈنلەي ئەنسارلار بىلەن مۇھاجىرلاردىن تەركىب تاپقانىدى . ئەبۇ سوفيان : «سۇبھاناللا ، ئى ئابباس ، بۇلار كىملەر بولىدۇ ؟» دەپ سورىدى . ئابباس : «بۇلار ئەنسارلار ، قارا ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بار » دەپ جاۋاب بەردى . ئەبۇ سوفيان : «بۇرۇن ھېچكىمنىڭمۇ بۇنداق ئادەملىرى بولغان ئەمەس ۋە مۇنداق ئىختىيارىمۇ بولغان ئەمەس . ئاللا بىلەن قەسەمكى ، ئى ئەبۇلفەزىل (ئابباس) ، جىيەنىڭ بۈگۈن ھەقىقەتەنمۇ بۈيۈك پادىشاھ بوپتۇ» دېدى . ئابباس : «ئى ئەبۇ سوفيان بۇ بىر ھۆكۈمدۇر» دېدى ۋە ئەبۇسوفيانغا نەسىھەت قىلىپ : «ساق سالامەت ھالدا ئۆز جەمەتىڭدىكىلەرنىڭ قېشىغا بارغىن» دېدى .

ئەبۇ سوفيان دەرھال مەككىگە قايتىپ كىردى . ئۇ ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بىلەن مۇسۇلمانلار قوشۇنىنى ، شۇنداقلا پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۇلارنىڭ ئامانلىقى ھەققىدە ئېيتقانلىرىنى مەككىلىكلەرگە بايان قىلىپ ، قارشىلىق كۆرسىتىشنىڭ قىلچىمۇ پايدىسى يوقلۇقىنى ئېيتتى . ئاندىن ۋارقىراپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى : «ئى قۇرەيشلەر ! مۇھەممەد سىلەرگە ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان يېڭىلىق ئېلىپ كەلدى . كىم ئەبۇ سوفيانىنىڭ ھويلىسىغا كىرىۋالسا ، شۇ ئامان قالىدۇ .» ئەبۇ سوفيان بۇرۇن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەڭ جاھىل دۇشمەنلىرىنىڭ بىرى بولغاچقا ، ئۇنىڭ گېپىنى مەككىلىكلەرنىڭ ئارىسىدا كۇچلۇك تەسىر قوزغىدى . شۇنىڭ بىلەن ئۇلار قارشىلىق كۆرسىتىش ئويىدىن پۈتۈنلەي ۋاز كېچىپ ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مەككىگە كىرىشىنى كۈتتى .

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىر قايمال تۆگىگە مىنگەن ھالدا

مەككىگە يېتىپ كەلدى . ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئەبۇ بەكرى ، ئارقىسىدا ئۇسامە ئىبنى زەيد بار ئىدى . تاڭ قۇياشى ئۇپۇقنى يېرىپ كۆتۈرۈلگەن چاغدا ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام غالىپلارچە قىياپەتتە ئەمەس ، ھەج قىلغۇچى سۈپىتىدە مەككە شەھرىگە كىردى . ئۇ ئۇستىگە ئىھرام كىيگەن بولۇپ ، قۇرئان كەرىم سۈرىسىنى زىكىر قىلاتتى : «ئاللانىڭ سېنىڭ ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى گۇناھلىرىڭنى كەچۈرۈشى ئۈچۈن ، ساڭا بەرگەن نېمىتىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشى ئۈچۈن ، سېنى توغرا يولغا باشلىشى ئۈچۈن ، ساڭا كۈچلۈك ياردەم بېرىشى ئۈچۈن ، ساڭا بىز ھەقىقەتەن روشەن غەلبە ئاتا قىلدۇق ①

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بەيتۇللانىڭ ئالدىغا كەلگەندە ، ئۆتكەنكى ئىشلارنى ئەسكە ئالدى : ئۇنىڭ ئەجدادىنىڭ زامانىسىدىلا ، بەيتۇللا مۇقەددەس ماكان ، بەيتۇللاھى ھەرەم (ئاللانىڭ ئۆيى) ئىدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بەيتۇللانى يەتتە رەت ئايلىنىپ تاۋاپ قىلدى . ھەر ئايلانغاندا ، ھەجەرۇلئەسۋەدنى بىر قېتىم سىلاپ قوياتتى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بەيتۇللانىڭ ئىچىگە كىرمەكچى بولۇۋىدى ، ئوسمان ئىبنى تەلھە بەيتۇللانىڭ ئىشىكىنى ئېتىۋالدى . ئەلى ئىبنى ئەبى تالىپ ئوسمان ئىبنى تەلھەنىڭ قولىدىن ئاچقۇچنى تارتىۋالدى . بىراق ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۇنى ئاچقۇچنى قايتۇرۇپ بېرىشكە بۇيرۇدى . ئۇ چاغدا ئوسمان ئىبنى تەلھە بەيتۇللانىڭ ھىجابە ۋەزىپىسىنى بېجىرگۈچىسى ئىدى . ئۇ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ شەپقىتىدىن قاتتىق تەسىرلىنىپ ، مۇسۇلمان بولغانلىقىنى جاكارلىدى ۋە ھىجابە ۋەزىپىسىنى داۋاملىق ئۆتەۋەردى .

---

① «قۇرئان كەرىم» ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى ، سۈرە فەتھە ، 1 ـ 3 ـ ئايەتلەر ، 512 ـ بەت

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بەيتۇللانى ئەتراپىدىكى ئۇچيۇز ئاتمىش بۇتتىن تەلتۇكۈس تازىلىدى . يەنى مۇسۇلمانلا بۇتلارنىڭ بىرىنمۇ قويماي چېقىپ تاشلىدى . بۇتلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ چوڭى ھۇبەل بۇتى بولۇپ ، مۇشرىكلار ئۇنى شامغا قاراشلىق «بۇلقان» دېگەن جايدىن يۆتكەپ كەلگەنىدى ۋە ئۇنىڭغا يامغۇر ياغدۇرالايدۇ ، دەپ ئېتىقاد قىلاتتى . چۈنكى ، يامغۇر - يېغىن چۆلدە ئولتۇراقلاشقان خەلقلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا ، ھاياتقا مۇناسىۋەتلىك زور ئىش ئىدى . بۇ يەردە يەنە ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ۋە ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامغا ۋەكىللىك قىلىدۇ دېيىلىدىغان بۇتلارمۇ بولۇپ ، ئۇنىڭدا بۇ ئىككىيلەننىڭ ئامەت تىلەپ پال ئېچىشقا ئىشلىتىدىغان پەرسىز ئوقيا ئوقلىرى (بەزى مەنبەلەردە ﴿ تەقسىم ئوقلىرى ﴾دېيىلىدۇ) تۇتۇپ تۇرغان ھالىتى تەسۋىرلەنگەنىدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ بۇتىنى (ھەيكىلىنى) كۆرۈپ : «ھۇ ، ئاللاتائالا جازاسىنى بېرىدىغانلار ! قاراپ تۇرۇپ ئۇنى (يەنى ئىبراھىمنى) پالچىلىق بىلەن تىلەمچىلىك قىلىدىغان بىر قېرى چال قىلىپ قويغىنىنى ، كۆرۈڭ» دېدى . يەنە مالائىكىلەر ساھىبجامال ئايالالارنىڭ ئۇستىگە چىقىۋالغان قىلىپ سىزىلغان بەزى سىزما رەسىملەر تاختا لەۋھەلىرى بار ئىدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۇلارنى سۈندۇرۇپ تاشلىدى ۋە يەنە بىر پارچە ياغاچ ئويما رەسىمنى كۆردى . ئۇنىڭدا ، بىر دانە كەپتەرنىڭ سۇرىتى ئويۇلغانىدى . ئۇ مۇشرىكلارنىڭ سەۋۋولى بولغانلىقى ئۈچۈن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام سۈندۇرىۋەتتى .

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ساھابىلىرى قالغان بۇتلارنىڭ ھەممىسىنى چېقىپ ، پاچاق - پاچاق قىلىۋەتتى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېدى : «ھەقىقەت (يەنى ئىسلام) كەلدى ، باتىل (يەنى كۇفرى) يوقالدى . باتىل ھەقىقەتەن ئاسان يوقىلىدۇ ،

دېگىن » ①

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بەيتۇللادىن چىقىپ ، زەمزەم بۇلىقى يېنىغا كەلدى . ئەرەبلەر زەمزەم بۇلىقىنى مۇقەددەس بۇلاق دەپ ئەزىزلەيتتى . قۇدرەتلىك ، ھەممىگە قادىر ئاللاتائالا ئۆز زامانىسىدا ، ھاجەر بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى ئىسمائىلنى ئۇسسۇزلۇقتىن ئۆلۈپ قالمىسۇن ، دەپ بۇ بۇلاقنى ياراتقانىدى . شۇڭا ، ئەرەبلەر بۇ بۇلاقنى ئەزەلدىن مۇقەددەس ئىلاھىي بۇلاق ، دەپ ئەزىزلەپ كەلمەكتە ئىدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بۇلاقنىڭ قېشىغا كېلىشىگە ئىبباس بۇلاقتىن بىر قاچا سۇ ئېلىپ ئۇنىڭغا ئېھتىرام بىلەن تۇتتى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام قاچىنى قولىغا ئېلىپ ، ئۇنىڭدىكى سۇنى بىراقلا ئىچىۋەتتى . شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىش مۇسۇلمانلار ئۈچۈن بىر سۇننەت بولۇپ قالدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام تاغىسى ئەبۇلئىباسنى سەقايىلىك ۋەزىپىسىگە تەيىنلىدى .

چۈش مەزگىلىدە ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بىر مۇسۇلماننى بەيتۇللانىڭ ئۆگزىسىگە چىقىپ پېشىن نامىزى ئۈچۈن ئەزان تۇۋلاشقا بۇيرۇدى . ھېلىقى مۇسۇلمان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەمرىنى بەجا كەلتۈردى . مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بەيتۇللاغا يەنى بۇ ئالەمدىكى پۈتكۈل مۇسۇلمانلارنىڭ قىبلىسىگە يۈزلىنىپ نامازئوقۇدى .

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئالدىغا ئۇچرىغانلىكى مەككىلىككە «ئەلەيھىسسالام !» دەپ سالام بەردى ، ئۆزىنىڭ رەھىم - شەپقىتىنى ئىزھار قىلىپ ئۇلار بىلەن پاراڭلاشتى ، شۇنىڭدەك ئۇلارغا ئىسلام دىنىنىڭ تەلىمات ۋە ئەقىدىلىرىنى شەرھىلەپ بەردى .

---

① «قۇرئان كەرىم» مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى ، سۈرە بەنى ئىسرائىل ، 81 - ئايەت 291 - بەت .

مۇسۇلمانلارنىڭ غەلبىسىنى ئېلان قىلدى . بۇ چاغدا ، تەرەپ - تەرەپتىن «ئاللا ئەكبەر بۈيۈكتۇر ، ئاللا ئەكبەر بۈيۈكتۇر ! ئاللادىن بۆلەك ئىلاھ يوقتۇر ! مۇھەممەد ئاللانىڭ پەيغەمبىرىدۇر !» دېگەن سادالار كۆتۈرۈلۈپ ، ئاسمانىنى لەرزىگە سالدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام دىنىي رەسىم - قائىدىلەرنى تاماملاپ ، سەفا تېغىدىن چۈشتى . ئەر - ئايال بولۇپ پۈتكۈل مەككە ئاھالىسى توپلىشىپ كېلىپ ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئالدىدىلا ئۆزلىرىنىڭ بۈتپەرەسلىكتىن ۋاز كېچىپ ، مۇسۇلمان بولغانلىقلىرىنى جاكارلىدى .

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە رەھىمدىل ئىدى . قۇرەيش ئاقساقاللىرى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئالدىغا كېلىپ ، ئۇنىڭ ئۆزلىرى ئۈستىدىكى ھۆكمىنى كۈتۈپ ، قول باغلاپ تۇردى . بۇ چاغدا ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۇلارغا : «سىلەر مېنى گۇناھكار ھېسابلىمامسىلەر ؟» دېدى . ئۇلار : «سەن بىزنىڭ ئەڭ مۇھتەرەم قېرىندىشىمىز ، ئەڭ ئەزىز ۋە مۇھتەرەم جىيەن ئوغلىمىز سەن» دېدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام : «بېرىڭلار ، ئەمدى سىلەر ئازاد ! » دېدى .

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مەككىدىكى بارلىق پائالىيىتى ئۇنىڭ يېڭىلمەس گېنېرال ئەمەس ، بەلكى ئاللاتائالا تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن پەيغەمبەر ئىكەنلىكىنى دەللىلەيدۇ . گەرچە ئۇ ئاللىقاچانلا كۈچ ۋە قۇدرىتىنىڭ مەركىزىگە ئايلانغان ، يۈكسەك مەرتىۋىگە ئىگە بولغان بولسىمۇ ، ئاددىي پۇقرالارغا رەھىمدىل ۋە شەپقەتلىك ئىدى . ئۇنىڭ نەتىجە قازىنىشى ۋە غەلبىگە ئېرىشىشىمۇ ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ رەھىمدىل ۋە شەپقەتلىك بولغانلىقىنىڭ مەھسۇلى ئىدى .

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بەيتۇللا بىلەن مەككىنى بۇتلاردىن

تازىلاش بىلەنلا چەكلەنمىدى . ئۇ مۇسۇلمانلارنىڭ سەركەردىلىرىنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ، ئەتراپتىكى شەھەر ۋە يېزا - قىشلاقلاردا ياشايدىغان قەبىلىلەر ئۈستىگە لەشكەر تارتىپ بېرىپ ، ئۇلارنى بۇتپەرەسلىكتىن ئازاد قىلىشقا ، ئۇلار ئارىسىدا ئىسلام دىنىنى تارقىتىشقا ئەۋەتتى .

مەككىنىڭ فەتھى قىلىنىشى ھەمدە بەيتۇللانىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ قولىغا ئۆتۈشى ئىسلامىيەتنىڭ غەلبە قازىنىشىدىكى ئەڭ مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ . شۇندىن كېيىن ، دەسلەپتە ئىسلام دىنىغا قارشىلىق قىلغان ھەرقايسى ئەرەب قەبىلىلىرىمۇ ئىسلام دىنىغا ئىشىنىدىغان بولدى . ئۇلار ۋەكىللەر ئۆمەكلىرىنى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بىلەن كۆرۈشۈشكە ئەۋەتتى . مانا بۇ تارىختا مەشھۇر «ۋەكىللەر ئۆمكى يىلى» بولۇپ ، ھىجرىيىنىڭ 9 - يىلىغا توغرا كېلەتتى . شۇنداق قىلىپ نۇرغۇنلىغان ئەرەب قەبىلىلىرى ۋە شەھەر ئاھالىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ۋەكىللەر ئۆمەكلىرىنى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بىلەن كۆرۈشۈشكە ئەۋەتتى . ئۇلار شۇ جايدىلا مۇسۇلمان بولدى . ئاندىن ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بەرگەن مۇكاپاتنى ئېلىپ ئۆز ماكانلىرىغا قايتىشتى .

§ 7 . ئەبۇ بەكرىنىڭ مۇسۇلمانلارنى باشلاپ ھەجگە بېرىشى

ۋەكىللەر ئۆمەكلىرى مەدىنە مۇنەۋۋەرەگە ئۇزۇلمەي كېلىپ ، ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكىنى جاكارلىدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۇلارغا ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىنى شەرھلەپ چۈشەنچە بەردى . ھەج مەۋسۇمى يېقىنلاشتى . بىراق ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇسۇلمانلارنى باشلاپ ھەجگە بارالمىدى . سەۋەب ، بىرىنچىدىن ، ۋەكىللەر ئۆمەكلىرى بىرىنىڭ كەيندىن بىرى

كېلىپ ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنى تاۋاپ قىلماقتا ئىدى . ئىككىنچىدىن ، بۇ چاغدا ، ئەرەب يېرىم ئاربلىدا ئاللاتائالاغا ۋە ئۇنىڭ ئەلچىسى بولغان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ئېتىقاد قىلمايدىغانلار ، مۇشرىك كۇففارلار ۋە يەھۇدىلار تېخى بار ئىدى . كۇففارلار يەنىلا جاھىلىيەت دەۋرىدىكى ئېتىقادى بويىچە ھەرەم ئايلىرىدا بەيتۇللاغا تاۋاپقا كېلەتتى . كۇففارلار نەجىس خەقلەر ئىدى . شۇڭا ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا مەدىنىدە ئاللاتائالادىن ۋەھىيى چۈشۈپ ، ئۇنىڭ بەيتۇللاغا بېرىپ ھەج قىلىشىغا ئىجازەت بېرىشنى كۇتۇپ تۇرۇشىغا توغرا كەلدى . شۇڭا ، مۇسۇلمانلارنى ھەجگە ئەبۇ بەكرى باشلاپ باردى .

شۇ چاغلاردا بۇتپەرەسلەر يەنىلا ئاللاتائالانىڭ ئۆيى بەيتۇللانى تاۋاپ قىلالايتتى . شۇڭا ، بەيتۇللا بۇتلاردىن ۋە بۇتپەرەسلىكنىڭ نامايەندىلىرىدىن تازىلانغاندىن كېيىن ، بۇتپەرەسلەرنىڭ بەيتۇللاغا قەدەم قويۇشنى مەنئى قىلىش تولىمۇ زۆرۈر بولۇپ قالدى .

ئەبۇ بەكرى ئۇچ يۈز نەپەر مۇسۇلمانغا باشچى بولۇپ ، بەيتۇللادا قۇربانلىق قىلىشقا تەييارلانغان ئوتتۇز تۆگىنى ئېلىپ يولغا چىقتى .

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئەلى ئىبنى تالىپقا «ئەدھا»① ئىسىملىك تېز يۈرەر تۆگە بىلەن دەرھال مەككىگە قاراپ چېپىشنى ، مەككىگە ھەرقايسى ئەرەب رايونلىرىدىن باربدىغان ھەج قىلغۇچىلارنىڭ ئالدىدا يېتىپ بېرىپ ، ئۇلارغا ئاللاتائالادىن چۈشكەن ۋەھىيى - قۇرئان كەرىمنىڭ بىر سۈرىسىنى يەتكۈزۈشنى بۇيرۇدى .

---

① بۇ سۆز بەزى ئەسەرلەردە ، شۇڭا تەلەپپۇزى بويىچە «ئەزھا» دەپمۇ ئېلىنغان .

ئەبى ئىبنى ئەبى تالىپ بۇ ۋەزىپىنى تولۇقى بىلەن ئورۇندىدى. يەنى ئۇ ھەج قىلغۇچىلار ئەرەفاتقا چىقىشتىن بۇرۇن مەككىگە يېتىپ باردى. مۇسۇلمانلار مىناغا يىغىلغان چاغدا، ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۆزىگە ھاۋالە قىلغان ئاللاتائالانىڭ ۋەھيىسى - «سۈرە تەۋبە» نى جاكارلىدى.

§ 8. ۋىدالىشىش ئۇچۇن قىلىنغان ھەج

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا ھەج قىلىش ئىشتياقى چۇشتى. لېكىن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۆمرىدە بىرلا قېتىم ھەج قىلدى. ئەگەر ئۇنى بۇرۇئىمۇ ھەج قىلغان دېيىلسە، (ئۇ) مۇندىن بۇرۇن قىلغان ئىككى قېتىملىق ئۆمرەگە ئېيتىلىدۇ.

ئەرەبىستانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مۇسۇلمانلار پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەج قىلىدىغانلىقىنى ئاڭلىغان ھامان كۇچلۇك ئىنكاس قايتۇردى؛ مەدىنگە تۇتىشىدىغان يوللارنىڭ ھەممىسى ھەرقايسى شەھەر، يېزا كەنت ۋە تاغ رايونلىرىدىن كەلگەن ئەرەب قەبىلىلىرى بىلەن تولۇپ كەتتى؛ مەدىنە شەھىرىنىڭ ئەتراپىدىكى جىلغىلاردا شاخمەتنىڭ ئۇرۇقىدەك تىزىلىپ كەتكەن چېدىر - بارىگاھلار كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرەتتى. بۇ قاينام تاشقىنلىق ۋە ھەيۋەتلىك مەنزىرە ئىسلامىيەتنىڭ غەلبىسىنى نامايان قىلاتتى.

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مىڭلىغان مۇسۇلمانلار بىلەن بىللە يولغا چىقتى. مۇسۇلمانلار بەيتۇللادا قۇربانلىق قىلىش ئۇچۇن، كۆركەم ياساپ جابدۇلغان نۇرغۇن تۆگىنى ئېلىپ ماڭدى. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مەدىنىدىن مەككىگە بارغىچە ئارىلىقتىكى يولدا مەسچىتلا ئۇچرىسا، كىرىپ نامаз ئوقۇپ ماڭدى. ئۇ دۇئا

قىلغاندا ، ئاۋازىنى قويۇۋېتىپ ئاللاتائالاغا ھەمدۇسانا ئېيتاتتى .

مۇسۇلمانلار مەدىنىدىن چىقىپ بىرىنچى ئاخشىمى زىلھەلىفە دېگەن كەنتكە كېلىپ چۈشتى . پەيغەمبەر ئالەيھىسسالام ئېھرام باغلاپ ، قورالسىزلاندى (قورال - ياراقلىرىنى شۇ يەرگە قويۇپ قويدى) ئەتىسى سەھەردە ، بامدات نامىزىدىن كېيىن ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام قۇسۋائ ئىسىملىك قايمال تۆگىسىگە مىنىپ بەيدە ① جىلغىسىغا يېتىپ كەلدى - دە ، رەببىگە يۈزلىنىپ تۇرۇپ «لەببەيكە» (ئىتا ئېتىگىدىمەن) دەپ توۋلىدى . مۇسۇلمانلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا ئەگىشىپ : «لەببەيكە ، ئى ئاللا ، لەببەيكە ! سەن شېرىكسىز سەن ، يىگانىسەن ، لەببەيكە ! شۈكرە - سانا ، مەدھىيىلەر ساڭىلا خاستۇر ، لەببەيكە ! ئى بىرۇ بار ئاللا ، لەببەيكە !» (لەببەيكە ئاللاھۇممە لەبەيكە ، لا شەرىكە لەكە لەببەيكە . ئەلھەمدۇ ۋەننىئمەتۇ ۋە شىشۈكرۇ لەكە لەببەيكە . لەببەيكە لا شەرىكە لەكە لەببەيكە) دەپ توۋلىدى .

بەزى رىۋايەتلەردە ، بۇ دۇئانى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئۆز زامانىسىدا ، مەككىنىڭ يېنىدىكى ئەبۇ قۇبەيس تېغىنىڭ چوققىسىدا تۇرۇپ ، كىشىلەرگە ئاللاتائالانىڭ تەلىماتلىرىنى يەتكۈزگەن چېغىدا تەنتەنە بىلەن ئېيتقانىدى دېيىلدۇ . رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە ، شۇ چاغدا ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاۋازى ئاسمانىنى لەرزىگە ، يەر - زېمىننى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن بولۇپ ، بۇ سادانى يالغۇز پۈتكۈل كائىناتتىكى بارلىق جانلىقلارلا ئەمەس ، قورساقتىكى تۇرەلمىلەرمۇ ئاڭلىغانىكەن ۋە : «لەببەيكە ، ئاللاھۇممە ، لەببەيكە ! » دېگەنىكەن .

مۇسۇلمانلار مەدىنە بىلەن مەككە شەھرىنىڭ

---

① بۇ سۆز بەزى ئەسەرلەردە ، شۇنداق تەلەپپۇزى بويىچە «بەيزە» دەپمۇ ئېلىنغان - ت.

ئوتتۇرىسىدىكى سەرىق دېگەن جايغا كەلگەندە ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ساھابىلىرىغا : «ئاراكلاردا قۇربانلىق ئېلىپ كەلمىگەنلەر بولسا ، ئۇ ئۆمرە قىلسۇن . قۇربانلىق ئېلىپ كەلگەنلەر ھەج قىلسا بولىدۇ » دېدى .

ھەج قىلغۇچىلار قوشۇنى بىرقانچە ئىنگلىز مىلى كەلگۈدەك دائىرىنى ئىگىلىگەن بولۇپ ، مەيلى تاغنىڭ ئۈستىدە بولسۇن ، ياكى قاقاس جىلغىنىڭ ئىچىدە بولسۇن ، ئۇلار نامازنى ئوقۇپ ، «لەببەيكە» دەپ توۋلاپ ماڭدى . ①بۇ يەرلەردە ئەمدى ھېچقانداق دۇشمەن ئۇلارغا تەھدىت سالالمايتتى . چۈنكى ئىسلام دىنى ئەرەب يېرىم ئارىلىدا كەڭ تارقىلىپ بولغانىدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۆز ۋاقتىدا مەككىنى فەتھى قىلىش ۋاقتىدا ماڭغان يول بىلەن ماڭدى . ئۇ يېتىپ كېلىپلا ، بەنۇشەيبە دەرۋازىسى ئارقىلىق مەككىگە كىردى .

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بۇ قېتىملىق ھەجنىڭ مۇراسىم پائالىيەتلىرىنى مۇندىن كېيىنكى مۇسۇلمانلار ئۈچۈن نەمۇنە قىلىشنى كۆزدە تۇتتى . مۇسۇلمانلار ھىجرىيە يىلى ھېسابىدا زۇلھەججە (12 ـ ئايىنىڭ 4 ـ كۈنى) مەككىگە كەلدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ۋە مۇسۇلمانلار بەيتۇللاغا كىردى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ھەجرۇلئەسۋەدنى سىلاپ سۆيدى . ئاندىن بەيتۇللانى يەتتە قېتىم ئايلىنىپ تاۋاپ قىلدى ، خۇددى تۇنجى قېتىم ئۆمرە قىلغان چېغىدىكىدەك ئۈچ قېتىم ھەرۋەلە قىلدى . ماقامى ئىبراھىمدا نامازنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ، قايتىپ كېلىپ يەنە ھەجەرۇلئەسۋەدنى سۆيدى ئاندىن مەسچىتتىن چىقىپ سەفاغا بېرىپ سەفا بىلەن مەرۋە ئارىلىقىدا سەئىي قىلدى .

---

① «لەببەيكە» دەپ توۋلاپ مېڭىش دىنىي چۈشەنچىدە « تەلبىيە ئېيتىش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ ـ ت .

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مەككىگە كىلىپ بىرنەچچە كۈن ئۆتمەيلا ئەلى ئىبنى تالىپ يەمەندىن قايتىپ مەككىگە كەلدى . تەبەرى مۇنداق دەيدۇ : «ئەلى قۇربانلىق ئىلىپ كەلمىگەنىدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۆزى ئىلىپ كەلگەن قۇربانلىقنى ئەلى بىلەن شېرىك قىلىدۇ .»

ھىجرىيە يىلى ھېسابىدا 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ، يەنى تۆگە سۇغىرىش كۈنى (يەۋمى تەرۋىيە) ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مىناغا باردى . ئۇ يەرگە چېدىر تىكىپ ، شۇ كۈنلۈك نامىزىنى ئوقۇپ ، ئۇ يەردە بىر كېچىنى ئۆتكۈزدى . ھەج كۈنى (12 - ئاينىڭ 9 - كۈنى) بامدات نامىزى ۋاقتى بولۇشى ھامان ، بامدات نامىزىنى ئوقۇدى . بامدات نامىزىنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ، قايمال تۆگىسى قۇسۋائغا مىندى . بۇ چاغدا ، مەشرىقتىن قىزىل قۇياش ئاستا - ئاستا كۆتۈرۈلدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئەرافات تېغىغا قاراپ ماڭدى . مۇسۇلمانلارمۇ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا ئەگىشىپ ئەرافاتقا باردى . كۈن پېتىش ۋاقتى بولغاندا ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئەرافات جىلغىسىغا چۈشۈپ ئۇ يەردە مۇسۇلمانلارغا نۇتۇق ئىلان قىلىپ مۇنداق دېدى : «ئەيىبۇھەننا س ! گېپىمگە قۇلاق سېلىڭلار ! ئېھتىمال ، مۇشۇ يىل ئۆتسە ، بۇ يەردە سىلەر بىلەن قايتا ئۇچرىشىش بەلكى ماڭا نېسىپ بولماس »

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۆلۈمىنىڭ يېقىنلاپ قالغانلىقىنى ئالدىن سەزگەن بولۇپ ، بۇ ، ئۇنىڭ ۋىدالىشىش ھەجى ئىدى . ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ تەلىمات - ئەقىدىلىرىنى مۇسۇلمانلارنىڭ كاللىسىغا ۋە تەلىبىگە چوڭقۇر ئورناشتۇرۇشتىنى ئويلايتتى . شۇڭا پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بۇ يەردە مۇسۇلمانلارغا ئىسلام دىنىنىڭ تەلىماتلىرى ۋە ئەقىدىلىرى توغرىسىدا سەممىي تەربىيە بېرىپلا قالماستىن ، يەنە يۇرۇش - تۇرۇش ، ئەخلاق ۋە ئىنسانىي

مۇئامىله ئۆلچىمى توغرىسىدىمۇ تەلىم بەردى .

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام نۇتقىنى مۇنداق ئاياغلاشتۇردى : «ئەيىبۇھەننا س ! سىلەر گېپىمنىڭ تېگىگە يېتىڭلار . مەن سىلەرگە (ئاللانىڭ دېگەنلىرىنى) يەتكۈزۈپ بولدۇم . مەن سىلەرگە شۇنداق بىر ئەنگۈشتەر قالدۇردۇمكى ، ئەگەر سىلەر شۇنىڭ بويىچە ئىش قىلسائىلارلا ، ھەرگىزمۇ ئازغۇنلۇق - زالالەت يولىغا كىرىپ قالمايسىلەر ، ئۇ بولسىمۇ ئاللانىڭ كىتابى (كىتابۇللا - قۇرئان كەرىم) بىلەن ئۇنىڭ پەيغەمبىرىنىڭ ھەدىسى (ھەدىسى رەسۇلۇللا - مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۆزلىرى) دۇر . ئەيىبۇھەننا س ! گېپىمگە قۇلاق سېلىڭلار ۋە ئۇنى پەم قىلىڭلار . بىلىڭلاركى ، بارلىق مۇسۇلمانلار ئۆزئارا قېرىنداشتۇر . ھالبۇكى ، ھەرقانداق ئادەم ئۆز قېرىندىشىنىڭ ئۇنىڭغا تەقدىم قىلمىغان بىر نەرسىسىنى ئېلىۋالماسلىقى لازىم ، ئەگەر ئۇ ئۆز ئىختىيارى بىلەن تەقدىم قىلغان بولسا ، ئۇ باشقا گەپ . سىلەر ئۆزۈڭلەرگە زىيان سالمىغان ، زۇلۇم قىلمىغان ئىشنى قىلماڭلار . ئى ئاللا ! (سېنىڭ دېگەنلىرىڭنى) يەتكۈزەلمىدىممۇ ؟! »

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام نۇتقىنى تۈگەتكەندىن كېيىن ، تۆگىسى قۇسۇائىدىن چۈشۈپ پېشىن نامىزى بىلەن ئەسىر نامىزىنى ئوقۇدى . ئاندىن ، تۆگىسىگە مىنىپ سۇخراتقا كېلىپ ، ئۇ يەردە مۇسۇلمانلارغا قۇرئان كەرىمنىڭ : «بۈگۈن سىلەرنىڭ دىنىڭلارنى پۈتۈن قىلدىم ، سىلەرگە نېمەتىمنى تاماملىدىم . ئىسلام دىنىنى سىلەرنىڭ دىنىڭلار بولۇشقا تاللىدىم . »① دېگەن ئايىتىنى تىلاۋەت قىلىپ بەردى . بۇ چاغدا ، ئەبۇ بەكرى ۋە بەزى مۇسۇلمانلار پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاللانىڭ دەرگاھىغا كېتىدىغانلىقىنى

① «قۇرئان كەرىم»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىل ئۈيغۇرچە نەشرى ، سۈرە مائىدە ، 3 - ئايەت 108 - بەت .

پەملەپ چوڭقۇر قايغۇغا چۆمدى .

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئەرافاتتىن يېنىپ ، مۇزدەلىفەدە بىر كېچىنى ئۆتكۈزۈپ ، بۇ يەردە خۇپتەن نامىزىنى ئوقۇدى . ئەتىسى بامدات نامىزىنىمۇ ئوقۇدى . ئاندىن تۆگىسىگە مىندى . بىلال تۆگىنى ھەيدەپ ماڭدى . ئۇسامە بىر پارچە رەختنى سايىۋەن قىلىپ كۆتۈرۈپ ماڭدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مىنا جىلغىسىغا بېرىپ ئۇچ تۇۋرۇك بار يەردە يەتتە دانە تاش بىلەن شەيتاننى چالما - كېسەك قىلىپ ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنى خاتىرىلىندى . سەۋەبى ئۆز زامانىسىدا ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام مۇشۇ جايدا ، ئۆزىگە ئۇچ قېتىم توسقۇنلۇق قىلىشقا ئۇرۇنغان شەيتانغا تاش ئاتقانىكەن .

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئاتمىش ئۇچ نەپەر گەردە (قۇل ، بەندە) نى ئازاد قىلىۋەتتى . ئۆز قولى بىلەن ئاتمىش ئۇچ تۆگىنى بوغۇزلىدى . ئەلى ئىبنى ئەبى تالىپقا تۆگىنىڭ گۆش ۋە تېرىلىرىنى كەمبەغەل ھاجىلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىشنى بۇيرۇدى . مۇئاممەر ئىبنى ئابد پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ بېشىنى چۇشۇرۇپ قويدى . ئۇ دەسلەپ ئوڭ تەرەپنى ، ئاندىن سول تەرەپنى چۇشۇردى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بەيتۇللانى يەنە بىر قېتىم تاۋاپ قىلدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ سەقايە ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان تاغىسى ئابباس ئىبنى ئابدۇلمۇتەللىب پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا بىر نوگاي زەمزەم سۇيىنى تۇتتى . شۇنىڭدىن كېيىن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ھاجىلار قوشۇنىنى باشلاپ ئانا يۇرتى مەككىدىن ئايرىلىپ ، مەدىنە مۇنەۋۋەرەگە قايتتى .

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مەدىنە مۇنەۋۋەرەگە يېقىنلاشقان چاغدا : «ئاللا ئەڭ بۇيۇكتۇر ! ئاللادىن بۆلەك ئىلاھ يوقتۇر ! ئاللا شېرىكسىز يېگانىدۇر ! ئۇ ھەممىگە قادىر ئەڭ كاتتا خوجايىندۇر ! ھەمدۇ سانالار ئاللاغىلا خاستۇر . ئۇ (ئاللا) دېگىنىنى ئەملەدە

كۆرسەتكۈچى ، بەندىلىرىگە نۇسرەت ئاتا قىلغۇچىدۇر . ھەرقانداق بىرلەشمە كۆچنى مەغلۇپ قىلىشقا ئۇنىڭ ئۆزىلا تېتىيدۇ . » دەپ تۇۋلاپ تەنتەنە قىلدى . شۇنىڭ بىلەن ۋىدالىشىش ئۇچۇن قىلىنغان ھەج ئاياغلاشتى . مانا بۇ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ھەج قىلىشى ھېسابلىنىدۇ .

ئون تۆتىنچى باب

بەيتۇللا نامازنىڭ قىبلىسى

§1. نامان ئوقۇش

ئاللادىن ئىبارەت بىر ئىلاھقا ئېتىقاد قىلىشتىن باشقا، نامان ۋە ئۇنىڭغا زۆرۈر بولغان تەرەت (بەدەننى پاكىزلاش) ئىسلام دىنىدىكى قانۇنىي (شەرئىەت بەلگىلىگەن) پائالىيەت ھېسابلىنىدۇ. تەبەرى مۇنداق دەيدۇ: «ئاللانىڭ بىرلىكىگە ئىقرار بولۇپ (دىنىي تەۋھىد ئەمەلگە ئاشقان)، بۇتلار چېقىپ تاشلانغاندىن كېيىن، ئۇلۇغ ۋە ئەزىز ئاللانىڭ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا پەرز قىلىپ تاپشۇرغان بىرىنچى ئىشى نامان ئوقۇشتىن ئىبارەت ئىدى.»

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەككىنىڭ ئەڭ ئېگىز يېرىدە تۇرغان ۋاقتىدا، جىبرىئىل ئەلەيھىسسالام ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ كۆز ئالدىدىلا، بىر ئويمان جايغا دەسسىگەنىدى، بۇلدۇقلاپ سۇ چىقتى. جىبرىئىل ئەلەيھىسسالام ئۇ سۇ بىلەن تەرەت ئالدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىر ياندا تۇرۇپ نامازغا قانداق تەرەت ئېلىشنى كۆرۈپ ئۆگەنىدى ۋە جىبرىئىل ئەلەيھىسسالامنى دوراپ تەرەت ئالدى. جىبرىئىل نامان ئوقۇدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالاموُ ئۇنىڭ ھەركىتىنى ئۆرنەك قىلىپ تۇرۇپ نامان ئوقۇدى. نامان ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، جىبرىئىل ئەلەيھىسسالام كەتتى ①

---

① ئىبنى ھىشام: «پەيغەمبەر تەرجىمھالى» (ئەرەبچە) 1 - توم، 260 - بەت.

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئۆيگە قايتتى . خەدىچە ئۆيدە ئىدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام خەدىچەنىڭ ئالدىدىلا تەرەت ئېلىپ ، ئۇنىڭغا نامازدىن بۇرۇن قانداق تەرەت ئېلىشنى ئۆگەتتى . شۇنىڭ بىلەن خەدىچەمۇ تەرەت ئېلىشنى ئۆگىنىۋالدى . ئاندىن ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام جىبرىئىل ئەلەيھىسسالامدىن ئۆگىنىۋالغىنى بويىچە نامازئوقۇدى . خەدىچەمۇ نامازئوقۇدى .

كېيىن ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپ مۇسۇلمان بولدى ۋە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپ نامازئوقۇدى . شۇ چاغدا ، ئەلى ئەمدىلا ئون ياشقا كىرگەن بولۇپ ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۆيىدە تۇراتتى . ئەسلى ئەلىنىڭ دادىسى ئەبۇ تالىبنىڭ بالا - چاقىلىرى كۆپ ، ئۇنىڭ ئۇستىگە شۇ چاغلاردا قۇرەيش قەبىلىسى ئىچىر كىرىزىس ئىچىدە قالغاچقا ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام تاغىسىنىڭ ئائىلە يۈكىنى يەڭگىللىتىش غەرىزىدە ئەلىنى بېقىۋالغانىدى . ئەلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن خەدىچەنىڭ نامازئوقۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ناھايىتى ئەجەبلەندى . ئۇ ئىككىيلەن نامازدىن فارىغ تاپقاندىن كېيىن ، ئەلى ئۇلاردىن سەجدە قىلىشلىرىنىڭ سەۋەبىنى سورىدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۇنىڭغا ئۆزلىرىنىڭ مۇنداق قىلىشى ئۇلۇغ ۋە ئەزىز ئاللاغا بولغان چوقۇنۇشنى ئىپادىلەش ئىكەنلىكىنى ئېيتتى ، شۇنىڭدەك ئاللانىڭ ئۆزىنى ئۆزىنىڭ ئەلچىسى ۋە پەيغەمبىرى قىلىپ تاللىغانلىقىنى ۋە كىشىلەرنى ئاللاتائالانىڭ ئىبادىتىگە چاقىرىق قىلىش ھەققىدە ئەمىر چۈشۈرگەنلىكىنى ئېيتىپ بەردى . مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بۇ نەۋرە ئىنىسىنى بىردىنبىر ئاللاغا سەجدە قىلىشقا ، ئىسلام دىنىغا كىرىپ ، بۇتپەرەسلىكتىن ئادا - جۇدا بولۇشقا چاقىردى . مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام قۇرئان كەرىمنىڭ ئايەتلىرىدىن بىرنەچچىنى تىلاۋەت قىلىپ بەرگەندە ، ئەلى ئاڭلاپ بۇ ئايەتلەرنىڭ قالتىس ئېسىللىقىنى

هېس قىلدى ھەمدە مۇسۇلمان بولۇش مەسلىسىدە دادىسى ئەبۇ تالىبنىڭ پىكرىنى ئېلىپ بېقىش ئۈچۈن ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدىن ئۆزىگە بىر ئاز ۋاقىت بېرىشىنى تەلەپ قىلدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئەلدىن بۇ ئىش توغرىسىدا ھېچ كىشىگە تىنماسلىقنى تەلەپ قىلدى . شۇ كېچىسى ، چوڭقۇر ئوي - پىكىرگە چۆمۈلگەن ئەلى ئۇخلىيالماي ئۇيان ئۆرۈلۈپ ، بۇيان ئۆرۈلۈپ تاڭنى ئاتقۇزدى . تاڭ سەھەردە ، ئەلى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا ئۆزىنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقىنى جاكارلىدى .

2§ . ئىسرا ۋە مىراج ①

ئاللانىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىر كېچىدىلا مەسچىتى ھەرەمدىن ئىسرا قىلىپ ، ئېروسالىمدىكى مەسچىتى ئەقسا (بەيتۇلمۇقەددەس) غا بېرىپ كەلدى . شۇ چاغدا ، ئىسلام دىنى مەككىدىكى قۇرەيشلەر ۋە باشقا ھەرقايسى قەبىلىلەر ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ بولغانىدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىسرا قىلىشىغا ئاقىللىقنىڭ سەممىي ئىبرىتى ، سادىق ۋە راستچىللىقنىڭ ھىدايىتى ، رەھمىتى ۋە رىغبىتى مۇجەسسەملەشكەنىدى . ئۇ ئاللانىڭ ئەمرىگە شەك كەلتۈرمەيتتى . ئاللانىڭ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا ئىسرا قىلىش ھەققىدە ئەمىر قىلىشى ئەملىيەتتە ، ئۇنىڭغا ئاللا ئۆزى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن مۆجىزىلەرنى كۆرسىتىش ، ئاللانىڭ نەقەدەر قۇدرەتلىك ۋە تەڭداشسىز ، قىلمەن دېگىنىنى

---

① ئىسرا - پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مەككىدە تۇرۇپ بىر كېچىدە مەسچىتى ھەرەمدىن بەيتۇلمۇقەددەسكە بېرىپ كەلگەنلىكى ئىدى . مىراج بولسا ، رەسۇلۇللانىڭ شۇ كېچىدە ئاسمانغا چىقىپ ، روھىي ئالەم بىلەن تونۇشۇپ قايتقانلىقى ئىدى «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمھالى» 104 - بەت .

قىلىشقا قادىر ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئىدى .

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئۆزىنىڭ ئىسراسىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دېگەن : «مەن ھەتمەدە ① خاۋالىق ئۇيقۇدا ياتاتتىم . (توساتتىن) بىر ئادەم كەلدى . ئۇ مېنىڭ كۆكسۈمنى يېرىپ ، يۈرىكىمنى سۇغۇرۇپ ئالدى . ئاندىن لېمۇ لىق ئىمان توشقۇزۇلغان بىر ئالتۇن قۇتىنى كەلتۈردى . ئاندىن ، مېنىڭ يۈرىكىمنى (ئۇنىڭ بىلەن) يۇيۇپ يەنە جايىغا سېلىپ قويدى . ئارقىدىن ، كۆكرىكىمنى يەملەپ ئەسلىدىكى ھالىغا كەلتۈردى . بۇ چاغدا ، بىر ئاق رەڭلىق ، ئېشەكتىن چوڭراق ، خېچىردىن چاغراق بىر ھايۋان كەلدى . قارىسام ئۇ بىر دۇلدۇل ئىكەن . دۇلدۇل مېنىڭ ئالدىمغىلا كېلىپ چۆكتى . مەن ئۇنىڭغا مىندىم .

جىبرىئىل مېنى باشلاپ بىرىنچى ئاسمانغا ئېلىپ چىقتى . ئۇ ئاسمان دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا باردى - دە ، ئۇنى قاقتى .

- كىم ؟ - دەرۋازىنىڭ ئىچىدىن سورىدى بىراۋ .
- جىبرىئىل .
- سەن بىلەن بىللە كەلگەن كىم ئۇ ؟
- مۇھەممەد .
- ئۇنىڭغا پەيغەمبەرلىك كەلدىمۇ ؟
- ھەئە .
- مەرھابا ! ئۇ تازا ۋاقتىدا كەلدى ! - دېدى ھېلىقى كىشى ، ئىشىك ئېچىلدى . بىز ئۇنىڭدىن كىردۇق . بېشىمنى كۆتۈرۈپ قارىسام ، ئالدىمىزدا ئادەم ئەلەيھىسسالام تۇرۇپتۇ . جىبرىئىل ماڭا : «مانا بۇ سېنىڭ داداڭ ئادەم» دېدى . جىبرىئىل ئادەمگە ئېھتىرام بىلدۈردى ، مەنمۇ ئۇنىڭغا سالام قىلدىم . ئادەم ئەلەيھىسسالام سالىمىمىزنى ئىلىك ئالدى ۋە ئارقىدىنلا : «مەرھابا ،

① ھەتىم - بەيتۇللانىڭ سىرتىدىكى پاكار تام.

سالىه (مۇنەۋۋەر ؛ ئاقكۆڭۈل) ئوغلان ۋە سالىه پەيغەمبەر. » دېدى. شۇ گەپتىن كېيىن ، جىبرىئىل مېنى ئىككىنچى ئاسمانغا باشلاپ چىقتى. جىبرىئىل بېرىپ دەرۋازىنى قاقتى :

- كىم ؟ - بىراۋ سورىدى.
- مەن جىبرىئىل بولىمەن.
- ھەمراھىڭ كىم بولىدۇ ؟
- مۇھەممەد.
- ئۇنىڭغا پەيغەمبەرلىك كەلدىمۇ ؟
- ھەئە.
- مەرھابا ! ئەجەبمۇ ۋاقتىدا كەلدىغۇ ، ئۇ ، - دېدى ھېلىقى ئاۋاز. ئارقىدىنلا دەرۋازا ئېچىلدى. بىز دەرۋازىدىن كىرىپ كەلگىنىمىزدە ، ئالدىمىزدا ھامامنىڭ ئىككى ئوغلى يەھيا بىلەن ئىيسا تۇراتتى. جىبرىئىل ماڭا : «بۇلار يەھيا ئەلەيھىسسالام بىلەن ئىيسا ئەلەيھىسسالام بولىدۇ» دېدى. جىبرىئىل ئۇلارغا سالام قىلدى. مەنمۇ سالام بەردىم. ئۇلار سالامىمزنى ئىلىك ئالدى ۋە ئارقىدىنلار : «مەرھابا ، سالىه قېرىندىشىمىز ، مەرھابا ، سالىه پەيغەمبەر» دېدى. ئاندىن ، جىبرىئىل مېنى ئۈچىنچى ئاسمانغا باشلاپ چىقتى. جىبرىئىل دەرۋازىنى قاقتى :

- كىم ؟ - سورىدى دەرۋازا ئېچىدىن بىراۋ.
- مەن جىبرىئىل.
- يېنىڭدىكى كىم ئۇ ؟
- مۇھەممەد.
- ئۇنىڭغا پەيغەمبەرلىك كەلدىمۇ ؟
- ھەئە.
- مەرھابا ! نېمىدېگەن ياخشى ۋاقىتتا كەلدى ئۇ ھە ؟! - دېدى ھېلىقى ئاۋاز. دەرۋازا ئېچىلدى. بىز كىرىپ كەلدۇق.

توساتتىن ، ئالدىمزدىلا يۇسۇق ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆردۈم . جىبرىئىل ماڭا : «بۇ يۇسۇق» دېدى ۋە ئۇنىڭغا سالام قىلدى . مەنمۇ سالام قىلدىم . ئۇ بىزگىمۇ سالام قايتۇرۇدى . ئارقىدىن : «مەرھابا سالىھ قېرىندىشىم ، (مەرھابا) سالىھ پەيغەمبەر» دېدى . ئاندىن ، جىبرىئىل مېنى تۆتىنچى ئاسمانغا باشلاپ چىقتى . ئۇ ئاسمان دەرۋازىسىنى قېقىۋېدى ، ئىچىدىن بىراۋنىڭ ئاۋازى چىقتى :

ـ كىم ؟

ـ مەن جىبرىئىل .

ـ سەن بىلەن بىللە كەلگەن كىشى كىم ئۇ ؟

ـ مۇھەممەد .

ـ ئۇنىڭغا پەيغەمبەرلىك كەلدىمۇ ؟

ـ ھەئە .

ـ مەرھابا ، ئۇنىڭ قۇتلۇق قەدىمگە ! ـ دېدى ھېلىقى كىشى . ئارقىدىنلا ، دەرۋازا ئېچىلدى . بىز كىرىپ كەلدۇق . ئالدىمىزدا ئىدرىس ئەلەيھىسسالام تۇراتتى . جىبرىئىل : «بۇ ئىدرىس ئەلەيھىسسام» دېدى ۋە ئۇنىڭغا سالام قىلدى . مەنمۇ سالام قىلدىم . ئىدرىس ئەلەيھىسسالام بىزگىمۇ سالام قايتۇردى ۋە ئارقىدىنلا : «مەرھابا ، سالىھ قېرىندىشىم ، (مەرھابا) سالىھ پەيغەمبەر» دېدى . جىبرىئىل مېنى بەشىنچى ئاسمانغا باشلاپ چىقتى . ئۇ دەرۋازىنى قېقىۋېدى . ئىچىدىن بىراۋنىڭ سوربىغا ئاۋازى چىقتى :

ـ كىم ؟

ـ مەن جىبرىئىل .

ـ يېنىڭدىكى كىم ئۇ ؟

ـ مۇھەممەد .

ـ ئۇنىڭغا پەيغەمبەرلىك كەلدىمۇ ؟

ـ ھەئە .

ـ مەرھابا ، ئۇنىڭ مۇبارەت قەدىمگە ! ـ دېدى ئۇ كىشى . ئارقىدىنلا دەرۋازا ئېچىلدى . بىز كىرىپ كەلدۇق . كىرىپلا ھارۇن ئەلەيھىسسالامنى كۆردۇق . جىبرىئىل : «بۇ ھارۇن ئەلەيھىسسالام» دېدى ۋە ئۇنىڭغا سالام قىلدى . مەنمۇ ئۇنىڭغا سالام قىلدىم . ھارۇن ئەلەيھىسسالام سالام قايتۇرغاندىن كېيىن ، «مەرھابا ، سالىھ قېرىندىشىم ، (مەرھابا) سالىھ پەيغەمبەر» دېدى . جىبرىئىل مېنى ئالتىنچى ئاسمانغا ئېلىپ چىقتى . ئۇ ئاسمان دەرۋازىسىنى قېقىۋېدى ، دەرۋازا ئېچىدىن بىراۋنىڭ سوزىغان ئاۋازى چىقتى :

ـ كىم ؟

ـ مەن جىبرىئىل .

ـ قېشىڭدىكى كىم ئۇ ؟

ـ مۇھەممەد .

ـ ئۇنىڭغا پەيغەمبەرلىك كەلدىمۇ ؟

ـ ھەئە .

ـ مەرھابا ، ئۇنىڭ قۇتلۇق قەدىمگە ! ـ دېدى ھېلىقى ئاۋاز ۋە شۇئان دەرۋازا ئېچىلدى . بىز دەرۋازىدىن كىردۇق . قارىساق ، مۇسا ئەلەيھىسسالام ئالدىمىزدىلا تۇرۇپتۇ . جىبرىئىل : «بۇ مۇسا ئەلەيھىسسالام» دېدى ۋە ئۇنىڭغا سالام بەردى . مەنمۇ سالام بەردىم . مۇسا ئەلەيھىسسالام بىزگىمۇ سالام قايتۇردى ، ئارقىدىنلا :«مەرھابا ، سالىھ قېرىندىشىم ، (مەرھابا) ، سالىھ پەيغەمبەر» دېدى . مەن ئۇنىڭ يېنىدىن ئۆتۈشۈمگىلا ئۇ يىغلاپ كەتتى .

ـ نېمىگە يىغلايسەن ؟ ـ بىراۋ سوردى .

ـ مەندىن كېيىن (پەيغەمبەر قىلىپ) ئەۋەتىلگەن بىر ياشنىڭ ئۈممەتلىرىدىن جەننەتكە كىرىدىغانلارنىڭ مېنىڭ ئۈممەتلىرىمدىن جەننەتكە كىرىدىغانلاردىن كۆپ بولىدىغانلىقىغا يىغلايمەن ، ـ دېدى مۇسا .

ئاندىن ، جىبرىئىل مېنى يەتتىنچى ئاسمانغا باشلاپ چىقتى . ئۇ بىرىپ ئاسمان دەرۋازىسىنى قېقىۋېدى ، دەرۋازا ئېچىلىپ بىرەيلەن «كىم» دەپ سورىدى .

ـ مەن جىبرىئىل ، ـ دەپ جاۋاب بەردى جىبرىئىل .

ـ سەن بىلەن بىرگە كەلگەن كىشى كىم ئۇ ؟

ـ مۇھەممەد .

ـ ئۇنىڭغا پەيغەمبەرلىك كەلدىمۇ ؟

ـ ھەئە .

ـ مەرھابا ، ئۇ خويما بەلەن چاغدا كەلدى !

شۇ گەپ بىلەن تەڭ دەرۋازا ئېچىلدى . بىز كىرىپ كەلدۇق . قارىساق ، ئالدىمىزدا ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام تۇرۇپتۇ . جىبرىئىل ماڭا : «بۇ كىشى سېنىڭ دادالڭ ئىبراھىم بولىدۇ » دېدى . جىبرىئىل ئۇنىڭغا سالام بەردى . مەنمۇ سالام قىلدىم . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام سالىمىمىزغا سالام قايتۇرغاندىن كېيىن : «مەرھابا ، سالىھ ئوغلۇم ، (مەرھابا) ، سالىھ پەيغەمبەر» دېدى .

ئەڭ ئاخىرىدا سىدرە تۇلمۇنتەھاغا باردۇق . سىدرەتۇلمۇنتەھا ئېگىزلىكى ۋە چوڭلۇقىنىڭ چېكى يوق ياۋا چىلان دەرىخى بولۇپ ، ئۇنىڭ مېۋە (چىلان) لىرىنىڭ چوڭلۇقى تۆگىنىڭ بېشىدەك ، يوپۇرماقلىرىنىڭ چوڭلۇقى پىلنىڭ قۇلىقىدەك كېلەتتى . جىبرىئىل ماڭا : «مانا بۇ سىدرەتۇلمۇنتەھا» دېدى . (ئاندىن) كۆز ئالدىمىزدا تۆت دەريا نامايان بولدى . ئۇلارنىڭ ئىككىسى باتىنەن (يەنى يېپىق) ، ئىككىسى زاھىرەن (يەنى ئوچۇق)

ئىدى . مەن جىبرىئىلدىن : «ئى جىبرىئىل ، بۇلار نېمىدۇر ؟» دەپ سورىدىم . جىبرىئىل : «يېپىق تۇرغانلىرى جەننەتتىكى ئىككى دەريادۇر . ئاۋۇ ئوچۇق تۇرغانلىرى بولسا ، نىل دەرياسى بىلەن فۇرات دەرياسىدۇر» دېدى . ئاندىن ، بەيتۇلمەمۇرغا ئۆرلىدۇق . ئۇ يەردە ، ماڭا بىر كاسا ھاراق ، بىر قاچا سۈت ۋە بىر قاچىدا ھەسەل كەلتۈرۈلدى . مەن (ئۇ كەلتۈرۈلگەن نەرسىلەرنىڭ ئىچىدىن) سۈتنى تاللىدىم . جىبرىئىل ماڭا : «ئۇ سېنىڭ ۋە سېنىڭ ئۈممەتلىرىڭنىڭ تەبىئىتىدۇر » دېدى .

ئاندىن ، (ئاللا) ماڭا (ۋە ئۈممەتلىرىمگە) كۈنىگە ئەللىك ۋاخ نامازنى پەرز قىلدى . مەن قايتتىم . ماڭا مۇسا ئەلەيھىسسالام ئۇچرىدى . ئۇ مەندىن : «ئاللا ساڭا نېمە بۇيرۇدى ؟» دەپ سورىدى . مەن : «بىر كېچە - كۈندۈزدە ئەللىك ۋاخ نامازنى ئوقۇشنى بۇيرۇدى» دەپ جاۋاب بەردىم . مۇسا ئەلەيھىسسالام : «ئۈممەتلىرىڭ كۈنىگە ئەللىك ۋاخ نامازنى ئوقۇشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ . بۇرۇن مەن ئاللا بىلەن بۇ ئىشنى سىناق قىلغان . مەن بەنى ئىسرائىلنىڭ راسا ئەدىبىنى بەرگەنىدىم . سەن رەببىڭنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ ، ئۈممەتلىرىڭگە پەرز قىلىنغان نامازنىڭ ۋاخ سانىنى ئازايتىپ بېرىشنى تەلەپ قىل» دېدى . شۇنىڭ بىلەن ، مەن ئاللانىڭ ئالدىغا بېرىپ ، تىلىكىمنى ئېيتتىم . ئاللا نامازنىڭ ۋاخ سانىنى قىسقارتىپ ، ئون ۋاختقا كەلتۈرۈپ بەردى . قايتاشمدا ، يەنە مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ يېنىغا باردىم . ئۇ : «بۇ قېتىم ئاللا ساڭا نېمە بۇيرۇدى ؟ » دەپ سورىدى . مەن : «ئون ۋاخ نامازنى ئوقۇشنى بۇيرۇدى » دەپ جاۋاب بەردىم . ۋەھالەنكى ، مۇسا ئەلەيھىسسالام بۇنى يەنىلا جىق كۆردى . شۇنىڭ بىلەن ، ماڭا مۇسا ئەلەيھىسسالام بىلەن رەببىمنىڭ ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر قېتىم قاتناشقا توغرا كەلدى . ئەڭ ئاخىرىدا ، كۈنىگە بەش ۋاخ نامازنى ئوقۇشقا

بۇيرۇلدۇم . قايتىپ چىقىپ ، مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ قېشىغا كەلدىم . ئۇ ماڭا : «بىر كۈندە بەش ۋاخ نامازنى ئوقۇشنى سېنىڭ ئۈممەتلىرىڭ بەجا كەلتۈرەلمەيدۇ . سەن رەببىڭنىڭ ئالدىغا يەنە بىر قېتىم كىرگىن - دە ، ئۈممەتلىرىڭگە پەرز قىلىنغان نامازنىڭ ۋاخ سانىنى يەنىمۇ ئازايتىپ بېرىشىنى تەلەپ قىل» دېدى . مەن مۇسا ئەلەيھىسسالامغا : «رەببىمنىڭ ئالدىغا تىلەك بىلەن كۆپ كىرىپ كەتتىم . يەنە كىرىشكە يۈزۈم چىدىمايدۇ . ھالبۇكى ، مەن مۇشۇ ئەمر ئۈچۈن مەمنۇنمەن . مەن بەش ۋاخ نامازنى پەرزنى رازى رىزالىق بىلەن قوبۇل قىلدىم» دېدىم . شۇ گەپتىن كېيىن ، مەن مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتسام ، بىراۋنىڭ يۇقىرى ئاۋازدا مۇنداق دېگەنلىكى ئاڭلاندى : «پەرزنىمنى ئادا قىلدىڭ . ئابىد (يەنى ئىبادەت قىلغۇچى) لىرىمنىڭ يۈكىنى يەڭگىللەتتىڭ !»

ئەتىسى ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام قۇرەيشلەرنىڭ ئارىسىغا قايتىپ كەلدى . بەيتۇللادا مەجلىس قىلىپ ، ئۆزىنىڭ ئىسرا ۋە مىراج قىلغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى . بۇنى ئاڭلىغان كىشىلەر غۇلغۇلا قىلىشىپ كەتتى . ئاندىن بىرەيلەن قويۇپ : «ئاللا بىلەن قەسەمكى ، بۇ سېپى ئۆزىدىن تۇتۇرۇقسىز گەپ . كارۋان كېچە دېمەي ، كۈندۈز دېمەي ماڭسىمۇ ، مەككىدىن شامغا بېرىپ كېلىش ئۈچۈن ئىككى ئاي ۋاقىت كېتىدۇ . مۇھەممەدنىڭ مەككىدىن ئېروسالىمغا بىر كېچىدىلا بېرىپ كەلگىنى قانداق گەپ ؟ » دېدى . كېيىن ، بەزىلەر ئەبۇ بەكرىنى تېپىپ ، ئۇنىڭغا : «ئى ئەبۇ بەكرى ! سەن دوستۇڭ مۇھەممەدكە ئىشىنەمسەن ؟ ئۇ ئۆزىچە تۇنۇگۈن كېچىدە بەيتۇلمۇقەددەسكە باردىم ، ئۇ يەردە نامازئوقۇدۇم ، ئاندىن مەككىگە قايتىپ كەلدىم دەپ يۈرىدۇ .» دېدى . ئەبۇ بەكرى : «سىلەر ئۇنىڭ گېپىگە چىمپۇتمىدىگىلارمۇ؟» دەپ سورىدى . ئۇلار :

«شۇنداق . براق ، ئۇ بۇ گەپلەرنى مەسچىتتە نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئالدىدا ئېيتتى» دېدى . ئەبۇ بەكرى : «ئاللا بىلەن قەسەمكى ، ئەگەر ئۇ سىلەرگە شۇنداق دېگەن بولسا ، بۇ چوقۇم شۇنداق گەپ . بۇنىڭ ئەجەبلىنىدىغان ھېچقانداق يېرى يوق . ئاللا بىلەن قەسەمكى ، ئۇ ماڭا ئاللاتائالانىڭ ۋەھىيسىنى ئاساندىن زېمىنگە ئېلىپ چۈشۈش ئۈچۈن ، مەيلى كېچە ياكى كۈندۈز بولسۇن ، پەقەت بىر سائەت ۋاقىتلا كېتىدۇ دېگەندى . مەن ئۇنىڭ شۇ گېپىگە چىنپۇتكەندىم . ھالبۇكى ، بۇ گەپ ئۇنىڭ سىلەرگە بۇ نۆۋەت سۆزلەپ بەرگىنىدىنمۇ نەچچە ھەسسە ئاجايىب ئەمەسمۇ ، ئاخىر ؟» دېدى . شۇ گەپتىن كېيىن ئەبۇ بەكرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھۇزۇرىغا كېلىپ ، ئۇنىڭدىن : «ئى رەسۇلۇللا ! سىزنىڭ ئۇلارغا بىر كېچىنىڭ ئىچىدە ئېرۇسالىمغا بېرىپ كەلدىم دېگىنىڭ راستمۇ ؟» دەپ سورىدى . مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام : «شۇنداق» دەپ جاۋاب بەردى . ئەبۇ بەكرى : «ئى رەسۇلۇللا ! مەن ئېروسالىمغا بارغانمەن . سەن ئۇ يەرنى بىر تەسۋىرلەپ باقساڭ قانداق ؟» دېدى . مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئۇنىڭغا ئېروسالىمدا كۆرگەنلىرىنى بايان قىلىپ بەردى . مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام قايسى جاي ۋە نېمە ئەھۋالنى سۆزلىسە ، ئەبۇ بەكرى توختىماي باش لىڭشىتىپ تەستىقلاپ ، «ئەشھەدۇ ئەننەكە رەسۇلۇللا» (شاھادەت ئېيتىمەنكى ، سەن ئاللانىڭ پەيغەمبىرسەن) دەپ ئولتۇردى . مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بايان قىلىپ بولغاندىن كېيىن ، ئەبۇ بەكرى يەنە : «سېنىڭ ئاللاتائالانىڭ پەيغەمبىرى ئىكەنلىكىگە تېخىمۇ ئىشەندىم» دېدى . بۇ چاغدا ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئەبۇ بەكرىگە : «ئى ئەبۇ بەكرى ! سەن سىددىق (سەمىمي ، سادىق ، راستچىل ، ئادىل) سەن !» دېدى .

§ 3 . بەيتۇللا مۇسۇلمانلارنىڭ نامازدا يۇزلىنىدىغان قىبلىسى

ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا ، مۇسۇلمانلار شەرق ، غەرب دېمەي ، ئۆزلىرى ئىختىيار قىلغان بىر تەرەپكە قاراپ (يۇزلىنىپ) نامار ئوقۇۋېرەتتى . ئاللاتائالا مۇنداق دېگەن : «مەشرىقمۇ ، مەغرىبمۇ (پۈتۈن يەر يۈزى) ئاللانىڭدۇر ، قايسى تەرەپكە يۈزلەنسەڭلارمۇ ، ئۇ ئاللانىڭ تەرىپى (يەنى سىلەرگە ئىختىيار قىلغان قىبلىسى) دۇر . ئاللا (نىڭ مەغپىرىتى) ھەققەتەن كەڭدۇر ، (ئاللا) ھەممىنى بىلگۈچىدۇر ①

ئاللاتائالا بەيتۇللانى مۇسۇلمانلارنىڭ نامار قىبلىسى قىلىش ھەققىدە ئەمر چۈشۈرۈشتىن بۇرۇن ، مەدىنىدىكى مۇسۇلمانلار ئىزچىل ھالدا بەيتۇلمۇقەددەس (ئىروسالىم) تەرەپكە يۈزلىنىپ نامار ئوقۇيتتى . ئاللاتائالا مۇنداق دېگەن : «بىز سېنىڭ (بەيتۇللا قىبلەڭ بولۇشنى تىلەپ) قايتا - قايتا ئاسمانغا قارىغانلىقىڭنى كۆرۈپ تۇرۇپتۇقاتىمىز . سېنى چوقۇم سەن ياقتۇرىدىغان قىبلىگە يۈزلەندۈرىمىز . (نامازدا) يۈزۈڭنى مەسچىدى ھەرەم تەرەپكە قىلغىن . (ئى مۆمىنلەر !) قەيەردە بولماڭلار ، (نامازدا) يۈزۈڭلەرنى مەسچىتى ھەرەم تەرەپكە قىلىڭلار ②

ئاللاتائالا يەنە مۇنداق دېگەن : «كىشىلەر (يەنى يەھۇدىيلار ۋە مۇشرىكلار) گە سىلەرگە قارشى دەلىل - ئىسپات بولماسلىقى ئۈچۈن ، (ئى مۇھەممەد ! سەپەر قىلىشقا) قەيەردىن چىقمىغىن ، (نامىزىڭدا) يۈزۈڭنى مەسچىدى ھەرەم تەرەپكە قىلغىن . (ئى مۆمىنلەر!) سىلەرمۇ قەيەردە بولماڭلار ، (نامىزىڭلاردا) يۈزۈڭلەرنى

---

① «قۇرئان كەرىم» ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى ، سۈرە بەقەرە ، 144 - 115 - ئايەت . »

② «قۇرئان كەرىم» ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى ، 150 - ئايەت ، 19 - ، 23 - بەت .

مەسچىدى ھەرەم تەرەپكە قىلىڭلار . پەقەت ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى زۇلۇم قىلغۇچىلارلا (قىبلىنىڭ ئۆزگەرگەنلىكىنى سىلەرگە قارشى دەلىل قىلمۇالمدۇ) ، ئۇلار (يەنى زالىملار) دىن قورقماڭلار ، (مېنىڭ ئەمرىمنى تۇتۇش بىلەن) مەندىن قورقۇڭلار . (قىبلىنى ئۆزگەرتىشكە ئەمر قىلىشىم) سىلەرگە بەرگەن نېمىتىمنى كامالەتكە يەتكۈزۈشۈم ئۈچۈن ۋە توغرا يولدا بولۇشۇڭلار ئۈچۈندۇر» ①

قىبلىنىڭ بەيتۇلمۇقەددەستىن بەيتۇللاغا ئۆزگەرتىلىشى يەھۇدىيلارنىڭ غەزىپىنى قوزغىدى. ئۇلار بەزى مۇسۇلمانلارنى ئۆلتۈرۈشنى قەستلىدى . شۇڭا ئاللاتائالا قۇرئان كەرىمدە مۇنداق دېگەن: «بەزى ئەخمەق كىشىلەر: (ئۇلارنى (پەيغەمبەرئەلەيھىسسالام ۋە مۆمىنلەرنى) يۈزلىنىپ كېلىۋاتقان قىبلىسىدىن(يەنى بەيتۇلمۇقەددەستىن)نېمە يۈز ئۆرۈگۈزگەندۇ ؟)دەيدۇ . (ئى مۇھەممەد !)ئېيتقىنكى ، (مەشرىق ۋەمەغرىب(يەنى ھەممە تەرەپ) ئاللانىڭدۇر ، ئاللا خالىغان كىشىنىتوغرايولغا باشلايدۇ). شۇنىڭدەك(يەنى سىلەرنى ئىسلامغا ھىدايەت قىلغاندەك) كىشىلەرگە (يەنى ئۆتكەنكى ئۈممەتلەرگە) شاھىت بولۇشۇڭلارئۈچۈن ۋە پەيغەمبەرنىڭ سىلەرگە شاھىت بولۇشى ئۈچۈن ، بىز سىلەرنى ياخشىئۈممەت قىلدۇق. سەن يۈزلىنىپ كېلىۋاتقان تەرەپنى(يەنى بەيتۇلمۇقەددەسنى)قىبلە قىلغانلىقىمىز پەيغەمبەرگە ئەگەشكەنلەرنى ئاسىيلىق قىلغانلاردىن (مۇرتەد بولۇپ كەتكەنلەردىن) ئايرىۋېلىشىمىز ئۈچۈنلا ئىدى. ئاللا ھىدايەتقىلغانلاردىن باشقىلارغا بۇ(يەنىقىبلىنىڭ ئۆزگەرتىلىشى) ھەقىقەتەن ئېغىردۇر.» ②

---

① «قۇرئان كەرىم» ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 150 - ئايەت ، 24 - بەت .

② «قۇرئان كەرىم»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى ، 23 - بەت ، سۈرە بەقەرە، 142 - ئايەت ۋە 143 - ئايەتتىن .

ئون بەشىنچى باب

ئىبنى زۇبەيرنىڭ بەيتۇللانى قايتىدىن ياسىتىشى

§ 1 . بەيتۇللانىڭ ۋەيران قىلىنىشى

يېزىدىنىڭ دادىسى مۇئاۋىيە ئىبنى ئەبى سوفيان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، خەلىپىلىك تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىنىپ ، ئەسلىدىكى كېڭەش ئارقىلىق سايلاش تۈزۈمى خەلىپىلىك ئاتىدىن بالىغا مىراس قالدىغان مىراسخورلۇق تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى . نەتىجىدە ، يېزىد دادىسىنىڭ خەلىپىلىك ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ ، ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنىڭ تۇنجى خەلىپىسى بولدى . ھۆسەين ئىبنى ئەلى بىلەن ئابدۇللا ئىبنى زۇبەير مۇناسىق ئىسلاھاتقا ئۆزلىرىنىڭ قارشى تۇرىدىغانلىقىنى جاكارلىدى . خەلىپە يېزىد ئىبنى مۇئاۋىيە مەدىنە ۋالىسىغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ، ھۆسەين بىلەن ئىبنى زۇبەيرنى ئۆزىگە بەيئەت قىلىشقا بېسىم قىلدۇردى . ئەينى زامانىدا ، ھۆسەين بىلەن ئىبنى زۇبەير مۇسۇلمانلارنىڭ ئەڭ كاتتا داھىيلىرى ھېسابلىناتتى . ئۇلار يېزىدكە بەيئەت قىلىشنى رەت قىلىپ ، مەككىگە كەتتى . ئىبنى زۇبەير شۇ چاغدىكى مەككىنىڭ خۇددى ئۆز زامانىسىدىكى مەدىنىگە ئوخشاش بىخەتەر ۋە تىنچ جاي ئىكەنلىكىنى ، شۇنداقلا بۇ يەردە مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزلىرىگە بولغان ھېسداشلىقى ۋە مەدىتىگە ئېرىشكىلى بولىدىغانلىقىنى بايقاپ ، مەككىدىكى كىشىلەرگە : «مەن بەيتۇللانىڭ پاناھىدىكى ئادەم» دېدى .

ئىبنى زۇبەير بەيتۇللانىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىپ ، ئۆزىنى

«بەيتۇللانىڭ پاناھىدىكى ئادەم» دەپ ئېلان قىلدى . ئۇ بەيتۇللانىڭ ئەتراپىدا كېچە - كۈندۈز نامايز ئوقۇپ ، ئۇزۇندىن - ئۇزۇن سەجدىدە تۇرۇپ ، ئارقا - ئارقىدىن دۇئا قىلىپ ، ئاللاتائالاغا ھەمدۇسانا ئوقۇپ يۈردى . شۇ سەۋەبتىن ، مۇسۇلمانلار ئۇنىڭغا تولىمۇ ئامراق بولۇپ ، ئۇنىڭ تەقۋادارلىقىغا ۋە قەيسەرلىكىگە بەكمۇ قايىل بولۇشتى . ئىبنى زۇبەيرنىڭ بەيتۇللا ئەتراپىدىكى پائالىيىتى ئۇنى بەيتۇللانى زىيارەت قىلىشقا ۋە ئۆمرە ئەركانلىرىنى ئادا قىلىشقا كەلگەن مۇسۇلمانلار بىلەن كەڭ - كۇشادە ئۇچرىشىش ، ئۇلارغا ئۆزىنىڭ سىياسىي تەشەببۇسىنى تەشۋىق قىلىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلدى . نەتىجىدە ، ئۇ مۇسۇلمانلار ئارىسىدا يېزىدىكە ۋە ئۇممەۋىيە سۇلالىسىغا قارشى غەزەپلىك كەيپىيات پەيدا قىلدى .

ئابدۇللا ئىبنى زۇبەيرنىڭ پائالىيىتى كۇچىيىپ كەتتى . بۇ ھالدىن خەۋەر تاپقان ئۇممەۋىيە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى دەرھال قەتئىي تەدبىر قوللانمىغاندا ، ئەھۋال ئېغىرلىشىپ يىغىشتۇرغىلى بولمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ قالىدۇ ، دەپ ھېسابلىدى - دە ، ھۇسەين ئىبنى نۇمەير قوماندانلىقىدىكى زور بىر قوشۇننى بەيتۇللاغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىپ ، ئىبنى زۇبەيرنى يوقىتىشنى قەستىلىدى . ئىبنى زۇبەير ۋە ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرى مەككىدىكى كۆزىتىش مۇنارىسىغا بولغان مۇداپىئەنى مۇستەھكەملىگەندىن كېيىن ، بەيتۇللانىمۇ قاتمۇقات مۇداپىئە لىنىيىسى ئېچىگە ئالدى . ئۇممەۋىيە قوشۇنىنىڭ ئۆكتەملىك بىلەن بەيتۇللا ۋە مەككىگە ھۇجۇم قىلىشى پۈتكۈل مۇسۇلمانلارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى .

ئۇممەۋىيە قوشۇنى ئىبنى زۇبەيرنى بەيتۇللانىڭ ئېچىگە قورشىۋالدى . ھۇسەين مەنجاناق (تاش ئاتقۇ) بىلەن بەيتۇللانى تاشقا تۇتقانلىقى ئۈچۈن بەيتۇللانىڭ نۇرغۇن جايلىرى چېقىلىپ ئۆرۈلۈپ چۈشىدۇ . كېيىن ، بەيتۇللا بىر قېتىملىق ئوت ئاپىتىگە

ئۇچراپ ، قالغان جايلىرىمۇ كۆيۈپ تۈگەيدۇ .

ئىبنى زۇببەير ۋە ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرى بەيتۇللانىڭ ۋەيران بولۇپ كېتىشىدىكى مەسئۇلىيەتنى ئۇمەۋىيە قوشۇنىغا ئارتىپ ، ئۇمەۋىيەلەر يەنىلا ئىبنى زۇبەيرنى بەيتۇللانىڭ ۋەيران بولۇشىدىكى ھەقىقىي ئەيىبكار ، دەپ جاكارلىدى . ۋەھالەنكى ، جاۋابكار زادى كىم بولۇشى كېرەك ، دېگەن مەسىلىدە تارىخچىلار ئىككىگە كۆز قارىشى بىردەك ئەمەس .

تارىخشۇناس مەسئۇدى بۇ ئىشقا شام قوشۇنى (ئۇمەۋىيە قوشۇنى) جاۋابكار بولۇشى كېرەك ، دەپ قارايدۇ ھەمدە شام قوشۇنىنى بەيتۇللانى ۋەيران قىلغان ۋە كۆيدۈرگەن جىنايەتچى ، دەپ ئەيىبلەيدۇ . ئۇ شۇ ۋەقەنى بايان قىلغىنىدا : « شام قوشۇنى نۇرغۇن مەنچاناق ۋە قوندىقلىق ئوقيا ئارقىلىق بەيتۇللاغا تاش ، نېپت ، كەندىر كېپىكى قاتارلىق كۆيدۈرگۈچ نەرسىلەرنى ئاتقان . شۇنىڭ بىلەن ، بەيتۇللا ئۆرۈلۈپ ، پۈتكۈل ئىمارەتكە ئوت كەتكەن » دەيدۇ . ئۇندىن باشقا يەئقۇبى ، ئىبنى ئەساكىر ۋە ئىبنى تەباتەبالارمۇ گۇناھنى شام ئەسكەرلىرىگە ئارتىدۇ .

ئىبنى زۇبەير قوشۇنىنى ئەيىبلەيدىغان تارىخچىلارنىڭ بىرى بولغان تەبەرىنىڭ قارىشى مۇنداق : ئىبنى زۇبەيرنىڭ ھەمشىرىكلىرى بەيتۇللا ئەتراپىغا گۈلخان ياققان ، بۇ گۈلخاندىن چىققان ئوت ئۇچقۇنلىرى بەيتۇللانىڭ ياغاچلىرىغا تۇتىشىپ كېتىپ ، ھايات - ھۇيت دېگۈچە ئۇنى كۆيدۈرۈپ كۈلگە ئايلاندۇرىۋەتكەن . تارىخشۇناس بەلا زۇرى بەيتۇللاغا ئوت كېتىش ۋە قەسىنى ئىبنى زۇبەيرنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان ، دەپ قارايدۇ . بىراق ، تەبەرىمۇ ، بەلازۇرىمۇ سەۋەبنى سۈرۈشتۈرۈش نۇقتىسىدىنلا جاۋابكارلىقنى ئىبنى زۇبەير قوشۇنىغا ئارتىدۇ . ئۇ ئىككىيلەننىڭ قارىشىچە ، ئىبنى زۇبەيرنىڭ قوشۇنى

بەيتۇللانىڭ كۆيۈپ كېتىشىگە جاۋابكار ؛ بەيتۇللانىڭ چېقىلىپ ۋەيران بولۇشىغا ، ئۇنىڭغا مەنچاناق بىلەن تاش ئاتقان شام قوشۇنى جاۋابكاردۇر .

بەزەن تارىخشۇناسلار بۇ مەسىلىدە بىتەرەپ سەيداندا تۇرىدۇ . بۇلارنىڭ ئېچىدە ئىبنى ئەسىر بەيتۇللانىڭ كۆيۈپ كېتىشىگە دائىر مۇنداق ئىككى رىۋايەتنى بايان قىلىدۇ . ئۇنىڭ بىرىدە بەزىلەرنىڭ : «بەيتۇللانى كۆيدۈرۈۋەتكەن نەرسە شام قوشۇنلىرى ئاتقان قىزدۇرۇلغان تاشلار» دەپ ھۆكۈم قىلىدىغانلىقى سۆزلىنىدۇ . يەنە بىرىدە بولسا ، بەزىلەرنىڭ «بەيتۇللاغا ئوت كېتىشىنىڭ سەۋەبى شۇكى ، ئىبنى زۇبەير تەرىپىدىكىلەر بەيتۇللا ئەتراپىغا گۈلخان ياققان ، گۈلخاندىن كۆتۈرۈلگەن ئوت ئۇچقۇنلىرى شامالدا ئۇچۇپ بەيتۇللانىڭ ياغاچلىرىغا تۇتىشىپ كېتىپ ئۇنى كۆلگە ئايلاندۇرۇۋەتكەن» دەيدىغانلىقى ئېيتىلىدۇ . بىراق ، ئىبنى ئەسىر بىرىنچى خىل رىۋايەتنى ياقلايدۇ .

ئىبنى كەسىر بۇ ھەقتىكى ئۈچ خىل رىۋايەتنى بايان قىلغان . بىراق ، ئۆزىنىڭ بۇلارنىڭ قايسىبىرىگە مايىل ئىكەنلىكىنى ئىزھار قىلمىغان . ئۇ مۇنداق دەيدۇ : «ھىجرىيىنىڭ 64 - يىلى رەبىئۇلئەۋۋەل (3 - ئاي) نىڭ 3 - كۈنى ، شەنبە ، بەزى كىشىلەر تاش ئاتىدىغان قوناقلىق ئوقيا ئارقىلىق چوغ كۈمۈلاچلىرىنى ئېتىپ ، بەيتۇللانىڭ قۇدۇق تېمى (ھويلا تېمى) نى كۆيدۈرۈپ تاشلىغان . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، بۇ مەسچىت ئىچىدىكى كىشىلەر بەيتۇللانى چۆرىدەپ گۈلخان ياققان چاغ بولۇپ ، ئوت ئۇلغىيىپ كېتىپ ، بەيتۇللانىڭ ياغاچلىرىغا تۇتىشىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن بەيتۇللا كۆيۈپ كەتكەن . بەزىلەر مۇنداق دەيدۇ : قولنى كۆزگە تىقىۋەتسىمۇ كۆرگىلى بولمايدىغان قاراڭغۇ بىر كېچىدە ، ئىبنى زۇبەير مەككە ئەتراپىدىكى بىرقانچە تاغنىڭ ئۈستىدىن (ئاللا ئەڭ

بۇيۇكتۇر !)دېگەن سادانىڭ ياڭرىغانلىقىنى ئاڭلاپتۇ - دە ، خاتا هالدا شام ئەسكەرلىرى هۇجۇمغا ئۆتۈپتۇ ، دەپ ئويلاپتۇ . ① شۇنىڭ بىلەن ئۇ ۋە ئۇنىڭ هەمشىرىكلىرى نەيزىلىرىنىڭ ئۇچىغا مەشئەل بېكىتىپ ، مەشئەلنىڭ يورۇقىدا تاغ ئۈستىدىكى كىشىلەرنى پەرق ئەتمەكچى بوپتۇ . ئۇلار مەشئەللەرنىڭ بىر بۆلىكىنى بەيتۇللانىڭ ياغاچلىرىغا ئېسىپ قويغانىكەن ، بەيتۇللاغا ئوت تۇتىشىپ كېتىپتۇ . نەتىجىدە ، بەيتۇللانىڭ بىر تېمى قاپقارا بولۇپ كېتىپتۇ ، قالغان ئۈچ تېمى بولسا ، ئوتنىڭ تەسىرىدىن چاك كېتىپتۇ . »

ئۆممەتىگە كەلسەك ، ئۇ ئىبنى زۇبەيرنىمۇ ئەيىبلىمەيدۇ، ئۇ - مەۋبىيلەرنىمۇ جاۋابكارلىققا تارتمايدۇ . ئۇ بەيتۇللاغا ئوت كېتىشنىڭ سەۋەبى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ : «بىر ئايال بەيتۇللادا ئىسرىقدانغا ئوت ياقماقچى بولغانىكەن ، ئېهتىياتسىزلىقتىن ئوت ئۇچقۇنى چاچراپ كېتىپ بەيتۇللانىڭ يوپۇقىغا ئوت تۇتىشىپ كېتىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل بەيتۇللاغا ئوت كەتكەنىكەن . »

تارىخشۇناسلار بىزدىن ئابدۇللا ئىبنى زۇبەيرنىڭ بەيتۇللاغا ئوت كېتىشنىڭ سەۋەبى هەققىدىكى بايانىنى ئاياپ قالغان . ئىبنى قۇتەيبە مۇنداق دەيدۇ : يېزىد ئۆلگەندىن كېيىن ، هۇسەين ئىبنى نۇمەير ئىبنى زۇبەيردىن شام قوشۇنىنىڭ بەيتۇللانى تاۋاپ قىلىشىغا رۇخسەت قىلىشنى تەلەپ قىلغان . بۇ چاغدا ئىبنى زۇبەير ئۇنىڭغا : سىلەر بەيتۇللاغا بىر دۆۋە ئەخلەتنى قالدۇرۇشنىلا ئويلامسىلەر ؟ مەنچاناق ۋە قوندىقلىق ئوقيالار بىلەن ئېتىلغان تاشلار بەيتۇللانىڭ بىر بۇرجىكىنى چېقىپ ئۆرۈۋەتتى ، كۆيدۈرگۈچ نەرسىلەر تېگىپ

① ئەرەبلەر ئۇرۇشتا هۇجۇمغا ئۆتسە «ئاللاهۇ ئەكبەر !» دەپ توۋلاپ ماڭىدۇ .

ئۇنى كۆيدۈرۈۋەتتى .

بـــز كۆز قاراش جەھەتتە ، مەنچاناق ۋە قوندىاقلىق ئوقيالار ئارقـــلـــىق ئېتـــىلـغان قىزدۇرۇلغان تاشلار بەيتۇللاغا تەگكەندىن كېيىن ، ئۇنىڭغا ئوت كەتكەن دېگەن قاراشقا مايىلمىز .

§ 2 . ئىبنى زۇبەيرنىڭ بەيتۇللانى قايتىدىن ياسىتىشى

خـەلىپە يېزىد ئىبنى مۇئاۋىيە ئۆلگەندىن كېيىن ، ھۇسەين ئـبـنـى نـۇمـەيـر ئۇمـەۋىيىە قوشۇنىنى ئېلىپ كۆپ قىسمى ۋەيران قـىـلـىـۋېـتـىـلـگـەن بـەيـتۇللانى تاشلاپ شامغا كەتتى . بەيتۇللانى قـايـتـىـدىن ياساش ئىشى تارىخىي يوسۇندا ئابدۇللا ئىبنى زۇبەيرنىڭ زىـمـمـىـسـىگە چۈشتى . بۇ چاغدا ، ئۇ ئۆزىنى ھىجازنىڭ خەلىپىسى دەپ جـاكـارلـىـدى ھەمـدە بـەيـتـۇللانىڭ ساق قالغان جايلىرىنىمۇ چـېـقـىـپ تـاشلاپ ، ئۇنـى قايتىدىن ياساتتى . بەيتۇللانى قايتىدىن ياساش ئۇنىڭغا ھەم پايدا كەلتۈردى ، ھەم زىيان يەتكۈزدى .

شـام قـوشـۇنـىنىڭ مەنچاناق ۋە قوندىاقلىق ئوقيالار ئارقىلىق بـەيـتـۇللادىـن ئـبـارەت ھەرەم جايىنى ۋەيران قىلىۋېتىشى پۈتكۈل مۇسۇلمانلارنى ناھايىتى غەزەپلەندۈردى . شۇڭلاشقا ، ئۇلار ئابدۇللا ئـبـنـى زۇبـەيـرنىڭ بەيتۇللانى قايتىدىن ياستىشىنى ئالىيجانابلىق دەپ مـەدھـىـيـلـىـدى . بۇ ھەقتە تارىخشۇناس ئىبنى ئەسىر مۇنداق دېـگـەن : «يـېـزىـد زامـانـىـسـىـدە شـاملىقلار ئابدۇللا ئىبنى زۇبەير قـوشـۇنـىـغـا ھۇجۇم قىلىپ بەيتۇللانى كۆيدۈرۈۋەتكەندىن كېيىن، ئـبـنـى زۇبـەيـر بـەيـتۇللادىن چىقىپ كېتىپ ، شاملىقلارنى ئوسال ھالـەتـكـە چـۈشـۈرۈپ قـويـىـدۇ .» كېيىن ، يەنى شاملىقلار ۋەيران بـولـغـان بەيتۇللانى تاشلاپ كەتكەندىن كېيىن ئىبنى زۇبەير ئۇنى قـايـتـىـدىن ياساتتى . بىراق ، بەزى مۇسۇلمانلار ئۇنىڭ قايتا ياساش جـەريـانـىـدا ، بـەيـتـۇللانـىـڭ كـۆپ جـايـلـىـرىنى ئەسلىدىكىدىن

ئۆزگەرتىۋەتكەنلىكىدىن خاپا بولۇشتى .

بەيتۇللانى قايتىدىن ياساش ئارزۇسى ئىبنى زۇبەيرگە ناھايىتى زور قىينچىلىقلارنى كەلتۈرگەنلىكىمۇ راست . بەيتۇللانى قايتا ياساش ئۈچۈن زادى قانداق تەدبىر قوللىنىش كېرەك ، يەنى ئۇنى ۋەتۇنلەي چېقىۋېتىپ باشقىدىن ياساش كېرەكمۇ ياكى ئۇنى ئەپلەپ - سەپلەپ رەمونت قىلىپ قويۇش كېرەكمۇ ؟ ئۆمەرى ئىبنى زۇبەير بىلەن ئۇنىڭ مۇخلىسلىرى كىشىنىڭ بېشىنى قاتۇرىدىغان بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشقا تۇتۇنغاندا ، ئوتتۇرىدا بولغان دەتالاشنى بايان قىلىپ مۇنداق دەيدۇ : «ئىبنى زۇبەير بەيتۇللانىڭ ساق قالغان جايلىرىنى چېقىشتىن بۇرۇن ، كىشىلەرنىڭ پىكرىنى ئالىدۇ . بەيتۇللانى چاقمىز ، دېگەن گەپنى ئاڭلىغان كىشىلەر ئالاقزادە بولۇپ : ‹بىزنىڭچە ، قەيەر يېقىلغان ، ۋەيران بولغان بولسا شۇ يەرنى رەمونت قىلساق ، قارا قويۇق ھەممە يېرىنى چاقمساق ›دېيىشىدۇ . ئىبنى زۇبەير بولسا : ‹مەشھەدە تۇرغانلىرىمىزدىن بىرىمىزنىڭ ئۆيى ناۋادا كۆيۈپ كەتسە ، ئۇنى پۈتۈن ئوڭۇشىمىساق كۆڭلىمىز ئۇنىمايدۇ . ھالبۇكى ، پۈتۈن ئوڭۇشاش ئۈچۈن ، ھەممىنى چېقىۋېتىپ ، قايتا ياساشتىن باشقىسى بىكار ! › دەيدۇ . شۇنىڭ بىلەن ، چېقىۋېتىپ قايتىدىن ياساش قارارى ماقۇللىنىدۇ . ئۇلار بەيتۇللانى تاكى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ياسىغان تاش ئۈل كۆرۈنگۈچە چاقىدۇ ، ئىبنى زۇبەير كولاشقا بۇيرۇق قىلىدۇ .بىراق ، ئۇلار كولاپ ئىبراھىم پەيغەمبەر ياسىغان ئۈل تاشنى كۆتۈرۈشى بىلەن تەڭ كۆزنىگە تاشنىڭ ئاستىدىن ئوت بىلەن غەلىتە ھايۋانلار كۆرۈنۈپ ، ئۇلارنىڭ جان - پېنى چېقىپ كېتىدۇ . ئۇلار ئەسلىدىكى ئۈل تاشنى مىدىرلاتماي ، شۇنىڭ ئۈستىگىلا بەيتۇللانى قايتىدىن ياساشقا كىرىشىدۇ . دەرۋەقە ، قايتا ياساش جەريانىدا ، بەزى ئۆزگەرتىشلەر كىرگۈزۈلۈپ ، دەرۋازىنىڭ

بوسۇغىسى يەر بىلەن تەڭ قىلىپ ئورنىتىلىدۇ ، بەيتۇللاغا بىر ئارقا ئىشىك ئېچىلىدۇ ، ئاندىن ، ھەجەرۇلئەسۋەد ئىچىگە ئەكىرىۋېتىلىدۇ . »

ئىبنى زۇبەير بەيتۇللانى بېزەشكە پۈتۈن كۈچىنى سەرپ قىلىپ ، ئۇنى ئىنتايىن كۆركەم قىلىۋېتىدۇ . مەسئۇدى ئىبنى زۇبەيرنىڭ بۇ جەھەتتە كۆرسەتكەن تۆرلۈك تىرىشچانلىقلىرىنى تەكىتلەپ كۆرسىتىپ مۇنداق دەيدۇ : «ئىبنى زۇبەير ھەبەشىستانلىق ئەبرەھە سەنئا چېركاۋىنى ياساتقاندا قوللانغان ئىنچىكە قۇيمىچىلىق تېخنىكىسىنى قوللانغان ، ئۇچ دانە نەقىشلىك مەرمەر تاش تۈۋرۈك ئورنىتىپ ، ئۇنىڭ چۆرىسىنى سەندەرۇس سۇ بويىقى ۋە باشقا تۆرلۈك بوياقلار بىلەن بېزىگەن بولۇپ ، شۇنداق قارىسا ، خۇددى ئالتۇنغا ئوخشاش كۆرۈنەتتى . »

ئۇمەۋىيىلەر ئىبنى زۇبەيرنى بەيتۇللانى چېقىۋەتتى دەپ ئەيىبلىدى ھەمدە چېقىپ باشقىدىن ياساش ھاجەتسىز ئىدى ، ئۇيان - بۇ يېنىنى رېمونت قىلىپ قويسىلا كۇپايە قىلاتتى دەپ قارىدى . بىز ئۇلارنىڭ بۇ پىكرىگە قوشۇلالمايمىز . چۈنكى «بەيتۇللانىڭ تاملىرى مەنچاناق ۋە قونداقلىق ئوقيا ئارقىلىق ئېتىلغان نەرسىلەرنىڭ زەربىسىدىن قىڭغىيىپ قالغان» ① بولۇپ ، ئۇنى چاقماي تۇرۇپ ئوگشىماق قىيىن بولغانلىقى ئۈستىگە ، ھەرقاچان يىقىلىپ چۈشۈپ ئادەملەرنى بېسىۋېلىش ئېھتىمالى بار ئىدى . ھەر يىلى مىڭلىغان مۇسۇلمانلار ئۇزۇلمەي كېلىپ بەيتۇللانى تاۋاپ قىلىدىغان ۋە ئۇنىڭ چۆرىسىدە دۇئا - تىلاۋەت قىلىدىغان بۇ ئەھۋالدا ، ئۇنىڭ تاملىرىنىڭ مەزمۇتلۇقىغا كاپالەتلىك قىلىش بەكمۇ زۆرۈر ئىدى . ئۆمەرى تېخى بەيتۇللانى ئىبنى زۇبەيردىن بۇرۇن ئۇچ قېتىم ۋەيران بولۇپ ئۇچ قېتىم قايتا

① ئىبنى ئەسىر : «ئومۇمىي تارىخ»(ئەرەبچە)، 4 - توم ، 87 - بەت .

ياسالغان دەيدۇ .

ئۇمەۋىيىلەر ئىبنى زۇبەيرنى بەيتۇللانى قايتا ياساش جەريانىدا ، كۆپ ئۆزگەرتىۋەتتى ، مەسىلەن ، ئېگىزلىكىگە يەنە توقۇز زىرائ قوشۇپ ، يېگىرمە يەتتە زىرائ ئېگىزلىكتە قىلدى ؛ ئەسلىدىكى بىر ئىشىكلىك بەيتۇللانى ئىككى ئىشىكلىك قىلدى ؛ ھويلا تېمى چۆرىدى ؛ ھەجەرۇلئەسۋەدنى بەيتۇللا ئىچىگە ئەكىرىۋەتتى دەپ ئەيىبلىدى . ئۇلار ئىبنى زۇبەيرنى يەنە بەيتۇللا يوپۇقىنىڭ يۇڭ رەخت ۋە تېرىدىن بولۇش ئەنئەنىسىنى بۇزۇپ ، ئۇنىڭغا دۇردۇندىن يوپۇق تىكتۇرگەن تۇنجى ئادەم ، دەپ ئەيىبكە بۇيرۇدى . ئۇنىڭدىن يەنە بەيتۇللانىڭ ئىچىدە ئىسرىق سېلىشنى يولغا قويۇپ ، ئۇنى تۆتۈنلەرگە تولدۇرۇۋەتتى ، دەپ ئاغرىندى . بىراق ، بىز بۇ كىشىلەرنىڭ ئىبنى زۇبەيرگە ئارتقان بەزى ئەيىبلەشلىرىگە قوشۇلمايمىز . ئالايلۇق ، ئۇ بەيتۇللانى ئالدى - كەينى ئىككى ئىشكىلىك قىلىش بىلەن كىشىلەرنىڭ كىرىپ - چىقىشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرغان . بەيتۇللانىڭ ئېگىزلىكىنى ئاشۇرۇش مەسىلىسىگە كەلسەك ، بۇ ھەقتە قەدىمكى ئەسەرلەردە قەيت قىلىنغانكى ، ئاللاتائالانىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئۆز ۋاقتىدا ، بەيتۇللانىڭ ئېگىزلىكىنى ئىبنى زۇبەير كۆتۈرگەن ئېگىزلىككە يەتكۈزۈشنى ئويلىغانىدى . ھالبۇكى ، ئىبنى زۇبەيرنىڭ قىلغانلىرى پەقەت ئاللاتائالا ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام شۇنىڭدەك پۈتكۈل مۇسۇلمانلارنىڭ كۆڭلىدىكىنى ، مەقسىتىنى ۋە مۇرادىنى ئىشقا ئاشۇرۇش بولدى ، خالاس .

تارىخشۇناس مەسئۇدى ئىبنى زۇبەيرنىڭ بەيتۇللانى كېڭەيتىپ ياسىغانلىقىنى ياقلاپ مۇنداق دەيدۇ : «ئىبنى زۇبەير بەيتۇللانى ياساشقا تۆتۈنغان چاغدا ، يەتمىش نەپەر شەيخ ئۆز زامانىسىدىكى بەيتۇللانى ياساش ۋاقتىدا قۇرەيشلەرنىڭ مەبلىغى

يېتىشمىگەنلىكى ئۈچۈن ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بىلەن ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام قويغان تاش ئۇلنىڭ ئۈستىگە مۇناسىپ ئېگىزلىكتىن يەتتە زىراۋ كەم قىلىپ ياسىغانلىقى ھەققىدە ئىسپات بەرگەن . ئىبنى زۇبەير بەيتۇللانى قايتىدىن ياساش جەريانىدا ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كەملىكىنى تولۇقلىغاندىن باشقا ، ئىنچىكە قۇيمىچىلىق تېخنىكىسىدىن پايدىلانغان ، تۈۋرۈكلەرنى كۆپەيتكەن ، ئىككى ئىشىك ئورنىتىپ ، بىرنى كىرىش ئىشكى ، يەنە بىرنى بولسا ، چىقىش ئىشكى قىلغان .»

ئۆمەرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۆز زامانىسىدە ، بەيتۇللانىڭ ئېگىزلىكىنى ئىبنى زۇبەير يەتكۈزگەن ئېگىزلىككە يەتكۈزۈشنى ئويلىغانلىقىنى تىلغا ئېلىپ مۇنداق دەيدۇ : «ئىبنى زۇبەيرنىڭ هاممىسى ئائىشە رەزىيەللاھۇ ئەنھا ئىبنى زۇبەير بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇپ ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ : 〈 سەن كۆرمەكمۇ ؟ بەيتۇللانى ياساش ۋاقتىدا ، قوۋمىڭدىكىلەر خىراجەت كەمچىللىكى تۈپەيلىدىنلا ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ياسىغان ئاساس بويىچە ئىش كۆرگەنغۇ؟ 〉دېگەنلىكىنى ، ئارقىدىن يەنە : 〈 ئەگەر قوۋمىڭدىكىلەرنىڭ جاھىلىيەت دەۋرىدە ئاپەتكە ئۇچرىغانلىقىنى دېمىسەم ، بەيتۇللانى ئاللىبۇرۇنلا چېقىپ تاشلاپ ، ئۇنى ئارقا ئىشكىمۇ بار ، بوسۇغىسى يەر يۈزى بىلەن تەڭ بولغان قىلىپ قايتا ياسايتتىم ، ھەجەرۇلئەسۋەدنى يۆتكەپ بەيتۇللانىڭ ئىچىگە قويغان بولاتتىم. 〉دېگەنلىكىنى سۆزلەپ بېرىدۇ . بۇ گەپنى ئاڭلىغان ئىبنى زۇبەير : 〈 بىز ھازىر خىراجەتتىن قىسىلمايمىز 〉 دەيدۇ - دە ، ئائىشەنىڭ گېپىنى ئاساس قىلىپ ، بەيتۇللانى قايتىدىن ياسايدۇ .»

مەيلى قانداق بولمىسۇن ، تاكى ئابدۇلمەلىك ئىبنى مەرۋان زامانىسىدە ، ھەججاج ئىبنى يۈسۈف سەقەفى بەيتۇللانى ئىككىنچى

قېتىم مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغانغا قەدەر ، بەيتۇللا ئىبنى زۇبەير قايتا ياسىغان ھالەتتە ئىدى .

§ 3 . ھەججاج سەقەفى ۋە بەيتۇللا

ئىبنى زۇبەيرنىڭ تەشەببۇسى ھەرقايسى ئىسلام دۆلەتلىرىدە كەڭرى تارقالدى . ئۇ ئۇمەۋىيىە سۇلالىسىگە قاتتىق سادىق بولغان شام دۆلىتىدىن باشقا بارلىق رايونلارنى غەلىبىلىك ھالدا كونترول قىلدى . بىراق ، ئۇمەۋىيىە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى مەرۋان ئىبنى ھەكەم مىسىرنى ئىبنى زۇبەيرنىڭ كونتروللۇقىدىن چىقىرىۋالدى . ئۇزۇن ئۆتمەي ، ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇلمەلىك يەنە ئىراقنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى ئىشغال قىلىشقا مۇۋەپپەق بولۇپ ، مۇسئەب ئىبنى زۇبەيرنى ئۆلتۈرۈۋەتتى . ئارقىدىن ، ئاتاقلىق گېنېرال ھەججاج ئىبنى يۈسۇف سەقەفنى لەشكەر تارتىپ بېرىپ ، ئابدۇللا ئىبنى زۇبەيرنى يوقتىشقا ئەۋەتتى .

باشتا ، ھەججاج ئابدۇللا ئىبنى زۇبەيرگە كىچىك كۆلەملىك ھۇجۇم قوزغاپ ، ئۇنىڭ كۈچىنى سىناپ ، تومۇرىنى تۇتۇپ باقتى ھەمدە ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرىنىڭ كۆڭلىگە پاراكەندىچىلىك سېلىپ ، ئۇلار ئارىسىدا جىددىي كەيپىيات پەيدا قىلدى . «شۇ چاغدا ، ئۇ ئەرەفاتقا ئەسكەر ئەۋەتىدۇ ، ئىبنى زۇبەيرمۇ شۇ جايغا ئەسكەر ئەۋەتىدۇ . ئىككى تەرەپ شۇ يەردە جەڭ قىلىدۇ . نەتىجىدە ، ئىبنى زۇبەيرنىڭ ئاتلىق قوشۇنى مەغلۇپ بولىدۇ ، ھەججاجنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى بولسا ، زەپەر بىلەن قايتىدۇ . ①

ھەججاج ئىبنى زۇبەيرنىڭ ئەسكىرىي كۈچ جەھەتتە ئاجىزلىقىنى سېزىپ ، ئۇنىڭغا كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم قوزغاشقا بەل

① «تارىخىي تەبەرى» ، 5 - توم ، 20 - بەت .

باغلىدى . ئۇ ئالدى بىلەن خەلىپە ئابدۇلمەلىك ئىبنى مەرۋانغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ ، ئىبنى زۇبەير بىلەن جەڭ قىلىش ۋە بەيتۇللانى مۇھاسىرىگە ئېلىشقا پەرمان بېرىشنى ئىلتىماس قىلدى . ئۇ خەلىپىگە ئەۋەتكەن مەكتۇپىدا ، ئىبنى زۇبەيرنىڭ ئەسكىرىي كۈچ جەھەتتە ئاجىزلىقىنى ، ئۆزىنىڭ ئازراق بېسىپ چۈشىدىغانلىقىنى بايان قىلدى ، شۇنىڭدەك ئەھۋال شۇنداق بولسىمۇ ئۆزىگە ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى . ھەججاجنىڭ مەكتۇپىنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپلانغاندا ئابدۇلمەلىك ۋە ئوردا ئەھلى ئارقا - ئارقىدىن «ئاللاھۇ ئەكبەر !» دەپ توۋلاپ ، تەنتەنە قىلدى . ئارقىدىن ، ئابدۇلمەلىك تاروق ئىبنى ئەمرۇغا پەرمان يېزىپ ، ئۇنى قول ئاستىدىكى لەشكەرلىرىنى باشلاپ ، ھەججاج قوشۇنىغا ياردەمگە بېرىشقا بۇيرۇدى . تاروق بەش مىڭ ئەسكەر بىلەن بېرىپ ، ھەججاجنىڭ قوشۇنىغا قوشۇلدى .

ئىككى گېنېرال ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ھەيۋەت بىلەن مەككىگە يۈرۈش قىلدى . ئۇلار ھىجرىيىنىڭ 72 - يىلى زۇلقەئىدە (11 - ئاي) دە ، مەككىگە يېتىپ كەلدى . بۇمۇسۇلمانلار ھەج پەرزلىرىنى ئادا قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقان مەزگىل بولغاچقا ، ھەججاج مەيمۇن قۇدۇقىنىڭ يېنىغا چۈشۈپ ، چېدىر بارگاھىنى تىكتى . كىشىلەر ھەج قىلدى . بىراق ، ئىبنى زۇبەير توسقۇنلۇق قىلغاچقا ، ھەججاج بەيتۇللانى تاۋاپ قىلالمىدى ، سەفا بىلەن مەرۋە ئارىسىدا سەئىيمۇ قىلالمىدى . ئىبنى زۇبەير ۋە ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرىمۇ ھەج مۇسۇمى ئايىغلىشاي دەپ قالغاندا ، ئاندىن ھەج پەرزلىرىنى ئادا قىلىۋالدى . ھەججاج مەنچاناق بىلەن بەيتۇللانى تاشقا تۇتتى .

ئابدۇللا ئىبنى ئۆمەر ئىبنى خەتتاب ھەججاج سەقەفىغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ ، ئۇنىڭغا بەيتۇللانى تاشقا تۇتۇشنى دەرھال توختىتىش ھەققىدە نەسىھەت قىلىدۇ . ئۇ خېتىدە مۇنداق دەيدۇ :

«ئاللادىن قورقۇڭ ! جامائەتنى تاشقا تۇتۇشنى دەرھال توختىتىڭ ! ھازىر ئۇرۇش قىلىش چەكلەنگەن ھەرەم ئېيى ، ئۇنىڭ ئۇستىگە مۇقەددەس ھەرەمدە تۇرۇۋاتىسىز ، ئاللاتائالانىڭ مېھمانلىرى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن بۇ يەرگە ئۇزۇلمەي كېلىپ ، ئاللا يەرز قىلغان ھەج پەرزلىرىنى ئادا قىلىدۇ ۋە خەيرلىك ئىشلارنى قىلىدۇ . ۋەھالەنكى ، مەنچاناق ۋە قوندىقلىق ئوقيالار ئۇلارنىڭ بەيتۇللانى تاۋاپ قىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلماقتا . شۇڭا ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مەككىدە ئادا قىلىشقا تېگىشلىك مەجبۇرىيەتلىرىنى ئادا قىلىپ تۇگىتىۋالغۇچە ، تاشقا تۇتۇشنى توختىتىشىڭىز كېرەك !» . ھەججاج سەقەفىمۇ كىشىلەر ھەج پائالىيەتلىرىنى تولۇق ئىياغلاشتۇرۇپ بولغۇچە ، توختاپ تۇرۇشنى توغرا تاپتى . ھەج مەۋسۇمى ئىياغلاشقان ھامان ، ھەججاج سەقەفى ئۆزى ئاتقان تاشلارنىڭ ھەجگە كەلگەن بىگۇناھ كىشىلەرگە تېگىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ، ئۇلارنى دەرھال ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كېتىشكە دەۋەت قىلدى . ھەججاج سەقەفى ئىبنى زۇبەيرنى تاش بىلەن سوقۇشقا بەل باغلىغانىدى . دېگەندەكلا ، ئۇ ئاتقان تاش ئىبنى زۇبەيرگە تەگدى .

بۇ قارا قىش كۈنلىرى ئىدى . بىراق ، توساتتىن ھاۋا گۈلدۈرلەپ ، چاقماق چېقىپ ، بورانلىق يامغۇر يېغىپ كەتتى . ھەججاج سەقەفىنىڭ قوشۇنىنى چاقماق سوقۇپ ، نۇرغۇن ئەسكەرنى ھالاك قىلدى . شۇنىڭ بىلەن شام ئەسكەرلىرىنىڭ ئىچىگە قورقۇنچ چۈشۈپ پاتىپاراق بولۇپ كەتتى . ئۇلار چاقماق بالاسىنىڭ يۇز بېرىشى ئۆزلىرىنىڭ بەيتۇللاھى ھەرەمگە چېقىلىپ ئاللاتائالانىڭ غەزىپىنى كەلتۈرۈپ قويغانلىقىدىن بولغان ئىش دەپ قاربىدى - دە ، بەيتۇللانى تاشقا تۇتۇشنى توختاتتى . بۇ ھالنى كۆرگەن ھەججاج ئەسكەرلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقى بوشىشىپ

كېتىپ ، ياماڭ ئاقسۇەتنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن خەۋىسىرەپ ، دەرھال ئۆزى ئالدىنقى سەپكە بېرىپ ، ئەسكەرلەردىن ھال سورىدى . ئۇلارنى روھلاندۇرۇپ ، كەيپىياتىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن ئۆز قولى بىلەن قوندىقلىق ئوقيا ئاتتى . دەل شۇ چاغدا ، گويا تەقدىر ئۇنىڭغا يار - يۆلەك بولغاندەك « گۈلدۈر - قاراس !» قىلغان گۈلدۈرماما بىلەن تەڭ بىر چاقماق چۈشۈپ ، ئىبنى زۇبەيرنىڭ بىرمۇنچە ئەسكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى . ھەججاج سەقەفى دەرھال ئەسكەرلىرىگە خىتاب قىلىپ : « ئەجەبا ، سىلەرنىڭ كۆزۈڭلار ئۇلارنىڭ بېشىغا چۈشكەن بالايىقازانى كۆرمەيۋاتامدۇ ؟ سىلەر ئاللانىڭ ئىتائىتىدە تۇرۇۋاتسىلەر ، ئۇلار بولسا ئاللانىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلماقتا » دېدى .

ئابدۇللا ئىبنى زوبەير ۋە ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرى بەيتۇللانى قەيسەرلىك بىلەن قوغدىدى . بىراق ، قوندىقلىق ئوقيانىڭ تاش ئوقلىرى مۆلدۈردەك يېغىپ ، نۇرغۇن ئادەمنى جەڭگاھتا شېھىت قىلدى . ئۇلار داۋاملىق قارشىلىق كۆرسىتىشنىڭ ھېچقانداق پايدىسى يوقلۇقىنى ، ئەگەر ئۇرۇشۇمرگەندە ئۆلمەكتىن باشقا نەتىجە چىقمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدى . ئابدۇللا ئىبنى زۇبەير قوشۇنىدىن نۇرغۇن ئادەم بۆلۈنۈپ چىقىپ ، ئۆزلىرىنى ھەججاج ئىبنى يۈسۈف سەقەفىنىڭ قوينىغا ئېتىپ ، پاناھلىق تىلىدى . ھەججاج باشقىلارنىڭمۇ قارشىلىق كۆرسىتىشنى توختىتىشىنى كۆزلەپ ، ئۇلارنىڭ تەلىپىنى قاندۇردى .

ئابدۇللا ئىبنى زۇبەير ئۇمەۋىيە قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىنى قاتتىق توستى . بىراق ، توساتتىن بىر تاش كېلىپ ، ئۇنىڭ پېشانىسىگىلا تەگدى . ئۇ مۇنداق بىر نەزمىنى ئوقۇدى :

يا رەب !

كۆپەيمەكتە شام لەشكىرى بارغانسېرى ،

نابۇت بولدى بەيتۇللانىڭ يۇز پەردىسى .
يا رەب !
قات - قات قورشاۋ ئىچرە مەن بەك ئاجىز كەلدىم ،
ئەۋەت ئەسكەر ، قىلىچ مەدەت ھۇزۇرىڭدىن !

شام ئەسكەرلىرى توپ - توپى بىلەن تۆت تەرەپتىن كېلىپ ، ئابدۇللا ئىبنى زۇبەير ۋە ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرىنى قورشىۋالدى . ئىبنى زۇبەير يېڭىلىپ ، شېھىت بولدى . ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرى جېنىنى ئېلىپ بەدەر تىكىۋەتتى . بۇ ھىجرىيىنىڭ 73 - يىلى جامادىيەل ئەۋۋەل (5 - ئاي) نىڭ 14 - كۈنى ئىدى .

ھەججاج سەقەفى بەيتۇللانى قايتىدىن ياساپ ، ئۇنى ئابدۇللا ئىبنى زۇبەير ياساشتىن بۇرۇنقى شەكىلگە كەلتۈرۈپ قويدى . ئۇ خەلىپە ئابدۇلمەلىك ئىبنى مەرۋاننىڭ ئەمرىگە ئاساسەن ، بەيتۇللاغا بىرلا ئىشىك قويدى . ئۆمەرى ئابدۇلمەلىك ئىبنى مەرۋان بىلەن ھەججاج سەقەفىنىڭ بەيتۇللانى قايتىدىن ياساشقا تۇتقان پوزىتسىيىسى ھەققىدە توختالغىنىدا مۇنداق دەيدۇ : «ئابدۇلمەلىك ئىبنى مەرۋان خەلىپىلىك تەختكە ئولتۇرغان چېغىدا ، (مېنىڭ ئەبۇ خەبىب (ئابدۇللا ئىبنى زۇبەير) بىلەن ھېچقانداق ئوخشاشلىقىم يوق)دېگەن . شۇڭا ، ئۇ بەيتۇللانى چېقىپ قايتىدىن ياسايدۇ . باشقىدىن ياسالغان بەيتۇللا ئېگىزلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، قالغان جايلىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام زامانىسىدىكى شەكىلگە كەلتۈرۈلىدۇ . كېيىن ، ھارۇن ئىبنى ئەبى رۇبەيئە مەخزۇمى خەلىپە بىلەن كۆرۈشكىلى كېلىدۇ . ئۇنىڭ بىلەن كەلگەن يەنە بىر كىشىمۇ بار ئىدى . ئۇ ئىككىيلەن خەلىپىگە بىز يۇقىرىقى پاراگرافتا بايان قىلىپ ئۆتكەن ئائىشەنىڭ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدىن نەقىل كەلتۈرۈپ ئېيتقان گېپىنى زوق - شوق بىلەن سۆزلەپ بېرىدۇ .

خەلىپە بۇ گەپنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، بەكمۇ پۇشايمان قىلىدۇ ۋە ھاسسىنى يەرگە قايتا - قايتا ئۇرۇپ : « مەن ئەبۇ خەببنى ۋە ئۇ كەلتۇرۇپ چىقارغان ئاقىۋەتلەرنى ئۇنتۇپ كەتكەيمەن ! »دەيدۇ .»

ئابدۇلمەلىك ئىبنى مەرۋان زامانىسىدا ، ھەججاج ئىبنى يۈسۇف سەقەفى بەيتۇللانى قايتا ياساش ۋەزىپىسىنى ئۆز زىممىسىگە ئالدى . بۇ ھازىرغىچە (ئۆمەرى زامانىسىگىچە) بولغان ئارىلىقتا بەيتۇللانىڭ بەشىنچى قېتىملىق ياسىلىشى ھېسابلىنىدۇ . ھەججاج ئەمەلىيەتتە ئىبنى زۇبەير كېيىن قوشقان جايلارنىلا چېقىۋەتتى . ئۇ ئىككى بۇرجەكنى رېمونت قىلدى ۋە زۇبەير ئاچقان ئارقا ئىشىكنى چاپلىۋەتتى . چاپلىۋەتكەن ئىزلارنى ھېلىھەم ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولىدۇ . ئۇ يەنە ھەجەرۇلئەسۋەدنى (بەيتۇللانىڭ) ئىچىدىنمۇ ئېنىق پەرق ئېتىش ئۈچۈن ، ھەجەرۇلئەسۋەد ئورۇنلاشتۇرۇلغان تامنىڭ ئىچ يۈزىگە پارالىل قىلىپ نەقىشلىك ئىككى مەرمەر تاش تاختىنى بەلگە قىلىپ ئورناتقۇزدى . بەيتۇللانىڭ ئالدى تېمىنىڭ كەڭلىكى دەرۋازا بىلەن قوشقاندا ئون تۆت زىراڭ قىلىندى .

§ 4 . ئابدۇلمەلىكنىڭ سەخرە ئۈستىگە قۇببە ياستىشى

ئابدۇللا ئىبنى زۇبەير ھەجازنى ئۆزىنىڭ سىياسىي پائالىيىتى ۋە خەلىپىلىك ھاكىمىيىتىنىڭ مەركىزى قىلغانىدى . ئۇ چاغدا ھەج ۋە ئۆمرە مەۋسۇمىدا نۇرغۇنلىغان مۇسۇلمانلار بەيتۇللاغا كېلەتتى . بىراق ، ئۇلار پەقەت بەيتۇللادا نامازئوقۇلغاندا ، ياكى تاۋاپ قىلىش پائالىيىتى بولغاندا ، ئاندىن ئىبنى زۇبەير بىلەن كۆرۈشەلەيتتى . ئىبنى زۇبەير تۇرمۇشتا ئاددىي - سادىدلىقى ، تەقۋادار ، پاكلىقى ، ئەخلاقىلىقلىقى ۋە زاھىدلىقى بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ قەلبىدە ئۆزىگە ھۆرمەت قوزغايتتى . شاملىقلار ئۆزلىرى كۆرگەن ئىبنى زۇبەيرنىڭ ئەھۋالى بىلەن ئۇمەۋىيە سۇلالىسى خەلىپىلىرىنىڭ ئەيش -

ئىشرەتلىك تۇرمۇشنى سېلىشتۇراتتى . ھەج مەۋسۇمىدا ، ئىبنى زۇبەير پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ ، زور تۇركۈمدىكى ھەج قىلغۇچىلارغا تەشۋىق قىلىپ ئۆلارنى ئۆزىگە يار - يۆلەكچى ۋە قوللىغۇچى بولۇشقا دەۋەت قىلاتتى . ھەج قىلغۇچىلار ۋە ئۆمرە قىلغۇچىلار ھەج - ئۆمرە پەرزلىرىنى ئادا قىلىپ يۇرتلىرىغا قايتقاندىن كېيىن ، ئىبنى زۇبەيرنىڭ پەزىلەتلىرىنى ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي ماختىشاتتى . بۇ ھال ئىبنى زۇبەيرنىڭ تەشەببۇسلىرىنى ئىسلام ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كەڭ تۇردە تارقىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغاندى .

ئىبنى زۇبەيرنىڭ بەيتۇللانى پاناھگاھ قىلىپ ، ئۆزىنى «بەيتۇللانىڭ پاناھىدىكى ئادەم» دەپ ئېلان قىلىشى مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ھېسداشلىقىنى قوزغىدى ۋە كۈنسايىن ئۇلغايتتى . ئۇمەۋىيە سۇلالىسى خەلىپىلىرىنىڭ ئۆكتەملىك بىلەن مەككىگە تاجاۋۇز قىلىشى ، بەيتۇللانى قورشۇۋېلىشى ھەمدە ئۇنى مەنچاناق ۋە قوندىقلىق ئوقيا بىلەن تاشقا تۇتۇشىمۇ مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي كەيپىياتىنى ۋە نارازلىقىنى قوزغىدى . ئەينى زامانىدا ، ئىبنى زۇبەير بەيتۇللانى جانپىدالىق بىلەن قوغدىغاچقا ، توپ - توپ مۇسۇلمانلار ۋە تۇرلۇك گۇرۇھ - مەزھەپلەر ئىبنى زۇبەير بىلەن ئىتتىپاق تۇزۇپ ، ئۇنىڭ بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ ، ئۇمەۋىيە قوشۇنىنىڭ بەيتۇللا ۋە مەككىگە قاراتقان تاجاۋۇزىغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشتى . ئەزارىقە خاۋارىجلىرى شۇنىڭدەك ئىراق شىئە مەزھىپىنىڭ ئاقساقلى مۇختار ئىبنى ئۇبەيد سەقەفى قاتارلىقلار مەككىگەكېلىپ ، ئىبنى زۇبەيرگە مەدەتكار بولدى . ھەتتا ھەبەشىستانىنىڭ نەجاشىسىمۇ بىر قوشۇن ئەۋەتىپ بەيتۇللانى قوغداش جېڭىگە قاتناشتۇردى . ئۆز ۋاقتىدا ، مەككىگە ھەج قىلىشقا ياكى ئۆمرە قىلىشقا كەلگەن بەزى مۇسۇلمانلار ئىبنى

زۇبەيرنىڭ شىكايەت نۇتقىنى ئاڭلىغان هامان ئۇنىڭغا مەدەتكار بولۇپ ، يۇرتلىرىغا قايتماي ئۇنىڭ هەربىرىگە قوشۇنىغا قاتناشتى . جۇملىدىن ، كۆپلىگەن شاملىقلارمۇ هىجازغا هەج تاۋاپ قىلىش باهانىسى بىلەن كېلىپ ، ئىبنى زۇبەيرنىڭ قوشۇنىغا قاتناشتى .

ئابدۇلمەلىك ئىبنى مەرۋان ئىبنى زۇبەيرنىڭ مەككىدە ، يەنە كېلىپ بەيتۇللانىڭ يېنىدىلا ماكانلاشقانلىقىنى ئۆزى ئۈچۈن ئىنتايىن زور تەھدىت دەپ قاراپ ، مۇسۇلمانلارنىڭ مەككىگە بېرىپ ئىبنى زۇبەير بىلەن كۆرۈشۈشنى ، ئۇنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشىنى توسۇشنىڭ قەستىگە چۈشتى . بىراق ، ئۇ مۇسۇلمانلارنىڭ بەيتۇللاغا بېرىپ هەج پەرزلىرىنى ئادا قىلىشىدىن ئىبارەت ئىسلام دىنىنىڭ بۇ ئاساسلىق رۇكۇنىنى مەنئى قىلالمايتتى . شۇ سەۋەبتىن ، ئابدۇلمەلىك بۇ مەسىلىنى باشقىچە بىر يول بىلەن هەل قىلىش توغرۇلۇق باش قاتۇرۇپ ، ئاخىرىدا سەخرە ئۈستىگە قۇببە ياستىش پىلانىنى ئويلاپ تاپتى .

ئابدۇلمەلىك ئېرۇسالىمدىكى مەسچىتى ئەقسا (بەيتۇلمۇقەددەس) دىكى سەخرە ئۈستىگە قۇببە ياستىپ ، مۇسۇلمانلارنى شۇ يەرگە بېرىپ هەج قىلىشقا چاقىرىق قىلدى . ئەكسىچە ، ئۇلارنىڭ مەككىدىكى بەيتۇللاغا بېرىپ هەج قىلىشىنى مەنئى قىلدى . تارىخشۇناس يەئقۇبى بۇ مەزگىلدىكى تارىخ ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ : «ئابدۇلمەلىك شاملىقلارنىڭ بەيتۇللاغا بېرىپ هەج - تاۋاپ قىلىشىنى مەنئى قىلدۇ . چۈنكى ، ئەگەر ئۇلار بەيتۇللاغا بېرىپ هەج - تاۋاپ قىلىدىغان بولسا ، ئىبنى زۇبەير ئۇلارنى ئۆزىنىڭ مۇخلىسلىرىغا ئايلاندۇرۇۋالاتتى . بىراق ، بۇ ئىش كىشىلەرنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنى قوزغىدى . كىشىلەر : (سەن بىزنىڭ بەيتۇللاهى هەرەمگە بېرىپ هەج - تاۋاپ قىلىشىمىزنى چەكلەۋاتسەن ، ئەمما بۇ ئاللاتائالا بىزگە پەرز قىلغان ئىش !)

دېدى . ئابدۇلمەلىك بولسا ئۇلارغا : « ئىبنى شەھاب زەھرى سىلەرگە ئېيتىدۇكى ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام : « سىلەر بېرىپ تاۋاپ قىلىشقا بولىدىغان ئۇچلا مەسچىت بار ، ئۇلار مەسچىتى ھەرەم ، مېنىڭ مەسچىتىم (مەدىنىدىكى مەسچىتى نەبەۋى) ۋە مەسچىتى ئەقسادىن ئىبارەت »دېگەن . مەسچىتى ئەقسادىنى ئۇچۇن ئېيتقاندا ، مەسچىتى ھەرەم بىلەن باراۋەردۇر . مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام مىراجغا چىقىدىغان چاغدا ، سەخرەنىڭ ئۈستىگە پۇتىنى قويغانىكەن . شۇڭا سەخرە تېشى بەيتۇللادىكى ماقامى ئىبراھىم تېشىغا باراۋەردۇر » دەيدۇ . شۇنىڭ بىلەن سەخرەنىڭ ئۈستىگە بىر قۇببە ياسىلىدۇ . ئۇنىڭغا يېپەك يوپۇق يېپىلىدۇ . ئۇنىڭغا قارايدىغان مەخسۇس خادىملار بېكىتىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ، كىشىلەر خۇددى بەيتۇللانى تاۋاپ قىلغاندەك سەخرە ئۈستىگە ياستىلغان قۇببەنى ئايلىنىپ تاۋاپ قىلىشقا باشلىدى . ئۇمەۋىيە زامانىسىدە ، ئىش مانا شۇنداق بولغانىدى . ①

تارىخشۇناس رۇھىي بۇ رىۋايەتنى قوللايدۇ . ئۇ مۇنداق دەيدۇ : «ئابدۇلمەلىك ئىبنى مەرۋان كىشىلەرنىڭ بەيتۇللاغا ھەج - تاۋاپقا بارسا ئىبنى زۇبەيرگە ئىخلاسمەن بولۇپ كېتىشىدىن قورقۇپ ، ئۇلارنىڭ (بەيتۇللاغا) ھەج - تاۋاپ قىلىشىنى توسىدۇ . بىراق ، بۇ ئىش كىشىلەرنىڭ قارشىلىقىنى قوزغايدۇ . كېيىن ، ئابدۇلمەلىك (ئىبرۇسالىمدىكى) سەخرە ئۈستىگە بىر قۇببە ياستىدۇ . ئەرەفات كۈنى ② كىشىلەر بۇ قۇببەنى تاۋاپ قىلىپ ، ئۇنىڭ ئالدىدا (مەككىنىڭ يېنىدىكى) ئەرەفاتتا ئۆتكۈزۈلىدىغان ھەج مۇراسىمىنى ئۆتكۈزىدىغان بولىدۇ .»

---

① «تارىخىي يەئقۇبى» (ئەرەبچە) ، 3 - توم ، 7 - ، 8 - بەتلەر .

② زۇلھەججە (12 - ئاي) نىڭ 9 - كۈنى ، يەنى ھەجنىڭ باشلانغان كۈنى .

ئابدۇلمەلىكنىڭ سەخرە ئۇستىگە قۇببە ياساتقانلىقى ھەققىدىكى قىسسىنى ئەڭ دەسلەپ بايان قىلغان تارىخشۇناس يەئقۇبى ئىدى. رۇھىيىنىڭ يەئقۇبى خاتىرىلىگەن تارىخنى قايتا بايان قىلغانلىقىدا شەك يوق. بۇراق، تەبەرى، مەسئۇدى، ئىبنى ئەسىر ۋە ئىبنى قۇتەيبە قاتارلىق تارىخشۇناسلارنىڭ ھېچقايسىسى بۇ قىسسىنى تىلغا ئالمىغان. بەزى ھازىرقى زامان تارىخچىلىرى سەخرە ئۇستىگە قۇببىسىنى ياساتقان ئادەم ۋەلىد ئىبنى ئابدۇلمەلىك دەپ قارايدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە يۇقىرىدىكىدىن باشقىچىرەك بولغان كۆز قاراشنى ياقلايدىغانلارمۇ بار بولۇپ، ئۇلار بۇ قۇببىنىڭ قۇرۇلۇش شەكلى جەھەتتە ئەرەب مىمارچىلىق سەنئىتىگە ئەمەس، بەلكى ۋىزانتىيە مىمارچىلىق سەنئىتىگە ماس كېلىدىغانلىقىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، سەخرە ئۇستىگە قۇببە ياساتقۇزغۇچى كونستانتىننىڭ ئانىسى ھېلانە ئىدى دەپ قارايدۇ. ۋەھالەنكى، مۇتلەق كۆپچىلىك ھازىرقى زامان تارىخشۇناسلىرى سەخرە ئۇستىگە قۇببىنى ئابدۇلمەلىك ياساتقان دېگەن قاراشنى ياقلايدۇ ھەمدە يەئقۇبىنىڭ بايانىنى قۇۋۋەتلەيدۇ. ئۇلار سەخرە ئۇستىدىكى قۇببىنىڭ نەقىشلىرىگە ئاساسلىنىپ، ئۇنىڭ پۈتكەن ۋاقتى ھىجرىيىنىڭ 72 - يىلى، يەنى ئابدۇلمەلىك دەۋرى دەپ ھۆكۈم قىلىدۇ.

ئون ئالتىنچى باب

ئىسلام دىنى تارىخىدىكى ھەرقايسى سۇلالىلەرنىڭ بەيتۇللانى ئۇلۇغلىشى

§ 1 . قانۇنلۇق خەلىپىلەر دەۋرى بىلەن ئۇمەۋىيە سۇلالىسى دەۋرىدىكى بەيتۇللا

قانۇنلۇق خەلىپىلەر (ئەبۇبەكرى ، ئۆمەر ، ئوسمان ، ئەلى) بەيتۇللانى ئۆز قوينىغا ئالغان مەسچىتى ھەرمنى تولمۇ ئۇلۇغلايتتى . ئۆمەرى بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ : « مەسچىتى ھەرەم ئەسلىدە ھەج قىلغۇچىلارنىڭ بەيتۇللانى ئايلىنىپ ، تاۋاپ قىلىشىنى تەمىن ئېتىدىغان بىر ئوچۇقچىلىق مەيدان ئىدى . مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن ئەبۇبەكرى زامانىسىدا ، مەسچىتى ھەرەمگە تېخى قورۇق تام چۆرۈلمىگەن بولۇپ ، كىشىلەر بەيتۇللانىڭ يېنىغىلا ئۆي سېلىپ ئولتۇرۇۋۇبرەتتى ، ھەتتا بەيتۇللا بىلەن تۇتىشىپ كەتكەن ئۆيلەرمۇ بار ئىدى . ئۇ ئۆيلەر كۆپىنچە بەيتۇللانى چۆرىدەپ سېلىنغان بولۇپ ، ئۆيلەرنىڭ ئارىلىقىدا ، ھەرقايسى تەرەپلەرگە چىقىپ - كىرىشكە بولىدىغان يوللار بار ئىدى . » ئۆمەر ئىبنى خەتتاب خەلىپە بولغان چېغىدا : « بەيتۇللانىڭ چوقۇم ھويلىسى بولۇشى كېرەك » دېگەن . شۇنىڭ بىلەن مەسچىتى ھەرەم كېڭەيتىلگەن . ئۇ (ئۆمەر) بەيتۇللانىڭ چۆرىسىدىكى ئۆيلەرنىڭ ھەممىسنى سېتىۋالدى - دە ، ئۇلارنى چېقىپ ، ئورنىنى مەسچىتكەقوشتى . ئاندىن مەسچىتنى ئادەم بويىدىن پەسرەك كېلىدىغان تام ئىچىگە ئالدى . تامنىڭ ئۈستىگە

چىراغ (قەندىل) ئورناتتى .

ئوسمان ئىبنى ئەففان خەلىپە بولغان ۋاقتىدىمۇ بىر بۆلەك ئۆيلەرنى سېتىۋالغاندىن كېيىن ، چېقىپ ، ئورنىنى مەسچىت دائىرىسىگە قوشتى . مەسچىتكە پېشايۋان ۋە بىرنەچچە ياندىشما زال ياساتتى .

ئابدۇللا ئىبنى زۇبەير ئون مىڭ دىنار خەجلەپ ، نۇرغۇن ئۆيلەرنى سېتىۋېلىپ ۋە ئۇلارنى چېقىپ ، مەسچىتنىڭ كۆلىمىنى كېڭەيتتى . شۇنداقلا مەسچىتكە بىرقانچە مەرمەر تۇۋرۇك بېكىتتى .

ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى ئابدۇلمەلىك ئىبنى مەرۋانمۇ مەسچىتنى ھەرمەنىڭ قۇرۇلۇشىغا ناھايىتى ئەھمىيەت بەردى . گەرچە ئۇ مەسچىتنى كېڭەيتمىگەن بولسىمۇ ، چۆرە تېمىنى ئېگىزلەتتى . كېيىن بىلەن قىزىل دېگىز ئارقىلىق جىددىگە ياغاچ ئەكىلدۇرۇپ ، كاشتان ياغچى بىلەن مەسچىتنىڭ ئۆگزىسىنى ياپتى .

ۋەلىد ئىبنى ئابدۇلمەلىك خەلىپىلىك تەختىگە ئولتۇرغاندا ، مەككىنىڭ ھاكىمى خالىد ئىبنى ئابدۇللا قەسرىگە ئاتمىش ئۇچ مىڭ دىنار ئەۋەتىپ ، شۇنىڭغا بەيتۇللانىڭ دەرۋازىسىنى ، ئۆگزىسىگە يامغۇر سۇيى چۈشۈپ كېتىدىغان نورنى ، شۇنداقلا بەيتۇللانىڭ ئىچى ۋە تېشىدىكى تۇۋرۇكلەرنى ئالتۇن قاپلىتىدۇ . شۇڭلاشقا ، نۇرغۇن تارىخشۇناسلار ۋەلىد خەلىپىنى « ئىسلامىيەت تارىخىدا ، تۇنجى بولۇپ بەيتۇللانى ئالتۇن بىلەن بېزىگەن ئادەم » دەپ تەرىپلەيدۇ . دەرۋەقە ، جاھىلىيەت دەۋرىدە ئابدۇلمۇتەللىب ئىككى دانە ئالتۇن بۆكەننى ئىشلىتىپ بەيتۇللانى بېزىگەن بولۇپ ، بۇ ئالتۇن بۆكەنلەرنى ئۇ زەمزەم بۇلىقىنىڭ كۆزىنى قايتا ئېچىش جەريانىدا تېپىۋالغان ۋە ئۇنىڭ

بىلەن بەيتۇللانىڭ دەرۋازىسىنى قاپلاتقاندى .

ئۆمەرى ۋەلىد ئىبنى ئابدۇلمەلىكنىڭ ئالتۇن بىلەن بەيتۇللانى زىننەتلىگەنلىكىنى تىلغا ئالغىنىدا ، بۇ ئالتۇن ئەسلىدە داۋۇد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ ئالتۇن بىلەن كۈمۈشتىن ياسالغان تاماق شىرەسى بولۇپ ، ئۇنى ئەندەلۇسىيە (يەنى ئىسپانىيەنىڭ جەنۇبىي رايونلىرى) نىڭ تەلىتەلەت دېگەن يېرىدىن ئەكەلدۈرگەن . شىرەنىڭ گىرۋىكىگە زەبەرجەد (بىر خىل جاۋاھىر) ۋە ياقۇت قويۇلغان ، دەيدۇ .

ۋەلىد يەنە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ، بەيتۇللانىڭ ئىچىگە ئاق ، يېشىل مەرمەر تاشلارنى ياتقۇزغان . بەيتۇللانىڭ تېمىنى مەرمەر تاش بىلەن ئۇلىتاقاندى . ئۆز زامانىسىدا ، ۋەلىد مەسچىتى ھەرەمنى كېڭەيتىشكە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلگەن بولۇپ ، ئۇ مەسچىتنى ببزەش ئۈچۈن ، يىراق شامدىن مەرمەر تاش ۋە باشقا لازىمەتلىك ماتېرىياللارنى توشۇتقاندى .

2§ . ئابباسىيلار سۇلالىسى ددۇرىدىكى بەيتۇللا

ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىلىرى بەيتۇللاغلا كۆڭۈل بۆلۈش بىلەن قالماي ، مەككە ۋە مەدىنە قاتارلىق مۇقەددەس جايلارغىمۇ ناھايىتى كۆڭۈل بۆلدى . بەيتۇللانى تاۋاپ قىلغۇچىلارغا قولايلىق يارىتىپ بېرىشكە ئەھمىيەت بەردى . شۇ ۋەجىدىن ، ئۇلار مەككە بىلەن مەدىنە ئارىسىغا ، شۇنىڭدەك ، يەمەندىن ئىراققىچە بولغان ئارىلىققا يول ياساتتى ؛ پوچتا تورلىرىنى بەرپا قىلدى ، يول ئۈستىگە سۇ بىلەن تەمىنلەش پونكىتلىرىنى قۇرۇپ ، ھەج - تاۋاپ قىلغۇچىلارنى سۇ بىلەن تەمىنلىدى . ئۇلار ئامال قىلىپ مەككە ئاھالىسىنى باي قىلىپ تېخىمۇ كۆپ مال ۋە پۇل - پۇچەكلىرىنى نەزىر گە ئاتاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى .

ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىككىنچى خەلىپىسى مەنسۇر مەسچىتى ھەرەمگە بىرمۇنچە مەرمەر تاش تۆۋرۈكلەرنى ئورناتقۇزدى . ئۇچىنچى خەلىپە مەھدىمۇ بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ، مەسچىتى ھەرەمگە نۇرغۇن ھۇجرا ياساتتى . بۇ ئىشقا يەقتىن ئىبنى مۇسا مەسئۇل بولغان بولۇپ ، ئۇ مەسچىتى ھەرەم قۇرۇلۇشى ئىشىنى تاكى مەھدى ۋاپات بولۇپ كەتكەنگە قەدەر ئۇزمەي داۋاملاشتۇردى . مەھدى يەنە يەقتىننى مەككىگە تۇتىشىدىغان يوللارنىڭ ھەممىسىدە يېتەرلىك ئىستېمال سۇيىنىڭ بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ۋەزىپىسىگە تەيىنلىدى . مەھدى بەيتۇللانىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى يوپۇقىنى ئېلىپ تاشلاپ ، يېڭى يوپۇق ياپتى . تەبەرى بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ : « بەيتۇللاغا يوپۇق يېپىش مەسلىسىدە ، كىشىلەر يوپۇق كۆپ بولۇپ كەتسە ، بەيتۇللانىڭ قۇرۇلۇشىغا زەخمەت يەتكۈزۈپ قويۇشىدىن ئەنسىرەپ ، مەھدىگە ئەرز سۇنىدۇ . شۇنىڭ بىلەن مەھدى بەيتۇللانىڭ يوپۇقلىرىنى ئېلىۋېتىپ ، بىر قەۋەت ئۇپا سۇركىۋېتىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرىدۇ . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، كىشىلەر شامنىڭ قارا يوپۇقى كەپتۇ ، دەپ ئاڭلاپ بېرىپ قارىسا ، ئۇ تولىمۇ قوپال توقۇلغان بىر يىپەك يوپۇق ئىكەن . باشقىلار سوۋغات قىلغان بۇرۇنقى يوپۇقلار ساپلا يەمەندە ئىشلەنگەن يوپۇقلار ئىكەن . »

ئابباسىيلار سۇلالىسى زامانىدا ، ھەج قىلغۇچىلار قوشۇنى ھەرقايسى خەلىپىلەرنىڭ ئەڭ زور قوشۇنى ئىدى . ئۇ چاغدا ، شەرق ئىسلام ئەللىرىدىن كەلگەن ھەج قىلغۇچىلار ، خۇسۇسەن ئىراق ، ئىران ۋە خۇراسان قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن ھەج قىلغۇچىلارنىڭ ھەممىسى باغداتقا جەم بولاتتى . تۆگە ، كېيىم - كېچەك ۋە ئوزۇقلۇق تەييارلاپ كېلىشەتتى . ھەج قىلغۇچىلارنىڭ ئالدىدا تۆگە قوشقان مەپە (مەھافە) لەر ماڭاتتى . مەپىلەرنىڭ

ئۇستى يۇملاق قۇببىلىق بولۇپ ، قۇببىنىڭ ئۈستىگە كالۋىتوندا كەشتىلەنگەن يىپەك يوپۇق يېپىلاتتى ، مۇنداق مەپلەرنىڭ بىرى ھەج قىلغۇچىلارنىڭ سەرداری ئۇچۇن مەخسۇس تەييارلانغان بولاتتى .

ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى ھارۇن رەشىد بەيتۇللانىڭ ئىشلىرىغا ۋە ھەج پائالىيەتلىرىگە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرەتتى . ئۇ بىر يىلى ھەج قىلسا ، يەنە بىر يىلى غازات قىلاتتى . ئۇ ھەجگە ھەمىشە پىيادە باراتتى . شۇنداقلا نۇرغۇن ھەج قىلغۇچىلارنىڭ راسخوتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى .

تارىخشۇناسلارنىڭ بايان قىلىشچە ، خەلىپە ھارۇن رەشىد ئىمام مالىكتىن بەيتۇللانىڭ ئۆز زامانىسىدا ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغانلىقى ۋە ئابدۇللا ئىبنى زۇبەيرنىڭ ئۇنى قايتىدىن ياسىغانلىقىغا دائىر ئىشلار ھەققىدە سوئال سورىغاندا ، ئىمام مالىك : « ئى مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى ، بەيتۇللانى پادىشاھلارنىڭ كۆڭۈل ئېچىش مەيدانى ، چاقىرىسى كەلسە چېقىۋېتىۋېرىدىغان جايى ، دەپ ئويلاپ قالمىغىن » دېگەنىكەن . شۇڭلاشقا ، ھارۇن رەشىد بەيتۇللانىڭ قىياپىتىنى ئۆزى خەلىپە بولۇشتىن بۇرۇن قانداق بولسا ، شۇ بويىچە ساقلاپ قالغان .

دېمەك ، بەيتۇللا ھەججاج ئىبنى يۇسۇف سەقەفى ياسىغان پېتى ساقلىنىپ قالدى . كېيىنچە ، ئۇنى رېمونت قىلىشقا توغرا كەلگەندە ، مۇسۇلمانلارنىڭ ھەممىسى تەڭ ھەمكارلاشتى . ھىجرىيىنىڭ 960 - يىلى سۇلايمان سۇلتاننىڭ (ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇلتانى) زامانىسىدا ، بەيتۇللانىڭ ئۆگزىسى باشتىدىن يېپىلدى . ھىجرىيىنىڭ 1021 - يىلى سۇلتان ئەھمەدنىڭ زامانىسىدا ، بىر قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك رېمونت قىلىندى .

ھارۇن رەشىد ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئوغلى

ئەمەن سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى بولدى . ئۇ ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى ۋەلىد ئىبنى ئابدۇلمەلىك ئۆز زامانىسىدە بەيتۇللانى زىننەتلەش ئۈچۈن ئىشلەتكەن ئالتۇن قاڭالترلارنىڭ بۇزۇلۇپ كەتكەنلىكىنى ئۇققىنىدا ، دەرھال ئون سەككىز مىڭ دىنار بىلەن بىر ئۇستىكار ئەۋەتىپ ، باشقىدىن ئالتۇن قاڭالتىر ياستىپ ، بەيتۇللانىڭ دەرۋازىسىنى قاپلاتتى . بۇ ئۇستىكار دەرۋازىدىكى كونا قاڭالتىرلارنى سويۇۋېتىپ ، ئۇنىڭغا ئەمىن بەرگەن دىنارلارنى قوشۇپ ، باشقىدىن ئالتۇن قاڭالتىر ، ئالتۇن مىخ ، ئىككى دانە دەرۋازا ھالقىسى ۋە بىر قۇببە ياسىدى . شۇنىڭ بىلەن ، بەيتۇللانى زىننەتلەش ئۈچۈن جەمئىي ئوتتۇز ئۈچ مىڭ مىسقال (شۇ چاغدا بىر مىسقال 4.68 گرامغا باراۋەر) ئالتۇن ئىشلىتىلدى .

§ 3 . ئوسمان ئىمپېرىيىسى ددۇرىدە بەيتۇللانىڭ قايتىدىن ياسلىشى

ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇلتانى سۇلايمان ھىجرىيىنىڭ 960 - يىلى خەلىپىلىك تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن ، بەيتۇللانىڭ ئۆگزىسىنى باشقىدىن ياپقۇزدى . سۇلتان ئەھمەد ھىجرىيىنىڭ 1021 - يىلى بەيتۇللانى ئومۇميۈزلۈك رېمونت قىلدۇردى . ھىجرىيىنىڭ 1039 - يىلى مەككىگە ئىككى كۈن كەلكۈن كېلىپ ، مەسچىتى ھەرەم ۋە بەيتۇللا سۇنىڭ ئىچىدە قالدى . بەيتۇللانىڭ تاملىرى ، خۇسۇسەن شىمالىي ، شەرقىي ۋە غەربىي تېمى زىيلەپ كەتتى . شۇڭا ، مەككىنىڭ ئەمىرى يىگىرمە دانە ئالتۇن چىراغ (ئالتۇن قەندىل) چىقىم قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى . ئارقىدىن ئۆزى مەككە ئاھالىسى بىلەن بىللە بەيتۇللانىڭ ئۆرۈلۈپ چۈشكەن تاشلىرىنى جايىغا ئېلىپ ئوڭلاشقا كىرىشتى . ئۇلار يالغۇز ئۆزلىرىنىڭ كۈچىگە تايىنىش بىلەنلا ئىش تاڭاتمايدىغانلىقىنى ھېس قىلغاندىن كېيىن ، ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇلتانىدىن ياردەم تىلەشنى توغرا تاپتى .

ئىسلام دۇنياسىغا مەنسۇپ ھەرقايسى ئەل مۇسۇلمانلىرى بەيتۇللانىڭ ئاپەتكە ئۇچرىغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ قاتتىق ئازابلاندى . مىسرنىڭ ۋالىسى مۇھەممەد پاشا ئالبانى ھەج - تاۋاپ مەۋسۇمىنىڭ يېقىنلىشىپ قالغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ ، بەيتۇللانىڭ ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ سۇلتانى مۇراد IV نىڭ پەرمانىنى كۈتۈپ ئولتۇرماستىنلا ئۆزىنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكىنى مەككىگە ئەۋەتتى .

يەنە بىر قېتىمقى كەلكۈن سۈيى بەيتۇللانىڭ غەربىي تېمىنى قاتتىق دەز كەتكۈزدى . شۇڭا كۆپچىلىك بەيتۇللانىڭ قالغان تاملىرىنىمۇ پۈتۈنلەي چېقىۋېتىش قارارىغا كەلدى . مەسلىھەت جەريانىدا ، باشقا مەسىلىلەر ئۈستىدە بىردەك قاراشقا كېلىنگەن بولسىمۇ ، ھەجەرۇلئەسۋەد بار بۇرجەكنى ساقلاپ قېلىش ياكى چېقىۋېتىش مەسىلىسىدە ئىختىلاپ چىقتى . بىراق ، مۇھەندىسلەر (قۇرۇلۇش ئىنژېنېرلىرى) : بۇ بۇرجەكمۇ ئۆرۈلۈپ چۈشىدۇ ، شۇڭا ، ئىككىلەنمەي بەيتۇللانى پۈتۈن چېقىۋېتىپ ، ئۇنى بۇرۇنقىدىن پۇختا قىلىپ قايتا ياساش كېرەك ، دەپ قارىدى .

شۇنىڭ بىلەن ، بىر تۈركۈم مىسرلىق مىمار چىلىق ئىنژېنېرلىرى ۋە ئىشچىلىرى بەيتۇللا قۇرۇلۇشىغا چۈشۈپ كەتتى . بۇ نۆۋەتلىك بەيتۇللانى قايتا ياساش ئىشى ھىجرىيىنىڭ 1040 - يىلى باشلىنىپ ، ئالتە ئايدا ئاخىرلاشتى . بۇنىڭغا ناھايىتى جىق پۇل سەرپ قىلىندى . قۇرۇلۇش جەريانىدا ، ئىبنى زۇبەير ئىشلەتكەن تاشلارنىڭ مۇستەھكەملىرى داۋاملىق ئىشلىتىلدى ، سۇپىتى ناچار ، مۇستەھكەم بولمىغانلىرى پۈتۈنلەي چىقىرىپ تاشلىنىپ ، ئورنىغا مۇستەھكەم ، سۈپەتلىك تاشلار سەپلەندى .

ھەجەرۇلئەسۋەد ئەسلىدىكى ئورنىغا قويۇلدى . ئىبنى زۇبەير زامانىدا ، ھەجەرۇلئەسۋەدتە يېرىق پەيدا بولۇپ قالغان

بولغاچقا ، بۇ نۆۋەت ئۇ كۈمۈش رامكا ئىچىگە ئېلىندى .

بەيتۇللانى قايتىدىن ياساش قۇرۇلۇشى تاماملانغاندىن كېيىن ، مىسر ئىنژېنېرلىرى بىلەن ئىشچىلىرى مىسرغا بەيتۇللا قۇرۇلۇشىنى سۈپەتلىك تاماملىغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن مەككە ئاھالىسى ئۆزلىرىگە تەقدىم قىلغان شاھادەتنامە بىلەن قوشۇپ بىر پارچە دوكلات ئەۋەتتى . ئەسلى بۇ قېتىمقى قۇرۇلۇش جەريانىدا ، قۇرۇلۇش لازىمەتلىكلىرىنىڭ ھەممىسىنى مىسر تەمىنلىگەن ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن ئون ئالتە مىڭ فوند ستېرلىڭ چىقىم قىلغان . ئۇلارنىڭ بۇ تىرىشچانلىقى باشقا ھەر قانداق ئىسلام دۆلىتىنىڭ تىرىشچانلىقىدىن كۆپ دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەنىدى . شۇڭا ، مەككە ئاھالىسى ئۇلارغا بەرگەن شاھادەتنامە ئەمەلىيەتتە مىسىرلىقلارنىڭ بۇ قېتىملىق قۇرۇلۇش جەريانىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقىنىڭ (خەلق قەلبىدە) ئېتىراپ قىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

ھىجرىيىنىڭ 1273 - يىلى ، ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇلتانى ئابدۇلمەجىد بەيتۇللانىڭ ئۆگزىسىگە ئورنىتىش ئۈچۈن بىر دانە ئالتۇن نۇر ئەۋەتتى ، بۇ ئالتۇن نۇر تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە .

ئون يەتتىنچى باب

تارىختىكى بەيتۇللا يوپۇقلىرى

§1 . ئەڭ دەسلەپكى يوپۇق

تۇنجى يوپۇقنى ئەرەب يەمەن ھىمىيەر پادىشاھلىقىنىڭ تۇببەئى ئەبۇ كۇرەب ئەسئەد تەقدىم قىلغان . بۇ ھەقتە ئۆمەرى مۇنداق دەيدۇ : تۇببەئ ئەبۇ كۇرەب بەيتۇللاغا يوپۇق يېپىپ چۈش كۆرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھىجرىيىدىن بۇرۇنقى 220 - يىلى ، يەسرىب يۇرۇشىدىن قايتىپ مەككىدىن ئۆتىدىغان چاغدا ، بەيتۇللاغا يوپۇق يېپىپ ، چۈشىدە كۆرگەنىنى ئەھلىيەتكە ئايلاندۇرىدۇ . شۇنىڭدەك بەيتۇللاغا ئىشىك ئورنىتىپ ، ئۇنى قۇلۇپلايدىغان قىلىدۇ . ئۆمەرى بايان قىلىپ مۇنداق دەيدۇ : دەسلەپتە ، بەيتۇللاغا يىرىك يۈگدىن توقۇلغان ۋە تېرىدىن ئىشلەنگەن يوپۇق يېيىلغانىدى . كېيىن ، بۇنداق يوپۇقنىڭ بەيتۇللانىڭ قۇرۇلۇشىغا تەسىر يەتكۈزۈپ قويۇشىدىن ئەنسىرەپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا يەمەندە توقۇلغان نېپىز رەختتىن تىكىلگەن يوپۇق يېپىلدى . بەيتۇللاغا يوپۇق ياپىدىغان چاغدا ، تۇببەئ ئەبۇ كۇرەب ئەسئەد مۇنۇ نەزمىنى ئوقۇغان :

بەيتۇللا ــ ئاللانىڭ ھەرەم ئۆيىگە ،
نېپىز رەختتىن تىكىلگەن يوپۇق ياپتۇق .
تۇرۇپ بىز بۇ جايدا ساق ئون ئاي مۇددەت ،
بىر دانە دەرۋازا ھەم قىلدۇق تارتۇق .

ئۆلتۈرۈپ نەزىر چۈن ئالتە مىڭ باش مال ،
زەپەرنىڭ مارشىنى راسا ياڭراتتۇق !

ئەبۇ كۈرەب ئەسئەدنىڭ تەخت ۋارىسلىرىمۇ ئۇنى ئۇلگە قىلىپ ، ئۇزاق زامانلارغىچە تېرە بىلەن قىباتى دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل مىسىر رەختىدىن يوپۇق تىكتۈرۈپ ، بەيتۇللاغا يېپىپ تۇردى . كېيىنچە ، كىشىلەر ھەر خىل يوپۇقلارنى تەقدىم قىلغاچقا ، بەيتۇللا قاتمۇ قات يوپۇقلار بىلەن قاپلىنىپ كەتتى .

ئۆز زامانىسىدە بىر يوپۇق يىرتىلىپ كەتسە ، ئورنىغا باشقا بىرىنى يەڭگۈشلەپ قويىدىغان ئادەت بار ئىدى . قۇسەي ئىبنى كىلاب دەۋرىگە كەلگەندە ، ئۇ بۇ ئادەتنى ئۆزگەرتىپ ، ھەر يىلى ھەرقايسى قەبىلىلەرگە پۇل چېچىپ يوپۇق ئەتكۈزدى . شۇنداق قىلىپ ، ئۇ بەيتۇللانىڭ يوپۇقىنى يىلدا بىر قېتىم يەڭگۈشلىنىدىغان قىلدى . قۇسەي ۋاپات بولۇپ كەتكەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى بۇ ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلدى . ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرى ، بەيتۇللاغا بىر يىلى ئەبۇ رۇبەيئە ئىبنى مۇغىرە يېڭى يوپۇق ياپسا ، يەنە بىر يىلى قۇرەيشلەرنىڭ ھەرقايسى ئايماقلىرى بىرلىشىپ يېڭى يوپۇق ياپاتتى ۋە بۇ خىل نۆۋەتلىشىپ يوپۇق يېپىش « ئادالەت » (ئەدل) دەپ ئاتىلاتتى . بەيتۇللاغا يوپۇق تىكىش ئۈچۈن كەتكەن خىراجەتنى قۇرەيشلەرنىڭ ھەرقايسى ئايماقلىرى تەڭ كۆتۈرەتتى .

ئۆمەرنىڭ قارىشىچە ، خالىد ئىبنى جەئفەر ئىبنى كىلاب بەيتۇللاغا تۇنجى بولۇپ يىپەك يوپۇق ياپقان ئادەم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئۇندىن باشقا ، ئابباس ئىبنى ئابدۇلمۇتتەللىبنىڭ ئانىسى نەتىلە بىنتى جەنابمۇ بەيتۇللاغا يىپەكتىن يوپۇق تىكتۈرۈپ ياپقان . بۇ ھەقتە مۇنداق بىر رىۋايەت بار : ئابباس كىچىك ۋاقتىدا

بىر قېتىم يولدىن ئېزىپ قېلىپ يېتىپ كېتىدۇ . ئۇنىڭ ئانىسى نەتىلە : ئەگەر ئاباباس تېپىلسا ، يېپەكتىن يوپۇق ئەتكۈزۈپ بەيتۇللاغا ياپمەن ، دەپ لەۋزە قىلىدۇ . ئاباباس تېپىلغاندىن كېيىن ، ئۇ دېگىنى بويىچە يېپەكتىن بىر يوپۇق تىكتۈرۈپ ، بەيتۇللاغا ياپىدۇ .

§ 2 . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ۋە ھەرقايسى خەلپىلەر زامانىدىكى يوپۇقلار

ئىبنى ھىشامنىڭ بايان قىلىشىچە ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ زامانىدا ، بەيتۇللاغا قىباتى دەپ ئاتىلىدىغان كاناپ يېپ رەختتىن ئېتىلگەن يوپۇق يېپىلاتتى . بۇ خىل رەختنىڭ رەڭگى ئاق بولۇپ ، مىسىردا توقۇلاتتى . كېيىنچە ، يەمەندە توقۇلغان يوللۇق رەختتىن تىكىلگەن يوپۇق ئىشلىتىلىدىغان بولغانىدى .

ئۆمەر ئىبنى خەتتاب ، ئوسمان ئىبنى ئەففان ۋە ئابدۇللا ئىبنى زۇبەيرلەرمۇ بەيتۇللاغا يوپۇق تىككۈزگەن . مۇئاۋىيە ئىبنى ئەبى سوفيان ئاشۇرا بايرىمى ①دا ئىككى قېتىم يېپەكتىن يوپۇق تىكتۈرۈپ بەيتۇللاغا ياپقان . ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنىڭ خەلپىسى ئابدۇلمەلىك ئىبنى مەرۋانمۇ بەيتۇللاغا يوپۇق ياپقانىدى .

ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنىڭ خەلپىلىرى بەيتۇللاغا يوپۇق ياپقاندا ، يېڭى يوپۇقنى ئادەت بويىچە كونا يوپۇقنىڭ ئۈستىگە كىيدۈرۈپلا قويۇاتتى . ئاباباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلپىسى مەھدى تەختكە چىققاندا ، بەيتۇللا ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار ئۇنىڭغا

---

① ئاشۇرا بايرىمى — ھىجرىيە يىلى ھېسابىدىكى بىرىنچى ئاينىڭ 10 - كۈنى بولىدىغان ، شۇنىڭدىن ئىسلام ئۈممىتىنىڭ قەتلى قىلىنغان كۈنىنى خاتىرىلەش بايرىمى — ت .

شكايەت قىلىپ : بەيتۇللانىڭ ئۇستىدىكى يوپۇق مۇنداق كۆپىيىپ كېتىۋەرسە ، بەيتۇللانىڭ قۇرۇلۇشىغا تەسىر يەتكۈزۈپ قويارمىكىن ، دېگەن . شۇنىڭ بىلەن ، مەھدى يوپۇقلارنىڭ ھەممىسىنى ئېلىۋېتىش ۋە بەيتۇللانىڭ يوپۇقىنى يىلدا بىر قېتىم يېڭىلاپ تۇرۇش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرگەن . بۇ ئۇزۇن زامانلار غىچە ئىزچىل رېئايە قىلىنغان بىر تۈزۈم بولۇپ قالغان .

ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى مەئمۇن بەيتۇللانىڭ يوپۇقىنى بىر يىلدا ئۈچ قېتىم يەڭگۈشلەپ تۇرىدىغان ، يەنى تۆگە سۈغىرىش كۈنى (12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ، ھەج ھارپىسى) قىزىل يىپەكتىن ئىشلەنگەن يوپۇق ياپىدىغان ؛ ھىجرىيە يىل ھېسابىدىكى رەجەپ ئېيى (7 - ئاي) نىڭ ھىلال كۈنى (ئاي تۇغقان كۈن) قىباتى دەپ ئاتىلىدىغان كاناپ يىپلىق رەختتىن تىكىلگەن يوپۇق ياپىدىغان ؛ رامىزان ئېيى (9 - ئاي) نىڭ 27 - كۈنى ئاق رەڭلىك يىپەكتىن ئىشلەنگەن يوپۇق ياپىدىغان قىلدى .

ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ قالغان خەلىپىلىرى بەيتۇللاغا قارا يىپەكتىن يوپۇق يېپىشنى ئادەت قىلدى . ئابباسىيلار سۇلالىسى زاۋاللىققا يۈز تۇتقاندىن كېيىن ، بەيتۇللاغا يوپۇق يېپىش بىر مەزگىل مىسىر ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ، يەنە بىر مەزگىل يەمەن ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قولىغا قالدى . كېيىنچە ، بۇ ئىش پۈتۈنلەي مىسىر ھۆكۈمرانلىرىنىڭ زىممىسىگە چۈشتى .

§ 3 . بەيتۇللانىڭ مىسىر يوپۇقى

ھىجرىيىنىڭ 362 - يىلى ، يەنى مىلادى 972 - يىلى فاتىمە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى مۇئىززۇلدىينىللا مىسىرنى فەتھى قىلغاندىن كېيىن ، بەيتۇللاغا باغدات ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىلىرىنىڭكىنى بېسىپ چۈشكۈدەك بىر يوپۇق تەييارلاش

هەقىقىدە پەرمان چۈشۈردى . شۇنىڭ بىلەن قىزىل يىپەكتىن كەڭلىكى 144 غېرىچ كېلىدىغان چاسا يوپۇق تەييارلاندى . يوپۇقنىڭ چۆرىسىگە ئون دانە ئالتۇن ھلال ئاي كەشتىلەنگەنىدى . ھەر بىر ھلال ئاينىڭ ئاستىغا ئالتۇن بىلەن بىردىن بەرغەمەت دەرىخىنىڭ شەكلى كەشتىلىنىپ ، ھەر بىر بەرغەمەت دەرىخىگە كەپتەرنىڭ تۇخۇمىدەك مەرۋايىتتىن ئەللىك دانە (مېۋە) تىكىلدى . يوپۇقنىڭ ئۈستىگە يەنە قىزىل ، سېرىق ، كۆك ئۇچ خىل رەڭدىكى ياقۇتلار ئورنىتىلدى . يوپۇقنىڭ ئەتراپىغا زۇمرەتنى خەت شەكلىدە تىزىپ ، ھەج - تاۋاپ قىلغۇچىلار ئوقۇيدىغان مۇناسىۋەتلىك ئايەتلەر ۋە « سۈرە ئال ئىمران » نىڭ 95 - ئايىتى ، « سۈرە بەرائە » نىڭ 3 - ئايىتىنى پۈتۈپ چىقتى . قۇرئان كەرىم ئايەتلىرىنىڭ (خەتلەرنىڭ) ئارىلىقلىرىغا قىممەتباھا گۆھەرلەر قىستۇرۇپ تىكىلدى . پۈتكۈل يوپۇققا ئىپار پۈركۈلدى .

ئۆمەرى ئۆزى كۆرگەن بەيتۇللانىڭ بۇ يوپۇقىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ : « بەيتۇللانىڭ يوپۇقى ئەمدى ھەر يىلى ھەج مەۋسۇمىدا بىر قېتىم يېڭىلىنىدىغان بولدى . يوپۇق مىسىر سۇلتانىنىڭ خەزىنىسىدىن ئېلىپ چىقىلىپ ، ھەج كارۋىنى ئارقىلىق بەيتۇللاغا كەلتۈرۈلەتتى . يوپۇقنى ھەج ئۆمىكىنىڭ باشلىقى ئۆزى مەسئۇل بولۇپ ئېلىپ كېلىپ بەيتۇللاغا يېپىپ قويىاتتى . بۇ چاغدا ، ئاكا بىر - ئەشرەپلەر ۋە بەنۇ شەيبە (بنوشيبه) لەر كونا يوپۇقنى ئېلىۋەتكەندىن كېيىن ئۇنى يىرتىپ ، ھەر بىر ئادەمگە مۇكاپات ئورنىدا بىر پارچىدىن تارقىتىپ بېرەتتى ، كارۋانلار ئۇنى بەرىكەت يالدامىسى قىلىپ ، تەرەپ - تەرەپلەرگە ئېلىپ كېتەتتى . ھىجرىيىنىڭ 738 - يىلى ھەج ۋاقتىدا ، مەن مىسىر ھەج ئۆمىكىنىڭ ئۆمەك باشلىقلىرى بىلەن بىللە بەيتۇللانىڭ ئۈستىگە چىقىپ ، ئۇنىڭغا يوپۇق ياپتىم . شۇ چاغدا ، مەن بەيتۇللاغا ئۆگزىسىدىن

ئېھتىرام نەزىرى بىلەن قاراپ چىقتىم : ئۆگزە پۈتۈنلەي مەرمەر تاش ۋە رۇخام تاش (مەرمەرنىڭ بىر خىلى) بىلەن يېپىلغان . ئۆگزىنىڭ چۆرىسىگە كۈنگۈرە چىقىرىلغان بولۇپ ، كۈنگۈرىگە ھالقىلار ئۆتكۈزۈلگەنىدى . يوپۇق بەيتۇللانىڭ ئۈستىگە يېپىلغاندىن كېيىن ، ھېلىقى ھالقىلاردىن ئۆتكۈزۈلگەن ئارغامچا ئارقىلىق چىڭ باغلاپ قويۇلاتتى . »

سەييياھ ئىبنى بەتۈتە بەيتۇللانىڭ يوپۇقىنى تەسۋىرلىگەندە : « قۇربان ھېيتىنىڭ بىرىنچى كۈنى ، مىسر كارۋىنى بەيتۇللا شەرىپىنىڭ يوپۇقىنى ئەكىلىپ ، ئۇنىڭ ئۆگزىسىگەقويدى ، قۇربان ھېيتىنىڭ 3 - كۈنى ئۇنى نۇشەيبىلەر بەيتۇللاھى شەرىپىنىڭ ئۈستىگە ياپتى . بۇ يوپۇق تۇم قارا يىپەكتىن تىكىلگەن بولۇپ ، ئۇنىڭغا كەتتان (ئۇزۇن تالالىق زىغىردىن توقۇلغان بىر خىل رەخت) دىن ئەستەر قىلىنغانىدى . يوپۇقنىڭ ئۈستۈنكى تەرىپىگە : ﴿ئاللا كەئىبنى ھەرەم ئۆي قىلغان ﴾ (جمل الله الكعبه البيت المرام قياما) دېگەن ئايەت ئاق كالۇتون بىلەن كەشتىلەنگەن . قالغان تەرەپلىرىگىمۇ ئاق كالۇتون بىلەن قۇرئان كەرىم ئايەتلىرى كەشتىلەنگەن . شۇڭا ئاق كالۇتون قاپقارا يىپەك ئۈستىدە ئاجايىپ نەپىس جۇلالىنىپ كۆزنىڭ يېغىنى يەيتتى . يوپۇق يېپىپ بولۇنغاندىن كېيىن ، كىشىلەرنىڭ تولا تۇتۇپ پۇرلۇيتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئاستى تەرىپى ئۈستىگە تۇرۇپ قويۇلدى . ئۇلۇغ بەيتۇللاغا يوپۇق يېپىش ئىشىغا ناسىر پادىشاھ ئۆزى رىياسەتچىلىك قىلدى . ئۇ قازى ، خەتىب ، مۇئەززىن ، كۈتكۈچى ۋە باشقا مۇلازىملارغا مائاش تارقىتىپ بەردى . مەسچىتى ھەرەم ئۈچۈن ھەر يىلى مۇشۇنداق چاغدا ئىشلىتىلىدىغان شام ، ياغ قاتارلىق نەرسىلەرنى تەييارلاپ بەردى . » دەپ يازغان .

پۈتكۈل 19 - ئەسىردە ، جۇملىدىن 20 - ئەسىرنىڭ

باشلىرىدا ، مىسر ھەر يىلى بەيتۇللاغا يوپۇق ئەۋەتىپ تۇردى . يوپۇق ئادەتتە سەككىز پارچە قىلىپ تىكىلەتتى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە « ئاللادىن بۆلەك ئىلاھ يوق ، مۇھەممەد ئاللانىڭ پەيغەمبىرى » دېگەن سۆزلەر يېزىلاتتى . يوپۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن ئون بەش مېتر ، كەڭلىكى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن بەش مېتردىن ئارتۇقراق بولاتتى . بەيتۇللانىڭ ھەربىر تېمىغا ئىككى پارچە پەردە ئېسىلاتتى ، تامنىڭ ئۈستىگە تۆمۈر ھالقىلار ئورنىتىلغان بولۇپ ، ئالدى بىلەن ھەرقايسى تامدىكى پەردىلەر شۇ ھالقىغا چىگىپ قويۇلاتتى ، ئاندىن يانمۇ يان تۇرىدىغان پەردىلەر بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇلۇپ ، تۈگمىلىنىپ قويۇلاتتى ، شۇنىڭ بىلەن سەككىز پارچە پەردە بىر - بىرىگە تۇتىشىپ چاسا شەكىللىك زور قارا يوپۇق بولاتتى .

ئاندىن ، يوپۇقنىڭ ئۈستۈنكى تەرەپ چۆرىسىگە بىر قولدەك قويۇپ مەلۇم كەڭلىكتە « رەتەك » دەپ ئاتىلىدىغان ، تۆت پارچە كىمخاپنى سىرىق كالۇتون يىپ بىلەن كىرىشتۇرۇپ تىكىپ چىققان بىر پەۋاز تىكىلەتتى . ئۈستىگە ھۆسن خەت بىلەن قۇرئان كەرىم ئايەتلىرى پۈتۈلەتتى . ئادەتتە ، يوپۇقنىڭ بەيتۇللانىڭ ئىشىكى بار ئالدى تېمىنى يېپىپ تۇرىدىغان يۈزىگە : « ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن . ئۆز ۋاقتىدا بىز كەبىنى كىشىلەر ئۈچۈن جەم بولىدىغان جاي ۋە ئامان جاي قىلىپ بەردۇق . (كىشىلەرگە) ماقامى ئىبراھىمنى نامازگاھ قىلىڭلار (يەنى شۇ يەردە ناماز ئوقۇڭلار) دېدۇق . ئىبراھىم بىلەن ئىسمائىلغا ئۆيۈمنى (يەنى كەبەمنى) تاۋاپ قىلغۇچىلار ، ئېتىكاپتا ئولتۇرغۇچىلار ، رۇكۇ قىلغۇچىلار ۋە سەجدە قىلغۇچىلار ئۈچۈن پاك تۇتۇشنى بۇيرۇدۇق . » ، « ئۆز ۋاقتىدا ئىبراھىم بىلەن ئىسمائىل كەبىنىڭ ئۇلىنى قوپۇرۇۋاتقىنىدا : (پەرۋەردىگارىمىز !

بىزنىڭ (خىزمىتىمىزنى) قوبۇل قىلغىن) سەن ھەقىقەتەن (دۇنياسىزنى) ئاڭلاپ تۇرغۇچىسەن ، (نىيىتىمىزنى) بىلىپ تۇرغۇچىسەن ، پەرۋەردىگارىمىز ! ئىككىمىزنى ئۆزۈڭگە ئىتائەتمەن قىلغىن ، بىزنىڭ ئەۋلادلىرىمىزدىنمۇ ئۆزۈڭگە ئىتائەتمەن ئۈممەت چىقارغىن ، بىزگە ھەججىمىزنىڭ قائىدىلىرىنى بىلدۈرگىن ، تەۋبىمىزنى قوبۇل قىلغىن ، چۈنكى سەن تەۋبىنى ناھايىتى قوبۇل قىلغۇچىسەن ، ناھايىتى مېھرىبانسەن . » ①دەپ يېزىلاتتى .

بەيتۇللانىڭ ھەجەرۇلئەسۋەد ئورنىتىلغان تېمىغا بولسا : « ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن . ئىبىتقىنكى ، (ئاللا راست ئېيتتى ، (ئىسلام دىنىدىن ئىبارەت) ئىبراھىمنىڭ تۇغرا دىنىغا ئەگىشىڭلار ، ئۇ (يەنى ئىبراھىم) مۇشرىكلاردىن ئەمەس ئىدى) ھەقىقەتەن ئىنسانلارغا (ئىبادەت ئۈچۈن) تۇنجى سېلىنغان ئۆي (يەنى بەيتۇللا) مەككىدىدۇر ، مۇبارەكتۇر ، جاھان ئەھلىگە ھىدايەتتۇر . ئۇنىڭدا ئوچۇق ئالامەتلەر بارکى ، ماقامى ئىبراھىم شۇلارنىڭ بىرى »② دېگەن ئايەتلەر ، يەنە : « ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن . ئۆز ۋاقتىدا ئىبراھىمغا بەيتۇللانىڭ ئورنىنى تەيىنلەپ بەردۇق ، (ئۇنىڭغا ئېيتتۇقكى) (ماڭا ھېچ نەرسىنى شېرىك كەلتۈرمىگىن ، تاۋاپ قىلغۇچىلارغا ، قىيام قىلغۇچىلارغا ، روكۇقىلغۇچىلارغا ، سەجدە قىلغۇچىلارغا مېنىڭ

---

① « قۇرئان كەرىم » ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1986 - يىل ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 20 - ، 21 - ئايەتلەر ، سۈرەبە قەرە 125 - ، 127 - ، 128 - ئايەتلەر .

② « قۇرئان كەرىم » ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1986 - يىل ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، سۈرە ئال ئىمران 95 - ، 96 - ئايەتلەر ۋە 336 - بەت ، سۈرەھەج 26 - ، 27 - ئايەتلەر ، 63 - بەت .

ئۆيۈمنى پاك قىلغىن . كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا (ئۇلارنى) ھەجگە چاقىرىپ ئىدا قىلغىن ، ئۇلار پىيادە ۋە ئورۇق تۆگىلەرگە مىنىپ كېلىدۇ ، ئورۇق تۆگىلەر يىراق يوللارنى بېسىپ كېلىدۇ . » دېگەن ئايەتلەر يېزىلاتتى .

ماقامى ئىبراھىم بىلەن قارىشىپ تۇرىدىغان تامغا بولسا ، يۇقىرىقى ئايەتلەرنىڭ داۋامى يەنى : « كىشىلەر ئۆزلىرىگە تېگىشلىك بولغان (دىنىي ۋە دۇنياۋى) مەنپەئەتلەرنى كۆرسۇن ، بەلگىلەنگەن كۈنلەردە (يەنى قۇربانلىق كۈنلىرىدە) ئاللا ئۇلارغا رىزىق قىلىپ بەرگەن چارۋا مالالارنى (تۆگە ، قوي ، ئۆچكىلەرنى ئاللانىڭ نېمەتلىرىگە شۈكۈر قىلىش يۈزىسىدىن) ئاللانىڭ ئىسمىنى ئېيتىپ قۇربانلىق قىلسۇن » . سىلەر قۇربانلىقلارنىڭ گۆشىدىن يەڭلار ، موھتاجغا ، پېقىرغا بېرىڭلار . ئاندىن ئۇلار كىرلىرىنى تازىلىسۇن (ئېھرامدىن چىققاندىن كېيىن چاچلىرىنى ، تىرناقلىرىنى ئالسۇن) ، ئۆز ئۈستىگە ئالغان ئىبادەتلىرىنى ئادا قىلسۇن ، قەدىمىي بەيت (بەيتۇللا) نى تاۋاپ قىلسۇن . »①

ئۆز ۋاقتىدا بەيتۇللانىڭ يوپۇقلىرى ھەر يىلى قاھىرەنىڭ خەرنە قىش رايونىدىكى كاتتا بىر تىكىمخانىدا تىكىلەتتى . X X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ، بۇ تىكىمخانىنىڭ خامچوتى قىرىق بەش مىڭ بەش يۈز مىسىر فوند ستېرلىڭى بولغانىدى .

يوپۇقتىن بۆلەك ، بەيتۇللا ئىشىكىنىڭ سىرتىغا ئىشىك پەردىسى تارتىلاتتى . بۇ پەردە ئادەتتە ، « بۇرقەئ » دەپ ئاتىلاتتى . مەسچىتى ھەرمىنىڭ خۇتبە مۇنبىرىگە ئېلىپ چىقىدىغان ئىشىكنىڭمۇ پەردىسى بار ئىدى . بۇ ، سىرىق ۋە ئاق كالۇتون يىپتا كەشتىلگەن كىمخاپ پەردە ئىدى .

---

① « قۇرئان كەرىم »، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1986 ـ يىل ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، سۈرەھەج 28 ـ ، 29 ـ ، ئايەتلەر . 336 ـ بەت .

ئادەتتە ، يوپۇق مىسىردىن مەككىگە ئېلىپ كېلىنگەندىن كېيىن ، بەيتۇللانىڭ سۇدانە ۋەزىپىسىنى بېجىرگۈچى بەنۇشەيبىگە تاپشۇرۇپ بېرىلەتتى . ئۇ كىشى تەنتەنىلىك قانۇنىي مۇراسىم ئۆتكۈزەتتى . ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئاكا بىر - ئەشرەپلەر ۋە ئۆلىمالار قاتنىشاتتى . يوپۇق قۇربان ھېيتىنىڭ بىرىنچى كۈنى ئەتىگەنگىچە سۇدانە ۋەزىپىسىنى بېجىرگۈچى كىشىنىڭ ئۆيىدە تۇراتتى . نامازكۈنى بەيتۇللانىڭ ئۇستىگە ئېلىپ چىقىلاتتى . ئاندىن ، كونا يوپۇق ئېلىۋېتىلىپ ، يېڭى يوپۇق يېپىلاتتى . چۈنكى بۇ چاغدا مەسچىت ئادەملەردىن خالىي بولاتتى . چۈنكى ، مەككىدىكىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى يەمەنلىكلەر بولۇپ ، مۇنداق چاغدا ئۇلاردىن ئازلا ئادەم مەككىدە بولاتتى .

كونا يوپۇق مۇنداق بىر تەرەپ قىلىنىدۇ : ئۇنىڭ سىرتى ، ئاق كالۇتون يىپ بىلەن كەشتىلەنگەن يەرلىرى مەككە شەھرىنىڭ باشلىقىغا سوۋغات قىلىنىدۇ . يوپۇقنىڭ قالغىنىنى بەنۇ شەيبە ھاجىلارغا سېتىپ بېرىش بىلەن ئۇلارنى ئاللاتائالانىڭ مەرھىمىتىگە نائىل قىلىدۇ .

§ 4 . مىسىر مەھمەلى①

بىز بەيتۇللانىڭ يوپۇقلىرى ئۇستىدە توختالغىنىمىزدا ، تەبىئىي ھالدا بۇ يوپۇقلارنى مەككىگە توشۇغان مەھمەلنى ئېسىمىزگە ئالىمىز . مەھمەلنىڭ تارىخى ھىجرىيىنىڭ 645 - يىلىدىن باشلىنىدۇ . شۇ يىلى ئەييۇبى سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى سۇلتانى سالىھ ئەييۇبنىڭ خوتۇنى شەجەرىدو مەھمەلگە ئولتۇرۇپ مەككىگە

① مەھمەل — تۆگىنىڭ ئۇستىگە ئورنىتىلىپ ، ئادەم ياكى نەرسە توشۇلىدىغان بىر خىل كاجاۋا . مەخسۇس بەيتۇللانىڭ يوپۇقىنى توشۇيدىغان بۇ خىل كاجاۋا «مەھمەلى شەرق» دەپ ئاتىلاتتى — ت .

بىر-بىر-پ ھەج قىلدى ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەككىدە مىسىلسىز دەرىجىدىكى قىزغىن قارشى ئېلىشقا مۇيەسسەر بولدى . شۇندىن كېيىن ، مەھەلگە ئولتۇرۇپ كېلىپ ھەج قىلىش بىر خىل ئادەتكە ، ھەتتا ئەھەل قىلىشقا تېگىشلىك بىر نىزامغا ئايلىنىپ قالدى . بەزى ئىسلام دۆلەتلىرىمۇ مىسىرلىقلارنى دوراپ ، ھەج ۋاقتىدا خۇددى مىسىرلىقلارنىڭكىگە ئوخشايدىغان مەھەل ئىشلىتىدىغان بولدى . ئاخىرىدا بۇ ئادەت مەنئى قىلىنىپ ، مەھەلنى پەقەت بەيتۇللاغا يوپۇق توشۇشقىلا ئىشلىتىدىغان بولدى .

فاتىمىيلار سۇلالىسى مەھەلگە تولىمۇ ئەھمىيەت بېرەتتى . ئۇ زامانىدا ، ھەر يىلى مەككىگە يوپۇق توشۇش ئۇچۇن ئىككى يۈزمىڭ دىنارىدىن كۆپ پۇل خىراجەت قىلىناتتى . مەملۇكلەر سۇلالىسى زامانىسىدە ، مەھەل ئوخشاشلا ناھايىتى ئەتىۋارلىناتتى . ھەج ئۆمىكىنىڭ باشلىقى جەزمەن دۆلەتنىڭ ئۇچىنچى دەرىجىلىك ئەمەلدارى (ياكى ئورنى شۇ مەرتىۋىگە باراۋەر كېلىدىغان ئادەم) بولۇش تەلەپ قىلىناتتى . بىر قېتىملىق ھەج ئۆمىكىگە قاھىرەنىڭ ۋالىيسى باشلىق بولدى . بۇ ۋالىينىڭ شۇ زامانىدىكى ئورنى مەملۇك دۆلىتى سۇلتانىنىڭ كەينىدىلا تۇراتتى . شۇ چاغلاردا مەملۇكلەر سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى مەھەلنى ھەددىدىن زىيادە كۆككە كۆتۈرۈۋەتكەن ، ھەتتا مەھەل ئۆتىدىغان جايلارنىڭ ھاكىملىرى مەھەلنىڭ ئالدىغا چىقىشى ، مەھەلنى كۆتۈرگەن تۆگىنىڭ تاپىنىغا سۆيۈشى كېرەك ، دەپ پەرمان چۈشۈرگەنىدى . شۇڭا ، مەككىنىڭ ئەمىرلىرىمۇ مەھەلنى كۆتۈرۈپ كەلگەن تۆگىنىڭ تاپىنىغا سۆيۈشكە ئادەتلەنىدى . بۇ ئادەت تاكى ھىجرىيىنىڭ 843 - يىلى جەقمەق سۇلتان بىكار قىلىش پەرمانى چۈشۈرگەنگە قەدەر داۋاملاشتى .

19 - ئەسىردە ، قاھىرەدە مەھەلنىڭ يولغا چىققانلىقىنى

تەبرىكلەش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلەتتى . بۇ مۇراسىمدا مەھەللىنى كۆتۈرگەن تۆگە قوزغىلىپ ، ئاستا يۈرۈپ كەتكەندە ، مەھەل كۆتۈرگەن تۆگە بىلەن بىرگە ھەج سەپىرىگە چىققان قوشۇننىڭ ئالدى ۋە كەينىدە ئاتلىق ئەسكەرلەر ، پىيادە ئەسكەرلەر قىزغىن تەنتەنە بىلەن ئۇلارغا ھەمراھ بولۇپ ، دۆلەتنىڭ ئاكا بىر - ئەشرەپلىرى يىغىلغان «قەلئە» مەيدانىغا كېلىپ توختايتتى . ئۇ يەردە مەھەل شەرىپىگە ھۆرمەت زەمبىرىكى ئېتىلاتتى . ئاندىن ، قوشۇن «ئابباسىيە» گە كېلەتتى . ئابباسىيەدە ئۇزاتقۇچىلار تارقاپ ، ھەر كىم ئۆز يولىغا راۋان بولاتتى . مەھەل قوشۇنى ، ئابباسىيەدىكى بىر بوشلۇققا چېدىر بارگاھ تىكەتتى - دە ، كىشىلەرنىڭ زىيارەت ۋە تاۋاپ قىلىۋېلىشىغا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن ، مەھەللىنى ئابباسىيە مەيدانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشتۇرۇپ قويىاتتى . كېيىن مەھەللىنى مەخسۇس پويىز بىلەن سۇۋەيشكە ، قىزىل دېڭىز ئارقىلىق جىددىگە ، ئاخىرىدا مەككىگە ئېلىپ باراتتى .

مەھەل قايتىپ كەلگەندە ، مىسىر ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ شەرىپىگە رەسمىي قارشى ئېلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزەتتى . مەھەل كارۋىنى ئابباسىيەدىن ئۆتۈپ قەلئە مەيدانىغا يېتىپ كەلگەندە ، قارشى ئېلىش يۇزىسىدىن ھۆرمەت زەمبىرىكى ئېتىلاتتى . مەھەللىنىڭ سايىۋەن ۋە پەردىلىرى ساقلاشقا مالىيە مىنىستىرلىكىنىڭ خەزىنىسىگە تاپشۇرۇلاتتى . 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ، مەھەللىنىڭ خىراجىتى ئەڭ كۆپ بولغاندا ، ئەللىك مىڭ مىسىر فوند ستېرلىڭگە يەتكەنىدى .

ئۆز زامانىسىدىكى مەھەل كارۋىنىدا بىر ۋەزىپە بولۇپ ، بۇ ۋەزىپىنى بېجىرگۈچى ئادەم «كىيىم - كېچەك ، قەنت - گېزەك ئەمەلدارى» دەپ ئاتىلاتتى . ئۇ ئادەم مەخسۇس مەككە ئاھالىسىگە

كىيىم - كېچەك ، قەنت - گېزەك ئاپىرىش ، كېيىن تەننەرخى بويىچە ئۇنىڭ ئورنىنى تولۇقلاشقا مەسئۇل بولاتتى . بۇ ئەمەلدار بىلەن بىرلىكتە ۋەزىپە بېجىرىدىغان يەنە بىر ماددىي مۇلۇك ئەمەلدارى بولۇپ ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى مەھەل كارۋىنى ئېلىپ كېلىدىغان نۇرغۇن يېمەكلىكنى باشقۇرۇش ئىدى . ئۇ بۇ يېمەكلىكلەر بىلەن مەككىنىڭ ھەج ۋاقتىدىكى يېمەك ئېھتىياجى ئۈچۈن خىزمەت قىلاتتى . ئۇ زاماندا ، مەھەل كارۋىنى ئادەتتە يىگىرمە تۆگىدىن تەركىب تاپاتتى . بۇ يىگىرمە تۆگە قاھىرەدىكى «بۇلاق» دەپ ئاتىلىدىغان خاس بىر جايدا ، مەخسۇس ئادەم تەرىپىدىن بېقىلاتتى . تۆگە باققۇچى «شەيخ جەمەل» (تۆگە ئاقساقىلى) دەپ ئاتىلاتتى . شەيخ جەمەل تۆگە ئېلىپ - سېتىش ئىشلىرىغىمۇ مەسئۇل ئىدى .

ئون سەككزىنچى باب

بەيتۇللانىڭ تەۋسىپى ①

1§ . ئۆمەرنىڭ بەيتۇللا ھەققىدىكى بايانى

ئۆمەرى ئۆزىنىڭ «مەملىكەتلەردە مەسلەكلەر» ناملىق كىتابىدا ، ھىجرىيىنىڭ 738 - يىلى ھەج قىلغان ۋاقتىدا ، كۆزى بىلەن كۆرگەنلىرىنى بايان قىلىپ مۇنداق دەيدۇ : ھەممىگە مەلۇمكى ، كەئبە يەنى ھەرەم تۆت چاسا بولۇپ ، مەسچىتى ھەرەمنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان . يەر يۈزىدىن ئېگىزلىكى يىگىرمە يەتتە زىراۋ كېلىدۇ . مەن يۈزلىنىپ تۇرغان تامنىڭ كەڭلىكى يىگىرمە تۆت زىراۋ ، ئۇنىڭغا بىر ئىشىك ئورنىتىلغان . ئارقا تامنىڭ كەڭلىكى ئالدى تامنىڭ كەڭلىكى بىلەن ئوخشاش . ئوڭ تەرەپ ، يەنى يەمەن بۇرجىكى بىلەن ئىراق بۇرجىكىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئوڭ تەرەپ تامنىڭ كەڭلىكى يىگىرمە گەز بولۇپ ، ھەجەرۇلئەسۋەد مۇشۇ تامغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان . بۇ تامنىڭ ئوتتۇرىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەدىنىگە ھىجرەت قىلىشتىن بۇرۇن نامаз ئوقۇغان جاي بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . شام بۇرجىكى بىلەن غەربىي بۇرجەكنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تامنىڭ كەڭلىكى يىگىرمە بىر گەز كېلىدۇ . بۇ تام ئۈستىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا بىر دانە نۇر قويۇلغان بولۇپ ، ئۇنىڭدىن چۈشكەن يامغۇر - يېغىن سۈيى بىر تاشنىڭ ئۈستىگە چۈشۈپ ، ئاندىن ئېقىپ كېتىدۇ . بۇ تامنىڭ ئۇلىدىن تارتىپ ئېگىزلىكى ئون ئالته گەز كېلىدۇ .

---

① تەۋسىپ — سۈپەتلەش ، تەرىپلەش ، تەسۋىرلەش ۋە بايان قىلىش .

شام تاش ئىشكىنىڭ كەڭلىكى ئازغىنا كەم بەش گەز ، غەربىي ئىشكىنىڭ كەڭلىكى ئازغىنا كەم ئالتە گەز كېلىدۇ . بۇ ئىككى ئىشكىنىڭ ①ئارىلىقىدىكى تام خۇددى يېرىم چەمبەرگە ئوخشاش ئەگمە بولۇپ ، كەڭلىكى بىر گەز ، ئېگىزلىكى تۆت گەز ئېگىز قويۇلغان بولۇپ ، ئېگىزلىكى ئالتە گەز ، كەڭلىكى تۆت گەز كېلىدۇ .

دەرۋازا بىلەن ھەجەرۇلئەسۋەدنىڭ ئارىلىقى تۆت گەز بولۇپ ، بۇ جاي «مۇلتەزىم» دەپ ئاتىلىدۇ . بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بەيتۇللانى تاۋاپ قىلىپ مەشەگە كەلگەندە دۇئا قىلغان . دۇئادىن كېيىن ئەتراپقا نەزەر تاشلىغان ، ئۆمەرنى كۆرۈپ ، ئۇنىڭغا : «ئاھ ، تۆكۈلۈپ تۇگىمەس ياش ئۇنچىلىرى ! » دېگەن . بەيتۇللانىڭ دەرۋازىسىدىن ئادەم ئەلەيھىسسالام ئاللاغا سەجدە قىلغان جايغىچە ئارىلىقنى تاۋاپ قىلىپ تۇگەتكەندىن كېيىن ، ئاللاتائالا «سۇرە تەۋبە» نى نازىل قىلغانىكەن . ئادەم ئەلەيھىسسالام ئاللاغا سەجدە قىلغان نامازگاھ بۇ ئالەم بىنا قىلىنغان جايدۇر . بەيتۇللانىڭ تام تۇۋىدىن ماقامى ئىبراھىمگىچە بولغان ئارىلىق يەتتە گەزدىن ئوشۇقراق كېلىدۇ ...

ئالەم بىنا قىلىنغان جاي ، يەنى ئادەم ئەلەيھىسسالام ئاللاغا سەجدە قىلغان جايدىن شام بۇرجىكىگىچە بولغان ئارىلىق سەككىز گەز ، شام بۇرجىكى بىلەن نەقشلىك مەرمەر تاشنىڭ ئارىلىقى

---

① ئىككى ئىشىك ــ بۇ بابنىڭ 3 - پاراگرافىدىكى مەزمۇنغا قارىغاندا ، بۇ ئىككى ئىشىك بەيتۇللانىڭ سىرتىدىكى «ھەتىم» دەپ ئاتىلىدىغان ھويلا تېمىنىڭ ئىشىكلىرى بولسا كېرەك . -

توقۇز گەز كېلىدۇ . نەقشلىك مەرمەر تاش ئىبنى زۇبەير قايتا ياسىغان ماقامى ئىبراھىم بۇرجىكىگە ئورنىتىلغان . ماقامى ئىبراھىم بۇرجىكى بولسا ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام قويغان ئۇل تاشنىڭ ئۈستىگە قويۇرۇلغان .

ھەجەرۇلئەسۋەدتىن ماقامى ئىبراھىمغىچە بولغان ئارىلىق يىگىرمە بەش گەز بولۇپ ، بۇ جاي «ھەتىم» (كۈكۈم تالقان قىلغۇچى) دەپ ئاتىلىدۇ . چۈنكى ، بۇ يەردە ھەرقانداق گۈناھ تاشلىرى ئېزىپ كۈكۈم تالقان قىلىنىدۇ . ھەجەرۇلئەسۋەد بار ئىراق بۇرجىكىدىن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مەدىنىگە ھىجرەت قىلىشتىن بۇرۇن نامار ئوقۇغان جاينىڭ ئارىلىقى ئون گەز كېلىدۇ ... يەمەن بۇرجىكى بىلەن بەيتۇللانىڭ چاپلىۋېتىلگەن ئارقا ئىشىكىنىڭ ئارىلىقى تۆت گەز بولۇپ ، بۇ جاي «ئاللادىن گۈناھ تىلەش ئورنى» دەپ ئاتىلىدۇ .چاپلىۋېتىلگەن ئىشكىنىڭ كەڭلىكى بەش گەز ، ئېگىزلىكى يەتتە گەز ، بۇ ئىشىك بىلەن غەربىي بۇرجەكنىڭ ئارىلىقى ئون بەش گەز كېلىدۇ . غەربىي بۇرجەك بىلەن ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام قويغان ئۇل تېشى ، يەنى نەقشلىك مەرمەر تاش ئورنىتىلغان جاينىڭ ئارىلىقى يەتتە گەزدىن ئوشۇقراق بولۇپ ، ئۇ يەرنى ئىبنى زۇبەير ياسىغانىدى .

§ 2 . ئىبنى بەتۇتە تەسۋىرلىگەن بەيتۇللا

سەييياھ ئىبنى بەتۇتە مىلادى 1304 - يىلى تۇغۇلۇپ ، مىلادى 1377 - يىلى ۋاپات بولغان . ئۇ مىلادى 1325 - يىلدىن 1349 - يىلغىچە قىلغان تۇنجى قېتىملىق سایاھىتىدە مەككىنى زىيارەت قىلغان . ئۇ شۇ ۋاقىتتىدا كۆرگەنلىرىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ : «بەيتۇللا مەسچىتى ھەرەمنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ ، تۆت چاسا ، ئۈچ تېمىنىڭ ئېگىزلىكى يىگىرمە سەككىز گەز ، تۆتىنچى

تېمى يەنى ھەجەرۇلئەسۇئەد بىلەن يەمەن بۇرجىكى تەرەپ تېمىنىڭ ئېگىزلىكى يېگىرمە توققۇز گەز كېلىدۇ . ئىراق بۇرجىكىدىن ھەجەرۇلئەسۇئەدكىچە ئەللىك تۆت غېرىچ ، يەمەن بۇرجىكىدىن شام بۇرجىكىگىچە بولغان ئارىلىقمۇ ئەللىك تۆت غېرىچ كېلىدۇ . ئىراق بۇرجىكىدىن شام بۇرجىكىگىچە بولغان ئارىلىق ئىچى تەرەپتىن قېرىق سەككىز غېرىچ كېلىدۇ . ھەرەمنىڭ ئىچىدىن قارىغاندا ، يەمەن بۇرجىكى بىلەن ھەجەرۇلئەسۇئەد ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق بىلەن ئىراق بۇرجىكى بىلەن شام بۇرجىكىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق ئوخشاش . بىراق ، ھەرەمنىڭ سىرتىدىن بىر يۈز يېگىرمە غېرىچ كېلىدۇ .

تاۋاپ قىلىش ھەرەمنىڭ سىرتىنى ئايلىنىپ چۆرگىلەش دېمەكتۇر . بەيتۇللا جىگەررەڭلىك ئۈيۇلتاشلاردىن قويۇرۇلغان . تاشلار شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن جىپسلاشتۇرۇلغانكى ، بىر قاراپلا قايسىلىرىنىڭ بىرلا ئۈيۇلتاش ، قايسىلىرىنىڭ ئۆزئارا جىپسلەشتۈرۈلگەنلىرى ئىكەنلىكىنى ئايرىۋالماق ناھايىتى تەس . يىللارنىڭ ئۆتۈشى بەيتۇللانى قىلچىمۇ ئۆزگەرتەلمىگەن . زامانلار ئۇنىڭغا ھېچقانداق تەسىر قىلالمىغان . ئۇلۇغ بەيتۇللانىڭ دەرۋازىسى ھەجەرۇلئەسۇئەد بىلەن ئىراق بۇرجىكى جايلاشقان تامغا ئورنىتىلغان بولۇپ ، ھەجەرۇلئەسۇئەد بىلەن بولغان ئارىلىقى ئون غېرىچ كېلىدۇ . مانا بۇ ، جايى مۇلتەزىم (زۆرۈرىيەت ، بۇرچ) بولۇپ ، بۇ جايدا جەزمەن دۇئا قىلىش لازىم . بەيتۇللانىڭ دەرۋازىسى يەردىن ئون بىر يېرىم غېرىچ كۆتۈرۈلۈپ ئورنىتىلغان . ئۇنىڭ كەڭلىكى سەككىز غېرىچ ، ئېگىزلىكى ئون ئۈچ غېرىچ بولۇپ ، ئۇ دەسستەگەن تامنىڭ قېلىنلىقى بەش غېرىچ كېلىدۇ . دەرۋازىنىڭ يۇسلىشى تولىمۇ كۆركەم ، ئۇنىڭ پۈتكۈل يۈزى كۈمۈشتەك قاپلانغان . دەرۋازىنىڭ ماڭلاي ياغچى ، بوسۇغىسى

قاتارلىق جايلىرىمۇ كۆمۈش بىلەن قاپلانغان . دەرۋازىنىڭ يوغان ئىككى كۈمۈش ھالقىسىغا چوڭ بىر قۇلۇپ سېلىنغانىدى . كارامەتلىك بەيتۇللانىڭ مۇبارەك دەرۋازىسى ھەر جۈمە نامىزىدىن كېيىن ۋە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغان كۈنى ئېچىلاتتى ...

بەيتۇللانىڭ ئىچىگە مەرمەر تاش ياتقۇزۇلغان ، تۆت تامۇ پۈتۈنلەي مەرمەر تاش بولۇپ ، مەرمەر تاشنىڭ سىزىقچىلىرى روشەن ، تولىمۇ كۆركەم ئىدى . بەيتۇللانىڭ ئىچىگە كاشتان ياغىچىدىن ياسالغان ئۈچ تۈۋرۈك ئورنىتىلغان . تۈۋرۈكلەر قالتىس ئېگىز بولۇپ ، تۈۋرۈك بىلەن تۈۋرۈكنىڭ ئارىلىقى تۆت قەدەم كېلەتتى . تۈۋرۈكلەر بەيتۇللانىڭ ئوتتۇرىسىغا قاتارىسىغا ئورنىتىلغان بولۇپ ، بەيتۇللانىڭ مەركىزى بىلەن تۈۋرۈكلەرنىڭ ئارىلىقى ئىراق بۇرجىكى بىلەن شام بۇرجىكىنىڭ ئارىلىقىنىڭ يېرىمىغا باراۋەر كېلەتتى .

بەيتۇللانىڭ يوپۇقى قارا دۇردۇندىن تىكىلگەنىدى . يوپۇق بەيتۇللانى ئۈستىدىن تاكى ئۇلىغچە چۈمكەپ تۇراتتى . يوپۇقنىڭ ئۈستىگە ئاق رەڭدە يېزىلغان خەتلەر كۈمۈشتەك پارقىراپ كۆزنىڭ يېغىنى يەيتتى .

بەيتۇللاھى شەرىپىنىڭ نۇرغۇن مۆجىزىلىرى بار . بىرىنچى ، بەيتۇللانىڭ دەرۋازىسى ئېچىلغان ھامان مەسچىتى ھەرەمنىڭ ئىچى مۇسۇلمانلار دېگىزىغا ئايلىنىپ كېتىدۇكى ، بۇ يەردە زادى قانچىلىق ئادەم بارلىقىنى ياراتقۇچى ئاللاتائالادىن بۆلەك ھېچكىم ساناپ بىلەلمەيدۇ . بىراق ، شۇنچىۋالا جىق ئادەم بەيتۇللانىڭ ئىچىگە بىراقلا كىرىسمۇ ئۇ مۇتلەق كىچىكلىك قىلمايدۇ ، تارلىق قىلمايدۇ . بەيتۇللانىڭ يەنە بىر مۆجىزىسى شۇكى ، مەيلى كىچە بولسۇن ۋە مەيلىك كۈندۈز بولسۇن ، ئۇنىڭدىن تاۋاپچىلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ ، ئەزەلدىن بىر كىم

ئۇنىڭ تاۋاپسىز قالغىنىنى كۆرگەن ئەمەس. بەيتۇللانىڭ يەنە بىر ، بەلكى ھەممىدىن قىزىق مۆجىزىسى شۇكى ، مەككىدە كەپتەر ۋە باشقا ئۇچار قۇشلار ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ ، ئۇلار بەيتۇللانىڭ ئۆگزىسىگە ھەرگىزمۇ قونمايدۇ ، ھەتتا ئۇچقاندا ئۇنىڭ ئۇستىنى بېسىپمۇ ئۆتمەيدۇ . دىققەت بىلەن قارىسىڭىز شۇنى كۆرەلەيسىزكى ، مەسچىتى ھەرەمنىڭ ئاسمىندا پەرۋاز قىلىۋاتقان كەپتەرلەر بەيتۇللانىڭ ئۇستىگە كېلەي دېگەندە ئۇنىڭ ئۇستىنى بېسىپ ئۆتمەستىن ، دەرھال باشقا تەرەپكە ئۇچۇپ كېتىدۇ . »

§ 3 . بەيتۇللانىڭ تەۋسىپى

بەيتۇللا چاسىراق بولۇپ ، ئۇ ھاۋارەڭلىك ئۇيۇلتاشتىن قوپۇرۇلغان ، ئېگىزلىكى ئون بەش مېتر ، ئۇستىگە نور (مىزاب) بېكىتىلگەن تام بىلەن ئونىڭغا پاراللېل تامنىڭ ئېگىزلىكى ئوخشاشلا ئون مېتر ئون سانتىمېتردىن . دەرۋازا ئورنىتىلغان تام بىلەن ئونىڭغا پاراللېل تامنىڭ ئېگىزلىكى بولسا ، ئوخشاشلا ئون ئىككى مېتردىن كېلىدۇ . بەيتۇللانىڭ دەرۋازىسى يەر يۈزىدىن ئىككى مېتر كۆتۈرۈلۈپ ئورنىتىلغان ، شۇڭا ئونىڭغا شوتا ئارقىلىق كىرىشكە توغرا كېلىدۇ . بۇ شوتا خۇددى خۇتبە ئوقۇلىدىغان مۇنبەرگە چىقىشتا ئىشلىتىلىدىغان شوتىغا ئوخشايدۇ . ھازىرقى شوتا بىر خىل ئېسىل ياغاچتىن ياسالغان بولۇپ ، ئۇستىدىن كۈمۈش قاپلانغان . بۇ شوتىنى ئۆز ۋاقتىدا ھىندىستاننىڭ بىر ئەمىرى بەيتۇللا ئۈچۈن تەقدىم قىلغان . بۇ شوتا پەقەت زىيارەتچىلەرنى كۈتۈۋېلىش پائالىيىتىدە ۋە كاتتا تەبرىكلەش مۇراسىملىرى بولغاندىلا ئىشلىتىلىدۇ . شۇڭا يىلدا ئون بەش قېتىمدىن كۆپ ئىشلىتىلمەيدۇ .

بەيتۇللا دەرۋازىسىنىڭ سول تەرىپىدىكى بىر بۇرجەككە

هەجەرۇلئەسۆەد ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ ، ئۇ تاۋاپچىلار قەدەم قويىدىغان يەر يۈزىدىن بىر يېرىم مېتر ئېگىزدە تۇرىدۇ .

بەيتۇللانىڭ تۆت بۇرجىكىگە ئۇلار يۈزلىنىپ تۇرغان تەرەپ بويىچە ئات قويۇلغان بولۇپ ، شىمال تەرىپى «ئىراق بۇرجىكى» غەرب تەرىپى «شام بۇرجىكى» ، جەنۇب تەرىپى «يەمەن بۇرجىكى» ، شەرق تەرىپى بولسا ، ھەجەرۇلئەسۆەد شۇ تەرەپتە بولغاچقا ، «ھەجەرۇلئەسۆەد بۇرجىكى» دەپ ئاتىلىدۇ . ھەجەرۇلئەسۆەد سىلىق ، پارقىراق ، تاراشلانمىغان ، ئىللىپس شەكىللىك ، قىزغۇچ، جۇلالىنىپ تۇرىدىغان قارا تاش . ئۇنىڭ يۈزىدە قىزىل چېكىت ۋە سېرىق سىزىقچىلار ، ئۇستىدە ئۆز زامانىسىدە سۇنۇپ كەتكەنلىكىدىن بىشارەت بېرىدىغان بىر يول يېرىقى بار . ھەجەرۇلئەسۆەد دېئامترى ئوتتۇز سانتىمېتر ، كەڭلىكى ئون سانتىمېتر كېلىدىغان كۈمۈش رامكىغا ئېلىنغان . ھەجەرۇلئەسۆەد بىلەن دەرۋازىنىڭ ئارىلىقىدىكى جاي «مۇلتەزىم» دەپ ئاتىلىدۇ . تاۋاپچىلار بۇ يەرگە كەلگەندە جەزمەن دۇئا بىلەن مۇناجاتقا مەشغۇل بولمىقى لازىمدۇر .

بەيتۇللانىڭ غەربىي شىمال تېمى ئۇستىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر نور ئورنىتىلغان بولۇپ ، ئۇ «رەھمەت نور» (مىزابى رەھمەت) دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ نورنى ھەججاج ئىبنى يۈسۇف سەقەفى بەيتۇللانىڭ ئۆگزىسىدە يامغۇر سۇلىرىنىڭ توختاپ قالماسلىقى ئۈچۈن ئورناتقانىدى . 959 - يىلى سۇلتان سۇلايمان ئۇنى كۈمۈشتىن ياسالغان نورغا ئالماشتۇرغۇزىدۇ . 1021 - يىلى ئەھمەت سۇلتان ئۇنى يەنە بىر قېتىم يېڭىلايدۇ . ئۇنىڭ ئورناتقىنىمۇ كۈمۈش نور بولۇپ ، ئۇستىدىن ھاۋارەڭ ئېمالىلىق سىر بىلەن سىرلاپ ، ئارىلىقلىرىغا ئالتۇندىن نەقىش چېقىرىلغانىدى . 1273 - يىلى ئابدۇلمەجىد سۇلتان بەيتۇللاغا ئالتۇندىن ياسالغان نور تەقدىم

قىلغان . بۇ ئالتۇن نور شۇ چاغدىن ھازىرغىچە ئىشلىتىلمەكتە .

نورنىڭ قارشى تەرىپىگە ياي شەكلىدە پاكارغىنا ھويلا تېمى چۆرۈلگەن . ھويلا تېمىنىڭ ئىككى ئۇچى ئايرىم - ئايرىم ھالدا بەيتۇللانىڭ غەربىي بۇرجىكى (شام بۇرجىكى) بىلەن شىمالىي بۇرجىكى (ئىراق بۇرجىكى) گە قاراپ سوزۇلغان . بۇ بۇرجەكلەر بىلەن ئوتتۇرىدا ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىككى مېتر ئۇچ سانتىمېتردىن ئارىلىق قالىدۇ . ① «ھەتىم» دەپ ئاتىلىدىغان ھويلا تېمىنىڭ ئېگىزلىكى بىر مېتر ، قېلىنلىقى بىر يېرىم مېتر كېلىدۇ . تامنىڭ ئىچى تەرىپى سۇۋاڑى نەقىشلىك مەرمەر تاشتىن ئېتىلگەن . تامنىڭ ئۈستى تەرىپىگە مەلۇم كەڭلىكتە ئايلاندۇرۇپ قۇرئان كەرىم ئايەتلىرى ئويۇلغان . بۇ يايسىمان ھويلا تېمىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدىن بەيتۇللانىڭ تېمىغىچە بولغان ئارىلىق سەككىز مېتر قىرىق تۆت سانتىمېتر كېلىدۇ . ھەتىم ئاتلىق بۇ ھويلا تېمى بىلەن بەيتۇللا تېمىنىڭ ئارىلىقىدىكى سەينا «ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام ھۇجرىسى» دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ ھۇجرىنىڭ ئىچىدىكى ئۇچ مېتر جاي ئۆز زامانىسىدا ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بەيتۇللانى بىنا قىلغان چاغدىكى بەيتۇللانىڭ ئىچى ئىدى . ھاجەر بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى ئىسمائىل مۇشۇ جايغا دەپنە قىلىنغان دېگەن گەپ بار .

بەيتۇللانىڭ ئىچى تۆت چاسا بولۇپ ، بىرقانچە بۆلەكلەرگە بۆلۈنگەن . شىمالىي بۇرجەكتە بىر ئىشىك بولۇپ ، ئۇ «تەۋبە ئىشكى» دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇنىڭدىن كىرسىلا بىر كىچىك شوتا بار ، ئۇنىڭ بىلەن بەيتۇللانىڭ ئۆگزىسىگە چىققىلى بولىدۇ . بەيتۇللانىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇچ تال يوغان ئۇد ياغىچى بار . ئۇنىڭ ئۈستىدە بىرمۇنچە بۆلۈمچىلەر (كاتەكچىلەر ياكى مەقسۇرىلەر)

---

① بۇ ئارىلىق مۇشۇ بابنىڭ 1 - پاراگرافىدا بايان قىلىنغان ئىككى ئىشىكنىڭ ئورنى بولسا كېرەك — ت .

بار . بۇ ئۈچ تال ياغاچ بىر بېشى بىلەن نور قويۇلغان تامنى ، يەنە بىر بېشى بىلەن ھەجەرۇلئەسۋەد بار تامنى يۆلەپ تۇرىدۇ . تولىمۇ قىممەت باھالىق بۇ ياغاچلار ئابدۇللا ئىبنى زۇبەير زامانىسىدىن تارتىپ ساقلىنىپ كەلمەكتە . بەيتۇللانىڭ تورۇسى ۋە تۆت تېمى قىزىل ئەتىرگۈل رەڭلىك يىپەك رەخت بىلەن قاپلانغان بولۇپ ، ئۈستىدە نۇرغۇن كاتەكچىلەر بار ، ئۇلارغا «ئاللاھۇ جەللە جەلالەھۇ» (ئاللا ئۇلۇغدۇر) دەپ يېزىلغان . بەيتۇللانىڭ ئىچىدە دەرۋازىغا ئۇدۇل جايدا مېھراب بار . ئۆز زامانىسىدە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام شۇ يەردە نامازئوقۇيتتى . بەيتۇللا تاملىرىنىڭ ئىچ يۈزى ئىككى مېتر ئېگىزلىكتە سۇزۇك ۋە روشەن سىزىقچىلىق مەرمەر تاش بىلەن ئۇلدانغان .

بەيتۇللانىڭ ئىچىدە بىرقانچە ئابىدە بار . ئۇلارغا بەيتۇللانى ياساتقان ۋە ياسىغان مەشھۇر ئادەملەرنىڭ ئىسمى ئويۇلغان . بەيتۇللانىڭ ئىچىدىكى سول تەرەپ يان ئىشىكنىڭ يېنىدا ، ئۈستىگە يېشىل يىپەك يېپىلغان بىر كىچىك شىرە بار بولۇپ ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بەيتۇللانىڭ ئاچقۇچ خالتىسى قويۇلغان . بۇ ئاچقۇچ خالتىسى زەرلىك يېشىل ئەتلەستە ئاق كالۇتون يېپقا كەشتىلىنىپ تىكىلگەن .

بەيتۇللا ھىجرىيە يىلى مۇھەررەم (1 ـ ئاي) نىڭ 10 ـ كۈنى ئەرلەر ئۈچۈن ئېچىلىدۇ . 11 ـ كۈنى كېچىسى بىلەن رەبىئۇلئەۋۋەل (3 ـ ئاي) نىڭ 12 ـ كۈنى كېچىسى ئاياللار ئۈچۈن ئېچىلىدۇ . مۇھەررەمنىڭ 20 ـ كۈنى يۇيۇپ تازىلاش ئۈچۈن ئېچىلىدۇ . رەجەپ (7 ـ ئاي) نىڭ بىرىنچى ھەپتىسىدىكى جۈمە كۈنى ئەرلەر ئۈچۈن ، شۇ كۈنى ئاخشىمى بىلەن شەئبان (8 ـ ئاي) نىڭ ئون بەشىنچى كۈنى كېچىسى ئاياللار ئۈچۈن ئېچىلىدۇ . رامىزان (9 ـ ئاي) نىڭ تۇنجى ھەپتىسىدىكى جۈمە كۈنى ئەرلەر

ئۇچۇن ، ئىككىنچى ھەپتىسىدىكى جۈمە كۈنى بىلەن ئەڭ ئاخىرقى ھەپتىسىدىكى جۈمە كۈنى ئاياللار ئۇچۇن ئېچىلىدۇ . زۇلقىئدە (11 - ئاي) نىڭ 15 - كۈنى ئەرلەر ئۇچۇن ، ئەتىسى ئاياللار ئۇچۇن ئېچىلىدۇ . 20 - كۈنى يۈيۈپ تازىلاش ئۇچۇن ئېچىلىدۇ . زۇلقىئدەنىڭ 28 - كۈنىدىن باشلاپ بەيتۇللا ئېھرامغا ئېلىنىدۇ . يەنى كەڭلىكى ئىككى مېتىرچە كېلىدىغان ئاق رەخت بىلەن ئايلاندۇرۇپ ئورىلىدۇ . ھەج ۋاقتى بولغاندا ، ئاندىن ھەج قىلغۇچىلار ئۇچۇن ئېچىپ بېرىلىدۇ . ئۇندىن باشقا ، زۇلھەججە (12 - ئاي) نىڭ 20 - كۈنىمۇ يۈيۈپ تازىلاش ئۇچۇن ئېچىلىدۇ .

بەيتۇللانى يۈيۈپ تازىلاش مۇناسىۋىتى بىلەن تەنتەنىلىك مۇراسىم ئۆتكۈزۈلىدۇ ، ئۇنىڭغا ئاكايىر - ئەشرەبلەر ۋە ھاجىلار ئىشتىراك قىلىنىدۇ . مۇراسىمدا ، ئالدى بىلەن مەككىنىڭ شەھەر باشلىقى بەيتۇللاغا كىرىپ ئىككى رەكئەت نامаз ئوقۇيدۇ . ئاندىن چىلەك بىلەن زەمزەم بۇلقىدىن سۇ ئەكەلدۇرۇپ ئۇنى خورما ياپرىقىدىن ياسالغان سۇپۇرگە بىلەن بەيتۇللانىڭ ئىچىگە چاچىتۇرۇپ ، تام - تورۇس ۋە يەرنى يۈيۈپ سۇپۇرتىدۇ . يۇندا بوسۇغىنىڭ تۆشۈكىدىن چىقىپ كېتىدۇ . بەيتۇللا سۇ بىلەن يۇيۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ، ئۇستىدىن ئەتىرگۈلنىڭ سۇيى بىلەن يۇيۇلىدۇ . ئاندىن كېيىن ، يەر ۋە تامغا (قول يېتىدىغان يەرگىچە) تۇرلۇك خۇش پۇراق ماددىلاردىن ئىشلەنگەن سىر بېرىلىدۇ . شۇنىڭدەك بەيتۇللانىڭ ئىچىگە شاڭ يېقىلىدۇ . ئۇنىڭدىن چىققان خۇش پۇراق ئىس - تۇتۇن ئاستا - ئاستا كۆتۈرۈلۈپ ، بەيتۇللانىڭ ئىچىنى ئاجايىپ مەززىلىك خۇش بۇي ھىد قاپلايدۇ . بۇ پائالىيەتلەر ئاياغلاشقاندىن كېيىن ، مەككىنىڭ شەھەر باشلىقى بەيتۇللا دەرۋازىسىنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ ، بەيتۇللانى يۈيۈپ سۈپۈرۈشكە ئىشلىتىلگەن سۇپۇرگىلەرنى مۇراسىم

قاتناشچىلىرىنىڭ ئۇستىگە چۆرۈيدۇ. جامائەت «دۇررىدە» ئالغا ئىتتىلىپ، تاشلانغان سۈپۈرگىلەرنى بەس - بەستە تالىشىدۇ. بۇ سورۇندا سۈپۈرگىلەرنىڭ بىرەرىگە مۇشەررەپ بولغان ئادەم ئۆزىنى بىباھا ئەگۈشتەرگە ئىگە بولغان ھېسابلايدۇ.

بۇ كىتاب دۇنيا بىلىملىرى نەشرىياتىنىڭ 1987 - يىل 9 - ئاي 1 - نەشرى، 1987 - يىل 9 - ئاي 1 - باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

本书根据世界知识出版社1987年9月第1版，1987年9月第1次印刷版本翻译出版。

مەسئۇل مۇھەررىرى : مەريەم مەمتىمىن
مەسئۇل كوررېكتورى : ئازاتگۇل ئاتاۋۇللا

بەيتۇللانىڭ تارىخى

ئاپتورى : ئەلى ھەسەنى خەربۇتەلى (لۇئان)
تەرجىمە قىلغۇچى : ئابدۇرە ئوپ پولات

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازاتلىق يولى 348 №0)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى كومپيۇتېر بۆلۈمىدە تىزىلدى
ئۈرۈمچى پاراۋانلىق باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى : 1092 × 787 مىللىمېتر 1/32
باسما تاۋىقى : 10.625 قىستۇرما ۋاراقى : 2
1993 - يىل 12 - ئاي 1 - نەشرى
1996 - يىل 4 - ئاي 3 - بېسىلىشى
تىراژى : 16,401—23,400
ISBN7—228—02610—1/I • 919
باھاسى : 9.70 يۈەن

责任编辑：玛丽亚木·买买提明
责任校对：阿扎提古丽

天房史话(维吾尔文)
[黎]阿里·海尔布塔里 著
阿卜都热吾甫·破拉提 译

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码 830001)
新疆人民出版社微机室排版
新疆新华书店发行 乌鲁木齐福利印刷厂印刷
787×1092毫米 32开本 10.625 印张 2插页
1993年12月第1版 1996年4月第3次印刷

印数：16,401—23,400

ISBN7—228—02610—1/I.919 定价：9.70元